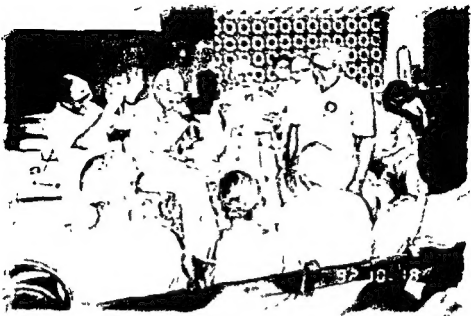

▲ گوبند مالهي، ڪيرت ٻاٻاڻي، رام جواهرائي
۴ رام ڪرشن راهي

▼ گوبند مالهي - 'سپون' مخزن جو مهورت ڪندي

▲ گوبند مالحي - تنوير عباسي، حري دنگر، لاکر
چاولا، موٽيل چوٽواڻي ۽ پارو چاولا سان،
ممبئي ۽ ۾ ويدانت سيمينار جي موقعي تي

▲ گوبند مالحي - کرشن راڄي، گنوسامتاڻي ۽
وينا شرنڱي ۽ سان. آديپور سيمينار ۾

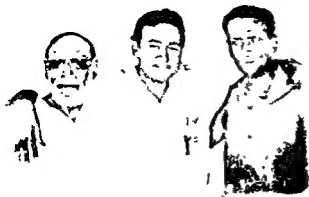
◀ گوښند مالحي -
پلديو منډلي ۽
رام جواهرالي سان

▶ گوښند مالحي - مشهور
ليکڪا تارا ميرپنداڻي
جو سٺمان ڪندي

▶ گوښند مالحي - پنهنجي
ڪامريڊ دوست
ڪيرت ٻاٻاڻي سان

◀
گوپند مالحي - سي. آر. سن
۽ جڳدېش لپتائي ۽ سان

▶
گوپند مالحي - ڪراچي ۽
۾ سچل ڪانفرنس وقت
تنوير عباسي، اياز گل،
وينا شرنگي
۽ اڌل سومري سان

◀
گوپند مالحي - پشپا مالحي ۽
۾ لڙائي ولندي
۽ ۽ آڪر ۽ ٻالڌائي رهيو آهي

گوبند مالهي - پروفيسر رام پنچواڻي *
پوئتي حرايدائيءَ سان، هڪ سيمينار ۾

گوبند مالهي - پوئتي ناواڻي ۽ سائن سان
دهليءَ ۾ پروگرام پيش ڪندي

گوبند مالهي، صبح آهار، لاٽڪر چاؤءَ *
هنگامتي - بمبئيءَ ۾ 'شاھ-سچل-سامي سيمينار' وقت

سيمینار فالتو

توهان سڀني جو شاندار

▲ گوبند مالحي - جڪ تقريبن ۾ ٻالڻائيندي

▼ گوبند مالحي - پڳت تي ڪيل سيمينار ۾

گوبند مالحي ۽ خو
نمنان ڪندي رام شواحرائي

گوبند مالحي -
شریمتی ششوتي آزاد کان
نعرام آزاد لراهي وٺندي

گوبند مالحي - ارڙن
سڪايل جي ڪتاب خو
مخبرت ڪندي

ڏيڻ لاءِ 'ڪلاڪار منڊل' ۽ 'لوڪ سُر' بنهي ڪي دعوت ڏني هئي. اسان وڃي ٿو ته چڙحت جي پاونا ڪي روڪڻ ۽ سهڪار جي عملي راءِ کي اوج ڏيڻ لاءِ سمنل ۾ ڪلاڪار منڊل نانڪ ڏيندو جنهن ۾ هو اداڪاري ڪندو. سنگيت پروگرام 'لوڪ سُر' جو رهندو، جنهن ۾ ڪڪي-سرام ساٿ ڏيندا.

سنڌي ساهتڪارن ۽ ساهت پريمين، در حقيقت ڀارت ۾ ساهتيڪ ڪيترن جي پهرين سنڌا، 'نئون ساهت منڊل' - جو پوءِ ڦري 'سنڌي ساهت منڊل' ٿيو - اٽڪل ڏهه-ٻارنهن سال ڪافي چست رهيو. ادبي ڪلاس خواه سمنل جي روايت هند ۾ ان جاري ڪئي. شاعرن ۽ سيمبنارن سڏائڻ جي شروعات به ان ڪئي، سنڌي ٻوليءَ کي اٺين سيڊيول ۾ درج ڪرائڻ جي تحريڪ به ان شروع ڪئي. صحيح معنيٰ ۾ اهو پروفيسر منڱهارام ملڪاڻيءَ جي پرڏانهن ٿي حيث سنڌي ساهتڪارن ۽ چست ساهت پريمين جو سندر مثالي آڪيڙو بڻيو رهيو. بزرگ، نوجوان ۽ اُسرنڌر، ان جي ڇترچايا ۾ ڀارت ۾ ساهت جو نؤنرمال ڪندا هئا. ڪلچرل ڪيتر، خاص طور نانڪ جي اوج طرف به، ساهت منڊل لاءِ سنڌائي روپ ۾ پهرين متوج رهيو. سنڌي ٻولي سڀا جي اسٽاپنا ان جي احميت تي اثر انداز ٿي. دهلي ڪنوينشن بعد ته ان جو مهتو ٻڌائين گهتيو. آخر اهو وقت به آيو، ڇو اهو آديبن جو آکاڙو بڻجي پيو. ادبي تنقيد جي جڳهه آهستي آهستي شطمي واد-وواد ورتي ۽ ترقي-پسندن - غير-ترقي پسندن وچ ۾ رور آزمائي ٿي. هڪ ووت تان اُتر کان لوڪناٿ جيتلي جنرل-سيڪريٽري پڌ ڇيني ويو. مان ڪلاڪار منڊل جي وڌندڙ مشغولن ڪري منڊل ۽ ادبي ڪلاس کان الڳ-ٿلڳ ٿي ويس، ان ڪي تان جي وايو منڊل کان اڳ. پوءِ ته ٻيا ترقي-پسند به منڊل ۽ ادبي ڪلاس کان ڪنارو ڪشي ڪري ويا!

ڪندي هئي. سولو ڳائڻ لاءِ. ڳائيندي به مس هئي. اُن ڏينهن هُن ڪلاڪ ساندھ مُحرور ڄڻيو. شڪر آهي، اشوڪ جو اِن وڇير نشو ٿئي پيو ۽ پروگرام ائٽي-ڪلائيمڪس کان ئي نه بچيو، نئينءَ، وڌيڪ اثردار ڪلائيمڪس تي پهتو. وري به ٿير ورڪ محل تي ٿاب پيو. اِنهن ٽن ڪلاڪن جي پروگرام ۾ ”سنڌ ۽ سنڌي“ ڏوهيڙا تي پيرا ڏيڻا پيا، ٻڌندڙن جي حر حر ۽ زوردار فرمائش ڪري. ٻڌندڙ پيري-پيري سان متاثر ٿيا ٿي. ٽيون دفعو اِهي ڏوهيڙا ڳائيندي ڪڪي اچي روئڻ ۾ چُٽڪي. مون اُن رات اسٽيج بلڪل نه ڇڏي هئي، ٻيڙي چڪڻ جي سانگي به نه. ”چيومانس، “تون ڳاڻڪا ئي نه، اداڪاره به آهين. تنهنجو ڪم آهي درشڪن کي رُٿارڻ ۽ نه پاڻ رُٿڻ!“ مون کي خبر هئي ته هوءَ اڳيان ويندڙ ٻُڌڙن جي سڏڪا پري رُٿڻ تي پنهنجو من روڪي نه سگهي هئي.

ٽينءَ رات درشڪ ٻارنهن هزارن کان مٿي هئا. ٽئين حصي کان مٿي استريون هيون. بانيڪارن جي چوڻ موجب، ايتريون زالون اڳ ڪڏهن ميلي ۾ شريڪ نه ٿيون هيون. پهريون دفعو لاڏا ۽ ساڪيون منڇ تان آيون هيون، لولي به هئي، هڪ، ”انصاف ڪٿي آ“ فلم جي. رميش جي نازو ادا به هئي ته ڀڳوان جي لوڏڌوڏ به واپس آئي هئي ۽ ڪڪيءَ به ته ناڳپور ۾ اڳي ئي لوڪ پريتا حاصل ڪئي هئي.

اُن ڏينهن مٽڪي ۾ روڪ ۽ پنڌاري لاءِ جنس به وڌيڪ آئي هئي! اُن ڏينهن بانيڪارن خاص پلٽ پراڻي درشڪن اڳيان اسان کي پڪو ڪيو ته اسان ايندڙ سال به ميلي ۾ پروگرام ڏينداسين. بانيڪارن گلن جي حارن سان گڏ پڪرون به پاتيون ڪنور رام جي آسپس طور.

ناڳپور مان واپس موٽندي، موهن ۽ منهنجي وڇير سمجهوتو ٿيو. اُتس، جلد ٿيندڙ ڀوپال سميلن ۾ ڪلچرل پروگرام

ڏينس لاءِ نه، تن پروگرامن لاءِ 'ها' ڪئي ۽ سوڻ ٻيلي سانوڻ،
 خرچ ٻلي اٽڊوانس ورتو. چيچن گويا بڙد هر اچي ويو. چيائين،
 "مالحي صاحب! مجو اسان کي. نه اسين اوهان کي هت اچڻ لاءِ
 روز ڀريون ها، نه اوهان کي ڪاميابيءَ جا سڀ ثبوت حاصل
 ٿين ها." مون به ٻلي چيو، "مڃڻ مُراد آهي."

ڪاميابيءَ جي قيمت ناگپور ميل ٻي جي بانيڪارن
 ڇڪائي ورتي. تن رات ڄڻات پهاڙي هڻو ڪو، يا اُن
 رات هن کي آرام ڏنو ويو. اسان جو پروگرام ٻارنهن کان ٽين
 بجي تائين رکيو ويو! مان اِن اُرد زوراوريءَ تي به غصو پي
 وٺس.

چيچن جو پروگرام کان اڳ اهو ئي ضد، هر هڪ
 ڪاڪار کي چمچو چمچو برٽنديءَ جو ضرور ڏي، گلو وڌيڪ
 گُلندن..... ڪڪيءَ ته صاف اِنڪار ڪيو. ڀڳوان به نٿاڻي ويو،
 اشوڪ پيگ-ڏيڏ وسڪيءَ جو بنا پاڻيءَ - نبت - هڪ ئي ڏک هر
 پي ويو. مان اُن ڏينهن، نشچنت ٿي، سارن جي ڌن بعد "اوم
 نمه ڀڳوتي....." سلوڪ جي شروع ٿيڻ سان، منج ڇڏي درشڪن
 وڇر هلبو ويس. اوچتو چيچن ئي منحنجو ڌيان منح طرف
 ڇڪائي چيو، ڪجهه مڙيو ئي غلط آهي!" مان جو استيخ تي
 پختس نه ڀڳوان کي پريشان ڏٺم. اشوڪ پهرئين ڀڄن - آيس
 تنهنجي دٿار داتا....." تي ڀڳوان کي هارمونيم جي مٿئين
 پڙدي تي نه چڪي ويو، حبب لڄڻ لاءِ سُڙ ئي ڪسڪي وٺس!
 ڀڳوان پڻيجي ويو هو. چيائين، "مالحي صاحب، مون کي ساهي
 کڻڻ ڏيو." هلندڙ پروگرام هر مون کي ٿڌي تي عقل اچي ويو.
 ڪڪيءَ کي اڳيان اچڻ جو اشارو ڪري، مون پاڻ اَنائونسمينٽ
 ڪئي، "ڀڳونتي اوهان اڳيان دکايل هو ڪڏهن پيش ڪري رهي
 آهي - خڏهن پٺي ٿا باد اُٿا." واضح ٿيو ته ريجرسل رائج
 نه ويندي آهي. جونءَ ڪڪيءَ ريجرسل اڌ ڏڙن گيتن-ڪڏهن هي

آهيون، سڀ واپس به گڏ وينداسين.“ پوءِ چڻ ڀڳوان تي اثر وجهڻ لاءِ چيئر، ”ناموس ۽ لوڪپریتا هر ڪنهن ڪلاڪار جي پنهنجي پنهنجي يعني شخصي ٿي سگهي ٿي، اهميت ننڍي-وڏي ڪلاڪار جي ساڳي هجڻ کپي. سحوليت به هر ڪنهن کي هڪ سريڪي ملڻ کپي.“

ان طرح ڪلاڪار منڊل جو پنهنجو اصولي نظريو به پهريندي، پهرينءَ سنگيت ياترا جي دؤران نهي ويو. ڀڳوان ڪلاڪ ٻن کان پوءِ ٽئين ڏينهن جي پروگرام ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ رضامندي ڏني. مون سندس آفيس ۾ تار ڪرائي ڇڏي.

قدرت اها ٿي جو ٻينءَ رات، ڏهن هزارن کان وڌيڪ درشڪن ۾، نرتيهڪار رميش ميرچنداڻي وڌيڪ چمڪيو، ان حقيقت جي باوجود ته هو نازنين نه، نخريلو نينگر هو. هن جي نازو ادا درشڪن کي موهي ورتو. ان رات جو سرپرائيز اسر رهيو ’راهيءَ جا ڏوهيڙا‘. ماڻهو سُن ۾ اچي ويا! عجيب خاموشي ڇانئي رهي ڪا دير. ۽ پوءِ ڪي تازيون وڳيون. فرمائشون آيون، پر مون موحن کي ان جي ذڪر ڪرڻ کان به منع ڪري ڇڏي. مٽڪي ۾ به ساڍن چئن هزارن کان به مٿي روپيه آيا. انهن کان سواءِ چار پنج ڪٽڪ-چانورن جون ٻوٽيون، ۽ ٽي وڏا دٻا گيهه (ڊالڊا يا رفائينڊ تيل) جا پنڊاري لاءِ ڏيڻ جا اعلان ٿيا.

ڪاميابيءَ جو هڪ وڌيڪ ثبوت مليو ٽئين ڏينهن صبح جو، وري به چيچن جي گهر ۾. چنڊواڙا جا پئنج آيا. چيائون، ”ايندڙ گرو نانڪ جنم اُتسو تي ٽي راتيون پروگرام ڏيو.“ مون ان وچ ۾ ناگپور ميلي جي اها اهميت به ڀانڀي هئي، ته ٻين ننڍن ميلن ۽ ورسين لاءِ ڀڳتن/ڪلاڪارن جي چونڊ ۽ ٻول به اتي ئي ڪئي ويندي هئي. مون ڪلاڪارن سان صلاح ڪري، تن

ٻن ٻن ڪڪڙن جو وقت پاڻ ۾ ادلی ادلی ڪنديون آهن. هنن کان اڳ نول يا گهٽ ناميارا ڪڪڙا هوندا آهن ۽ سندن پٺيان بيهڻن جي نولي، جا سج اُڀرڻ تائين وارو وٺندي آهي. پگت اهو ڪامياب، جو سج اُڀرڻ بعد به پٽندڙن، مکيه ٽولس کان گهٽ ئي سجن، پگت پٽڻ لاءِ جمع رکي. ميلن جي اها ريت به پھريون دفعو ناڳپور ۾ بڻم ۽ سمجهيم. ان ريت سان نباحڻ جي شروعات نه اٿان شروع ٿي.

’مالحي پارٽي‘ مون کي نه آڻڙي. مکيه پگت يا ڪڪڙا جي نالي پٺيان هلندڙ نوليءَ مان مونکي انفراديت جي ٻوڙ آئي. مون ته پھريندي ئي سنگيت گروپ کي به نانگ جيان ٽيم-ورڪ، مجموعي نولي بڻائڻ جو يٽن ڪيو هو. چيم، ”ڪڪڙا“ منڊل ميلن جي هر ريت سان بياھيندو. البت ٽئين ڏينھن پروگرام جو فيصلو ڪڪڙا سان صلاح ڪرڻ بعد ڪيو.

موهن چاند جي پيالي سان ڪمري اندر هليو آيو. هن هار به ڏنو، ٽوڪرو نه ڏنو، پڙيڪا به ڏنا. بانيڪارن جي سرخائي هن کان گهٽي نه رهي. چيائين، ”ظاهر آهي، راتوڪي پروگرام مان پئئنج پرسن ٿيا آهن!“ هن عالي حڪ پٺيان ڦيرائي پنھنجي پٺي ٺپري، مذاقي موڊ هٽائڻ لاءِ.

ٽئين ڏينھن جي پروگرام لاءِ يڳوان شروع ۾ راضي نه ٿيو. هو آفيس مان موڪل ٻن ڏينھن جي پروگرام جي لحاظ کان وٺي آيو هو.

حوالارام، هو پنجواڻي صاحب جي مڙبائي ڪندو هو، چيو. ”اسان يڳوان چاولا کي هوائي حجاز ۾ اُماڻينداسين، چوٿين ڏينھن صبح جو.“

يڳوان يا موهن کي چوي ئي چوي، مون بي اختيار چئي ڏنو، ”مان ڪمڻ نه هڪ يا ٻن ڪڪڙا کي خاص سهوليت مسڪري ڏيڻ جي فائدي ۾ نه آهيان. اسان سڀ آيا به گڏ

کان وڌيڪ ڳاتو هو، اثردار رهيو هو. ڀڳونتيءَ جي آواز به ماڻهن کي موھيو هو، پوءِ به تاثير گروپ جو هو. سڀ هڪ لاءِ ۽ هڪ سڀ لاءِ جي صحيح ۽ صحتمند ڀاونا جو هو. ننڍڙي رهيش جي ترتيب، موهن جي ڪامينٽريءَ ۽ منهنجي چونڊ به سڦل ۾ پنهنجو پنهنجو يوگدان ڏنو هو. ٽير ورڪ جو ڪرسمس هو! مونکي جماعت جي ڪرامت وڌيڪ متاثر ڪيو هو.

ڊال پڪوان به آندا هئا. منائي به آندي هئا ۽ منجهند جي مانيءَ بعد ڪاٺ لاءِ ميوو به آندو هئا.

مون پڇيو، ”مٽڪي مان گهڻا پيسا نڪتا؟“
سين ڪرمچند، جو ميلي جو ڀرڻڪ به هو ته خزانچي به، تنهن چيو، ”ٻه هزار ٻه سؤ ايڪٽيڊ.“

حوالارام چيو، ”رات چار هزار واڌ جا ايندا!“
ڀڳت جهيٺانند چيو، ”رات جو خلق به ٻيٽي ايندي.“
سڪارام چيو، ”اڄ رات اوهان کي هڪ بجي رات جو بيحسرو پوندو.“

جهيٺن اُتساد مان چيو، ”اها ٿي نه ڪم جي ڳالهه! جن پڙ ٿي اها آهي ڪاميابيءَ جي اصلي ثابتي.“
ڪاميابي هڪ ٻئي پٺيان ڪٺين جو سلسلو جوڙي رهي هئي!

سين ڪرمچند چيو، ”جڳنات پهاڙيءَ جو چوڻ آهي ته مالحي پارٽي ڪامياب رهي آهي، ان ڪري ميلن جي ريت موجب ان کي ٻئين ڏينهن منهنجي مٿان اچڻ کپي.“ پوءِ کلي چيائين، ”رات هن اوهان طرفان ڇڏيل ٻڌندڙن جو اڌ حصو وڃايو آهي.“

ميلي جي ريت!
هر رات ڀر، ڪندڙ ميلي ۾ مکيه ٻه پارٽيون هونديون آهن، ٻارنهن کان ٽين بجي تائين. اڪثر ٻه ٻه راتيون، اُهي

مان سمجهيان ٿو، ايسو نواڻيءَ اسان سان دارون پئڻ ۾
 ساٿ ڏنو هو، ٻن ننڍن ڀيڻن سان. مون پھريون چوڻو پيڳ
 ڪڙري دوا ڪري پيٽو. منهنجو اختيار هجي ها ته اڌ ۾ ڇڏي
 ڏيان ها. ٻيون پيڳ چيئن زوريءَ ڏنو: ”شيءُ جي سوائيءَ بنا
 ڪم نه هلندو“ هن چيو. هن پاڻ ڍڙ تي پيٽو. حتى ٻن ننڍن
 ڀيڻن سان منهنجي زبان لڙڪڙائڻ لڳي هئي ۽ مٿو به پارِي.
 پارِي پاسڻ لڳو هو، تنهنجي پٺڻ سان چيچن ۾ چستِي وڌندي رهي
 هئي. پنهنجي، همراهن، بانيڪارن ۽ درشن لاءِ ڳالهائيندو
 رهيو، ايڪسپريس گاڏيءَ جي رفتار سان. هڪ ٻي ڳالهه به
 چاچيم. رواجي طرح چيچن جي زبان ۾ اٽڪ طاهر ٿي ٿي،
 ڳالهائيندو به رکي رکي پئي، جملن ۾ رنڊڪ پئي پئي. هاڻ
 ته لس ٿي لس، بنا رڪاوٽ جي پئي ڳالهائيندو! مون دل ٿي دل
 ۾ چيو: رنگيءَ جا رنگ واقعي ٻرا آهن!

صبح جو نوين-ساڍي نوين بجي، مکيه بانيڪار هليا
 آيا. صرف مان پئي جاڳيس. هٿ ۾ هون هڪ شاعري هئي. ان
 کان ننڍا ٻه ٽن ميلن هلندي مونکي ۽ ٻين ڪڙڪارن کي رات
 پاتا هئا. اهو شاعري هار منهنجي گلي ۾ وجهي هڪ چيو،
 ”هولي لال“ ۽ ٻين ورايو ”بيڙائي پار“. مکيه ۾ مکيه بانيڪار
 سڪارام چيو، ”اوهان کي ٽين رات پروگرام ڏيڻو پوندو. اهو
 هار ڪنوررام جي گلي مان لاهي آيا آهيو. اوهان کي ان هار
 جي پٺا رکڻي پوندي.“ ان وچ ۾ اکيون مٽيندو چيچن به هليو
 آيو، چوندو آيو، ”مالحي صاحب! چئو شيءُ! اها راتوڪي پروگرام
 جي پڪي ثابتي آهي. پئنج هن پڙ ٿي هڪ رات پروگرام
 وڌائڻ لاءِ صرف پنجاهڙيءَ جي رهائش واري جڳهه تي ويندا
 آهن، ڪنوررام جي گلي جو هار ڪٿي.“

مان سخت خوش هوس، اڳ ٿي. ڪاميابي هڪ شخص
 جي نه رهي هئي، ساري گروپ جي رهي هئي. ڀڳوان يل ٻين

ڊريس ۾ (جن کي آندو حنجي رواجي ڊريس ۾ هو، اسٽيج پٺيان
ڪناتن جي گرڻ رڙ ۾ ڊريس بدلائي ويندڙ جو). موهن ڪڙا ڪيدار
بيس (bass) آواز ۾ چيو، ”ڪماري رمو! ميرچنداڻي، فرتيه ڪندي،
شاد جي ڪم تي : پيرين پونديسان، پونديسان. ڪم پيش
ڪندي ڪماري پڳونتي ناواڻي. ته پيش آهي، ڪماري رمو!
ميرچنداڻي...“

اسٽيج جي هڪ پاسي هارمونين پليئر، اشوڪ، وچ ۾
فرتي ۽ پاسي ۾ سترام ڏڪڙن تي، ۽ شادي اسٽيج تي
فرتيه. درشڪ ڇڏ-ست هزار تي ويا هئا. پنج گيت، هڪ
ڪلاڪ پورا ٿي ويا. نه اسان کي سڏ پيئي، نه ٻڌندڙن-ڏسندڙن
ي.

چوڌاري ’واڊ واڊ‘ پئجي ويئي. ناٿپور ۾ منحنجا حمراء
ميلي جا ڪارپرداز خوشيءَ وچان قبوليا نٿي سمايا. سڀني کان
هڪ سرهو چيڄن هئو، وڏي ڪپ جو کٽي هٿائين!

گهر پڇندي چيڄن چيو، ”هاڻ ته ڪاميابي ڇڪڙيءَ
ملحائن ڪپي.“ داروبنديءَ جي زماني ۾ ڇڪڙيءَ جو
ني اسان مان هڪ به نه هو. ذري گيت مون جيتڙا هئا، جن
۾ چڪيو به نه هو. مون چيڄن کي چيو، ”هين کي ڇڏي ٿا
هو پل ماني ڪاڻي سمهي پون. رات گاڏيءَ ۾ پوري نند
به نه ڪئي آهي. تنهن مان ٿا هڪ ٻئي سان فبايون.“

اسان اڳئين ڏينهن منجهند جو ناٿپور ايڪسپريس ۾ V.T.
ٺهيا هئاسين. ويٺا به سوڙد-سنگوڙ ۾ هئاسين. رات جو
ڪڪيءَ کي ڪروندڙو ٿي سمهڻ جي جڳهه فاهي ڏني
مان ته رات ۾ هڪ ڪند ۾ ويٺو هوس ۽ ٻيڙيءَ مٿان
ڪي هئ ۽ وچ وچ تي جيتوڻا گاڏا هئ. باقي بيا ته گويا
مٿان ليتيا هئا، چن!

وح وارا ڪڙڪ وري به چبجن جي ٿير موٽي آياس. اوچتو بوتل ۽ گئس اچي ويا ڪمري ۾. چبجن مون وٽ آيو، گويا ڪن ۾ چيائين، 'مالحي صاحب، مردانو مبلو مرداني نموني نباھڻ ڪپي. گوڻيا به پي ڪري ڳائيندا آهن. ڇڪڙي تون به وٺ، ڪڪارن کي به وٺراءِ، ڪڪيءَ کي نه برتنڊي ذري ڏي. پوءِ ميدان ۾ حلي ڏس رنگيءَ جا رنگ!'

مان رنگيءَ جي رنگن ڏسڻ لاءِ پاڻ کي مچائي ٿي سٽهيس، پر دارونءَ جا رنگ ڏسڻ لاءِ پاڻ کي مچائڻ چاهيم ٿي ڪونه. ڏاڍيان چيم، 'سپني کي چانهه جي هڪ هڪ پيالِي پيئار. پوءِ هلي ڏسج چانهه جي اثر جو رنگ. مون پاڻ سان گوڻيا ڪونه آندا آهن، آليا ها، ته هنن کي به پروگرام کان اڳ پيئڻ نه ڏيان ها.'

سادې ڏهين بحتي نئين سر تيار ٿي اچي ميدان ۾ پهتاسين. ٻڌندڙن جي انداز بابت منحنجو اندازو هو ته چار پنج هزار ٿيندا. ظاهر هو ته ماڻهن جو ڪڪار منڊل جي 'ڪڙڪ ڪڪارن' ۾ 'هڪ' پنجاڻيءَ جهڙو وشواس نه هو.

ڪنور رام جي آدم قد کان به شاعري پتلي اڳيان هڪ ٻئي پٺيان، هڪ جوڙي بمندا ڪافي لنبي-چوڙي اسٽيج طرف وڌياسين. مان منجھ جي ٻرينءَ ڪنڊ وٽ ويهي ويس، مون پروگرام جي ترتيب وارو ڪاغذ موهن کي اڳ ٿي ڏيئي ڇڏيو هو. هيترا سارا ڪڪار هڪ ئي وقت ناگهور ميلي ۾ اسٽيج تي پھريون دفعو آيا هئا. ۽ پھريون دفعو ڪو انائونسر به آيو هو، 'سر ۽ ڪڪار جي، ناٽڪي انداز ۾، واقفيت ڏيڻ ۽ مذاقي ڪرڻ بڻائڻ وارو. يڏيان ڇاؤ پھريون يچن شروع ڪيو، آيس تحت ڪٿر ڌاتو- ڪورس سان. اُن بعد يڏيگوتپيءَ جو سولو (solo) ۽ ڪڪار جي 'من ڪموتو' ۽ سولو/ڪورس يڏيان جو. پھرين سريتر 'سر - رمس مڙچڻاڻي، زناني

مان من ئي من ۾ باهوڙ جي ويس؛ جيءَ ۾ آيس ته چئي ڏيانس: اوهان ڪير ٿيندا آهيو اسان مٿان فيصلا مڙهڻ وارا.... ڪڪيءَ منهنجي من جي حالت ڀانپي مونکي چپ رهڻ جو اشارو ڪيو. مان غم کائي ويس. موهن کي ٻڌايم. چيائين، ”مالهي صاحب! ٻنهي پروگرامن کي منهن ڏينداسين.“

موهن مهل جو ماڻهو هو، هر طرح. اسان ائين بچي صبح ڌاري رهائش جي جڳهه، ڇيڄن جي بنگلي تي پهتاسين ۽ يارنهن کان منجهند جو ٻين بچي تائين باجو، طبلا، گينگهرو ۽ آواز گونجندا رهيا. مون ٽن ڏينهن لاءِ تيار ڪيل اسمن مان ٻن ڪلاڪن لاءِ چونڊ گوناگون اسر چونڊيا.

شام جو سوائين ڇهين بچي پروگرام شروع ڪيوسين. مون اسمن جي نمبروار لسٽ ٺاهي موهن جي هٿ ۾ پهرين ئي ٿمائي ڇڏي هئي. مان اسٽيج جي پرينءَ ڪنڊ ۾ ويٺو پهرئين امتحان جو نتيجو ڄاڻڻ لڳس، ڌڙڪندڙ دل سان. ٻه سؤ کن درشڪ هئا، آڌ کان وڌيڪ اڳ نه ڏٺل. آڌ ڪلاڪ اندر سامت جو ساهه ڪٺيهر. ڪلاڪارن جي صداقت، محنت، لڳن ۽ ٽيهر ورڪ ميدان ماري ورتو هو. درشڪ ٻن ڪلاڪن جي لاڳيتي پروگرام بعد به اُتساه سان وڌيڪ پروگرام لاءِ ترسيا. مون موهن کي ”جهولي لال“ چوائڻ جو اشارو ڪيو. اهو اڳ ئي طئه ڪيو هئوسين ته هر پروگرام پنجاڻي صاحب جي تراني ”جهولي جهولي جهولي لال“ سان پورو ڪنداسين. اهو پروگرام جي پوري ٿيڻ جو اُهڃاڻ-چٽاءُ بڻجي پيو، اڳتي هلي. ڇيڄن کي ان جي ريه رسل ۾ ڄاڻ پيئي هئي. چيائين، ”پروگرام جاري رک، ناميارا شخص ۽ سندن استريون آهن. اُهي وريءَ ۾ ايندا ئي نه آهن....“ مون چيومانس، ”ميلو مثل ڇڏڻ کپي ۽ سنگيت جي اُچ آڌوري، پوري ٿيڻ کپي. تنهن سواءِ مکيه پروگرام لاءِ ويساڄي ۽ نلن کي آرام کپي.“

حئی. موهن هن کي شاه جي بن ڪلامن ۽ بن لادن تي دانس ڪرڻ لاءِ تيار ڪيو. زميش خاخالڻيءَ ريجرسل جي دوران ۾ چيو، ”من ڪيوتر شئيءَ طرح ٻائي ڄاڻان.“ اُمالڪ منڪو کڻي ويٺو. مون کي ڇڏيو. سترام ڏڪڙ سٺا وڃائيندو هو. ناگپور پروگرامن لاءِ ڏوڪڙي هن کي ڪموسين.

پروگرام هن ڏينهن لاءِ قبوليا هئا، تياري ٿيڻ ڏينهن جي پروگرامن جي ڪري وياسين. اهو به طئه ڪيوسين ته اسمن هي چونڊ ۽ پيش ڪرڻ جي محل، مان فيصل ڪندس، ڪامينٽري موهن ڇاٻڙيا جي رهندي.

اندين پيپلس ٽئير ائسوسيئشن (IPTA) جي محارئين، آر.ايم. سنگهه ۽ ڪانو گهوش کان پرايل سيڪيا — ”هر اسٽيم پروگرام کي هوم-ورڪ، ريجرسل جي ضرورت پوندي آهي، ڀل ته ساڳيا ناٽڪ ۽ ساڳيا سنگيت اسر هجن، ريجرسل اڙاي مست،“ — تي مان منڍ کان ئي محڪم رهيس. مدن، ايشور ۽ ڪڪيءَ به IPTA مان اچڻ ڪري، سنڌي ناٽڪ سنگيت ڪيترن ۾، ريجرسل بابت مون کي ازحد ساٿ ۽ سحڪار ڏنو. موهن ڇاٻڙيا به ريجرسل جي اهميت کي سمجهيو ۽ مڪمل سحڪار ڪيو. پروگرام کان اڳ، اُن جي ريجرسل ڪرڻ جي ريت به ناگپور پروگرامن ۾ ڇڙي. ڏينهن جو ريجرسل ۽ رات جو پروگرام، هڪ دستور بڻجي پيو.

مان ڪلاڪارن جو ڪلڪ ساڻ ڪري ناگپور پهتس. ريگيولر ڪلاڪارن مان ناٽڪ ڪلاڪار مدن، راجن ۽ گيتا نه هليا. اسٽيسن تي لهندي ئي چيچن واسواڻيءَ پاسيرو ڪري چيو، ”وڙسيءَ ۾ اوهان جو پروگرام رات جو يارنحين کان هڪ ٽائين آهي، رعايت طور. اُن کان اڳ ته رواجي سيڪڙا ڪلاڪار ٻائيندا آهن. ان کان اڳ ڌرمشال جي ٿيريس تي چهن کان الين بچي تائين، سڙ ڏينداس دعوتين لاءِ اوهانجو پروگرام طئه ڪيو آئون.“

سوري گهٽاڻو ٿي، وٽرائٽي!

سوري گونائونيت، وٽرائٽي،
منهنجي ذهن ۾ ويجهڙائيءَ ۾ ئي گذريل هڪ ڪلچرل
پروگرام تازو ٿي ويو. نيشنل ڪاليج ۾ ڪماري پوئتي
حيرانداڻيءَ سنگيت روپڪ ”سنڌي شادي“ منج ٿي پيش ڪيو
هو. ان جي تياري ڪندي پوئتيءَ مون کان پڇيو هو، ”ڀڳونتي
ساڪيون ۽ لاڏا ڳائيندي؟“ مون نه پڌ ورائيو هو، ”ڇو ڪين
ڳائيندي؟“ سنڌي شاديءَ جي پس منظر ۾ هن ساڪيون پيش
ڪيون هيون. مردانو آواز هن پاڻ ڏنو هو ۽ زنانو ڪيڪيءَ.
ڪيڪيءَ ٿورا لاڏا به ڳاتا هئا. مون اُهي لاڏا ۽ ساڪيون ناگپور
پروگرام ۾ ڏيڻ جو فيصلو ڪري ورتو. اهو به طءُ ڪري ورتو
ته پروگرام ۾ سولو-گيت ڪلام هوندا، دوگاتا هوندا ۽ ڪورس
گيت هوندا. ڪورس گيت اپٽا (IPTA) جي طور طريقي تي
هوندا. نانڪ کي الوداع ڪرڻ جو ويچار سڀني ۾ به مونکي ان
وقت نه آيو هو. نانڪ به ٿيندا رهندا، پنهنجي سڙ يا وٽرائٽي
پروگرامن جو حصو بڻجي.

پروگرامن جو حصو بڻجي.
 ڪي. جي. ڪلنائي ۽ اسڪول، دادر، ۾ ريجنل شروع ٿي.
 ويئي. ڪڪي ۽ سترام ڪي ڪرشن راڻيءَ جا ڏوھيڙا ڏنر-
 ”سند ۽ سنڌي“ انهن ڪي بنا ٿا، سر ۾ ٻائڻ جو طريقو
 راڻيءَ پاڻ ڪنن ڪي سڪاريو، ڀڄاڙيءَ واري ڏوھيري ڪي مون
 پنھني وٽان ٻارائڻ جي صلاح ڏني. ڀڳوان ڇاڙو ڪي مکيه ٿاڻڪ
 ڪري، مٽڪي سان گروپ جي وڃڻ واراڻ جو فيصلو به ڪيو.
 ڀڳوان وٽ به ان وقت جي لحاظ کان چڱو مصلحو هو. سالن جا
 سال ٿي رامنائيءَ سان رهيو هو. مون ريجنل ۾ ساڳيون ٻڌيون
 ته چيو، ”پوئينءَ ست جي پوئين اڌ ڪي ٿاڻ ڏجي ته جيڪر
 ڪيئن لڳي؟“ سچ ڀڄ اهو ٿاڻ سڀني تي سڃاڻو ٿي پيو! مون
 ننڍڙي ڊانر نينگر رهيش ميرچنداڻيءَ ۽ صلاح ڏني ته هن ڪي
 ڪجي. هن جي لچڪ ڌڪ به زباني

ساختیه ۽ تعلیم کی اوج ڏنی هئی ۽ منحنجا خبر خواه هئا ۔
کی ناراض ڪرڻ ڏکيو هو ۽ اُن کان وڌيڪ ڏکيو هو ڪامياب
پروگرام ڏيڻ۔

مان شش و پنج ۾ پئجي ويس، ۽ فيصلو ڏينهن - آڏ ۾
ڪرڻو هو ۔ پنهنجي خواه ڪار پردازن جي لحاظ کان۔
ڪڪيءَ سان ٻالھ نہ ڪيم، پر شش جن کي پئجي ئي
ويئي. اڪيائيءَ ۾ چيائين، ”اوهان جي دوستن اوهان طرفان
پڪ ڏني آهي، هاڻي ڪٿرائيندا ڪيئن؟ اوهان لکڪار کان لائار
ڪرڻ تي جريل آهيو سجين؟ مون تي هنن جو ڀروسو آهي به،
ناهي به، پر هنن جو اوهان ۾ ته پورن ڀروسو آهي. پروگرام
ڪٿڻ ڪپي. هڪ ٿاڪ چوڪري جو ڏس مان ٿي ڏيانو! تازو
ريڊيو تي هنجي ۽ منهنجي رڪارڊنگ گڏ هئي. نالو سترام
روهڙا اٿس. موتي پرڪاش جي اسڪول ۾ پڙهندو آهي. سادو
سُڌو مگر هُڻهار ٿاڪ آهي. ڪريو تڙڪل، ٿيندا پيڙا پارا“ ۽
لوڪپريم ٿيندڙ مُرڪ مُرڪي چيائين، ”نه؟“ مون تڙڪل جو
تُرهو ٻڌو. مدن ڄماڻيءَ منهنجو ڪي. سي. موهن (موهن ڇاٻڙيا)
۽ ڀڳوان چاولا ڏانهن ڌيان ڇڪايو. موهن مڪمل سهڪار جي
خاطري ڏني ۽ هن معرفت ڀڳوان راضي ٿيو. موتيءَ سترام ميسر
ڪري ڏنو. سترام وري پنهنجو دوست رتيشور آندو، هارمونيم
سميت. ڪڪيءَ جي پيٽوئي، بگلو (ڀڳوان) مبرچنداڻيءَ ڇيو،
”مالهي صاحب، هڪ ڊانسر چوڪرو ڪپيو؟ آهي ننڍڙو، پر
لچڪ راه جي اٿس!“ مون چيو ”ماشا الله.“ مشڪل آسان ٿي
ويئي، تڙڪل جي تُرهِي ٻڌڻ سان!

مون اِهو طئي ڪري ڇڏيو ته مان سنگيت کيتر ۾ گهران
ٿو ته اُن مان ڪو مقصد سڌ ٿيڻ ڪپي. استيع جي سنگيت
صرف پڇن ۽ ڪلامن تائين محدود ٿيڻ نہ ڪپي. ان کي پنهنا ۽
والتا ملڻ ڪپي. زندگي ۽ سنگيت وچ ۾ سنڌو واعد تبلي ڪپي،

ڪڏهن ڪڏهن 'ها' مان ڦري اڪثر 'ناممڪن' ٿيڻ لڳو.

۱۹۶۱ جي ناڳپور وڙسيءَ ۾ ٻه هفتا پيا هئا، جو پنجواڻي
 ب پنهنجي لاڄاري ميلي جي ڪارپردازن تائين پهچائي.
 رپردازن پريشان ٿي ويا. هنن چيچن واسواڻيءَ تي زور بار آندو
 هو مون کي ميلي ۾ ٻن راتين لاءِ صرف سنگيت ڏيڻ لاءِ
 چاڻي. ۽ چيچن مون تي زور بار آندو ئي. هن جو پيو به مقصد
 هو ان ۾ ناڳپور ميلي ۾ منهنجي گروپ جي ڪاميابي، مون
 ي ساري ڀارت ۾ لوڪ پريتا جا دروازا کولي ڏيندي. پر ڪاميابي
 سُٿري چيز نه هئي. سڄي وڌڻ جا سنڌي ان ميلي ۾ شريڪ
 ٿيندا هئا، ۽ ميلو ڏيڻ پڻ جي محل کان وٺي سڄ اُڀرڻ
 تائين هلندو هو. مکيه ڪلاڪار يا گروپ کي اهو ميلو يارنهن
 ۽ ٽي-ٻجي رات وڃ ۾ جهلڻو پوندو هو. ڏهن-ٻارنهن هزارن
 ٻڌندڙن کي، ٻه ڪلاڪ جهلي وڃڻ ئي مقبوليت جو ثبوت هو!
 ان وقت تائين ٻه ڪلاڪار ئي ميلي ۾ مقبوليت جي چوٽيءَ تي
 هئا - هڪ پنجواڻي صاحب ۽ ٻيو غير-سنڌي هندي ڪٿاواچڪ
 ۽ ٿاڪ، جڳن نات پهاڙي. ۽ شروعات ۾ مليل ٻُڌندڙن جي انداز
 ۾ ڪوتاهي، ناڪاميابيءَ جو اُڇاڻ ليکيو ويندو هو.
 انهن حقيقتن جي سڌ مون کي پوءِ پيئي. مون کي ته
 چيچن جي دعوت تي خط ٿي منجباڻي ڇڏيو هو. هن لکيو هو،
 ”هيءُ مردن جو ميدان آهي. ڪڪي پڳونتي ناواڻيءَ اُڪيليءَ
 جي جاءِ نه آهي. ڪو سٺو-پرو مرد-ڪلاڪار به آڻجو. پوري
 تياري ڪري اچجو. پر اچجو ضرور. اسان جي عزت جو سوال
 آهي. مون ۽ منهنجي همراهن اوهان طرفان ڪارپردازن کي پڪ
 ڏيئي ڇڏي آهي.“
 مان خط پڙهي سراپجي وٺس. ايشور، مدن، رميش
 مان خط ڪيم، هو به ڇرڪي ويا. جنڊ ڪٿ ته جنڊ ڪيو
 اچڻ سان صلاح ڪيم، هو به ڇرڪي ويا. جن ڪامياب سميلن ڪيو

پروفيسر رام پنڄواڻي، جھولي لال کي سنڌين جو اِشت ديو، سنڌين ۾ ايڪنا حو نشان بڻايو ۽ هڪ قسم جو منتر-نمرو ڏنو ”جھولي لال، بيڙا ئي پار“. سنڌي سنسڪرتي يعني سنڌين کي سمورين خصوصيتن، ادي جنممل حنن کي ”سنڌيت“ سڏيو، تنهن کي حفاظت، پرورش ۽ قحلاؤ حو نشان، سنڌيت ڏينهن، سنڌي ٻولي ۽ ساحت سڀا بڻايو ۽ مڃايو. سڀا جو اهو وڙ-شرف مڃڻ مراد آهي، چيتي چنڊ کي ميلن جو انداز، مقدار ۽ محتو، اُن بعد ئي وڌيو، اڄ توڻي وڌندو رهيو آهي.

پنڄواڻي صاحب نه صرف جھولي لال جي ميلن کي اوج ڏني، بلڪ ڪنوررام کي ورسين کي ساروڙجنگ روپ ڏيڻ ۾ به چڱو يوڳدان ڏنو. ڀڳت ڪنور، پنهنجي جيئري ’ڪنور‘ ئي رهيو. نه هن پاڻ کي ’ڪنوررام‘ سڏايو، نه هن کي ڪنهن سڏيو. ڀارت ۾ به، ساحتيه اڪادمي اسام ڪنندڙ ڪتاب جو عنوان صرف ”ڪنور“ آهي، ”ڪنوررام“ نه. ميلن مڃائيندڙن هن کي ’ڪنوررام‘ نه ڪوٺيو ته اڳيان ”آمر شهيد“ ۽ پٺيان ”صاحب“ جي صفت به جوڙي. ڪنور، ڪنور ئي آهي ۽ ڀڳت ڪنور ته سڙ في صدي سنڌيت جو عيوصي ڪردار آهي. شروع شروع ۾ ڪنور - ڪنوررام جا - ٻه ميلا لڳندا هئا - اجمير ۾ ۽ ناڳپور ۾. انهن ميلن جون تاريخون ساڳيون نه، هڪ ٻئي پٺيان هيون! ان ڪري پنڄواڻي صاحب بهي ميلن ۾ مٿج مڃائيندو هو، ڪنوررام جيان چير ۽ جامو پاڻي. ميلن حو اُنداز وڌڻ لڳو. جئن ته ۱۹۲۹ ۾ ڪنوررام جي شحات دسحري ۽ ڏياريءَ وچ ۾ ٿي هئي، ته ورسين حا ميلا به اِن عرصي اندر الڳ الڳ ٿيڻ-تاريخن تي ٿيڻ لڳا، هيئن مڪبہ ڱاڻڪن ۽ ڀڳتن جي ميلي ۾ شرڪ ممڪن ٿي سگهي. پنڄواڻي صاحب کي هر ميلي ۾ شريڪ ٿيڻ کي دعوت ملڻ لڳي. ۽ جئن نه پنڄواڻي صاحب ’نر‘ ڪرڻ نه سکو هو، ’حا‘ ڪرڻ بعد اِن ’حا‘ سان بباحث هن

فوليون صرف مون کي هيون. سميلن کان چار پنج ڏينهن
 ۾ هري دلگير جي - آجيان سيا جي جنرل-سيڪريٽريءَ جي
 يثيت ۾ - تار آئي. ”پڳونتي ناواڻيءَ کي سميلن ۾ وٺي اچ.“
 اصل ’نه‘ کان، دير بهتر. جي اها تار هفتو-ڏيڏ اڃا به
 ڳاڙهي هئي، ته مان مامتورا جو مؤد ڏسي، هن کان ٻن-ٽن
 ڏينهن جي موڪل منظور ڪرائي ئي وٺان ها.
 مان سمجهان ٿو، مان سيا جي پهرين ڪاروباري ڪاميٽيءَ
 تي به نه کنيو ويو هوس!

”سیندو ڌارا“ جي سميلن پرچي ۾، مون پنهنجي ليک ۾
 آيل-پارت سنڌي ساهتيه سميلن کان اڳ، پراديڪ يا مڪاني
 سطح تي سميلن ڪوٺائڻ جي تجويز ڏني هئي، جنهن ايڪتا
 جي پاونا مڪاني ۽ پراديڪ سطح تي پڪي پختي ٿئي ۽
 ڪيل-پارت سطح واري سميلن ۾ خيالن جي ڏي-وٺ ۽ مسئلن
 جي چنڊ ڇاڻ بهتر ٿئي. مون ان ئي ليک ۾ چيتي چنڊ کي
 ”سنڌيت ڏينهن“ ڪري ملهائڻ جي پلامڻ به ڪئي هئي.

گاندھي ڌار سميلن ۾، چيتي چنڊ ”سنڌيت ڏينهن“ ڪري
 ملهائڻ جو ذڪر نڪتو، پر اهڙو ٺهراءُ سيا جي باقاعدي ٺهي
 ڇڏڻ بعد، سيا جي دهليءَ واري ڪاروباري ڪاميٽيءَ ۾ پاس
 ڪيو ويو. ان وچ ۾ ۱۹۶۱ جو چيتي چنڊ ٿي گذريو هو.
 ان مهل تائين، چيتي چنڊ وڪرم سنبت آنوسار، نئين سال
 جو پهريون ڏينهن ڪري ملهائبو هو ۽ نئين سال جي شپ
 ڪامنٽن جي اوٽ-موت ٿيندي هئي. گهڻا سنڌي واپاري ان
 ڏينهن کان حساب ڪتاب جا نوان چؤپڙا رکندا هئا. سنڌ
 ۾ ترمي لحاظ کان، هندن ۾ مکيه ٻه فرقا هئا - ڏهن ڪرن
 مڇيندڙ سڪ ۽ لال سائينءَ جا اُپاسڪ. اهي لال جا شيوڪ،
 ۾ به چيتي چنڊ کي نئين سال جي پهرئين ڏينهن کان
 ۽ ۱۱ جنم ڏين طور به وڏو-ڏينهن ڪري ملهائيندا هئا.

”نه، بلڪل نه. جيمٽ چڻ حنحي گلي ۾ ڦٽ ٿي ويو آهي. ڪڇڙو به تال، حنحي سُر سان جڙي ويو آهي. باقي آڏائي تي ته وڏا وڏا گُويا به تال کان نڪري ويندا آهن، ڪڏهن ڪڏهن. سنڌي لوڪ تبتن جي اداڻگيءَ ۾ جيمٽ جي سهارِي، هيءَ ڪڪي ٻڌندڙن کي حنسي جهڙو مائيندي.“

بئي راتيون جي ناگپور ۾ هئاسين، چيچن واسواڻيءَ ۽ هن جي همراهن، ڏنڙي حال جي گرڻ روم ۾ دراڪشا سوڍا ائين پيئاري گوبا وسڪي پيئاري رحيا هئا. مهاراشٽر سڄو دراءِ هو. مون زندگيءَ ۾ وسڪي اڃا تائين نه چڪي هئي. ڀارت ۾ ته بيٺر به اڪئين نه ڏٺو هو.

اُن سال، يعني ۱۹۶۰ ۾، اڳل-ڀارت سنڌي ساهيه سميلن، گانڌي ڌام ۾ ٿيو. ان ۾ باقاعدي اڳل-ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهتيه سڃاڻپ ۽ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي اُن جو پهريون پريزيڊنٽ ۽ اُتر اُن جو پهريون جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. مون ان سميلن ۾ شرڪت نه ڪئي. مون اُميد رکي هئي ته ناگپور سميلن ۾ ڪامياب ناٽڪ پيش ڪرڻ ۽ سنڌي ناٽڪ جهڙت ۾ جاءِ جوڙي ولڻ بعد، مون کي سميلن ۾ ناٽڪ پيش ڪرڻ جي دعوت ملندي، ان ڊچر ڪيڪي ريڊيو سنگر به بڻي هئي ته لوڪپريه به ٿيڻ لڳي هئي. مون هن کي به دعوت ملڻ جي اُميد رکي هئي. پر سميلن ۾ شرڪت نه ڪرڻ جو ڪارڻ هروڀرو اهي دعوتون ’نه ملن‘ نه هو. مون اسڪول مان پروگرامن سانگي گُسيو هو، ويتر مامتورا صاحب آڻ-سيڌيءَ طرح منهنجي وڌيڪ گسائڻ تي پابندي وجهي ڇڏي هئي. ماسترن-ماسٽريائين جي هڪ ميٽنگ ۾ هن چيو، ”پرلمنري امتحان ويجهو آهن. پاڻ وٽ ڏڏ وديارٿي آهن، ان ڪري يارنهن درجي کي پڙهائيندڙ ماسترن ماستريائين کي اسڪول کان ٻاهر جي مشعولن کي پاسيرو رکي سمورو ڌيان وديارٿين طرف ڏيڻ کپي.“ ۽ اسڪول کان ٻاهر جون

مشغوليون صرف مون کي هيون. سميلن کان چار پنج ڏينهن
اول، هري دلگير جي — آجيان سيا جي جنرل-سيڪريٽريءَ جي
حيثيت ۾ — تار آئي. ”پڳونتي ناواڻيءَ کي سميلن ۾ وٺي اچ.“
اصل ’نه‘ کان، دير بهتر. جي اها تار هفتو-ڏيڏ اڃا به
اڳ اچي ها، ته مان مامتورا جو مؤد ڏسي، هن کان ٻن-ٽن
ڏينهن جي موڪل منظور ڪرائي ٿي وٺان ها.
مان سمجهان ٿو، مان سيا جي پهرين ڪاروباري ڪاميٽيءَ

ي به نه کنيو ويو هوس!

”سینڌو ڌارا“ جي سميلن پرچي ۾، مون پنهنجي ليک ۾
’ڪل-پارٽ سنڌي ساهتيه سميلن کان اڳ، پراديٽڪ يا مڪاني
سطح تي سميلن ڪوٺائڻ جي تجويز ڏني هئي، جنهن ايڪتا
جي پاونا مڪاني ۽ پراديٽڪ سطح تي پڪي پڙهي ٿي ۽
اڪل-پارٽ سطح واري سميلن ۾ خيالن جي ڏي-وٺ ۽ مسئلن
جي چنڊ ڇاڻ بهتر ٿئي. مون ان ئي ليک ۾ چيئي چنڊ کي
”سنڌيت ڏينهن“ ڪري ملهائڻ جي پلامڻ به ڪئي هئي.

گاندھي ڏام سميلن ۾، چيئي چنڊ ”سنڌيت ڏينهن“ ڪري
ملهائڻ جو ذڪر نڪتو، پر اهڙو نحرءُ سيا جي باقاعدي نهي
وڃڻ بعد، سيا جي دهليءَ واري ڪاروباري ڪاميٽيءَ ۾ پاس
ڪيو ويو. ان وچ ۾ ۱۹۶۱ جو چيئي چنڊ ٿي گذريو هو.

ان مهل تائين، چيئي چنڊ وڪرم سنبت اَنوسار، نئين سال
نو پھريون ڏينهن ڪري ملهائبو هو ۽ نئين سال جي شپ
ڪامنائڻ جي اوت-موت ٿيندي هئي. گهڻا سنڌي واپاري ان
ڏينهن کان حساب ڪتاب جا نوان چؤپڙا رکندا هئا. سنڌ ۾
ڌرمي لحاظ کان، هندن ۾ مکيه ٻه فرقا هئا — ڏهن گرن کي
مڃيندڙ سِڪَ ۽ لال سائينءَ جا اُپاسڪ. اهي لال جا شيوڪ، چنڊ
۾ به چيئي چنڊ کي نئين سال جي پهرئين ڏينهن کان سواءِ
اڏي لال جو جنم ڏين طور به وڏو-ڏينهن ڪري ملهائيندا هئا.

”نه، بلڪل نه. خيمنت چڻ هنجي گلي ۾ ڦٽ ٿي ويو آهي. ڪهڙو به تال، هنجي سر سان جڙي ويو آهي. باقي آڏائي تي ته وڏا وڏا گويا به تال کان نڪري ويندا آهن، ڪڏهن ڪڏهن. سنڌي لوڪ گبتن جي اداڻگيءَ ۾ جهمت جي سهارِي، هيءَ ڪڪي ٻڌندڙن کي جنسي جهڙمائيندي آ.“

ٻئي رانيون جي ناگپور ۾ هٿاسين، چيچن واسواڻيءَ ۽ هن جي همراهن، ذنوڻي حال جي گرڀن روم ۾ دراکشا سودا ائين پيئاري گويا وسڪي پيئاري رهيا هئا. مهاراشتر سڄو ڊراءِ هو. مون زندگيءَ ۾ وسڪي اڃا تائين نه چڪي هئي. ڀارت ۾ ته بيئر به اڪئين نه ڏٺو هو.

اُن سال، يعني ۱۹۶۰ ۾، اڪيل-ڀارت سنڌي ساهيه سميلن، گانڌي ڌام ۾ ٿيو. ان ۾ باقاعدي اڪيل-ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساهيه سڀا حراي ۽ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي اُن جو پهريون پريزيڊنٽ ۽ اُتر اُن جو پهريون جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويو. مون ان سميلن ۾ شرڪت نه ڪئي. مون اُميد رکي هئي ته ناگپور سميلن ۾ ڪامياب نانڪ پيش ڪرڻ ۽ سنڌي نانڪ هٿت ۾ هاءِ جوڙي وٺڻ بعد، مون کي سميلن ۾ نانڪ پيش ڪرڻ جي دعوت ملندي. ان وچ ۾ ڪي ريڊيو سينگر به بڻي هئي ته لوڪپريم به ٿيڻ لڳي هئي. مون هن کي به دعوت ملڻ جي اُميد رکي هئي. پر سميلن ۾ شرڪت نه ڪرڻ جو ڪارڻ حروپرو اهي دعوتون ’نه ملڻ‘ نه هو. مون اسڪول مان پروگرامن سانگي گُساڻو هو، ويتر مامتورا صاحب آڻ-بيڙيءَ طرح منهنجي وڌيڪ گُساڻن تي پابندي وجهي ڇڏي هئي. ماسترن-ماسٽريائين جي هڪ ميٽنگ ۾ هن چيو، ”پرلمنري امتحان ويجهو آهن. پاڻ وٽ ڏڏ وديارتي آهن، ان ڪري يارنهن درجي کي پڙهائيندڙ ماسترن ماسٽريائين کي اسڪول کان ناهي جي مشغولين کي پاسيرو رکي پاڻ وديارتن طرف ڏيڻ کپي.“ ۽ اسڪول کان ناهي حو

فتحچند لاءِ اُجورو طئه ڪيو هو. آرگنائيزرن کي فنڊ گڏ ڪرڻ
 ۽ دان ۽ ٽڪيٽن کانسواءِ هڪ ٻيو رستو به سڃايو. مکيه
 آرگنائيزر سيٺ ڪرمچند مون کي چيو، ”مان پڳونتي ناواڻيءَ
 کي سؤ روپيه ٿو ڏيان، انعام طور. اهو هوءَ اسان جي ڪاريه کي
 دان ڪري. ٻيا ڪي سڄڻ به منهنجو مثال وٺي روپيه انعام طور
 کيس ڏيندا، اُهي به دان ڪندي ته ڪاريه کي هٿي ملندي.“
 مون سندس ڳالهه مڃي. هن سؤ روپيه انعام ڏنو، هن ٻين پنجاه
 پنجاه روپه ڏنا. انهن ٻن سؤن جي انعام تي فتحچند
 مڇر جي ويو. چي، ”مان ڄاڻو ٿاڳ ۽ هيءَ ڪلهه جي چوڪري،
 سا به مون کان سڪندڙ، انعام هن کي چو؟ مون کي چو ڪين؟
 اوهان منهنجي بي عزتي ڪئي آهي.“ مون پڇيو مانس، ”تون
 انعام واريون رقمون دان ڪرين ها؟“ هن نه پڇو ورائيو، ”انعام
 ڪيئن دان ڪبو؟“ مون چيو، ”ڪڪيءَ ڪيو آهي.“ هن کي
 ويسه ڪونه آيو. شڪر آهي، اهو ٻئين ڏينهن جي پروگرام جي
 دؤران ٿيو. پروگرام ٿي گذريا، پر فتحچند جي رنجش نه
 لٿي! هو ڪلاڪار جي مالي قدرشناسيءَ جي قحط ڪري ڪنارو
 ڪري وري گوشه نشين ٿي ويو. ڪاش، هو اڄ تائين ڪلا جي
 ميدان ۾ موجود هجي ها!
 ناڳپور ۾ ڪن حلقن تي اهو اثر ويٺو ته ڪڪي سُرلا
 آهي، پر تال تي پوري نه آهي. اهو شايد ان ڪري ويٺو هو
 اسان جيڪو طبليجي وٺي ويا هئاسين، اهو پروفيشنل نه
 هڪاڻي ڏکڻ ڀارت جو هو. منهنجي ڪن تائين ڪا سٽر
 پهچائي، جري پٽڪا ۾ ڪلاڪ-سوا تائين صرف سنگيت
 پروگرام رکيو ويو. جنهن تي فتحچند دل ٿي دل ۾ ناراض
 ٿيو ڪڪيءَ کي ٿي ڳاڻو پيو. طبليجي نام ڪنيو
 هو. پروگرام بعد هن ئي مون کي سمورو راز سڻيو. موت
 ڪڪيءَ کي بي-نالو نه سمجهين؟“

حال جي پڇاڙيءَ واري قطار ۾ اچي ويٺو جوس. ڪٿم ٻورو ٿبو
۽ حال تازين سان گونجي اُٿبو. تازين جي گونج شروع ٿيڻ
سان ئي مان استبح ڏانهن ڊوڙ ڪيس. پهرين قطار ۾ وينل پروفيسر
منڃارام ملڪاڻيءَ مون کان اڳ ٿي پهچي، ڪڪيءَ جي پٺي
لهري پئي رهيو هو، ”شاھ صاحب جي روح کي راحت پهتي
هوندي، اڃا“ ڪڪيءَ جي ماءُ، ڀاڻپي، نه ڪڪيءَ وٽ پهتي
هئي، ملڪاڻي صاحب هن کي چيو، ”آدي، تنهنجيءَ ڌيءَ،
پيءُ-ماءُ جو ئي نه، سنڌي خاتيءَ جو شان وڌائيندي.“ ۽ رامڪرشن
راهيءَ هندواسيءَ ۾ ڪڪيءَ لاءِ لکيو ته ”نئين ٿاڻڪا جو سنڌي
سنگيت-حقيقت ۾ پرويش ٿيو آهي.“ هن اڳ به بمبئي يوٿ
ڪوانر ۾ ڪڪيءَ جي بحري وٺڻ جي ساراهه ڪئي هئي.

ڪڪيءَ پنهنجي سنگيت ياترا جو آخر ميل-جو-پٿر
اجهو ان ريت ڪاميابيءَ سان طڙ ڪيو.

۽ هن جي سنگيت ياترا جو پهريون سفر شنت پوءِ ناگپور
ڏانهن ٿيو. سفر ٽن ڏينهن ۾ سڄو نه هو، جو رزرويشن جي
سھوليت اڃا ميسر نه ٿي هئي. جڏهن ٽن ڪلاڪن گهٽ ۽ ڪڪيءَ
کي آڌ-پاسيرو ليٿڻ جي جڳهه جوڙي ڏني، مونکي به جهوٽا ڪاٺڻ
لاءِ هڪ ڪنڊ ميسر ڪري ڏني. باقي ويٺا ڳالهائيندا ۽ گھيرت
کائيندا هليا. ريلوي طرفان گاڏيءَ آفدر ڪاڌي ڏيڻ جو انتظام
به نه هو تن ڏينهن ۾.

ناگپور لاءِ نه مون نئين ايڪانڪيءَ ”محمان“ ۾ ڪڪيءَ
کي ٿاڻڪا طور نه کنيو. ٽيئي ايڪانڪي - ٽيئي؛ گھوٽ ڪنوار
راهي ۽ محمان - ڪامباب ويا. ماسٽر فتحچند، سبڪاريندڙ ۽
ساٿي ڳائيندڙ طور ڪڪيءَ جي چڱي واھڙ ڪئي. پر هن جو
ڪڪار منڊل سان ناٿو، ناگپور ۾ ئي سواها ٿي ويو. نئي
ڪڪار ڪنهن ڪاريه جي سڃاڻپ لاءِ ڪما ويا هئا. مون هن
ڪڪار اوت-موت جو ڀاڙو ۽ واٽ خرچ ورتو هو، صرف

کندس. پڪ آٿر، پاس ٿيندي B- گريڊ ۾! پوءِ هن کان به ان ريڊيو پروگرام ۾ گيت ٻارائبو. هن آديشن ۾ وهڻ لاءِ پڳونتيءَ طرفان مون کان ’ها‘ وٺي ڇڏي. ڪڪي پنهي ٻالھين بابت پريشان ٿي ويئي - آديشن ۽ ريڊيو پروگرام ۾ خاص دعوتن اڳيان ٻڌڻ نسبت. هن جون پاڙيون (ڪن جون) اسٽيج تي گھڙڻ کان اڳ ئي ٻاڙهيون ٿي وينديون هئون. منهنجي ’ها‘ ڪري اچڻ بعد هن لاءِ منهن موڙڻ جو سوال ٿي پيدا ٿي ٿيو. هن من ٿي من ۾ پاڻ کي حڪم جي بندي بڻائي ڇڏيو هو. مون پنهي آچن - ايڪانگي پيش ڪرڻ ۽ ڪڪيءَ جي آديشن ۾ پاس ٿيڻ - کي چئلينج ڪري ورتو.

مون ماسٽر فتحچند کي چيو ته هو کي گيت ڪڪيءَ کي سيکاري ۽ نئون ايڪانگي ”گھوٽ ڪنوار راضي“ لکي ورتو. ايشور، مدن، راجن ۽ گيتا ڇاولا ته ريڊيو جا تسليم ڪلاڪار هئا، صرف رميش ڄاڻائي آديشنڊ آرٽسٽ نه هو. مون حجت اُٿاري، جئن ته ڪانٽرئڪٽ گروپ جي نالي ۾ آهي، مون کي حق آهي ته گروپ جو ان - آديشنڊ (unauditioned) ڪلاڪار به ڪٿان، تيجواڻيءَ اها حجت قبولي. ان وچ ۾ ڪڪي به آديشن ۾ پاس ٿي هئي، B-ڪلاس ۾. تيجواڻيءَ مون کان پڇيو، ”پڳونتي ڪو ڪلام پيش ڪندي يا ڪو هاڻوڪو گيت؟“ مون ڪڪيءَ کان پڇڻ ڌاران چيو، ”شاه جو ڪلام پيش ڪندي.“ گيت ان وقت وڌيڪ ڄاتل-سياتل گائڪا وشني لال جي حوالي ڪيو ويو.

تيجپال هال جي اسٽيج تان ”گھوٽ ڪنوار راضي“ بيحد پسند ڪيو ويو. ان بعد وشنيءَ گوورڌن ڀارتيءَ جو گيت ٻڌو. اهو به حاضرين کي وڻيو. پوءِ ڪڪيءَ، فتحچند کان سکيل آڏائي تال تي شاه جو ڪلام پيش ڪيو: اڄ ٻاروچل اڄ، تنهنجو وڇوڙو تو ماري. دعوتين سان ڪچاڪچ ڀريل حال ۾ اها

حي هوڏ راس نه آئي هئي. مون کان اها وسري ئي ويئي هئي، پر جنن اها نه واري. سميلن کان به ئي مهنا پوءِ، مونکي ناگپور ۾ سنگيت ٺاڻڪ جا نه پروگرام ڏيڻ لاءِ آڃ ڪيائون. مون ايشور ۽ مدن سان صلاح ڪري 'ها' ڪئي. مسئلو اُتيو ته ڪڪيءَ جو ساٿي ٺاڻڪ ۽ هارمونيم پليئر ڪٿان آڻجي. لوڪو هيماچاڻي شادي ڪرڻ کان ٿورو پوءِ ئي راه رباني وٺي رهندو رهيو هو. لوڪو سنگيتڪار، ٺاڻڪ جڏهن کانسيوا ۽ چست ساهت پريمي به هو. هن سرگرم ساهت مالا لاءِ ڪي ناول/ڪهاڻيون ترجمو به ڪيون هيون. هئو به يارويس، پراون ڪي پنهنجو ڪرڻ وارو، ڪجهه وقت ڪانڊيوليءَ ۾ به رهيو هو. هن ڪڪيءَ کي ڪيترا ڪلام به سيکايا هئا، ته ساڻس ڪي سال ساٿ به ڏنو هو. ڪڪيءَ جي نئين ٺاڻڪ، هارمونيم پليئر جو مسئلو به اڻڦاڪن حل ڪري ڏنو. مان پنهنجي ٻُڪ اسٽال تي بيلو هوس ته هڪ شخص، ڦل سوٽ ۽ ٽاءِ ۾ ملبوس، اچي لانهائو ٿيو. مونکي ڏسي بيلو ۽ ڪيڪاريائين، "سُٽ، ڪر خبر." هُو منهنجو سُٽ نه، ٻولائي هو. ماسٽر فتحچند. هن ماسٽر چندر جي سفارش سان HMV رڪارڊ به پريا هئا، پر ڀارت ۾ هُو آرٽڪريٽ وسجن جي چڪرويه ۾ ڦاسي ويو هو. هن ناگپور لاءِ ڪڪيءَ جو ساٿي ٺاڻڪ ۽ هارمونيم پليئر ٿيڻ مڃيو. اُن کان اڳ هن ريجرسل رڪائي، ريجرسل جي دُڙان، آل انڊيا ريڊيو جي بمبئي اسٽيشن جي پروگرام-ايگزيڪيوٽو تيجواڻيءَ نياپو موڪلي مون کي گهرايو ۽ چيو، "پندرهن ڏينهن بعد هو ريڊيو-ويڪ ٿيڻو آهي، تنهن لاءِ ايڪانڪيءَ جو ڪانٽرئڪٽ توکي ٿا ڏيون. نئون ٺاڻڪ پيش ڪج." نه پوءِ ڪانٽرئڪٽ فارم مون طرف وڌائي، مون کان صحي ڪرايائين. مان اُٿڻ لڳس ته وري واري چيائين، "بي هڪ ڳالهه نه ٿي. مون ٻڌو ئي ناواڻيءَ کي تهنجي وٽرائي پروگرام ۾ ٻڌو آهي. هن لاءِ مان شاعر آديشن خود دوست

يڪانگيءَ کي به پيش ڪرڻ جي حق ۾ هئا. آجيان سڀا ۾ نه
 ڌريون ٿي پيون. مون کي جو سٿس پيئي ته آجيان سڀا جي
 چيئرمين چيئن واسواڻيءَ کي چيئر، ”مون ناٽڪ سان پيار ڪيو
 آهي، مگر منهنجو جماعت بنديءَ ۽ اُن جي ايڪتا سان وڌيڪ
 موڙ آهي. اِن ڪري مان پنهنجو ايڪانگي، اوهان چوندا ته به
 پيش نه ڪندس.“

خير، منهنجو ناٽڪ نه ٿيو، ليڪن ”زندگي - هڪ سفر“

جي شروعات اِتان ئي ٿي، عجيب نموني.
 اِن تي، سميلن ۾ ”ايمل-پارٽ سنڌي ٻولي ۽ ماحتيا سڀا“
 جوڙڻ ۽ اُن جي جوڙجڪ رکڻ ۽ سميلن جي صدر اين. آر. ملڪاڻيءَ
 جي پڙهائپ تي حيث هڪ عارضي ڪاميٽي ٺاهي ويئي. سوال
 اُٿيو ته اِن جو سيڪريٽري-ڪنوينر ڪير ٿئي. ڪيرت ٻاٻاڻيءَ
 مون کي ٿيڻ ۽ چيو. مون چيو، ”مان ڪا ڪار منڊل جي وڌندڙ
 مون کي ٿيڻ ۽ چيو. مون چيو، ”مان ڪا ڪار منڊل جي وڌندڙ
 لوڪ پريتا ڪري ايترو مشغول هوندس جو عارضي ڪاميٽيءَ جو
 ڪنوينر-سيڪريٽري اسان جي نه-باريءَ جي ئي رڪن اي. جي.
 اُتار کي ڪيو ويو. اُتار ان کان ٿورو پوءِ سنڌيت جي ڪارڊ
 سانگي سرڪاري نوڪريءَ تان استعفا ڏني هئي.

ناگپور سميلن، رهاڻس ۽ کاڌي جي انتظام ڪري به ياد
 رکڻ جهڙو رهيو. اهڙو تسلي بخش بندوبست ڪنهن ٻئي سميلن
 ۾ اتفاق سان رهيو هوندو. اِن ۽ جس جو ڀاڱي - روڊو قانوناڻي
 چيچن واسواڻي، لچمڻڊاس بجاج، ايسر ۽ آسن ڪلياڻيءَ کان
 سواءِ - ڪاڪو تلوڪچند راڻياڻي به هئو. در حقيقت هو ا
 انتظام جي چارج ۾ به هو، ته ٻين سڀني وچ ۾ ٻڌو به هو. پاڻ
 پاڻئي اسڪول جي اسٽاپن ۾ به ڪاڪي جو چڻو يونڊان
 ڏيو ناڻاڻي به اِن اسڪول جي پرنسپال جي حيثيت ۾، تعليم

ڪيترن سان جڙي ويو، عمر پڻ ۴۰.
 چيچن بجاج، ايسر، آسن ۽ شاياڻيءَ کي، سميلن
 پٺئين ڏينهن جي پروگرام ”۱۰۰“ مڪاني ليکڪ هدايتڪار ڪليا

ٽٽل ميدان ۾ خاص حوزيل منج تي ٿيو. منحنحو لڪل ۽ حدايت ڪبل ايڪانگي، ”گستاخي معافي“ پهرينءَ رات صرف ڊيليگيٽن اڳيان ٿيو. ان ۾ لڪڪ جو ڪردار بمبئيءَ ۽ سنڌونگر ۾ منج ڪرڻ وقت موهن ڪلپنا نباحيو هو. ناگپور ۾ هو اسٽيج تي اچڻ جو مود لاهي نه سگهيو. عمن وقت تي چيائين: اداڪاري منحنجي لاءِ پتل حڪي، مگر مان اداڪاريءَ لاءِ نه آهيان. ساري مالحي“

شو مسٽ ٿو آن. اِهو ’لڪڪ‘ جو ڪردار، مون نباحيو. مڪاني ڪلاڪارن - ڪلياڻي ۽ گروپ - به هڪ ايڪانگي ساڳئي پروگرام ۾ پيش ڪيو. ناٽڪ طرف رواحي نظريه ۽ نئين نظريه جي فرق جي عملي ڦل سروپ، منحنجو ايڪانگي ميدان ماري ويو هو - سيننگ، لائيننگ، اداڪاريءَ ۽ حدايتڪاريءَ جي نواڻ سان. رتوڪ گهٽڪ جي نظريه لکيو هو ته ”جي ليڪڪ ناٽڪ کي حسم ٿو بخشِي، ته حدايتڪار اُن ۾ روح ٿو ٿوڪي، ڪڏهن ڪڏهن ليڪڪ جي ڊائنگن ۾ ڦير ڦار ڪرڻ سان.“ مان ’ليڪڪ-حدايتڪار‘ طور، جان پريسٽليءَ جي ان قول جو به پيروڪار رهيو آهيان ته ”ناٽڪ ريجرسل جي دڙان مڪمل ٿيندو آهي.“ ۽ ائين به مڃيو اٿم ته ساڳئي ناٽڪ جو نئون نئون منج ڪرڻ، نئون نئون تجربو ۽ آزمودو آهي. ناگپور ۾ پهرئين ڏينهن درشڪ گهڻو ٿيو شعوري ڪٿا، هنن ۾ گهڻا ساهڪار ۽ ساحت پريمي ڪٿا، ڪيترا تعليمي ڪيتر سان حُزِيل ڪٿا ۽ باقي به عام جي پيٽ ۾ خاص ڪٿا.

بئي ڏينهن، ڪارپردازن جي رنڌلي ۾ رولو پئجي ويو. روايتي ايڪانگيءَ جو لڪڪ-حدايتڪار، دوارڪاداس ڪلباڻي، آخيان سڀا ۾ هلندي-پچنديءَ وارو شحص ڪٿو. هن جي راءِ ٿي ته بي ڏينهن جي پروگرام ۾ صرف هڪ ايڪانگي پيش ڪئي، هن جو ايڪانگي. ڪيترا ٻيا شحص منحنجي

يا ڪنهن لاڄاريءَ کان، الله جي آسري سفر تي نڪرندو آهيان.
الله پنهنجيءَ جاءِ تي سُکيو ويندو آهي؛ اڪيلي سفر ۾ ڪو
نه ڪو ڊپ يا انديشو، منهنجي من اندر ٽپڙي ٽپڙ ڪري وڃندو
آهي.

پريا پنڄويه سال، لاڳيتو ”زندگي-هڪ سفر“ يا سفرن
جو آئوٽ سلسلو بڻي، ٽپڙو ٽپڙو سنڌي ووڪل (آوازي) ڪلچر جي
حفاظت ۽ فحشاءَ سانگي. ۽ پنڄويهن سالن جي ان ”زندگي-
هڪ سفر“ جي ساندھ ساڻي رهي ڪماري پڳون تي ناواڻي.
هوءَ اڃا سنڌي ڪوئل نه بڻي هئي. هوءَ لٽا منڱيشڪر
سان پيئجڻ نه لڳي هئي. چئجي ڪٿي، هوءَ منهنجي ڪلاڪار
منڊل جي مُکيه فنڪاره به نه بڻي هئي، تڏهن کان هوءَ
منهنجي ”زندگي-هڪ سفر“ ۾ همسفر بڻي. هن جي زندگي سفر
هئي يا سفر زندگي؟ خير.....

ريٽوڪ گهٽڪ جي ’آڱيا‘ انوسار، IPTA مان هڪ
وقت مون، ايشور ناواڻيءَ، مدن جُماڻيءَ ۽ پڳون تيءَ سنڌي
ڪلچرل ڪينٽر ۾ قدم رکيو هو. ڇاڪاڻ ته ناٽڪ لاءِ همراهن ۾
اضافو ٿيندو رهيو، پر سنگيت ۾ لوڪو حيمراجاڻي ئي ڪڪيءَ
جو ساڻي بڻيو. ڪلاڪار منڊل جا ناٽڪ انداز ۾ وڌندا رهيا ته
اُنهن جا شوز به ٽپڙا ٿيندا ويا. ٻن ايڪانگن وچ ۾ به ٽي
سنڌي راڳ ماپارائيندا هئاسين. لوڪوءَ ۽ ڪڪيءَ جو هڪ هڪ
سولو (solo) گيت ۽ ٻنهي جو دوگائو؛ پرسرام غيا جو ”ساجن ۽
سجنيءَ جا خط.“

دهليءَ ۽ بمبئيءَ ۾ اڪيل-ڀارت سنڌي ساجني سميلن بعد
ٽيون اهڙو سميلن ۱۹۵۹ ۾ ناڳپور ۾ منعقد ٿيو. ان سميلن
۾ راتين جي ڪلچرل پروگرام ۾ پٿريون پروگرام صرف
ڊيليگيٽن لاءِ هو. ڏنوئي حال ۾، ٻئي ڏينهن جو پروگرام
ڊيليگيٽن کان سواءِ آجيان سيا جي ميمبرن ۽ عام درشن

طراوت پاتي آهي يا نه، منهنجي من جي گهوڙي کي لاءِ ضرور مليو آهي. تصوف ۽ مارڪسواڊ، ٻنهي سان نڀاهڻ جو ٻين به ان رول-پين جي آزمودن ممڪن ۽ وڌيڪ سھنجو بڻايو ٿو ڏسجي!

در حقيقت، مون هڪ ئي هنڌ، هميشه ساڻئي گھر ۾ ٿاڻيڪو تي رهڻ پئي چاهيو آهي، مگر منهنجي تضادن پري هيون جو اهو هڪ وڏو تضاد پئي رهيو آهي ته، نه چاهيندي به ڳوٺ-ڳوٺ ۽ شهر شهر ڦيرڻ ۽ ان بنسبت رضائي راضي رهڻ جو نصاب اوڍڻ تي زندگي بڻيو رهيو آهي - سالن جا سال. ان دؤران پڙ پيا آهن ساڳا ۽ اڳا سفر. البت اڳن سفرن جو تعداد وڌيڪ ٿي رهيو آهي.

۽ پنهنجي گھر ۾ يا کڻي کي ڏينهن گهارڻ واري هنڌ، جلد جلد ويندڙ گھر يا آفيس ۾، سدائين ساڻي ۽ جاءِ تي وهڻ سان ٿاڻيڪي ٿيڻ جو سنديش ملندو آهي، ٻي ۽ جاءِ تي وهندي مونجهه جو عجيب احساس ٿيندو آهي!

اڪثر خانہ بدوشي يعني دربر در زلڻ، بي-مقصد هوندو آهي، خواه مڪواه جو هوندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن ان سان آجيوڪا لاءِ يا مترن/ماڻهن سان ملڻ جو بهانو/ڪارڻ ملي ويندو آهي، منهنجي تضادن پري، آڏن-ڀڳڻ لاهن چاڙهن واري خانہ بدوشي بي-مقصد صرف گھمڻ ڦرڻ لاءِ نه رهي آهي. سانڀرڻ اچڻ کان وٺي، ان جو ڪو مقصد رهيو آهي يا ڪو مقصد ملي ويندو آهي. ان کي ننڍو-وڏو، رواجي غير-رواجي، عام طرح اهو مقصد شخصي، انفرادي ٿيندو آهي. منهنجي خانہ بدوشيءَ جو مقصد شخصي نه، منهنجي مجموعي زندگيءَ سان وابسته رهيو آهي، گھٽ ۾ گھٽ ڀارت ۾ اچڻ بعد.

وري اهو نه تضاد آهي ته ننڍپڻ جي رول-پس ۽ وڏي هوندي جي سفرن ۾ موٽي ساڻي ساڻ هوندو آهي. اتفاق سان

— گوبند مالحيء جي آتم ڪٿا ”آدب ۽ آديب“ جو هڪ باب

زندگي - هڪ سفر

سنسار مسافر خانو آهي - سنت ائين چون ٿا، سڳيءَ ائين
وسن ٿا. مگر مان ئي آهيان شايد، سندين ۾، جنهن سچ پچ
سنسار کي مسافر خانو مڃيو آهي، يا مڃڻ ۽ مجبور آهيان.
زندگي هڪ سفر آهي - ائين به سنت ۽ سڳيءَ جتان
ٿا. مگر سفرن پري زندگي منهنجي پلڻ پيئي آهي،
سنڌي آديبن جي پيٽ ۾ گهڻو گهڻو وڌيڪ.

۱۹۲۷ جي ڊسمبر ۾، سنڌ کي عارضي الوداع ڪرڻ کان
اڳ، مون سنڌ ذري گهٽ سموري ڏني. گهڻوڪي ۽ کان ڪراچيءَ
تائين ۽ جيڪب آباد کان ننگر پارڪر تائين، ڳوٺ ۽ شهر گهميس.
پنهنجي ڳوٺ جي چپي چپي کي وڙ وڙ ڪري پڙ ڪرما ڏيندي ۽
سنڌڙيءَ جي سر زمين جا چڪر هڻندي، مون جيڪي ڪي ڏٺو،
جيڪي ڪي ڄاتو ۽ جيڪي ڪي ڀاتو، تنهن جي ڦل سڙوڻ مون کي
وسيع نظريو، وصال جردو ۽ عالمگير احساس مليو. وحدت مان
ڪثرت ۽ ڪثرت مان هڪ ڪرڻ جو ڪوشش ۽ قادر پاڻ ڪيو
هجي، انفراديت کان جماعت تائين پهچڻ جو سحر مون کي
ڪتابن جي آسپاس ئي نه، خانه بدوشيءَ به ميسر ڪري ڏنو آهي.
”ٿلسي اس سنسار ۾ ڀانت ڀانت ڪي لوگ.“ انهن ڀانت ڀانت
جي لوڪن مان رهندي ۽ تياريندي، منهنجي پتڪندڙ جسم

”تنهن کان ائين ڇو نه ڄڻس نه کس سندس
ملڪيت به ڏيارينداسين!“

”مون کي خبر آهي، آوهان جي وڪالت هي ڏاک آهي.“
”مان ته چاهيان ٿو، مون جيان گدو به وڪالت پاس ڪري.
وڪالت به ڪري ۽ زمينداري به ڪري. ساڌو ڪي مان انجنير
بڻائيندس.“

پاڙيءَ ٻڌو. آڻجڻو ڪري چيو، ”ٻوليءَ ۾ چولي، نه مان
ڪنڊيس نه منوءَ کي ڪرڻ ڏيندس.“

مان ان وچ ۾ ساڌو ڪي ٽڪڻ لڳو حوس. هڻ نند ۾ اڃا به
مصوم ٿي لڳو، وڻندڙ ٿي لڳو. مونکي ويچار آيو، ڇاڻ اٿيو ۽
پڇندو، ”پاڻو، مونکي ڇو ڇڏي وئين؟“

اوچتو مونکي ياد آئي پاڙيءَ جي ٻڌايل ڪهاڻيءَ ۾ ٿر
واڻيءَ جو گفتو، حق پرايا ناکا، اُسي سوئر اُسي ٿاڻ. مان اٿيس،
هيٺ لڳس. مان وڃي پاڙيءَ سان لپٽيس - چپ چاپ.

”سو تو آسانجي بات چيت ٻڌي آهي. منو تون اهڙو
شيطان ڪيئن ٿئين؟“ هن منحنجي وارن ۾ هٿ ڦيرڻ شروع ڪيو
هو. چٻائين، ”مو، مان بيهڻ خوش آهيان. تون حوال ڄماڻ ٿيو
آهين. تن ڪري به، من ڪري به.“

مون کي روئڻ اچي ويو هو. هن پاڪيءَ ۾ وڌيڪ پختو
ڪري چيو، ”منو، حال تون منحنجي آنچل ۾ منهن لڪائي
روئڻ جي منزل پار ڪري چڪو آهين.“

هن جي آواز مان مون کي ڦراسائيءَ جي خلڪي ٻوڙ
آئي.

دادا چيو، ”مهرباني ڪر، پرولين ۾ نه ڳالهائ. ڪهڙو موڊ جاڳيو آهي ۽ ڪهڙي لالچ پيدا ٿي آهي؟ ڪهڙي ڪمي رهي آهي هن گهر ۾؟“

منحنجا ڪن سڙا ٿي ويا.

پاڻيءَ جو آواز آيو. ان ۾ ڪڙاڻ نه هئي، سمجهائي هئي. چيائين، ”پير مرد ۽ هُن جي پاتين ننڍي حقدار جي ڪئي هوندي خوشامت ۽ خاطرداري. ننڍ من ۾ آئي هوندي لالچ ۽ هُن سوچڻ شروع ڪيو هوندو. هڪ ڪري مان خوش آهيان ته هن جي دماغ سوچڻ شروع ڪيو آهي، غلط ڪي صحيح. جو اڄ غلط ٿو سوچي، سڀاڻي صحيح به سوچيندو....!“

دادا چيو، ”ها، سوچيندي سوچيندي، سوچڻ کي چيڪ ڇڏيندي، گمراه به وڃي سگهي ٿو.“

”منحنجو منو اهڙو نه آهي. اوهان به اهڙي دعا نه ڪريوس.“

”ڇا ٿو چوي؟“

”منحنجيءَ ملڪيت جي سڙداگيري ڇو ڪيو.“

”اڃا! ته اها ڳالهه آهي.“ دادا پنهنجي من جو بار هڪو محسوس ڪيو ٿي ڏٺو. پوءِ گنيپير ٿي چيائين، ”هن جي پيءُ جيتري زمينداري ته مون وٽ ڪانهي. پر ايتري آهي، جو ٻئي پائر آرام سان کائي سگهن ٿا، عمر ڀر. الڳ ٿيندا، ته به پنهي جي ماني ڪتا نه کائيندا.“

”مان هُن سان ٻي سڙداگري ڪرڻ واري آهيان.“

”ٻي؟ سڙداگري؟“

مان صفحي ۾ کليل ڊبل دريءَ جي ڀرسان پيل ڪرسيءَ تي

اچي ويٺس.

پاڻيءَ جو آواز آيو، ”چونڊيسانس، وڏي هوندي ساڌوءَ

جو حصو به هُن جو رهندو.“

پاپيءَ جو آواز آيو، ”کٻپ کٽي آيا؟“ آواز ۾ اٺل-لٽي
ٽڪائي هئي، هاڻي هڪڙو طنز چوان.

اڄ بلڪل نئون ٿيو هو. هونءَ پاپي دادا جي اچڻ تي
پهرين هن جي مُرڪ سان مرحبا ڪندي هئي. هن کان ڪوٽ
ونندي هئي، اهو ڪٿي تي ٺڳيندي هئي، رنڊڻي ۾ ويندي
هئي، پاپڙ ۽ پاڻي آڻيندي هئي ۽ پو پاپوءَ جي ڀرسان وهندي
هئي. اهو سمورو وقت هن جي چپن مان هڪ لفظ به نه نڪرندو
هو، صرف مُرڪ سانده باج نچندي رهندي هئي. پاپي مونکي ۽
سادوءَ کي به دادا سان تيسٿائين ڳالهائڻ کان جهليندي هئي،
هيسٿائين هو - باجران تٽل يا ٽڪو ماندو آيل - پاڻي پي ٿڌو
ٿانئڪو نٿو ٿئي. ۽ اڄ هوءَ هن جي گهر ۾ گهرندي ئي هن
مٿان اُپري آئي هئي.

دادا پڪ ٿي پڪ هن جي نئين، اُميد کان اُٻٽڙ، وهنوار تي
حيران-پريشان ٿيو هو. جواب نه سڄييو هوس.

شائتيءَ اُشانتِيءَ جي وڪڙ ۾ اچي چيو، ”مان چوان پئي،
ٽڪڙ نه ڪريو. اوهان هر ڳالهه ۾ ٽڪڙا. منهنجي ڳالهه مڃيو ڇو
“؟“

دادا وس ورندي پاپيءَ جي هر صلاح ۾ مصلحت ڳوليندو
هو. هنن وچير اُٿلڻ ته ٿيندي ئي ڪانه هئي. ويچارڻ جو
مٿ-پيد نه اتفاق سان ٿيندو هو. ۽ هو وس ورندي، هڪ ٻئي
جي من موجب پٽ حياتڪي پاڻي وٺندا هئا. دادا به ڳالهه جي
ڳائي تي پڇي ويو. چيائين، ”گڏو گڏوڙيءَ تان ڪريو هوندو
يا ضابطو وڌائي ويٺو هوندو! اها ڳالهه مون کي دل سان نه لڳي.
۽ پير مرد پيرڙ نه رح چڱو مڙس آهي.“

پاپيءَ جو ٽڪو آواز آيو، ”هو رح مڙس آهي، نڌڻ ته
منوءَ جي من ۾ موٽ ڇڏيو آهي،“ لڄ گهر ڪيو آهي!“

ڪارائجي ٿي ويئي. اُتي ئي لال، اُتي ئي لال-پيلي.

مون ماني بلڪل ٿوري ڪاڏي. هن ورجايو ڪونه. هن وڃڻ
اُتي دستور موجب پاڻيءَ جو ڳلاس آڻي استول ٿي رکيو هو.
مان ٻاهر ڳرڙي ڪري اندر گهڙيس. هوءَ باسٽ ڪٽي
رنڌڻي ۾ هلي ويئي هئي. هن مون کان ڳلاس ورتو. دستوري
آواز ۾ چيائين، ”وڃ، وڃي ٻچتيءَ ۾ شمد.“

منهنجي زبان مان نڪتو، ”سادو ڪٿي آهي؟“
عجب سُرهائي آئي هن جي منهن تي.

ساڳئي سنجيدي آواز ۾ چيائين، ”تنهنجي انتظار ۾
جاڳي جاڳي هاڻي نيند ڪجي ويئي آس.“
مان مٿي ويس. سادو گهري نيند ۾ هو. مان لپيئس.
اڪيون بند ڪيس. پر نند ڪانه آئي. من ئي من ۾ چونڊو
رهيس: ايڪونڪار.....

نيند ته هاڻي به مونکي نٿي اچي. اڪيون هاڻي به بند
آس. اُن ڏينهن ڪو اُڪو هو منهنجي من ۾. ڪو اوسيڙو هو،
انتظار هو، زندگيءَ جو فيصلو ٿيڻو هو. اُڃ ڪهڙي باقي
زندگي جيئن جو اُڪو آهي، اوسيڙو آهي. اُڃ اُلائي ڇو زندگيءَ
جون ڪي گهڙيون وري جيئن جي تمنا جاڳي آهي. مستقبل
شي محدودگيءَ وسيع ماضيءَ ۾ نهارڻ لاءِ نيند جو تياڳ ڪيو
هي! اُن ڏينهن ته پائڻ، وڌيڪ کان وڌيڪ پائڻ جو موڊ پيدا
ٿيو هو.....

سناڻو هو، هيڏي ساري گهر ۾. اِهو ڪاٺڻ لڳو هو مونکي.
ن ٻچتيءَ ۾ سامهون واري ديوار تي ٽنگيل گهڙيال جا اڌ ڪلاڪ
ڪلاڪ جا ٺڪاڙ پئي ٻڌا. وڃ وڃڻ اڪيون کولي وقت به پئي
و. اُهو به ڏلي ڏالي چال سان پئي هليو. پنجن جا ٺڪاڙ لڳا.
۾ آيس: اُتان. شام جي شروعات ٿي آهي.....
حيث مفتحي ۾ قدمن جي ٽڪي آهت ٿي. داد اچي ويو هو

هوء اُتي هئي ويئي. هن جي آواز ۾ نه نرمائي هئي، نه ڀراسائي.

منهنجي من ۾ تڃائين تيسو اُڀريو. ڪهڙي قسم جي ماءُ آهي! شام تائين؟ شام تائين سڀ ڪجهه ليڪ ٿيندو؟ اُڙي، ڪٿي مامي کان مال ملڪيت وٺي ڏيندي، مون کي جن گهر مان لوڏي ته نه ڪڍندي؟ لوڏي ڪڍندي، ته ڇا ٿيندو؟ مامو مامي به مون کي گهٽ نه گهرندا آهن. ۽ هوءَ ماروٽ هاسي، اُها ته منهنجو خاص خيال رکندي آهي ... هيءَ مون کي گهران ڪڍي ڇڏيندي؟ ڀل ڪڍي“ هڪ قسم جو ضد اُڀريو هو، ها، ٻال هٿ ٿي هو اهو.

هوءَ ماني ڪٿي آئي. اخبار به ڪٿي آئي. ٻئي پاسي کان ڪٿ تي چڙهي ويٺو به لوڏڻ ويٺي. ”ڪاءُ، ڇٽي هڪ لڳي هوندي!“ هن دستوري پيار پرتي آواز ۾ چيو.

مون ڏٺو، منهنجي هڪ مري ڇڪي هئي. پوءِ به مون گره ڪنيو ۽ وات ۾ وڌو.

پاڇيءَ ٽڪ ڏنو. چيائين، ”دل تي چوي ته هٿن ڀلي ڀالي نموني کائين ٿو، تڏهن گهٽون گهٽون ڪري کارايان، پر ٿي ويو آهين وڏو، هڪ ئي ڏينهن ۾!“ هن وري ٽڪ ڏنو.

مون ڪجهه ڪونه. ياد آيم - ماڻ ان ڪري نه رهيس جو هوءَ ماني کائڻ وقت ڳالهائڻ کان منع ڪندي هئي، پر ان ڪري، جو مونکي لڳو، مان ڳالهائيندس، هوءَ دلداري ڏيندي ۽ مان روئي پوندس. ۽ مون ان ڏينهن روئڻ نه ٿي چاهيو. من ۾ هڪ ڀاءُ اُٻڻ ٿيو هو، پهرين ڏسڻ ڪپي ته هوءَ شام جو ڪهڙو ٿي ٻيڀرو ڪري.....

هوءَ به خاموش ويٺو لوڏيندي رهي. مان اک ٽپت ڪري هن جي منهن کي ڏسڻ لڳس. هوءَ مُرڪي ٿي، گنڀير ٿي ٿي، ڀراس ٿي ٿي، ۽ وري مُرڪي ٿي، ڳارهي ٿي ٿي، پيلي ٿي ٿي،

مان جو واڙي ۾ ٿيوڙيءَ کي ٿانئڪو ڪري ٿير ۾ ٽيڙيس
ته ڀاڻيءَ پڇيو، ”منو، ڪنهن مان وڙهي آيو آهين؟“
”نه.“

”ڪنهن ڪجهه چيو آهي؟“
”نه.“

”من ۾ ڪو مونجهارو آهي؟“
”ها.“

هوءَ سڙاڇي ويئي. هن جي من جي چمڪ-دمڪ ٿي ويئي.

هوءَ رنڌئي ۴ صفحي جي وچ واري دروازي وٽ بيٺي
ٿي. ٽيڙي پنهي ڇتن ۾ منهنجو مٿو پڪڙيائين ۴ کلي
ڳاڙهي چيائين، ”هيءَ وڃي آهي تنهنجي مونجهاري جي؟“
مون کي ڪٿ طرف وٺي ويئي. پاڻ به ويٺي ۴ مون کي به
سي ۾ وٺاريائين. مرڪ موٽي آئي هن جي منهن تي. اٿئي
نيٺن منهنجيءَ دل ۾ ٻڌل پڪاڪي جو پراڻو ٿيو، پڪريءَ کي
س جي، ڪاٺيءَ کي ماس جي. ۴ هن چيو، ”منو، ڏسندي
ندي ايڏو وڏو ٿيو آهين جو سڄيڻ نه لڳو آهين ته منجهان
لڳو آهين! چئي ڏي، پڇڻا نه منجهان.“

منهنجي زبان مان ڏاڪڻي آواز ۾ نڪتو، ”ڀاڻيءَ، ضروري
ڇا ته منهنجي پيءُ جي ملڪيت مامي کي ڏني وڃي ها.“
”هيءَ ويٺي ئي وري مون کي ٿلي لٽائي ڇيو،“ وڌين ٿو ته
رباني ڪري صحيح راءِ تي وڌ. بس، اها ڳالهه آهي نه؟
تائين منهنجو ساهه ئي سُڪائي ڇڏيو هوءَ. سولو معاملو
ن. شام تائين ائين ئي ٿيندو جيئن تون چاهيندين. پهرين
ڪا. سويل موٽيو آهين. منيءَ تي تحليل ٻوڙ-مان ٻه
آيو هوندين؟“

اُتی نہ دگ کٹک جا پيا حٿا - ڏسڻ ۾ هڪ ججرا. هي فرق به هوندين، ته سڀر-سوا کان مٿي نه هوندين. پيروءَ چيو، ”هقدار، چونڊ ڪر. جيڪو دگ کڻين، اُهو ڳوٺين ۾ پري ڏينداسين. مون سڄ پڻ داد جي سيڪاريڻ طوطي واري رت لڳائي، ”اوهان هي ڪوڙ مان پنڃ ڪاسا بهج جا، آڏئي ٿو يا ٻڪاڻي جا، آڏائي ٿو يا مسٽ جا، آڏائي ٿو يا ٻانڀڻ جا...“ دادا مونکي خالي ڳوٺيون سنجي هٻان وڃي ڏنيون هيون، مون پهرئين ڪوڙ وٽ بيهي چيو، ”هي اسان جو ٿيو.“

پيروءَ چيو، ”هلو هقدار! نتھڻ اُس ۾ نه بيهي، هلي وٺ هيٺ آرامي ٿيو. منجهند هي ماني کائي وڃڻو. اِن وچ ۾ اُن اُچي ويڌا ۽ منهنجو پٽ خمسو، لڙيءَ منجهند جو اوهان کي گهر ڇڏي ايندو....“

مون پڇيو، ”سروري آهي ته مان وهان؟“
پيروءَ ورائيو، ”مڪياري آهيو، پوتارا وهو، ته اسان جون اکيون ٿڌيون...“

مون گهر وڃڻ چاهيو. پر مرد پاڻ مون کي گهوڙيءَ وٽ وٺي هليو، پنهنجي هڪ ڇٽ کي رکيب بڻايائين ۽ ٻئي هٿ سان مون کي گهوڙيءَ تي چاڙهائين. واٽر ڪورس جي ٻنيءَ تائين لٽام هي هڪ واڳ پڪڙي وٺي آيو ۽ پوءِ پٺائين، ”هقدار، سڏا حافظ.“

مون سوچيو، واڌ جو حاڪمي آهي!

اوچتو منهنجي من ۾ ويچار آيو، دادا هي حاڪميءَ جي حد خبر نه آهي ڪيتري آهي. منهنجي پيءُ واري به نه منهنجي جڏي ها.... پهريون دفعو منهنجي من ۾ پاپيءَ جي فصلي کي غلط سمجهڻ جي ياد اُٿي. هرڳهر سروري هو يا منهنجي ملڪب کي منهنجي نگران ڏاڏي ئي لڳائي....!“

جسم ۾ واسو نٿي ڪري سگهي، جو پنهنجيءَ رڻي ڪرڻيءَ
 ۽ چوراسيءَ جي چڪر مان نڪري ٿي ويئي. هن جي آ
 پٽڪي نٿي، منهنجي انڪ سنڪ جو آهي! ۽ اڃا تائين
 منهنجي شڪتي به آهي ته ڍال به

مان سورهن سالن جو هوس، ڇهون درجو پڙهندو هوس
 اڄ جو ڏهون درجو. دادا جي مرضي ٿي ته زمين سنڀالڻ جي
 ڪم ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪريان. ڪڏڪ جي بڻيءَ جو وقت
 هو. دادا هڪ زمين تي ويو، مون کي ٻيءَ زمين تي موڪليائين،
 ميتوڙي گهوڙي تي چاڙهي. جي ڀاڙيءَ منهنجي اندر اُچارڻ ۾
 منهنجي سونجپ پئي ڪئي ته دادا مون کي ٻاهرين، وڃواري
 دنيا ۾ سوڀارو ٿيڻ جي سکيا ڏيڻ لڳو. هو چوندو هو: پڙهڻ،
 ترڻ، تير هڻڻ، چوٿين سواري، جو ننڍي هوندي ٿي سگهيو،
 تنهنجي وڏي هوندي خوري. تير هڻڻ بدران هن مون کي
 بندوق هڻڻ سيکارڻ شروع ڪئي هئي، تن ڏينهن.

مان زمين تي پختس. هاري هاريائون گڏ ڪرڻ. هڪ
 گهوڙيءَ جي واڳ ورتي. ٻئي گودڙي پيل واڳ جي ڪت تي
 وهاريو. ۴ جانڻ ماءُ کير سان ڀريل ڄمڻ وٺو ڪئي آئي. سڀني
 جي روز-بار تي مان آڏو ڪٽورو خالي ڪيو. وڌيڪ هلي ٿي نه.
 لڳم، پيئندس، نڪري ايندوسپ جو سڀ. مون آڏو موٽايو. پير
 مرد پيروءَ چيو، ”اچي شيءِ نه اُٿاڙي ڇڏي آهي نه هاري
 هي. هاري کان پيٽو ڀلو. هن پٽ کان وٺو ورتو ۽ پيٽ
 ڪري پي ويو! ڀاڙيءَ جو پيار ڀريو آواز منهنجيءَ دل ۾ اُڀريو،
 منو، پيئڻ کان اڳ سوچين ها، ته پير مرد کي تنهنجو
 ٿو کير نه پيئڻو پوي ها! الڳ خالي ڪٽورو وٺي ها.“
 تنهنجو هٿ سچ پچ ڪن ٿاڻين ڪڍي ويو هو.

پير مرد ۴ هن جا به پٽ، مون کي ڪوڙ ٿاڻين وٺي هليا.

نالي جو آرٽ نه ملو آهي. هن ننڍڙي جي کاڌيءَ تي آغز رکي، اکين ۾ اکيون وڃي چيائين، ”چئو ساڌو، رکندڙين نه پنهنجي نالي جي پٽ؟“

دادا ڪٿا پهرين ڀاڻيءَ طرف وڌايو. ڀاڻيءَ چيو، ”پهرين مٺو کي ڏيو.“

بي ماءُ ٻار کي ڳالهائڻ سبڪارڻ لاءِ چوندي آهي، ”چئو بابا، چئو اما.“ ليڪن هن پتڪڙي ريزڙهيون پائڻ مس شروع ڪيون، ته چوڻ لڳس، ”چئو ’پا‘، چئو پائو، پا...ئو، پائو-پائو.“ مٿ وڌو ٿيو ته هر ڳالهه لاءِ ’پائو‘. کير پائو سان پيئڻو آهي، سنان پائو سان ڪرڻو آهي، سُمهڻو پائو سان آهي. گرانٽ وڌو ٿيو ته وري اهو ئي ڪيئو - ڪپڙا پائو بدلائي، گهمڻ پائو سان ويندس، آکاڻي پائو سان گڏ ٻڌندس.

اڄ پائو جي رت لڳائيندڙ به موجود هو منهنجي جنم ڏن آئسو ۾. شادي ٿلڊستو هو منهنجي هٿن ۾. اچڻ سان به پيرين پيو، وڃڻ سان به پيرين پيو. هٿي-برٽ-ڊي جي ڪورس ۾ به شريڪ ٿيو ۽ ڪڏهن ڪيڪ جي موم بتين کي ڦوڪون ڏيندي منهنجي اکين ۾ آب اوتيل هو، تڏهن به خوشيءَ جا آنسون لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. منهنجي سامهون پوڻ جي حمٿ اڄ به هن ۾ ڪانهي ۽ هن جي گهر جو وڏو ڪارج هجي يا نه، منهنجيءَ منظوريءَ ۽ مرضيءَ بنا نه ٿيندو آهي. هن جي شڪل جو به هو ڀاڻيءَ تي آهي. ان ڪري نصيب وارو آهي. چوندا ڪونه آهن ته پٽ ماءُ تي ويندو، يا ڌيءُ پيءُ جي شڪل تي ويندي، ته ڀاڳ ڪندو. حسر ڀاڻيءَ جو آئس، پر ڀاڻيءَ جي آتما ته اڃا تائين منهنجي اُرد-ڳرد چڪر ڪائيندي آهي. هنهن ڪڏهن ڊرائنگ روم واري فوٽي مان مُرڪندي آواز آهي، ملو، مان توهان آهيان. هن جي آتما بئي ڪنهن

جس ۾ واسو نٿي ڪري سگهي، جو پنهنجيءَ رڻي ڪرڻيءَ ۾
هوءَ چوراسيءَ جي چڪر مان نڪري ٿي ويئي. هن جي آڏو
پنهنجي نٿي، منهنجي انڪ سنڪ جو آهي! هوءَ اڃا تائين
منهنجي شڪتي به آهي ته ڍال به

مان سورهن سالن جو هوس، ڇهون درجو پڙهندو هوس،
اڄ جو ڏهون درجو. دادا جي مرضي ٿي ته زمين سنڀالڻ جي
ڪم ۾ دلچسپي وٺڻ شروع ڪريان. ڪڻڪ جي بڻيءَ جو وقت
هو. دادا هڪ زمين تي ويو، مون کي ٻيءَ زمين تي موڪليائين،
ميٽوڙي گهوڙي تي چاڙهي. جي پاييءَ منهنجي اندر اُچارڻ ۾
منهنجي سونھپ پئي ڪئي ته دادا مون کي ٻاهرين، وھناري
دنيا ۾ سوڀارو ٿيڻ جي سکيا ڏيڻ لڳو. هو چوندو هو: پڙهڻ،
ترڻ، تير هڻڻ، چوٿين سواري، جو ننڍي هوندي ٺڌ سڳيو،
تنهنجي وڏي هوندي خواري. تير هڻڻ بدران هن مون کي
بندوق هلائڻ سيکارڻ شروع ڪئي هئي، تن ڏينھن.

مان زمين تي پختس. هاري هاريائون ڳڏ ڳڏ. هڪ
گهوڙيءَ جي واڳ ورتي. ٻئي گهوڙي پيل واڳ جي ڪٽ تي
وهاريو. ۽ ڄاڻڻ ماءُ کير سان ڀريل ڄمڻ وٽو کڻي آئي. سڀني
جي زور-ٻار تي مان آڏو ڪٽورو خالي ڪيو. وڌيڪ حلي ٿي نه.
لڳل، پيئندس، نڪري ايندوسپ جو سڀ. مون آڏو موٽايو. پير
مرد پيروءَ چيو، ”اچي شيءِ نه اُڳاڙي ڇڏي آهي نه هاري
آهي. هاري کان پيتو ڀلو. هن ڇٽ کان وٺو ورتو ۽ ٻيٽ
ڪري پي ويو! پايءَ جو پيار ڀريو آواز منهنجيءَ دل ۾ اُڀريو،
”منو، پيئڻ کان اڳ سوچين ٿا نه، ته پير مرد کي تنهنجو
ونو کير نه پيئڻو پوي ٿا! الڳ خالي ڪٽورو وٺي ٿا نه.“
هنجو هٿ سچ پچ ڪن تائين ڪڇي ويو هو.

پير مرد ۽ هن جا ٻه ٻٽ، مون کي ڪوڙ تائين وٺي هليا.

نالي جو آرٽ به ملبو آهي. هن ننڍڙي جي کاڌيءَ تي آڱر رکي، اکين ۾ اکيون وجهي چيائين، ”چئو ساڌو، رکندين نه پنهنجي نالي جي پتيا؟“

دادا ڪٿاھ پهرين پاييءَ طرف وڌايو. پاييءَ چيو، ”پهرين مٺوءَ کي ڏيو.“

بي ماءُ ٻار کي ڳالهائڻ سبڪارڻ لاءِ چوندي آهي، ”چئو بابا، چئو آمان.“ ليڪن هن پتڪڙي ريتڙهيون پائڻ مس شروع ڪيون، ته چوڻ لڳس، ”چئو ’پا‘، چئو پائو، پا...ئو. پائو. پائو.“ مٺ وڌو ٿيو ته حر ڳالھ لاءِ ’پائو‘. کير پائو سان پيئڻو آهي، سنان پائو سان ڪوڙو آهي، سُمڻو پائو سان آهي. گرانٽ وڌو ٿيو ته ورې اهو ئي ڪيئو - ڪپڙا پائو بدڻئي، گهمڻ پائو سان ويندس، آکاڻي پائو سان گڏ بدندس.

اڄ پائو جي رت لڳائيندڙ نه موجود هو منهنجي جنم ڏن اُسڻ ۾. شاعري گلدستو هو هنجي هٿن ۾. اچڻ سان به پيرين پيو، وڃڻ سان به پيرين پيو. هٿي-برٽ-ڊي جي ڪورس ۾ به سريڪ ٿيو ۽ حڏهن ڪيڪ جي موڙ بٽين کي ٿوڳون ڏيندي مصحفي اڪس ۾ آب اوتيل هو، تڏهن به خوشيءَ جا آنسون لڪائڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. منهنجي سامهون پوڻ هي حمت اڄ نه هن ۾ ڪانهي ۽ هن جي گهر جو وڏو ڪارج هجي يا نه، مصحفيءَ منظوريءَ ۽ مرضيءَ بنا نه ٿيندو آهي. هن جي شڪل هڙ نه هئي پاييءَ تي آهي. ان ڪري نصيب وارو آهي. جيتڙا ڪوبه آهن نه ست ماءُ تي ويندو، يا ڏيئي پيءُ جي شڪل ته ياڳ ڪندو هيءُ پاييءَ جو آڻس، پر پاييءَ جي نائس مصحفي اڏ-ٿرڊ چگر ڪائيندي آهي. ان ڊرائنگ روم واري هسي مان مُرڪندي آواز ۽ مٺو، مان سوسل آفيسر جي آتما نئي ڪنهن

سان اڃا به ويجهو چڪيائين. چيائين، ”پڪڙينس عت، ٺي....“ مون هن جو ساڄو عت پڪڙيو. ڀايءِ چيو، ”ڪا پڪڙيس.“ پوءِ چيائين، ”منو، هاڻي ڪل به.“

چئيءَ تي ٻيا سڀ هيٺِ غاليجي تي ويٺا هئا. مامو، مامي، ماروت ۽ دادا. ڀايءِ لپتي پيئي هئي. پتڪڙي جي حٿ ۾ پڻ پڪڙي رکيو هئائين. منهنجو عت پنهنجي مھراج چني پڙهي، مامي کي چيو، ”گينشامداس، ڪنڀ راس آٿس. نالو ٿو رکانس ڳوبند.“

ڀايءِ منهنجي حٿ کي ٿورو زور ڏنو ۽ آهستي چيو، ”منو، پهرئين ڀيرو ۾ پاس ٿي آهيان. مالڪ جي مھر سان، تو جھڙي قسمت سان ڄائو آهي، ڪا وڌيڪ سنت ڪانه ٿينديس.“ ڏاڍيان وڏي چاچي کي چيائين، ”ڏيرم! آسان جن جو نالو رکنداسين ڳروءَ جي وچن پٽاندڙ.“ پوءِ دادا ڏي ٻھاري پيائين، ”ٻڌو ٿا، صبح جو درٻار مان وچن ڪڍائي اچجو.“ وري پيائين، ”پھريون لفظ نه، پوري ٿڪ ٿي پوري اچجو.“ دادا تي جا ڀايءِ جي ڄمٽ هئي، تنهنجي ثبوت طور ٻئي ڏينھن صبح جو سنت سُڃانداس کان وچن ٺھرائي، ماد صاحب وٺي، وچن جي ٿڪ ٿي نه، پڙهيءَ جو پھريون ياد ڪري آيو :

سادو، ڳوبند کي ٿن ڳاءُ
مانش جنر اموڪ ڀايءُ
برٿا ڪاڊ ڳنواءُ.....

وڃيو، ڀايءِ جي پڙهيءَ ڪري چئيءَ وارو نالو به آيو هو جي وچن ۾.

ڀايءِ بيحد خوش. وچن دھرايائين ۽ چيائين، ”مان ٻھراڻو ڪري ٿو جي نالي تان. ننڍڙي کي نالو ٿي نه مليو آهي.

آنسوں آیا هئا، اکين ۾. ٻڌڙي پوٽي ڏسي ورتو هو. ڄڻائين،
 ”بابا! اڄوڪي ڏينهن ڙٽو ٿا اوجاڻ؟“

مون ڪو جواب نه ڏنو هو. زمان مان اکر اڪلي ٿي نه
 پيو. پٿس چيئس، ”گهڻيءَ ڪوشيءَ تي به ٺڙڪ وڃندا آهن.“
 هيءُ آنسوں ته شڪر گذاريءَ جا آنسوں آهن.

ڪي ڏينهن وسرندا ٿي نه آهن. زمانو اُنهن تي دز
 وڃي ٿي نه سڳندو آهي. دادا ۽ مان، صفحي ۾ ساڳيءَ ڪٽ
 تي ويٺا هئاسين، جو ڪوئيءَ مان ’اُٿا-اُٿا‘ جو آواز آيو.
 اُڃان سڄُ نه اُڀريو هو. مان سمجهان ٿو، مون کان چرڪُ نڪري
 ويو هو. دادا اُٿي کڙو ٿيو، مون کي ٻل تي هلڪي ٿڌڪي هڻي
 ڇڻائين، ”گدو، واڌايون هڃني، پاڻ آيو اُٿيئي!“ ’ملو‘ ڪولڻ
 هي پاييءَ پنهنجي هڪ هلي ٺاهي هئي. دائي رجب ماءُ ٻاهر
 آئي. پٺيان در ٻيڪڙي ڇيائين، ”شامداس، واڌايون هڃني،
 ڪڪو آهي.“

منهنجو منهن ڇپايو يا نه، دل ٿورو سُست ٿي.
 دادا ڪوئيءَ اندر وڃڻ لڳو ته رجب ماءُ روڪيئس.
 ڇيائينس، ”ڊڄر صبر ڪر. گدوءَ ماءُ پهرين گدوءَ کي ڪولڻو
 آهي.“ رجب ماءُ دروازو کولي بيٺي، مون کي اندر وڃڻ جو
 اشارو ڪيائين. اندر گهڙيس ته ٽن دروازو ٻيڪڙي ڇڏيو. مان
 دروازي وٽ بيٺو رهيئس.

پاييءَ هُرڪي چيو، ”ملو، اوري آج نه....“
 مان ڪٽ طرف وڌيس. ڪڪو اڳئس طرف هو. تازو
 ڄميل بار مون پهريون دفعو ڏٺو هو، ٻاڙه سڙو. ننڍڙي ننڍڙا
 ڪٽ-پٽر. ننڍڙيون ننڍڙيون اکيون، پنڪڙيون!

پاييءَ مون کي ٽن جي اکين ۾ بھاريندو ڏسي چيو،
 ”ڪٺو، پر اکيون اٿس طوطي جون.“ مون کي ڪٽ

مون مان ڪٿڙي جواب جي اُميد ٿي رهي؟ مان بي-اخته
سوالي ننگهن سان نڪاريو مانس. ٿورو مڙڪي. مون ٿورو سام
جو ساه ڪيو. چيائين، ”تون امتحان ڏيندو آهين اهو ڏيکار
۽ ته جيڪي پڙهيو آهي، اهو سمجهيو آهي. ۽ امتحان کان
اڳ ٿياري به ڪندو آهين نه؟ مان به امتحان ٿي ڏيان...“ هن
جي مڙڪ وڌيڪ ٿي. منهنجي ڄاڻ جي اُن-تڻ وڌي. چيائين،
”مان پاڻ آزمائڻ ٿي. مان پڪ پاس ٿيندس.“ هوءِ اوچتو اُٿيا
به منهن منهنجي ويجهو کڻي آئي ۽ منهنجو ٻرڙ چمڪائين.
چيائين، ”تو پڪ ڏاهي جيجهيءَ کان ڪجهه ٻڌو آهي. مان هن
کي صحيح ٿيڻ نه ڏيندس.“ هوءِ اُمالڪ اُٿي، اخبار ٻڌي
ڪري وڃايائين ۽ هلي ويئي. اُن ڏينهن هن ڪٿڙي چانور ڪيا
ٿيا، هوءَ پٺاڻي جا ٽوڪ ڪندي هئي، جو دادا مٺاڻ ٻيٺ
ڪائيندو هو، اڄ بوندي گهڙائي هئائين. چيائين، ”منڻ، پهرين
وات منڻ ڪر ته دل جي ڪڙاڻ مٽيئي.“ ٿالهي رکي، وري
منهنجو منهن ٻنهي هٿن ۾ جهلي، منهنجي اکين ۾ اکيون
وڃي چيائين، ”تون منڻ آهين، پر انهن طوطي جڙين اکين
سان نه نڪار.“ پوءِ منهن ڇڏي بوندي کڻي منهنجي وات ۾
ڏاڙين. ڪٺ جي ٻئي پاسي کان ڪٺ تي چڙهي، ويٺي ويٺو
وڌڻ. ويٺو هوءِ ان کان اڳ ٻئي ويٺو دادا کي عاني ڪارائين
نٿو ٿوڏيندي هئي، منهنجي شادي ٿي ويڃڻ تائين.....

شادي! ها، مون شادي ڪئي. ڇڏ ته ٿڌان، واري ٻوڏ، ڌوڏ
۽ جي ڏانهن. پر اُن کان اڳ مڃڻ مُراد آهي ته هوءِ امتحان
پرست ڪٿس ۾ نه، سڙ سيڪڙو، نه نه، هوءِ ان کان به وڌيڪ
ڪٿڙو کڻي پاس ٿي.

هينئر پايان پيو، اکيون آليون ٿيون آهن. اهوڪي ۽ رات
! ها، ڪيڪ تي انگين مٿس نٿن کي ٽوڪيون ڏيندي به

چيائين، ”هر ٻوڙو منڙو نه بوليندو آهي، منڙو! هن ني صحبت جو اثر ٿيندو آهي.“ هوڙ ڳنڀير ٿي ويئي.
اوڏي محل سڏ ٿيو، ”يائو!“

هن کي پنهنجو پيٽ ڄاڻو پٽ ڄاڻو هو، مونکي ڳوڊ ولڻ هي بن سائن آندڙ آندڙ.

مون کي هن جي وڌندڙ پيٽ سان ئي پروڻ پيا هئا. مان لت نير سان چپ صاحب به اُچاريندو هوس، پوءِ به ڪڏهن ڪڏهن پريشان ٿي ويندو هوس ته سچ پنج ڏاهي جهڙي جي چوڻ مطابق پايءَ جو مون تان موٽ ڳهٽجي ته نه ويندو. جڏهن وقت گذرندو ويو، تڏهن منهنجا آنديشا به وڌندا رهيا. پايءَ کي منهنجي ڊپ جي سڏ پئجي ويئي. دل جي ڊپ جون ريكائون منهن تي مڙي آيون هيون شايد. سان اسڪول مان موٽي، نير انوسار هٿ منهن ڏوٽي، ڪپڙا بدلائي ڪٽ تي لهي جڙي ويلس. اڳئين ڏينهن جي اخبار به اڳيان وڃائي ڏيڻس. اهو اطلاع هو ته مان منجهند جي ماني کائڻ لاءِ تيار آهيان. پاي مانيءَ کان سواءِ رنڊڻي مان آئي، منهنجي ڀرسان اچي ويئي. مان تڪانئي ڊچي ويس. مان ڪا غلطي ڪندو هوس ته هوڙ مانيءَ بنا منهنجي پاسي ۾ ويهي چوندي هئي، ”منڙو...“ ۽ پوءِ هن جو ليڪچر شروع ٿي ويندو هئو، ۽ مان چپ چاپ ٻڌندو هوس، ۽ پوءِ پابوڊ مان پڇندي هئي، ”سمجهيئي نه، منڙو؟“ پوءِ مڙڪندي اُٿندي هئي ۽ مڙڪندي منهنجي پٺي ٽپري، وڃي ماني کڻي ايندي هئي.... ائين ڏينهن به هن ڳنڀير ٿي چيو هو، ”منڙو، ناراض آهين؟“ مون پاڻ کي ٻُڌڻ ۾ پاتو. مون هن سان ڪڏهن ڪوڙ نه ٻالهايو هو، ۽ سچ چوڻ هي همت نه ڏيڻس. هن اخبار پري ڪري منهنجي اها نه ويجهو آچي چيو، ”منڙو!“

”کان! مسٽر جو وٺندو آهي؟“ هيءُ ڪهڙو سوال هو؟

اُن رمانی مو پائيء ۽ ٻه پڪوڙا ملندا ها، وڏا واڙڻ ۽ ٻه پٽائي جا. منحنجي چڙڻ جو ڪارڻ اهو نه هو جو هن ۽ بدران، 'جڪ' پڪوڙو چيو هو.

مان چمئي نه، ٿوپي پائي ويو هوس. پوءِ به مان چڙي مامي جو لڪڻ کڻي پٺيان پيو هوس. ڀاييءَ چيو، "منو، نه نه چرچي ۾ چڙبو نه آهي."

منو! ها، هوءَ آخري دم تائين مون کي 'منو' سڏيندي هئي. جوانيءَ ۾ اچڻ کان پوءِ، اڃا شادي نه ڪئي هئس، چيو مانس، "ڀايي! نالو به ڇو ڪين مٽايان؟"

ورائين، "مٽن مائتن جو اهو ئي هڪ يادگار رحجي ويو آهي. هنن جون آتمائون جي ڦر نه ٿيون هونديون، ته تنهنجو نالو ٻڌندي سنڌوش ملندو هوندن."

هن گنيپ ٿي چيو، "منو، منحنجي بي ڳالھ آهي. منحنجي لاءِ تنهنجو پٿر-جنم ٿيو آهي. منحنجي لاءِ تون منو ئي آهين، منو ئي رهندين. منو! ائين سمجه ته مان توکي 'منو منو' سڏي، ڪنهن لاءِ به ڪوڙي-ڪساري نه ٿيڻ جي عھڻ ڏيندي رهندي آهيان."

هن پاڻو مان ٻانهون پساري مونکي ڀاڪر پاتو ۽ ٿلي ڳايو.

مون چيو، "ڀايي! مان سمجهندو آهيان ته تون مونکي منو منو سڏيندي آهين، ڇاڪاڻ جو ته طوطي جيان مون کي منحنجيءَ پریت جي پيڙي ۾ قابو ڪيو آهي."

هن بي-اختيار منهنجو ٻرڙ ڇميو ۽ چيو، "منو، آهين طوطو سچ پچ! ۽ مان چاهيان ٿي ته طوطي جيان آهڙو ڪي ۽ ڪر، جو هڪ سُئي انسان کي ٻولڻ ۽ ڪرڻ کپي."

مون کي ياد آهي، مونکي شرارت سُجبي. چئس، "پوءِ سنڌو سنڌ نه طوطو."

اوڏي مڃل ته ڏاڏي خشيءَ ڪجهه نه چيو، پر نئي
ڏينهن تي پاييءَ منهنجي لاءِ ڀت ڪٽڻ رٿي ۾ ويئي ته ڪن
پري ماڻھو ڪي چيو: ”تون نه اتي، مان نه اتي، پنهنجو ڀت
ڄاڻو ٻار ٿيس ته هن جو موهه گهٽيو“

مان ٻڃي ويس. منهنجيءَ زبان تي جپ صاحب جون
پڙيون ٿري آيون.

ان مڃل تائين مونکي ڀروسو هو نه باقي ڪشت ڪٽڻ جو
جيڪو مون کي ڏس ڏنو هو، تنهن منهنجو ڪشت ٻياريو هو يا
نه، ڊپ کان چوٽڪارو ضرور ڏنو هو. هاڻي به مان اڪثر اهي
پڙيون اُچاريندو آهيان ۽ من ۾ هڪ قسم جي شاعري محسوس
ڪندو آهيان.

شاعري!

اڙي! منهنجي پاييءَ جو نالو هو شاعري. سچ ته جهڙو
نالو هوس، تهڙي شانت سڀاءَ هئي. ڪنهن سان اُچاڻڻ ته ڇا،
ڪنهن کي ناراض ڪرڻ به نه چاهيندي هئي. هن جي شانت ڇت
۽ شانت وحوار ۾ رهنو پوندو هو نه منهنجي ڪري. سو به
پنهنجي من مان ڪرڻ يا منهنجي بدر ڪٽڻ بعد هوءَ ٿوري ئي
وقت ۾ اهڙي-سا-تهڙي ٿي ويندي هئي. منهنجي سوال تي
پهرين من مان ڪرڻ بعد، هرڌوار مان واپس اچڻ تي، هرڌوار
مان آمدل سبب ۽ انگويو ڏيڻ پهرين پهرين پنهنجي ڏير جي
گهر هلي هئي، مون کي ساڻ وٺي. مون پنهنجي ماءُ-پيءُ
پيري وار نه لهرايا هئا. پر هرڌوار ۾ سڄو ڪرياکرم ڏاڏا ڪو
هو، پوءِ به پاييءَ منهنجا وار لهرايا هئا. ڏاڏا کي چيائين،
”سرگين کي ڪاٽيءَ تي، جن ها وار نه ملبا. ڪنهن جي سڪن
کي ته ملڻ ئي ڪنهن خود جن کي ان آخري فرض کان ريتل نه
ڪبي.“

مون کي ياد آهي، منهنجيءَ سڙت موني ڏسي چٽاڙيو
”نوڙهو، پائيءَ پڪوڙو.“

کٽي به وڃي ها، ننڍيءَ چاچيءَ جو مون ۾ ايندو هوڇو ٿيو؟
ان سوال جو جواب مان من ۾ ڳولجڻ لڳس - ايندي وڏي
به ڪانهي جو هن کي پنهنجو ڀار نه ٿئي. ۽ مت مائٽ ۽ ڀاڙي
وارا هن کي پنهنجو ڀاڻ ۾ مڱين سمجهندا آهن ۽ هو حيران
هئا ته مون ۾ ايندو سادو ڇو آٿس!

عجيب آهي مٿو من منهنجو به! جنر-ڊن مبارڪ
منائي، اچي جنمن-جنمن جي پوتاميل کي پڪڙيو آٿس. پر
منهنجيءَ زندگيءَ ۾ جنر-جنر جو سلسلو به منهنجيءَ پاييءَ
شروع ڪيو هو نه!

مون کي ماما نڪتي، ننڍي. مون کي ياد آهي، مون ايترو
ڪونه پوڳيو، ٿوري گرمي محسوس ڪير بدن ۾. خارش به ٿيڻ
لڳي. ڏاڦا معمولي هئا، اچي به ڇاتيءَ تي. ٻنڊ پاييءَ جي ڦٽي
ويئي. سڄو ڏينهن ڪٽ تي چڙهي ويئي اوراڻو ڳائيندي هئي.
مون کي چٽيءَ ريت ياد آهي :

مان مائٽيءَ کي اوراڻا، پيسج پنيءَ رات

هوءُ مون کي ديويءَ کان ڏناري دٿاري وٺڻ ۽ رڳو پريات جو
نه، ڏينهن رات اوراڻا ڳائيندي هئي. منهنجي اڳواڙي ڇاتيءَ
تي رڻو وڃي، هڪ ڪٽ سان وڃڻو لڳندي، ٻئي سان مون کي
ڪنڪڻ کان روڪيندي هئي. مون کي ڳهر هئي. سڄو وقت هوءُ
ڏينهن رات مون سان ٻڌي ويئي هئي. سڄو سارو هفتو! اُتيءَ -
وينيءَ ۽ هن پنهنجي ڀاڙيسري نينگر کي گهرائي ورتو هئو.
ڀاڙي واريءَ هن ڏاهيءَ چيس : ”ٻڙي، ڪو پيٽ ڄائي جو به
ايندو خيال نه ڪري جيڪر!“ مان خوش ۾ هوس اين وقت، ماما
موت کائي رهي هئي. پاييءَ چيس، ”جيڪي، هيءُ اڳئين جنر
۾ به منهنجو پيٽ ڄائو ئي هو، نه ته منهنجو ايترو هو ڪيئن
ٿئي ها جن سان! ٻڌاءُ.“

پنهاني زلمي اندر لڪائي ڇڏيو. چيائين: ”مون هن کي خود
 ڪيو آهي. مان هن کي هرگز نه ڏيندس.“ هن ننڍي ڇاڇي
 کي اوطاق مان ٽهر اندر گهراي ڇڏيو، ”مان اوهان جو فيصلو به
 نه ٿا ڪري ۽ قبول نه ڪندس.“ پوءِ وڏي ڏيرائيءَ شي
 ميڊيٽي ۽ حو ڪيل رکي چيائين، ”هنن کي نينگر سان نه،
 جيتوڻي هنن دولت سان موٽي آهي. هن دولت کڻي، نينگر جي
 بجاءِ ڇڏي.“ وڏيءَ ڇاڇيءَ پنهنجي پتيءَ کي ڇڏيو، ”جيڪو
 ڇڏجي به ٿا ٿيو.“

تڏهن ته بعد ڪجهه پنهنجي ڀر ته مال ملڪيت جي لحاظ
 هن ڪم تي ڪم ڪيو هوس.

پني منهنجي وڏي ڇاڇي پاتي هئي، پر گورا ننگيءَ
 تي هئي جيڪا هو غرض هن منهنجي ننڍي ڇاڇي سان وڌو.
 ننڍيءَ ڇاڇيءَ پٺئين پنهنجي پتيءَ کي موڪلي حردوار وٺي
 وڃڻ ۽ هتي پوءِ ڇاڇي پاڻ به اسان سان گڏ ٿي ۽
 ڇڏي.

حردوار پهچڻ کان اڳ ئي، ڇاڇيءَ جي چوڻ تي، هتي
 ’پاپي‘ ۽ ڇاڇي کي ’دادا‘ چوڻ شروع ڪيو. ۽ هتي ننڍي
 پنهنيءَ ٽلجيءَ مٿاريءَ بنديءَ ۾ ڏاڏا سان گڏ هوندي هئي
 ڪوڙ ۽ ڇڏي، ته پر ۾ بيٺل پاپيءَ ڇڏيو، ”ٿڌو، ٿڌو“ پوءِ ڏاڏا
 ڏانهن منهن ڪري چيائين، ”لڏيوس ته پنهنيءَ ڏاڏو ڪٿي.“
 مان نندو هوس، پوءِ به پاپي ورتو ته سڄي ڀر پٽيس ته ته
 هو منهنجو نالو به مٿائي ڇڏي؟

مان سوچڻ لڳس ته مان ڏپ ويٺو غور ڪندو هتي به هئي
 جي ٽهر ويو هوس، جو اهو اسانجي گهر سان ڪناري هڪ گهٽيءَ
 ۾ هو. وڏو ڇاڇو اندرئين ڪوٺ واري گهٽيءَ ۾ ٿورو
 وقت تائين اها به خبر ڪم نه وڌي پئي هئي.
 ان سٺو وڌيڪ هو، ۽ سڌو ڇاڇو هن سان آيو

اُن وقت منهنجي عمر ست سال ۽ ڪي مڃا هئي. رڳو پوءِ معلوم ٿيو ته ست سال قانون جي لحاظ کان اُها عمر آڏو جا ڳناه لاءِ سزاوار ٿي سگهندي آهي يعني سانڀر جي شروعات ٿي نه ٿيندي آهي، بلڪ اُها ڄاڻ ڪي به تائيندي سنڀاليندي آهي، شعور جو هڪ آئوٽ سلسلو شروع ٿي ويندو آهي ان عمر کان، مان اڪثر سوچيندو آهيان، مونکي ڇڏڻ نه کيندو هو ماءُ پيءُ کي بچائي نٿي سگهيس ته هنن سان گڏ مرڻ کيندو هو ۽ منهنجي چاچي اڪثر منهنجي ان ڊپ ۽ منهنجي ليکي گدوءَ جي گيديٽي کي رحمت سمجهندي رهي، عمر پُر. رحمت ۽ زحمت جا ماڻ ماڻ به هر ڪنهن جا پنهنجا پنهنجا آهن. ڪنهن لاءِ زهر ڪنهن لاءِ اُمرت ٿيندو آهي. اُنهن بابت شعور مونکي اڃا نه آيو هو.

مارڻ وارن کي مارڻو منهنجي پيءُ کي هو، پر منهنجي ماءُ هڪ پتور ناريءَ جيان پٽيءَ جي ڍال بڻي هئي. ۽ ڇاڪاڻ ته مارڻ وارا سوڙهي وئي چُڪا هئا، بنا مارڻ جي موٽڻ وارا نه هئا. آسانجي زمين جي ڪنهن حصي جي ڪنهن پاڙي واري زميندار کي ضرورت هئي. اهڙي ڪهڙي ضرورت هئي جو مارڻ جي نڙبت آئي، اها خبر نه پيس. ۽ اهو به نه ڄاڻي سگهيس. انسان ايترو خودغرض ڇو آهي جو زمين جي ٽڪري لاءِ ڪنهن سان جي جان وٺڻ کان به نه ٿو گُسي؟

منهنجي پيءُ ماءُ جون شام جو پڳڙيون ٿيون ۽ رات جو هنجن ٻن ڇاڇن وچير مون تان جيڳڙو ٿيو. وڏو ڇاڇو ڇوي ته منهنجي جوابداري کڻڻ جو حق هن کي آهي، پر ننڍو ڇوي ته هن ته مان هن جي گير آيو هوس، هو مون کي ٻئي ڪنهن جي لاءِ نه ڏيندو. منهنجي ننڍي چاچي، مونکي پاڻ وٽ ڇڏڻ لاءِ غد تي هئي. ننڍو ڇاڇو وڏي پاءُ جي ٻالھ مڃڻ وارو هئو، جو ننڍيءَ چاچيءَ مون کي جڪي ڇاڻيءَ سان لهائي

چوڏهينءَ جي رات. اونھاري جي موسم هئي، آسان ڪڙ تي
 سمھيا پيا هئاسين. منهنجو پيءُ ۽ ماءُ پاسي وارين کٽن تي ۽
 مان انهن جي پيراندين جي سڌ ۾ کٽوليءَ تي. اوچتوئي آواز
 تي جاڳيس، ڏکي ويس. پاسي واري ڪڙ ۽ اسانجي ڪڙ جي وچ
 واري اولي تي به آدمي بيٺا هئا - هٿن ۾ ڪهاڙيون هئڻ. مان
 ڪنبي ويس. ڍل ٿي دل ۾ اُچارڻ شروع ڪيس: ايڪونڪار... مون
 پاڻ کي کٽوليءَ تان اُٿي پڇيتيءَ ۾ ڊوڙندو، ڏاڪڻ تان لهندو،
 هيٺ صفحو لتاڙيندو، آڱڻ پار ڪندو، در کوليندو، گهٽيءَ
 مان ڊوڙندو سگهندو، چاچي جي گهر ڏي ويندو ڏلو. چاچي
 جي محڙ جو دروازو کٽڪٽائيندي مون پاڻ کي زمين تي ڪيرندو
 ڏلو....

مون کي هوش آيو ته چاچي جي گهر جي ورائڊي ۾ ڪٺ
 تي لٽيو، ڇت کي تڪيندو رهيو هوس. چاچيءَ ٿي مونکي
 سڃاڻ ڏلو. هو پاڻي کڻي آئي، مونکي اڏ اُٿاري، مٿو پنهنجي
 گودِي جي سھاري لٽائي پاڻي پيارياڻين.

ٻڌم، مونکي ڏندڻ پئجي ويا هئا. شام تائين بيھوش
 هوس. ان وڇر چورو ٿي ويو هوس. مون پنهنجي ماءُ پيءُ جا
 ڪهاڙي سان ڪٽيل ۽ رت سان ٻڌل سرير ڪونه ڏٺا. منهنجيءَ
 چاچيءَ ان کي ڀڳوان جي آڻ سڏي پٺاڻي سمھيو، هن جي چوڻ
 موجب مان روئي اڏ مٿو ٿي وڻان ڪا، مون روئي رج پوءِ به ڀريا.
 مون نه پيءُ ماءُ جي پٺي پاتي، نه هنن جي گڏيل ڪاٺيءَ کي
 ڪلھو ڏنو. پوءِ نه جڏهن هنن جا چاچي ۽ ٻين ڪانڌين سنڪ
 ٻي ميڙيا، تڏهن به مون سانده ڙنو پئي. چاچي هڪ ڪٺ
 منهنجي چوڌاري ڀاڪر ۾ رکيو هو ۽ هڪ ڪٺ سان سنڪ به پئي
 ميڙيا. ڀاڪر کي رکي رکي وڌيڪ پختو به ٿي ڪيو ۽ اکن
 مان آب نه پئي وڃايو.

صاحب جون پوڙيون منهنجي زبان تي اچي وينديون هيون. ماستر جي مار جو ڊپ، مونکي اسڪول ۾ داخل ٿيڻ جي پهرئين ڏينهن کان شروع ٿيو.

اِهو ڏينهن پنجھن سالن بعد به ائين ياد آڻي، گويا اِهو ڪالھوڪو ڏينهن آهي.....

نوان ڪپڙا پاتا هئا، نئون ڪوٽ بوت پاتو هومءَ نئين جملي پاتي هئا. جملي معنيٰ ٽوپي، منهنجي سر ڳي ڏاڏي جو نالو هو ٽوپڻڊاس. منهنجي ڏاڏي ’ٽوپيءَ‘ بدران چوندي هئي ’جملي‘. منهنجي ماءُ به چوڻ لڳي جملي. مون به بضملي جي ٽوپي پاتي پر سمجهيم ته جملي پاتي آهي. اها جملي مونکي ڪافي مهانگي پيئي. ريس ۾ منهنجي ڪچي ٻاراڻي جي همڪلاسيءَ چيو، ”ٽوپي ناهي، جملي آهي.“ پاسي ۾ پڪي ٻاراڻي جو ٽاپر نينگر بيٺو هو. چيائين، ”منهنجي پيڻ آهي جملي، اها تنهنجي مٿي ۾ ڪيئن آئي؟“ مون به چيو، ”ڪيئن آئي، وڃي پيڻ کان ڀڄ.“ اهو نينگر منهنجي ماستر وٽ ويو. چيائينس، ”نئين نينگر منهنجي پيڻ کي ڳار ڏني آهي.“ ماستر منهنجي ويجهو آيو، مون سمجهيو اجهو ٿو ماري. هن هٿ مٿي کنيو به. منهنجي زبان تي چپ صاحب جي پوڙي اچي ويئي. آهي سلوڪ، پر اُن وقت مان ان کي به پوڙي مڃيندو هوس. ايڪو نڪار.... ماستر جو اولاريل هٿ هيٺ ٿيو. ڊپ گهر سوڌو هليو هليو مون مان. چپ صاحب جون پوڙيون به زبان تي اينديون رهيون آهن، بار بار ڊپ هلندو آيو آهي مون سان - در حقيقت منهنجي سيني ڀنرواسن جو ڪامن فئڪٽر رهيو آهي ڊپ.

منهنجو ٻيو جنم ته ڊپ سان ئي ٿيو. اُها رات منهنجي جنم جي اڻٽينهن اونڌاڻي رهي آهي، عالمنڪ حقيقت ۾ حئي

ڪاٺي پي ڪو سمڃي ته صبح جو به سمڃي ئي رهي. منحنجي نانا هن کي هونءَ جيان سويل اُٿندو نه ڏسي، اُٿارڻ چاهيو. هو ڪٽ وٽ پهتو ته رڙ ڪباڻين، آڙي گدوءَ ماءُ، آمان نه رهي. ”اوجنگارون ڏيئي روئڻ لڳو. رڻو منحنجيءَ ماءُ به، مون به رڻو. پاڙي مان جيڪي گائڻ ڏاڏي آئي، هوءَ روئڻ به لڳي ۽ چوڻ به لڳي، ”سنتياڻي هئي، يڳوان هن کي توڙ تائين هلنديءَ هڻيو....“

سنتياڻي ڪيئن هئي؟ مان سمجهان ٿو منحنجي من ۾ بحريون پيرو ڪجهه ڄاڻڻ جي چاهنا اُٿي هئي. اهو ان ڪري هو جو مون واڌورام جي لڪاڻي جي سنت شجانداس کي ٿڌي، پوءِ ٻڌم گيڙوءَ رتل ڪپڙن ۾ ڏٺو هو. پر اها چاهنا منحنجي سنت پوري ٿي. گائڻ ڏاڏيءَ ئي پٺين ڪي نئين ڏينهن چيو، ”سنتوءَ ماءُ هئي سنتياڻي، يڳوان جي يڳتياڻي هئي.“ مون سمجهيو، منحنجي پيءُ جو نالو سنتو هو جو سنتياڻيءَ جو پٽ هو. هو به هرروز واڌورام جي لڪاڻي ۾ مٿو ٽيڪڻ ويندو هو، صبح جو اُٿي چپ صاحب اُچاريندو هو.

ٿوري وقت کان پوءِ هن مونکي به چپ صاحب جي هڪ هڪ پوڙي ياد ڪرائي. مان پنج پوڙيون ياد ڪري ويس. چيائين، ”اُهي پوڙيون اُچاريندين ته ڪشت تهنجي ويجهو نه ايندو.“ اُهي پنج، پوءِ ڏهه ٿيون. ڏهن مان ويهه ٿيون. مونکي اڄ به ست اٺ پوڙيون برزنا ياد آهن. ايڪونڪار، ست نام... مون ڪشت ڏٺو، سمجهيو گهڻو گهڻو پوءِ. ڊپ تن ڏينهن ئي ٿيندو هو. پيءُ جي مار جو ڊپ، اوندهه ۾ ڪنهن ڪمري ۾ لٽئونءَ جو ڊپ، گهڻيءَ کان بزار تائين يا بزار کان گهر تائين اچڻ تي ڪنهن گوندي جو ڊپ. اهو چو ٿيندو هو، خبر نه آهي، پر انهن ڊپن وچير مان اُچارڻ لگندو هوس ايڪونڪار ست نام... ”هه! اڪول ۾ ماستر جي مار جو ڊپ ٿيندو هو نه به چپ

لڙن کي ٽيلي ڏني... ٺاٺا... ٺاٺا....

اڻ منڊائڻي ڏياري اچي ويئي آسان جي ٿبر ۾.
جڏهن ڏوڙ ڏاڪو پورو ٿيو ته پنهنجي ڪمري ۾ زير و
بلب جي ڌيمي روشنيءَ ۾ يڪايڪ احساس ٿيس ته عمر روپي
ڏاڪڻ جا ستر ڏاڪا پوري ڪرڻ تي، مٿي هڪي ڏاڪا آڃن نه
آجن، ان غيب جي گڏو چوي خبر خائوند ڪي. ۽ اهو گڏو مان
نه آهيان، پوءِ به مان اهو مڃڻ کان سواءِ رهي نه سگهيس ته
زندگيءَ روپي ڏاڪڻ جي ستر ڏاڪن تي ئي هڪي نه هڪي نشان.
اهيان ڇڏيندو آيو آهيان، منهنجي زندگي ڪوري ڪاغذ جيان
به نه رهي آهي. هندو وشواس طور آتما امر رهي آهي ۽ اها
جنم جي ڏاڪڻ تي الڳ الڳ جسمن ۾ مٿي، آيا مٿي
چڙهندي آهي، هيٺ لهندي آهي يا هيٺ مٿي لهندي چڙهندي
آهي....

اوچتو مونکي احساس ٿيو ته مان جيوت جي ڪاٺوڪي جن
جنم جي ڏاڪڻ تي ئي الائي ڪيترا پُٺر-جيون جيئندو رهيو
آهيان!

مونکي پنهنجي پهرئين جيون جي ڇٽي يادگيري ڪانهي.
س اهوئي ياد آتم ته منهنجي ماءُ هئي-بندري، سانوري، ڪلڻي
گير جي گيريتڙي. بندري، سانوري، ۽ ڪلڻي مون پاڻ ڏٺو هو
نڪي. گير جي گيريتڙي ٻين کان ٻڌو هو، سمجهيو ٿيڻ پوءِ
وڌو. ڏاڏي به هئي، هن وٽ بيمار مرد ۽ عورتون اينديون
يون، هو هنن کي ڪجهه ڪاڙهي پيئاريندي هئي، ڪاڙهو
ندي هئي ان کي ۽ هو ڇاڪ چٽا پڻ ٿي ويندا هئا. جنهن
هن مڃل هو ڇوڻدي هئي 'شڪر تنهنجو مالڪ جيئن تون
ٿين.' ڪڏهن ڪڏهن گروءَ جي مورت آهيان هت جوڙي
ندي هئي ۽ بلڪل آهستي ڇوڻدي هئي، "گرو بابا، هلنديءَ
جان، ڪنهنجو محتاج نه ڪجانءِ." هڪ ڏينهن رات جو

هيڏڙو تڏڙو، بارهن سالن جو ٺينگر، پڙهائيءَ ۾ زير،
 فلمن جو خبرو، نه ته هر خبرو کي دلپسند سمجهيندڙ، دشوم
 دشوم فلمن جون گوليون ۽ مڪون ياد رکندڙ.....
 مون نٿاڻي چيو، ”نه بابا، جنم ڏين ملهائڻ جا ڏينهن
 تنهنجا آجن.“

”اهو ته مان ملهائيندو آهيان نه، هن سال اوهان جو به
 ملهائبو، ڌام ڌوم سان. سوچيو بابا! هڪ ڪيڪ ۽ اُن ئي ستر
 مومبئيون، اوهان گوڪ سان وسائيندا ويندا، مان ڪئميرا سان
 ٿڪ ٿڪ ڪندو رهندس...“
 ۽ ننهن انيتا پري کان چوندي آئي، ”بابا، رکوس نه اِها
 نه دل...“

مون ”ها“ نه ڪئي، مگر پوئي مان کي سچي رضامندي
 ڪري ورتي. گهر ته چمڪايائين، پيءُ کي چئي منهنجي ماپ
 جو سلڪ جو نئون ڪٽڙو پاهامو به لهرائي آيو، شادي ڪيڪ به
 اچي ويو. پٽ، ننهن، پوئي، پوٽو ۽ ويجهڙا ٿورا مائٽ ۽ چؤهرڙ،
 گهر جو نوڪر.... هُو به پيو سر ۾ سُر مٽي - ”هڻي برقي ٿو
 پو...“

پوئي اچي هٿ مڙيو، ”ميني هڻي رٽرنس آف دي ڊي.“
 پٽ موحن چيو، ”بابا جنم ڏن مبارڪ.“
 ۽ انيتا مٿو ڏڪي، هٿ جوڙي پيرين پئي چيو، ”بابا،
 آسيس ڪريو.“

مون چيو، ”سدا ور گهر سان خوش رهي.“
 ڏنر جوانيءَ جي پهرئين ڏاڪي تي، پري بٽي منهنجي
 پوئي ورشا مرڪي رهي هئي. مون هن جي ويجهو وڃي هن جي
 مٿي تي هٿ رکيو ۽ چيو، ”سڪي رهي سڏائين.“ ۽ ٻين مٿ
 ماڻهن ۽ چوڙن به هٿ جوڙي وڏي عمر جي دعا ڪئي.
 ٽي منيش وٺي ڏياريءَ جي هٿاڪن مان بچائي رکيل

گوبند مالهيءَ جي آخري ناول

”پاپي“ جو پهريون باب

”انگلي ٻار گهر جي سونهن!“

دائمي ڦرندڙ دنيا ۾ اِها حقيقت دائر قائم آهي. گهر ۾ ٻار جي انگلپڻي جي سونهن ۾ خير ڪو ڦيرو آيو آهي. منهنجي پوٽي به انگل ڪيو، ”بابا، اوهان جو جنم-ڏن ڌام ڌوم سان ملهائيندسين.“

مون ان کيتي جو ڇرڇي ۾ جواب ڏنو، ”مون ڪهڙي ڪيپ کڻي آهي؟“

”ستر جا ٿيا آهيو نه!“

”ستر، پيئي عمر ۾ ڪتر“ مون ڪليو ۽ مون ٽارڻ خاطر چيو: ”اِهو ملهائڻ جو موقعو ڪيئن ٿيو؟“

کيتي ضد جي صورت اختيار ڪئي. ”ڪا فلم ستر هفتا هلندي آهي ته اُن جي خاص جُبلي ملهائي آهي. چئبو ڇا اُٿس؟ پنجويه هفتا سلور جُبلي، پنجاه هفتا گولڊن جُبلي، سَنَ، ڊائمنڊ جُبلي ۽ ستر....!“ هن حافظي تي زور لڳائي چيو، ”ياد نٿو اچي، خبر آتو ڇو؟“

”ڇو؟“

اڄ ڪلهه ڪا فلم ستر هفتا نه ڪا، پنجاه هفتا به نه هلندي آهي. ويڊيو يَڱ آهي نه.“

مون پنهنجي حال جي دريءَ کان هنجي ڄاوند کي
ايوان ۾ گهرندو ڏٺو. مان مهر جي در ۾ لڳل آڳ مان جيانڪڻ
لڳس. من ئي من ۾ خير گهرندو رهيس : ”شل ڪاسائي بگريءَ
حو خير ڪري!“

ٿوري وقت بعد رابع اڪيلي نڪتي. منهنجي دل جي
ڌڙڪڻ ۾ شدت آئي، پر يڪدم مون سامت جو ساھ ڪنيو. رابع
جي چپن تي مُرڪ رقص ڪري رهي هئي — ڪن هفتن پڄاڻا.
مون دروازو کوليو مس ته هوءَ آند ڏوڪي آئي. چيائين،
”ادا، مبارڪون هُجن. منهنجو ڄاوند چوي ٿو ”ايمان“ هڪ
مذهب جي جڳ هئي نه آهي.“

مون کي مونجهاري ۾ ڏسي هڪدم چيائين، ”سامهون واري
مکان ۾ هن جو هڪ دوست رهندو آهي. منهنجي ڄاوند رات
هنجي بالڪنيءَ ۾ ڪاٺي هئي.“
مان سمجهي ويٺس، چيس، ”هن جاڳي جاسوسي ڪئي
هئي!“

رابع جا هٿ بي-اختيار منهنجي پيرن طرف جهڪي ويا.
مون اُهي پڪڙي ورتا. ڪا لرزش منهنجي تن-من ۾ نه ٿي. اُلٽو
منهنجيءَ زبان چيو، ”ايمان جو مکيه انگ آهي ايمانداري.“
هن هٿ ڇڏائي منهن تي ڦيريا ۽ اڳيان جهليا. چيائين،
”الله پاڪ، سڙ شڪرانا تنهنجا.“

هوءَ مُڙي ۽ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي.
مون دل ٽٽي دل ۾ هنجي ڄاوند کي شاباس ڏني. هو انسانيت
جو امتحان وٺي ايمان تائين پهتو هو. مون کي پڪ ٿي ويئي ته
هو انسانيت ۽ ايمان وچ ۾ اُٿو ناتو ڪڏهن به نه وساريندو.
اٽلي ڪيئن منهنجي چپن مان نڪتو ”آمين.“

مون پڇيو، ”نيرن نه ڪئي اٿئي؟“ پوءِ هڪو ٿڌو
 ڏيئي چيس، ”مان ته ڀائي تنهنجيءَ ڌيءَ وٽ نيرن ڏيئي ٿو
 ڪري آيو آهيان.“

”مان نيرن گهر وڃي ڪنڊيس. شونءَ منهنجي آڻ
 ٺاهيندي آهي، اڄ مان ٺاهينديس.“

هوءَ ڪيڏانهن ويئي؟

هن ٽڪ ڏٺو. مان حيران ٿي هنڪي ڏسندو رهيس. پوءِ
 هن بلڪل سنجيدگيءَ سان چيو، ”هوءَ منهنجي خاوند سان هلي
 ويئي. در حقيقت، هو مون کان سواءِ گهر جي ٻين سڀني ڀائرين
 کي پيندي بزار واري گهر ۾ وٺي ويو آهي.“

منهنجو وات ڦاٽي ويو. پاڻ سنڀالي چيس، ”تون اڪيلي
 ندين؟“

”اڪيلي ڇو هونديس؟“ هن بلڪل خود اعتماديءَ سان
 ڏيئي-نائِي ويڃيا اٿس، تنهن سواءِ ڀاءُ به پاسي ۾ رحيل
 ٿيو. سڀ کان وڏي ڳالهه ته منهنجو خداوند ڪريس مون سان
 هوندو.“

مون هنجي چوري ڏانهن ڏٺو. هنجي دل جي پاڪيزگيءَ
 کس چوري مان نمايان هو.

هن بلڪل گنيپرتا سان چيو، ”ادا! مڙيني مذهبن ۾
 لهه عين-بين ساڳي آهي؛ يقين.“ هن جا لفظ منهنجي
 وونجڻ لڳا، ”مون کي يقين آهي ته جي اسين ماءُ-ڌيءَ
 محڪم آهيون، ته خدا جا بنڊا اسان جو ڪجهه به
 سگهندا.“

”آدي، چئين ته سچ ٿي، وشواس کي وڏي
 ٿري وڏي طاقت آهي وشواس کي، اها ڪل ٻئي
 جو پير.“

ٿري وڏي طاقت آهي وشواس کي، اها ڪل ٻئي
 جو پير.

مان پوءِ ريحانا طرف وڌيس. هن جي مٿي تي هٿ رکي چئو، ”ڪڏا تعلق جي رحم رکندي اوهان وٺان.“
 هن چيو، ”پر منهنجي آهي....“
 مون کي چيو، ”هوءَ پاڻ جهڙي ڌيءَ ۽ مون جهڙو نالي پائي بهال ٿي ويندي.“
 گهٽ ڪنوار جي زمانن مان هڪ ئي وقت نڪتو: ”آمين!“

مون کي پڪ هئي ته رابع ”آمين“ ٿي چوندي ۽ هن چيو به. پر ڪهڙيءَ حالت ۾؟
 مون رابع کي پڇي ٿي گهر اندر ڊرائنگ روم-هال ۾ ڏٺو، پريشان حال. هوءَ هڪ چوڪر چوان ها، وڌيڪ خوبصورت ٿي لڳي، در حقيقت بدحال ۾ هئي.
 هن روئڻهارڪي آواز ۾ چيو، ”ادا، اڄ کان تنهنجي پٺاري پيئي آهيان.“

مان بي اختيار هنجي دل وٺڻ لاءِ، هن ڏانهن وڌيس، پر هن وٽ بيحي هٿن کي روڪي رکيس. هن روئي چيو، ”منهنجو ڪاوند چوي ٿو، ”جي ڏيءَ ڪافر کي ڏني آئيئي، ته تون به وڃي ڪافر وٺ ره.“

هوءَ ته ’ڪافر‘ لفظ سان ئي مون کي چڙهي، پر هينئر ان تي قابو پئجي چئو، ”تنهنجي ڌيءَ ڪافر وٽ خوش آهي.“
 ’هيءَ ڪافر‘ امين کان ڊرامائي انداز ۾ نڪري ويو هيءُ ڪافر به توکي ڏکي ٿيڻ نه ڏيندو!“

هڪ هڪ لفظ تي زور ڏيئي چيو، ”رڪڙيءَ جي لڄ اڳ هڪ مومن هئا پوءِ رڪي هئي. اڄ مان رڪندس، ڪافر ٿي سگهين.“
 ’ڪافر‘ لفظ بابت منهنجي چڙ ٽپايان ٿي.
 هڪاڪ هن ڊگهو ساهه کنيو. مون کي اهو سامهه هو ساهه

چيائين، ”انڪل! مون سمجهيو هو ته اُمي اوهان کي ئي موڪليندي. ڪيئن آهي اُمي؟“

پهريدار هتي مون کي اندر گهڙڻ جي جڳه ڏني. اُلائي ڪيئن مون پڇيومانس، ”آبي جو نٿي پڇين؟“

قانونَ مون کي آبي جي رد عمل کان آڄو ڪيو آهي. مون کي چنڻا اُميءَ جي آهي. ساري انڪل، پهرين اوهان اندر اچو نه.“

مون هنجي پٺيان ويندي چيو، ”تو ته مون کي اسلام ۾ اچڻ لاءِ ٿي چيو، هاڻ!“

هوءَ بيهي رهي. چيائين، ”مان اڃا به مذهب تي محڪم آهيان. پهرين اوهان اندر هلو.“

۽ هوءَ چوندي هلي، ”اُميءَ کي خاطري ڏجو، مان ديندار آهيان.“

اسان ڇپ ڇاپ ڪمري اندر پهتاسين. پھچڻ شرط مان سمجهي ويس، سُھاڳ رات وارو ڪمر اهو ئي هو.

هڪ قسم جي حسرت اُپري منهنجي من ۾. مان پلنگ تي ويهڻ جو ست نه ساري، ڪرسيءَ تي ويهي رهيس. ريتحانا ٽھڪ ڏنو. مون کان چرڪ نڪري ويو.

هن صوفا تي ويهي چيو، ”هيءُ به اوهان جو شش آهي. چيائين: تون پنهنجي مذهب سان نباھج، مان پنهنجي ڌرم تي قائم رهندس.“

هن عين موقعي تي، گُويا اسٽيج تي اينٽري وٺي، چونڊو آيو، ”شُڏي ۽ توحيد ڪرڻ وارا ڀنڊ ايشور کان وڌيڪ شڪتِيوان سمجهن پاڻ کي، پر جن جو ربُ مون لاءِ العالمين آهي ۽ منهنجو ايشور جن لاءِ سرُ شڪتِيمان آهي.....“

هو جڳي مون کي پيرين پيو. مون چيو، ”ڀُٽ، ڀُٽ.“

هن اها نه وڌيڪ گنيبر ٿي چيو، ”اڄ رڪريءَ جي لڄ
رڪڻ لاءِ تو وٽ آئي آهيان.“

بي اعتبار مون پڇيو، ”خير ته آهي؟“

هن چيو، ”آڏا، خير نه آهي.“

مون چيو، ”ڇا ٿيو آهي؟“

ريحانا رات گهر کان ٻاهر رهي. هوءَ محبت جي چار ۾
ڦاٽي آهي. مان پيءُ کان ڏيڏي جو گجهه لڪائي ڇڪي آهيان،
پر آهيان ته ديندار ماءُ نه.“
”خير آهي هو.“

”هو چنڊو آهي، پئس فلم ڊائريڪٽر آهي.“

مان سوچي رهيو هوس، ڪٿي فلم اسٽار بڻجڻ جو پوٽ
ته محبت جو روپ ڌاري هن جي سِر تي سوار ته نه ٿيو آهي!
دل جي بات ڏل ٽائين پحتي، شايد.
رابيع چيو، ”فلمن جي موڊ هن کي ڌاريو نه هوندو،
جوانيءَ ديوانو ڪيو هوندو هن کي!“

مون بي اختيار پڇيو، ”مالِغ آهي؟“

”ها ئي ته مصيبت آهي. ڪالهه صبح جو هوءَ آرڙهن
ورهين جي ٿي.“

هن هڪ وڙنگ ڪارڊ مون ڏانهن وڌائي چيو، ”آڏا،
اوهان ئي هن کي دين تي متڪم رکي سگهو ٿا. احسان ڪريو
مون تي. حنجي معذرت منهنجي مٿان شاوي پئجي ويئي،
مڪمل طور.“

مان آفيس بدران وڙنگ ڪارڊ ۾ لکيل پتي تي، هڪ
بنگلي جي ايوان وٽ پهتس. گيت تي پهريندار روڪيو، مان
اندر وڃڻ لاءِ ڪو بهانو ڳولهي ٿي رهيو هوس، جو عيد جي چنڊ
حان ريحانا هلي آهي. زيورن ۽ ڪار سنگار کان سواءِ هوءَ
ڪنهن لڳي رهي هئي.

هڪ ڏينهن، جوانيءَ طرف وڌندڙ پنهنجيءَ ڌيءَ ربي
 کي مون سان واقفيت ڪرائي چيائين، ”ناناڻن ۾ رهندڙ ڌيءَ
 کي هت ٻئي مطلب سان گهرايو آهي: هڪ ته نيشنل ڪاليج
 جي گهر جي ويجهو آهي، اُتي دنياوي تعليم حاصل ڪندي،
 ٻيون ته هن کي ديني تعليم لاءِ اوهان جهڙي ڄاڻوءَ جو في
 حاصل ٿيندو.“

ريحانا جوان هئي، تازي تواني هئي. پوءِ به هوءَ پنهنجي
 دل ۾ گهر جوڙي نه سگهي، پنهنجي چاچا جو مرڪز رابيع بڻج
 رهي. هوءَ اڪثر ريحانا سان گڏ پنهنجي اڳيان وهندي هئي
 مان هن جي موجودگيءَ ۾ بهتر مذهبي رهبر بڻجي ويندو هوس

ان اثر جي هيٺ هن مون کي اسلام ۾ اچڻ جي دعوت ڏني
 هئي. هن کي ته مان پيءُ کان ٻڌل گيان جي آڌار تي انڪار
 ڪري سگهيس. رابيع به پنهنجي دين تي قائم رهڻ جي
 مصلحت ڄاڻي هئي. پوءِ به پنهنجي دل شاهدي ڀري رهي
 هئي ته جي دين بدلائڻ سان رابيع پنهنجي شريڪ-حيات ٿئي
 ها، ته منهنجو من ضرور ٻڏ-تر ۾ پوي ها.

اڇانڪ مون ڏٺو، ريحانا جو پنهنجي ديني ڳالهين ۾ ڌيان
 نٿي ڇڏيو. هوءَ وهندي پنهنجي ماءُ جي اڳيان هئي، پر
 وسندي ٻيو ڪٿي هئي. مون دل ٿي دل ۾ چيو: جواني ديواني
 پنهنجو اثر ڄماڻ لڳي آهي. هيءُ ڇا وهي آهي هن جي
 مذهبي دائري ۾ محدود رهڻ جي. يڪايڪ پنهنجي من ۾ ويچار
 آڻيو: ڪٿي.....! پر مون پنهنجيءَ جذبات کي وڃاڻو وڃڻ
 کان روڪي رکيو.

هڪ صبح جو آفيس ۾ وڃڻ لاءِ سنڀري رهيو هوس، جو
 رابيع اُندر ڌوڪي آئي. برقيو به نه پاتو ڄڻائين. مون مذاقي
 نوع ۾ چيو، ”اڄ رڪڙي ٻنڌن نه نه آهي؟“

هن مذاقي نوع ۾ چيو، ”جناب، پوءِ ته ڄاڻي سگهندا
 هوندا ته مان ڳالهيون ٻڌندڙ ٻار نه آهيان.“ ۽ هن هلڪو ٽھڪ
 ڏنو ۽ چيو، ”اوهان به اڃا ڳالهيون ڪندڙ ٻڌا نه آهيو.“
 ورڻ به منهنجي زبان مهل تي منهنجي ڪم آڻي، ڳالهه
 هي ڳالهي تي اچي ويئي، يزيڊ جو غس غسبن سان ظلم، ڳالهه
 نه آهي. عبرت ناک ورق آهن اسلامي نواريح جا.“

هن جي شرارت پري شوشي يڪايڪ غائب ٿي ويئي. مون
 جيان رهي ويئي. معذرت واري آواز ۾ چيائين، ”نبيءَ جي
 ڏاڏن ڏوجڻن جي شهادت جو قصو ٻڌايو نه.“

مون دل ٿي دل ۾ زبان کي داد ڏنو. منهنجي دل ته ٺري
 ڳڻ ٿي پيئي. هوءِ ان وچ ۾ ويجهو اچي چڱي هئي. منهنجي
 اشاري يا آڇ لاءِ نه ترسي. صوفا تي ويهي چيائين، ”ٻڌايو نه
 اهو ملحد قصو.“

ان بعد هوءِ مون وٽ جلد جلد اچڻ لڳي. منهنجي هنجي
 گهر وڃڻ تي به ڪن آهيان ڪئي. هنجي ڪاوند جي اکين مان
 اعتراض اُڀرندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ڳالهائڻ سان به اشارو ڪندو
 هو ته مان هنجي گهر نه اچان، گهڻي وهڻ تي رابع کي ڪول
 ڪو ڪم ڏيندو يا ڏسيندو هو. مگر مان ته پنهنجيءَ جيت تي
 ڪپڙن ۾ نه ماپندو هوس ۽ اُمد هر طرح اندر ٿي اندر وڌندي
 رهندي هئي.

مان هن کي حضرت محمد جي جيونءِ، فلسفي ۽ حاصلاتن
 تي، خليفن ۽ امامن بابت ڄاڻ ڏيمدو يا دهرائيندو هوس. جنهن
 اختيارءِ سان ڳالهائيندو هوس، سا مون کي به حيرت ۾ وجهندي
 هئي. شايد هن جي موجودگي يڪ وجودگيءَ، چاهه ۽ اُتساه جو
 ساڻس هئي! هوءِ سچ پچ دين ۽ ديني ڳالهيون ۽ ڳڻو ڳڻو ٿڌل
 ۽ تيار هوندي هئي.

سان ملي وراڻيائين، ”مرد جي شاديءَ جي عمر هميشه جاود
رحندي آهي!“

۴ منهنجو رد عمل لفظن جي صورت وٺي، تنهن کان اڳ هو
وڃي چڪي هئي. الائي ڪيئن منهنجا قدم رنڌڻي طرف وڌيا
”آمان، هاڻ به تنهنجي آس پڄي، ته.....؟“

هن پھريون دفعو مون کي اڌ ۾ ڪٽي چيو، ”مون آسرو
لاهي ڇڏيو آهي.“

منهنجي من چيو : مون نه لاٿو آهي.
”رُڄ پٺيان نه ڊورڇ، مهرباني ڪري.“

هوءَ مون کي ڇڏي بيدروم ڏانهن وڃڻ لڳي. پر منهنجي
برگهه جي ترشنا، آزمودي جي اطلاع کي ٻڌو-اٿڻڻو ڪرڻ لاءِ
پيار ٿي ويئي. ترشنا ۾ شدت اچي ويئي....

هوءَ فرصت ملندي قرآن مجيد پڙهندي هئي ڏاڍيان ۴
ڏن سان ائين لڳندو هو ته پڙهي نه، ڳائي رهي آهي.

ماءُ جي چٽاءُ جو منهنجي من ۾ پڙاڏو ٿيو :
ڏو سارو آڀياس ڪڏهن ڪم ايندو؟

مان هونءَ به اسلام جي هيڪڙائيءَ ۴ ذات-پات جي پيد-
ڪان مٿي هجڻ جو قائل هوس.

هوءَ امان سان روز مره جيان رنڌڻي ۾ رهاڻ ڪري،
ب بنا، پنهنجي ڦنڊيل ڇاتيءَ ۴ شرارتي بٽيل موھيندڙ

سان، حال ۾ مون ڏانهن سڌو نڪارڻ بدران، ’پائي صاحب!
آهيو‘ چوندي، آسان جي مٿڙ واري دروازي طرف وڃڻ
مون چيو مانس، ”هڪ ڳالهه ٻڌنديءَ؟“

هن پري بيٺي ئي، منهن مون طرف ڪري چيو، ”اوهان
ڳالهيون ڪرڻ به اينديون آهن؟“

منهنجيءَ وڪالت-ماهريت مڃڻ تي منهنجو ساٿ ڏنو.
بار ڳالهيون ڪندا نه، ٻڌندا آهن.“

تي ٻڌا ٿبو هوس ۽ ٻينين ڪنهن جي آواز ٻڌڻ ۽ آتو هوس...
۽ مون کي ڪو گهڻو انتظار ڪرڻو نه پيو.

ماءُ حال اندر گهري مس ته پٺيان هيءَ هلي آئي،
چوندي، ”مان جي، مرحبا!“ ڪن جي هٿ ۾ جھليل ٿيلهي هن
کان وٺي چيائين، ”اوهان جي نهن، هوءَ ڇا پٺيان ايندي؟“
ظاهر هو، هن امان کي به ساڳيءَ دريءَ مان آنورڪشا
مان لهندو ڏٺو.

مڙهيءَ ماءُ به ٿڌو ساهه کنيو ۽ چيو، ”اڃا ته هوءَ ته صرف
منهنجي چاهنا ۾ آرامي آهي.“ ڪن ٽوٽي-ٽوٽي آردوءَ ۾ سچ پچ
ڇا چيو هو، اهو نه، اُن جو مطلب منهنجي ذهن ۾ الحن لفظن ۾
ڦري آيو.

”دير پيا درست ٿيا.“

هوءَ ماءُ کي گهڙ سڃاڻڻ ۾ مشغول ٿي ويئي. اُن ڪرسيءَ
تي چمي وهڻ تي منهنجي ذهن ۾ اهو جُملو دلاسو ڏيندو
رهيو...

۽ اهو دلاسو ئي بڻيو رهيو مون لاءِ. پوءِ به مون آسرو لاڻو
لاهن لاءِ مون کي هڪ اڌ ڪارڻ ملندو رهيو.

”منهنجي پريٽ ايندي هئي. جي مان کيس
س، ته هوءَ ڪڪڻ لڳندي هئي، پر ويندي ويندي
”پاڻي صاحب، آداب.“

ني صاحب وڻندو هوم نه آداب آڻڻدو هو. پر ڇا
چين تي هلي ايندي هئي، اها تسڪين به ڏيندي
رٿائيندي به هئي. مون کان ڪنارو ڪرڻ جو یتن،
من ئي من ۾ آسري کي وڃڻو هڻندو رهندو هو. هڪ
.. ائين، ”پاڻي صاحب، ڪڏهن ٿا پياي صاحبه کي آڻيو؟“
”چن عمر ۾؟“

ر- هن جي چين تي اچي چُڪي هئي، شرارت ۾ اچي اُن

سنیالی وینی آھی.

جئن جئن هوُ ننڍيءَ جي ساراھ ڪري رهيو هو، تئن تئن منهنجيءَ دل ڪر موڙڻ شروع ڪيا هئا ۽

مان ڪاسماپوليٽن سوسائٽيءَ جي حاڪمي آندڙ سامان سان بريل ٽرڪ جي پهرئين خاني مان لٽس مس، جو ڀرواري فلٽ جي دريءَ جو ڀردو ٿورو سرڪيو. هڪ چٽرو ۽ ٻه اڪيون نمودار ٿيون. منهنجي تن بدن مان ورهين پڇاڻا بجليءَ جي لهر ڊوڙي ويئي. پهرينءَ نڪار ۾ هوءَ منهنجي هردي تائين پهچي ويئي! مان پنهنجي فلٽ جي حال ۾ پهرين لٽل ڪرسيءَ تي ويهي ٻيو سامان اندر ايندو ڏسي رهيو هوس، جو هوءَ بيٺڙڪ هلي آئي، برقي سان، ڀر نورياني چٽرو گليل هوس، گويا بادلن مان ڇنڊ ڇوري نڪار سان نڪري آيو هو. چرڪ ڀرجي ويو، هڪ قسم جي ڏڪڻي گهيرِي ويئي منهنجي تن بدن کي. کليائين ۽ ٺيڪاريائين: ”پاڻي صاحب، ڀلي آيا، خوش آمديد. پاڙي ۾ وسڻ لڳي.....“

مون کي ’پاڻي صاحب‘ تي ٿورو جهنگو آيو. پوءِ به پهرين ملاقات مبارڪ، سٺو سوڻ سمجهيس. هن بيٺڙڪ ڪوڪو ڪوٺا جي لٽل بوتل مون طرف وڌائي ۽ چيائين، ”اها مون نه ٺاهيو آهي هيءُ بسڪيٽ به هوٽل مان آيا آهن.“ هن ٻئي هٿ ۾ جليل سري مون ڏانهن وڌائي.

مون بي-اختيار هڪ هٿ ۾ ڪوٺا ورتي ۽ ٻئي ۾ تسري. مان اڃا لفظ ٻولي رهيو هوس ته هن چيو، ”ڪنهن ڇيز جي ضرورت پوي ته حجاب نه ڪجو.“ ۽ هن پوئتي موٽ کڏي، نويلا کن پل بعد جلد الوپ ٿي ويئي. مون کان ظاهر ظهور چرڪ ڀرجي ويو. پوءِ شڪر ڪيس ته امان نه هئي.

هوءَ هسي هئي، پر ڇا ڦسي هئي؟ اها سوال هو في الحال، پر مان ڪنهن جي ٽيڙن طرفان ٺاهيو هوس، ڪنهن دل

دل ئي ته آهي. نه ٿي مڃي ته نه مڃي، هر ڀيرو زندگي ۽ شادي وڃڻ ڪو اٽوٽ يا ”زمي ناتو ته نه آهي.“

جڏهن ڪڏهن ماءُ چوندي رهي، منهنجو هڪ ڀيرو ماڻ ۾ آهي، ٻئي کي هن جتان مان اٿي وڃڻ ۾ ڪهڙي ويرم لڳندي! هنن ڪا زال مرد بنا هلي نٿي سگهي، تنهن گهٽ ۾ گهٽ ڀيريءَ ۾ توکي زال جي ڀار ۽ سنڀال جي ضرورت پوندي.

مان کي چونڊو رهيس، اول ته ڀڳوان آهڙو ڀردئي نه ٿيندو هو توکي گهڙائي مون کي روه ۾ رولي، پر جي هن توکي گهرايو ته مان ڪا ڌرم جي ماءُ آهي گهڙائيندس.

”اها مون ڪهڙي نه هوندي.“

”مون کي تو ڪهڙي ڪهڙي به ڪانه!“

هوءَ اعتراض وٺڻ لاءِ چپ چوريندي مس، ته مان چئي وهندس، ”تو ڪهڙي ٻي ڪا ڀاءُ ٿي سگهي ٿي؟ ٻڌايو؟“

هوءَ ٻڌائيندي ڪانه، پر اندر جي تسڪين هن جي چپن تي اچي ويندي هئي، عجيب مشڪ جي روپ ۾.

ان وڃڻ مان آرٽيڪ انٽيءَ جي ڏاڪڻ تي هٿا ٿيا ڏيندو ويس. ڪئمپ مان ڪنهن ننڍي فلٽ ۾ ۽ پوءِ ڪار ڪهڙي ساڻي ستابي suburb ۾ ڪنهن ڪاسمپوليٽن سوسائٽيءَ ۾ وڌي فلٽ جي ڳولجا شروع ڪيڙ. اها مراد به پوري ٿي. مسلمان پاڙيسري ملبو. ٻن ڏينهن جو ڌڙ هو، پر ماڻ ۾ گهر نه هوس، بيوش نصيب هو، ٻن سؤاين جو سڱ هو حقدار هو، ۽ ٻئي چٽڪي ورتيون هٿائين. به پيئڻ، پنهي جو نور نظر ڪاوند!

جڳهه جي قبضي وٺڻ کان اڳ، اهو سڀ ٻڌائڻ سان گڏ، دال وڌيڪ چيو هو، ”هن جي ڪاميابي گهر اندر اها به آهي جو هن جون زالون پهاجيون نه آهن، البت ننڍيءَ سان هن جي وڌيڪ، محبائتي آهي. هوءَ جوان به آهي ته لائق به آهي. هوءَ ديندار آهي ته ساز سلوڪب جي محسوس صورت نه آهي. سڄو گهر

دل ۾ توکان اڳ ئي ليمو پاتو هو، چئن ورهيه اڳ!
 ها، ورهيه اڳ. مان جوان هوس؛ اهو چوڻ وڌيڪ صحيح
 ٿيندو ته مون جوانيءَ ۾ پھريون قدم رکيو هو. مون پنهنجي
 پاڙي ۾ رهندڙ سروسٽيءَ تي حرڪ هاريو هو. هن به مون کي
 منهنجي پيار جي موت ڏني هئي.....

مون ماءُ کان پڇيو هو: ”توڪي سڄي-سڄي ننهن
 ملي وڃي ته؟“

”مان خوش ٿينديس.“ هنجي آواز مان سچ پچ خوشي
 بکي رهي هئي پر اُتي ئي گنيپر ٿي چيو هئائين، ”اُهي سُڀنا
 نه لهُ جي پورا نه ٿين. نراسائي بيحد دڪي ڪندي توڪي.“

جذبات، زماني ديدم اڳيان حار کاڌي، سروسٽي پيءُ جو
 ناراضپو نه کڻي مون کان منهن موڙي ويئي.

مان نراس ٿيس مگر سروسٽيءَ کي ڏوڍ نه ڏنم. وڪالت
 پاس ڪرڻ کان اڳهه هن جي وڪالت ڪرڻ لڳس. ”شاوڪار پيءُ
 ڌيءُ کي حقيقت پرست بڻائڻ ۾ ڪامياب ويو.“ ڏ ڪوڏ سا
 پليل، سڀ انگل آرا پورا ٿيندڙ نينگري مڻسيءَ ۾ پليل پريمي
 جي بحتر آئينده ۾ پورن وشواس ڪري نه سگهي. زندگيءَ ۾
 جوتا ۾ ڊاءُ لڳائڻ جي جوکم کان هن پيءُ جي ٻولچيل ٿا
 شريڪ متر جي ڏنڌي ۾ ڪامياب سپر سان جيون ٻنڌڻ.
 سياڻپ کي پيار مٿان سوانه ڪرڻ بحتر سمجهيو ته ان ۾ هن
 ڪهڙو ڏوڍ آهي؟“

دماغ وڪالت ڪئي، دل جو زخم زماني پري ڇڏيو. پوءِ
 ذري گيت پيءُ نينگريءَ سان ”ئون لهن“ لاءِ دل کي مڃائڻ
 سگهيس. ماءُ منتون ڪندي ۽ منتون باسیندي مڙهي ٿي و
 مان به ذري گيت وانپرست کي پحتس پر ڪنهن نينگر
 آڪس. ڪم ڌار به نه ڏنل کي چڪيو، سوچيندو رهيس

ڇيائين ، ” ٻانهن مٿي ڪر.“

مان خيران هئس ته منهنجيءَ ٻانهن هُن جو ڀڄو ڪيئن
مٿي ويئي! مون اُن کي حبث ڪيو. هن اُها پنهنجي هٿ ۾
پڪڙي ورتي.

منهنجي من مان بجلي گهمي ويئي. هن رڪڙي ٻڏي ،
سنجيده آواز ۾ چيو ، ” ڏي خرچي.“ هوءَ چوندي رهي ، ” مون
!هو به ٻڌو آهي ته اوهان ۾ ڀاءُ ڀيڻ کي خرچي ڏيندو آهي.“
منهنجو هٿ ٻڌل ۾ پئجي ويو.

هن ڄاڻائي نوءَ ۾ چيو ، ” نه ته ڪيسي ۾ هٿ وجهي
مان سڀ نوٽ ڪڍي وينديسان.“

پوءِ به منهنجو هٿ ڪسي تائين نه پهتو.

هنجو سنجيده چهرو گنيپر بڻجي ويو. ” منهنجو چيو
مڃ، نه ته منهنجي چهر تي جو برقمو ايندو، سو منهنجي
مړندي ۾ تائين تنهنجي اڳيان نه کُندو.“ هن هڪ هڪ لفظ
تي اڃا به وڌيڪ زور ڏيندي چيو، ” مان ديندار آهيان، وفادار
زال، فرض صدقي ڪجهه به ڪري گذرنديس.“

هوءَ شينهن جيان گجي نه رهي هئي، پر هڪ منصف
جيان فتويٰ صادر ڪري رهي هئي.

” وڃان“ هن جي هڪ لفظ ۾ ڪا لڪار هئي!

مون چيو ، ” ويڃو. تو کليو، مون هارايو.“

هن ٽهڪ ڏنو، گويا پنهنجي سموري دل ان ۾ سمائي
ڇڏي هئائين. مون به دل ٿي دل ۾ شڪر ڪيو، جو عين موقعي
تي مون پاڻ کي، آڌ کي ڇڏي سڄي طرف ڊوڙڻ کان روڪي ڇڏيو
هو.

مون !هو به شڪر ڪيو هو منهنجي مڙهي ماءُ گهر ۾ نه
هئي. هوءَ پرلڳ ڀڳ ڪو ٿورو ٺاهڻ لاءِ، حر روز حيان، سنجيده
۾ ويئي هئي. هوءَ ضرور شرطائي ها، مون راسع هي

رحل جو محڪم ارادو جتانئ ئي سمجھيو هو؛ مگر هوءَ پاءَ جي بڻڪي هئي، هن جي ملڻ لاءِ ماندي هئي. اها خبر پوندي مان دل ئي دل ۾ نراس ٿي ويٺس. عجيب ڪيفيت هئي. هنجي اُميد ۾ منهنجي نا اُميدي سمايل هئي.

دل ٻڌي سچ سليئر: ”مان توکي ڀيڻ مڃي نه سگهيس.“
مون سمجهيو مون پنهنجي مجبوري اظھاري هئي.

”۽ مان توکي پاءَ کان سواءِ ٻيو ڪي حرز نه سمجهنديس.“
مون محسوس ڪيو، هوءَ ڪوئي مان ٻلي ئي نه، شينھل بڻجي چڪي هئي. هن پنٿي چال ماريو ۽ هوءَ ٻراڻڻون ڀريندي موٽي ويئي.

اچانڪ منهنجي نظر کاٻي هٿ ۾ جھليل منائيءَ جي باڪس تي پئي. منهنجيءَ دل شاھدي ڀري: ضرور خلوءَ هوندو. هن کي خبر پئجي چڪي آهي ته مون کي خلوءَ بيهندو وٺندو آهي.

هوءَ ڪنھن ٻئي وقت ناراض ٿي وڃي ها ته مونکي بيهندو ڊڪ ٿئي ها. ڊوڙي، اڳيان ڦري، هن جو رستو روڪي، هن کي چوان ها: رُس نه. رُسڻ گھوريو. مان اُهو ڪي ڪرڻ لاءِ تيار آهيان، جيڪي ڪي تون چاهين ٿي.
پوءِ نه ويٺس، نه ڊڪ ڪيم. هيڪاري سمجهڻ لڳس، ڪپ ڪٽي آيس.

سچ پچ منهنجيءَ خوشيءَ جو نه آنت هو، نه پار. مون هنجي دل جي ديوار ۾ ڏار وڌي هئي. اها اڳتي هلي دري بڻجي سگهي ٿي، در به! ۽ منهنجي جذبات کي ڀر لڳي ويا؛ اُهي ڦرت ڪپجي ويا

هوءَ وري موٽي آئي. ساڳي پيتي ۽ ساڳي رڪڙي ڪٿي. هوءَ نه ڪاوڙيل ٿي لڳي، نه هنجي چھري مان رنج ٿي بکيو. هنجي اکين ۾ آيس-وشواس جي عجيب روشني هئي. فلڪ سان

اسان وڃن، هميشه جان، گنگو اردوءَ ۾ ٿي رهي هئي..
 رابع ماءُ، هڪ پيري اردوءَ ۾ ٿي مون کان پڇيو هو: ”اوهان هي
 ٻوليءَ ۾ ’پاءُ‘ کي — منهنجو مطلب آهي وڏي پاءُ کي — ڇا چئبو
 آهي؟“

”ادا“ مون ورائيو.

۽ هن اهو لفظ ٻيڙي ٻڌي ڇڏيو. مون کي ”پائي صاحب“
 عيوض ”ادا“ ڪري سڏڻ لڳي هئي.

هوءَ مون کي اهو چوڻ لڳي هئي ۽ مڃڻ به لڳي هئي،
 پر مان؟ گڏريل رکڙي ٻنڌن ڏينهن تي هڪ قيمتي رکڙي کڻي
 منهنجي ڪمري ۾ گهر ۾، گهڻي آئي. هن جي آترويل
 ايتري هئي، جو هوءَ پنهنجي گهر مان منهنجي گهر، منهنجي
 ڪمري تائين، پنجاهه سٺ فوٽن جو فاصلو طئي ڪرڻ تي سهڪڻ
 لڳي هئي. رکڙي اڳيان جهلي چيائين: ”اوهان ڇنڊن ۾ هيءَ
 رکڙي پاءُ لاءِ پيڻ هي رکشا جو ٻنڌن کڻي ايندي آهي نه؟“
 هن جا هٿ ڏکي رهيا هئا. چاٽيءَ تي تڪڙو اُتار-چڙهاڻ
 ۽ هن ۾ ڏکڻ! مون کي بل اچي ويئي.

”رکڙي ٻڌائڻ کان اڳ پاءُ ڪلندو آهي؟“

مان ڊنگ رهجي ويس. هيڏيءَ عمر ۾ ايتري اڻڄاڻائي!
 ”تو کي رکشا جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ پتي آهي، نالي
 آهي، به ڏيئرو آهن.“ چوڻ ’پٺت‘ به ٿي چاهيم، پر چيم
 ڪونه. هو هن جي وڏيءَ پيڻ مان هئو.

”پاءُ ڪونهيم.“ هن جي معصوميت حال هنجي لهجي
 مان جهلڪي رهي هئي.

مون اهو نه ڄاتو ته معصوميت ۾ هڪ تمنا سمايل هئي،
 مان اواڪ ويلو رهيس.

مون هنجي ترڪڙ ۾ رکڙي اڻڻ کي هڪ ڀاءُ کي
 سڏيو هو، هڪ ولادار عورت طرفان پنهنجي مرد لاءِ ٿي محفوظ

سڀ جو مالڪ هڪ

— گوڀند مالهي

”آٺڪل، آوھان اسلام قبول ڪريو نہ.“
منھنجا ٽاڪ لڳي ويا.

مون پنھنجيون اکيون ھن جي چھري تي اٽڪايون،
ازخود.

ھن جي چھري تي، نہ ٺٺولي ھئي، نہ مذاق. ھوءَ
سنجيدہ ھئي، ھميشہ جيان، ھن جون اکيون سو بي-اختيار
جھٽڪي ويون. ان وچ ۾ ھن کي دليل ملي ويو، ۽ اُھو زبان تي
اچي ويٺس. چيائين: ”اھان جيترو اسلام بابت ڄاڻو ٿا، اُھو
جيڪر ڪو ديندار بہ نہ ڄاڻي!“ ھن ان دليل کي اڃا بہ واضع
ڪيو: ”ڪو جھڙو تھڙو مڙھوي بہ ھوند اسلام جون وصفون ان
طرح بيان نہ ڪري، جئن اھان ٿا ڪريو.“

منھنجيءَ زبان تي بہ جواب ھڪيو ھڪو حاضر ھو. چيس: ”انسان
ڪنڀرتلي ٿي تہ آھي. ڏور ڏاڍي جي وس آھي. ھو چاھي ھا تہ
مون کي ڪنھن مسلمان جي ڳھر پئدا ڪري سگھي ھا!“

ھوءَ ڪجهہ چوي ٿي چوي، تنھن کان اڳ ھن جي ماءُ
چيو: ”ادا! تون سچ ٿو چوين. اللہ پاڪ جنھن دين ۾ پيدا
ڪيو آھي، اُن تي دائم قائم رھون، اھو ئي ڪافي آھي.“

ابراهيم جويو ۽ شيخ آياز ۽ ٿورا ٻيا دوست هئا. آياز جي پريٽ سراج مون کي چيو، ”آياز انهن بلندين تي موٽي آيو آهي، هن کي اسان وٽ، اسان جي وقت ۾ ٻيو ڪو شاعر آها ڇڏي نه سگهيو آهي.“

سويي چيو، ”آياز جي عظمت کان انڪاري ٿي نٿو سگهجي.“ پوءِ ته ’سُحڻي‘ مئڙن جو خاص ”آياز نمبر“ به لکيو، جن ۾ الاهي اديبن آياز جي خدمتن ۽ ويچارن بابت عقيدتمنديءَ جو اظهار ڪيو آهي.

۲۶-۲۷-۲۸ آڪٽوبر ۱۹۹۰ع تي، ڀارت ۾ ”شاهه سچل ۽ ساميءَ تي سيمينار ۾، عوامي ميڙن، خانگي ڪچهرين ۾، آياز ورور ڪري چيو ته هو هڪ ئي ڏين ۾ وشواس ٿو ڪري - سنڌ ازم. سنڌ، سنڌي ۽ سنڌيت هن جي ادب جا مرڪزي موضع آهن ۽ البت هو انسانيت جو علمبردار به آهي ته دنيا پر جي سنڌين جي مير جو دُعاڻو به آهي، ته سندن آرٽڪل خواهه آتمڪ اُتئيءَ جو خواهشمند به آهي.

پڇاڙيءَ جو مان ابراهيم جويو جيان اها آرزو ٿو رکان ته ”آياز کان سنڌي ادب کي ڪجهه ملڻو آهي، اُن جو آستان اڃا ئي ڪجهه مٿي هوندو ۽ ان جو مُلھ اڃا ئي ڪجهه مٿي هوندو.“ ۽ بس.

ڏيئي رحيو آهي - نئين سوچ، نئون انداز، نئين واٽ، نئين
 "ت....." هن وڌيڪ لکيو: "هن شخص پنهنجي پورهئي مان
 ۱۹۷۶-۷۹ع جي دوران، ڪجهه ونڻ جي ڪوشش ڪئي (اشارو
 سندس وائيس چانسلر ٿيڻ طرف آهي) ته سندس هٿ ڦٽجي پيا،
 دل ڏار هڻي ويس ۽ هاءِ هجي آفيس - جڏهن ته هائيءَ جي
 پيرن هيٺان آيو هجي. دل جو دڙو پيس، اسپتال داخل ٿيو.
 بحر حال، اُهي زخمو اڃا نه چٽائي سڃي آهي." اڃا به اڳتي
 هلي هن لکيو: "اسان وٽ، سنڌ ۾، ماڻهوءَ جي ذات ڦاهيءَ
 جي ڦندي سان ماڻهي ويندي آهي (شاد عنايت جيان) يا ان کي
 گهاٽي مان گذرڻو پوندو آهي (مخدوم بٽول جيان) ... اياز لاءِ
 اڃا ڪئين آزمائشون رکيون آهن. پر ايترو يقين آهي ته هن
 شاعر جي لائي سڃائي ٿيندي."

۽ مان پاڻ به ساڳي پري سڳاڻ ٿو ته اياز ويڙيل لاءِ
 پريشتا وري حاصل ڪري ورتي آهي. ۱۹۹۹ع جي آخر ۾،
 ڪراچيءَ ۾ سچل ڪانگريس جي دوران، مون روبرو ڏٺو ته اُن
 ڪانگريس ۾، مڙن ٿي جيئون خواهه نون اديبن اياز کي
 عقيدتمنديءَ جي نگاه سان ٿي ڏٺو. هن هي اڳيان خواهه هن
 جي پڙهڻ، جتي هو پهتو ٿي، مجلس جو مور اياز هو.

محمد ابراهيم جويو نه هن جو رهيو هوندي به پرستار
 پئي لڳو. هو اياز جو نالو وٺندي خوشيءَ ۽ فخر جو احساس
 لڪائي نٿي سگهيو. قاجل بيوس هن جو نالو بيحد عزت سان
 پئي ورتو ۽ آدل سومري جڙو نئون اديب نه هن جي خدمت ۾
 هڪيو حاضر پئي رهيو. ماحتاب محبوب ۽ حميد سنڌي، سحر ۽
 امداد حسيني، تنوير عباسي ۽ فخر به اياز جي ادبي ڪاوشن کي
 ساراهيو پئي. سراج الحق، اسان ٻارن مان ويل اديبن کي،
 پنهنجي نير مانيءَ جي دعوت تي ڪراچي، ان ۾ سڀني بيانچنداڻي،

به ڪنڌي ويو. ”غڻي سنڌ“ تحريڪ نه آياز کي ڪافي حيران پريشان ڪيو. جڏهن فيا لوڪشاهي حڪومت جو پاڻبو ڪڍي، ملٽري راج قائم ڪيو، تڏهن آياز تحائف دماغي ڪشمڪش جو شڪار بڻيو. هن کي فيا روبرو گهرائي، هنجي دماغ جو جائزو وٺڻ چاهيو، تڏهن آياز ملٽري حڪمران انگبان جهڪيو ڪونه، لنوائِي ويو. قافي وڏي عرصي تائين، هڪ اديب طور، آياز خاموش رهيو، مونجهاري ۾ رهيو. ان خاموشيءَ لاءِ آياز اهو ڪارڻ ڏسيو آهي ته آڌ سچ چوڻ کان نه چوڻ بهتر سمجهيس.

۴ ۱۹۸۹ع ۾ مون سنڌ ياترا جي دؤران جڏهن هن سان ان لنبي خاموشيءَ جو ذڪر ڪيو، ته چيائين: ”ان دٻڙ ڊانس جي زماني ۾، جڏهن پتلو ڪال ڪولريءَ ۾ هو، ملڪ ۾ غير مستمند فضا هئي. مان بهتر فضا جي انتظار ۾ هوس ۽ جئن ٿي فضا بدلجن لڳي، تيئن منهنجيءَ قلم ۾ شدت موٽي آئي.“

۱۹۸۲ع کان آياز جي ڪتابن جي اشاعت نئين سر شروع ٿي ۽ انهن جو آئوٽ سلسلو ٺهيو رهيو. اڄ توڻي، ۱۹۸۲ع ۾ شايع ٿيل ”پتل ٿو پور ڪري“ ۾ چوي ٿو: ”منهنجي زندگي جا گونگي جيان گذري ويندي؟ مون آکاڻي چوڻ نه آيا هاڻ شروع ڪئي آهي.“

۴ سنڌ ۾ سنڌين جي عيوضي شاعر، شيخ آياز، چڻ نئون ختم ورتو. ”پتل ٿو پور ڪري“ جي پبلشر، محمد سليم دائود پوئي به مهاڳ ۾ لکيو آهي ”هيءُ ڪتاب نئين نيڪن جو نئون نياپو آهي، پرڏهائيءَ جو پيغام آهي.“

سال ۱۹۸۲ع ۾، آياز جي ڪتابن جو خيٽو فصل لٿو. ان سان آياز جا پنج ڪتاب شايع ٿيا. ”پن چئن پڇاڻا“ جو پبلشر وري نه محمد سليم دائود پوٽو هو. هن مهاڳ ۾ لکيو، ”هيءُ شخص بنا ڪتبه وٺڻ جي، سنڌ جي، سنڌي ادب کي ڳڻيو ڪي

يئي رهيو آهي - نئين سوچ، نئون انداز، نئين واٽ، نئين
ت.....“ هن وڌيڪ لکيو: ”هن شخص پنهنجي پورهئي مان
۱۹۷۶-۷۷ع جي دوران، ڪجهه وٺڻ جي ڪوشش ڪئي (اشارو
سندس وائيس چانسلر ٿيڻ طرف آهي) ته سندس هٿ ڦٽجي پيا،
دل ڌار هڻي ويس ۽ هانءُ هڃي اُٿيس - ڄڻ ته هاڻيءَ جي
پيرن هيٺان آيو هجي. دل جو دڙو پيس، اسپتال داخل ٿيو.
هر حال، اُهي زخمو هُا اڃا نه ڇٽائي سگهيو آهي.“ اڃا به اڳتي
چلي هن لکيو: ”اسان وٽ، سنڌ ۾، ماڻهوءَ جي ذات ڦاهيءَ
جي ڦندي سان ماڻهي ويندي آهي (شاه عنايت جيان) يا ان کي
ٽپائي مان گذرڻو پوندو آهي (مخدوم بلاول جيان) ... اياز لاءِ
ڇا ڪئين آزمائشون رکيون آهن. پر ايترو يقين آهي ته هن
شاعر جي لائي سڃاڻي ٿيندي.“

۽ مان پاڻ به ساڳي پري سڳيان ٿو ته اياز وڃايل لوڪ
پريتنا وري حاصل ڪري ورتي آهي. ۱۹۸۹ع جي آخر ۾،
ڪراچيءَ ۾ سچل ڪانگريس جي دوران، مون روبرو ڏٺو ته اُن
ڪانگريس ۾، مڙن ٿي جهونن خواهه نون اديبن اياز کي
عقيدتمنديءَ جي نگاه سان ٿي ڏٺو. هن جي اڳيان خواهه هن
جي پڙهڻ، جتي هو پهتو ٿي، مجلس جو مور اياز هو.

محمد ابراهيم جويو ته هن جو رهبر هوندي به پرستار
پئي لڳو. هو اياز جو نالو وٺندي خوشيءَ ۽ فخر جو احساس
لڪائي نٿي سگهيو. تاجل بيوس هن جو نالو بيحد عزت سان
پئي ورتو ۽ آدل سومري جڙو نئون اديب ته هن جي خدمت ۾
هڪيو حاضر پئي رهيو. ماحتاب محبوب ۽ حميد سنڌي، سحر ۽
مداد حسيني، تنوير عباسي ۽ قمر به اياز جي ادبي ڪاوشن کي
ساراهيو پئي. سراج الحق، اسان ڀارت مان ويل اديبن کي،
ساراهيو پئي. سراج الحق، اسان ڀارت مان ويل اديبن کي،

نه ڪنجي ويو. ”جئي سنڌ“ تحريڪ به آياز کي ڪافي خبران پريشان ڪيو. جڏهن فيا لوڪشاهي حڪومت جو پاڻبو ڪڍي، ملٽري راج قائم ڪيو، تڏهن آياز تحائن دماغي ڪشمڪش جو شڪار بڻيو. هن کي فيا روبرو گهرائي، هنجي دماغ جو جائزو وٺڻ چاهيو، تڏهن آياز ملٽري حڪمران اڳيان جهڪيو ڪونه، لنوائِي ويو. فاني وڏي عرصي تائين، هڪ اديب طور، آياز خاموش رهيو، مونجهاري ۾ رهيو. ان خاموشيءَ لاءِ آياز اهو ڪارڻ ڏسيو آهي ته آءٌ سج چوڻ کان نه چوڻ بهتر سمجهيم.

۱۹۸۹ع ۾ مون سنڌ ياترا جي دؤران جڏهن هن سان ان لنبي خاموشيءَ جو ذڪر ڪيو، ته چيائين: ”ان دٻڙ دؤنس جي زماني ۾، جڏهن ڀٽو ڪال ڪولريءَ ۾ هو، ملڪ ۾ غير مستمند فضا هئي. مان بهتر فضا جي انتظار ۾ هوس ۽ جئن ئي فضا بدلجڻ لڳي، تيئن منحنجيءَ قلم ۾ شدت موٽي آئي.“

۱۹۸۲ع کان آياز جي ڪتابن جي اشاعت نئين سر شروع ٿي ۽ انهن جو آئوٽ سلسلو بڻيو رهيو. اڄ توڻي، ۱۹۸۲ع ۾ شايع ٿيل ”پٽڻ ٿو پور ڪري“ ۾ چوي ٿو: ”منحنجي زندگي جا ٿونگي جيان گذري ويندي؟ مون آکاڻي چوڻ ته آڃا حال شروع ڪئي آهي.“

۽ سنڌ ۾ سنڌين جي عيوضي شاعر، شيخ آياز، جن نئون حنر ورتو. ”پٽڻ ٿو پور ڪري“ جي پبلشر، محمد سليم دائود پوئي به مهاڳ ۾ لکيو آهي ”هيءُ ڪتاب نئين نئين شو نئون نياپو آهي، پر هڪ ڦٽيءَ جو پيغام آهي.“

سال ۱۹۸۳ع ۾، آياز جي ڪتابن جو خيجهو فصل لٿو. ان سان آياز جا پنج ڪتاب شايع ٿيا. ”پن چٽل پڇاڻا“ جو پبلشر وري به محمد سليم دائود پوٽو هو. هن مهاڳ ۾ لکيو: ”هيءُ شخص بنا ڪنهن ونڻ جي، سنڌ کي، سنڌي ادب کي ڳڻيو ڪي

ماهي :

شل دوله ٿئين! شل دودو ٿئين!
شل سورهيه ٿئين! سنڌ تي سر ڏئين!
لوليون، او آبا، لوليون لوليون.

محمد ابراهيم جويي، ”ڪي جو پيچل ٻوليو“ جي مهاڳ ۾
اياز جي شاعريءَ بابت لکيو آهي :

اياز جو شعر، وطن جي تسليميءَ، وطن جي بچاءَ ۽ وطن
جي آبرو ۽ عظمت جو شعر آهي ۽ ان لاءِ محب وطن نوجوانن،
ٻارن ۽ ٻڏن کان اهو هر قسم جي جهڏ ۽ قربانيءَ جي طلب ٿو
ڪري ۽ ان ۾ وطن دشمنن لاءِ اجهل نفرت ۽ بي-پناهه غصو موجود
آهي.“

جیلن جي چڪر کان آياز آجوتیو ته یکایک ٻه سال
خاموش ٿي ویو. پاڻ ئي چوڻ لڳو: شاعريءَ مون کي هڪ سُریت
جیان تِلانجلی ڏني آهي.“ ان قسم جي نراسائيءَ ۽ نِراساه
ٿیڻ لاءِ ڪو ڪارڻ ڪونه هو، جتي ”سنڌ“ هلچل زور پکڙي
رهي هئي. هر میڙ ۾ تقریر ڪرڻ کان اڳ ۽ پوءِ شیخ آياز
جا نغما ٻڌیا پئي ویا، پر نغمہ نگار پاڻ خاموش ۽ گوشہ نشین
هو!

ان وچ ۾ پاڪستان جي سیاست ۾ وڏو ڦيرو آيو. اوڀر
بنگال پاڪستان کان الڳ ٿي، بنگلاديش بڻيو. باقي بچيل
پاڪستان ۾، ذوالفقار علي ڀٽو طاقت ۾ آيو. ۽ هن شیخ آياز کي
سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر شپ آڇي. ڪنهن وقت جیل
جي ساٿي هجڻ جي ناتي ۾، ملڪ جي حڪمران هجڻ جو لحاظ
رکي، آياز ڀٽي جي آڇ قبولي. منهنجي سمجهه ۾ اها آياز
جي زندگيءَ جي وڏي ۾ وڏي غلطي هئي ۽ اها غلطي ثابت به
ٿي. اها غلطي ڪان ئي نه، مفڪرن ۽ جمعن ادیبن کان

مرنداسين ته مٽيءَ مان پنهنجي،
جڙندا ڪيئي ڄام!
نوان نوان مٽولا ايندا،
هڻندا ٽن جي هام!

جتي هو شاھ لطيف جو پيروڪار هو، ٽيئي هن جي
چارهيل ڪٽيءَ جي ڍڪڻ لاجندڙ سچل سرمست کان به متاثر
هو، سچل لاءِ هن کي آٿاھ ۽ آڻوٽ عقيدتمندي هئي،

آءُ درازا هل،
تنهنجا سارا مڙلوي،
منهنجو هڪ سچل.

هڪ مرد جيان سچل چيو، ته آياز سج جي وياڪيا هن ريت ڪئي،

ڏات وڏي شيءِ ناهي،
پر سج وڏي شيءِ آهي،
۽ جو سج مچائي مچ،
سو سج وڏي شيءِ آهي!

هن لکيو به آهي ته ”مان هٽائيءَ ۽ دراڙيءَ جي روايت
جو وارث آهيان.“ ۽ سنڌ کان ٻاهر رهندڙ سنڌين سان به هن
جو سنهنڌ جڙيو رهيو :

تون مان دُور نه آهيون پيارا!
تو کي مون کي روز ملائي،
سندوءَ جو سڀنو.

هن اهو سندوءَ جو سڀنو، نڙيهال سنڌيءَ جي آئينده جو، اٻن
تائين به پهچايو، لولبن معرفت :

لولي لال، جئين شال! ڪيئي سنڌ، تنهنجي سنڌ
جيئي جند، تنهنجي جند، لولي لال!

سنڌ تان سِر قمران ڪرڻ جي پاوٽا به هن ٻاروٽ ۾ ڀرڻ

۴ ان لڪار جو جواب به پاڻ ڏنائين :

جهول جهلي جنهن وقت پٽائيءَ،

ڪرندا ڪنڌ هزار، او يار!

۴ سنڌ جي ديش هجڻ جو اشارو به آياز ڏنو :

سنڌ ديس جي ڌرتي! تو تي پنهنجو سبس نوايان.

۴ ان مٽيءَ منجهه مرڻ تي امرتا پائڻ جو وشواس به آياز ئي ڏنو.

آياز هڪ ئي 'إزم' اپنايو - 'سنڌي-إزم'، سنڌيپڻو. سنڌ ۽ سنڌ جا ماڻهو، هن جي ادب جو مکيه وشيه بڻجي پيا. ۽ سنڌ جا اهي هندو ۽ دنيا ڀر ۾ تحليل ماڻهو، جي پاڻ يا جن جا وڏا اصل سنڌ جا ويٺل هئا، آياز جا پنهنجا رهيا. هن جو ادب گهر مان شروع ٿيو، پر اُتي پورو نه ٿيو. هن جو ادب عالمگير: سان جڙيو رهيو. پر پهرين سنڌ، پوءِ دنيا ۽ انسانيت جو جت ڪٿ بول-بالا، هن جي ادب جو مقصد احو رهيو. ان ۾ به هن شاد لطيف جي آڏ پڪڙي. جتي شاد هڪ ئي مصرع ۾ سنڌ لاءِ 'سڪار' ۽ عالم لاءِ 'آبادي' جي دعا پني هئي، ٿي آياز چيو:

ڌرتي منهنجو ديس مگر،

مان سنڌڙي جندڙي لايان.

انهن لفظن معرفت چئي ڪٿي هن جنگ خلاف آواز اُٿاريو. پر 'مارشل-لائي حاڪمن کي بهانو ملي ويو آياز کي پڪڙڻ جو. هو جيل ماڻيو ويو. ۽ ان طرح آياز جو جيل وڃڻ جو سلسلو جڙي ويو. وَن-يونٽ جي دؤران ۾، ۽ وَن-يونٽ جي ٽٽڻ کان پوءِ به، هن جي لکڻ ۽ ڇپجڻ جو سلسلو به جاري رهندو آيو... هن کي وشواس رهيو ته سنڌيت بچائڻ لاءِ سلسلو جڙندو رهندو -

ڏيھي پرڏيھي ٿيا، پرڏيھي ڏيھي،
اٿل آيا اوڀرا، ٻڪري ويا نيھي،
پراوا ٻيھي، والاري ويا سينڌڙي

۽ جڏهن حڪمرانن ۽ مهاجرن مٿي عام سنڌين کي ستائڻ شروع ڪيو، تڏهن آياڙ پٽ ڏٺيءَ کي سڏ ڏنو :

جاڳ ڀٽائي گهٽ! سنڌڙي ٿي توکي سڏي،
سرن پيٽيون مارڻيون، ڦاهو آھن ڪوٽ،
اڄ تہ تنهنجي اوٽ، ڏاڏن کي ڌاري وڃھون.

ڊاڪٽر اللداد ٻوٽي جو رايو آهي ته شاھ لطيف تواريخ جوڙي ۽ شيخ آياڙ ان تواريخ جو عظيم ڪردار رهيو، هن ائين به چيو، ”آياڙ vital جگر وارو آهي.“ ۽ آياڙ جي جگر جي پرک تڏهن ٿي، جڏهن سموري اولھ پاڪستان کي ڏن-يونٽ (يڪو پراڻو) ڪيو ويو، ان سنڌين جي زندگي تباهي وڃي ويا ڪري ڇڏي. صوبي جي خودمختياري، مڪمل ريت اسلام جي نالي ۾ ختم ڪئي ويئي. سنڌ کي پنجاب جي ميلٽري ڪالوني بڻايو ويو. آفي باقي گاديءَ جو هنڌ ڪراچيءَ مان بدلائي لاهور ڪيو ويو، جئن سنڌ جي رهي ڪهي اهميت به ختم ٿي وڃي! اسلام آباد اڃا جوڙيو نه ويو هو. سنڌي ٻوليءَ کي اردوءَ جي ويڌيءَ تي سواها ڪيو ويو. ڦرتيءَ جا جاوا، ڦرتي ڦٽائيندڙن جي رشم ڪرم تي رخن لڳا. ۱۹۵۸ع ۾ مارشل لا لڳايو ويو ۽ ملڪ جي گهوڙي کي چيڪ ڇڏيو ويو. آياڙ جي لفظن ۾: ”سنڌ جو نالو ڳنهن به ڪاريهر تي پير رکڻ برابر هو.“ آياڙ سنڌين کي للڪاريو :

”سهندو ڪير ميار، او يارا
سنڌڙيءَ کي سر ڪير نه ڏيندو؟

محمد ابراهيم جويي، شيخ اياز کي تخليقي ۽ تحريڪي
رڪرمين ۾ مڪمل ۽ حر ممڪن ساٿ ڏنو.

اياز، سنڌ جي شاعر اعظم، شاد لطيف جي آڏ پڪڙي ۽
هن کي سنڌ جي سجاڳيءَ جو سڏائي ۽ پنهنجو ساٿي بڻايو. هن
شاد جيان بيت چيا، وايون چيون، شاد جا ويچار دهرائائي نه،
وقت جي تقاضا جا ترجمان بڻايا.

جسودن، آڙ جو هڪ جوڌو جنگ جوان ٿي گذريو آهي،
جنهن جو ذڪر شاد جي رسالي ۾ به آهي. نقاد الياس عثقي،
خود شاد کي پوريءَ سنڌ جو 'جسودن' سڏيو آهي. اياز جي شاد
جي آڏ پڪڙڻ تي، هو چوي ٿو: "مون کي ائين لڳو، جڏ ته
جسودن موٽي ماڳ تي آيو آهي، نئين روپ ۾، نئين روح ۾ ۽
نئون نياپو کڻي. اهو نئون جسودن شيخ اياز هو. نئين دؤر ۽
نئين سنڌ جو نئون آواز. آواز، جنهن ۾ جوش هو، سوز هو ۽
جسودن جو وساريل پيغام هو. بداندازن جي ڪنن ۾ اڳوڻي جسودن
جو پڙاڏو پڙڻ لڳو. اياز پاڻ به اعتراف ڪيو آهي:
پرسن تنهنجي پٽ ڌڻي، جيلي بيٺس جبول،
ڏنڊ به ٿي پو، سخي منهنجي ساد کي.

اياز شاد جي عظمت تي، عقيدتمندي نه ٿاڻي انداز ۾ پيش
ڪئي آهي: مون وٽ موڙيوئي بيت، تون وٽ آهن آيتون.

سنڌي ڪنڊن جي لڏپلاڻ بعد، مسلمان پنهنجيون ڪنڊون
ڳهر ۽ ڏندا ٿي نه واپريا، سنڌ جي اقتصادي حالت تي
هي نه ڪيو، پر سنڌين جو ساد محبت ۾ ڪيو! اُن وقت
صورت حال جي صحيح عڪاسي اياز هن ريت ڪئي: شاد

اتفاق احو ٿيو جو اُن ڏينهن ئي آياز مون کي ڪچھري رود تي گڏجي ويو. در حقيقت مون هن کي نه ڏٺو هو، هن جو آواز منهنجي ڪن پيو هو. چيو هئائين، ”ميان، هر ٻي ڪڙي هئين راهون مين....“ ۽ مان هن جي ويجهو ٿيس ته عجائبي شڪايت ڪيائين، ”شاعرن تنهنجي ڪا ٻلي ماري آهي؟“ مون چيو، ترقي-پسند شاعر آهن ڪٿي؟“ چيائين، ”هڪ ته هيڏو سارو تنهنجي اڳيان بيٺو آهيان...“ ۽ فولڊر مان ان-ڊڊ شعر— هڪ هڪ الڳ الڳ نوٽ بوڪ واري پني تي لکيل— مون طرف وڌايا.... ۽ سڀ جا سڀ واقعي سٺا هئا، انقلابي خيالن وارا ۽ سنگيتمبه. مون مسليني ٽائپ مجموعي ”پرھ ڪٿي“ جي منڍ ۾ سڀ جا سڀ ڇپيا. ڪو ڌماڪو مڇي ويو ساحتگ ڪيتر ۾! هڪ مسلمان شاعر، ’ايگ هي رانجهو لکان دامت‘ ٿي ادبي افق تي اُڀريو ۽ چائنڄي ويو!

شيخ آياز، ”نظيران“ ۽ ”سفيد وحشي“ جھڙيون ڪامياب ڪهاڻيون به لکيون ۽ ”اڳتي قدم“ مڪزن به شروع ڪئي هئي، جو ڀارت جي آزادي ورهاڱي جي لعنت ڪٿي آئي ۽ شروع ٿي ويئي سنڌ مان هندن جي لڏپلاڻ. ادب ۽ آياز جي مقام جوڙي ولڻ جي باوجود، هندو اديبن جي هڪ هنڌي رهجي هئي سنڌ ۾، هندو اديبن جي هڪ ٻئي پٺيان لڏي وڃڻ تي آياز دانھن ڪئي، ”آسان کي چورڙو ڪري ڇڏي نه وجو.“

ورهاڱي جي يوڪنپ، ادب کي سرحدن تي پنھنجي پاسين جهوڙيو هو، مگر پنھنجي پاسين ادب جي چشمي کي نئين سر جاري ڪرڻ جي مُجھ پھرين ڇند ۾ شروع ٿي ۽ پوءِ سنڌ ۾ به سڏجو پڙاڏو ٿيو. سنڌ ۾ ادبي انقلاب جو علمبردار شيخ آياز ئي رهيو. هن جھون ڳاڻ ڳائڻ اديبن کي فلم ڪٽڻ لاءِ للڪاريو ۽ نون اڀرندڙ اديبن کي لکڻ لاءِ اُتساحت ڪيو ۽ همٿايو. ادب جو خشمو سرخار بڻيو، وهندو رهيو ۽ اڳتي وڌندو رهيو. سوني گمانچندائي ۽

گوبند مالہیء جون

کُجہ چونب رچنائون

ترقي - پسند ٿيمورتي

ترقي - پسند ٿيمورتيءَ ۾ مالحي به سال کن پنهي کان وڌو هو، پر ٿنهي جي ساحت لکڻ ۽ سنڌيت حلچل جي رهبريءَ ۾ يوگدان لڳ ڀڳ هڪ جهڙو ۽ هڪ جيترو آهي. ان ٿيمورتيءَ هتي اچڻ بعد ڀارت جي پهرين ۽ مکيه ساحتڪ سنسٽا، ”سنڌي ساحت منڊل“ (۱۹۲۹) جو باني طور سرگرم ڪم ڪيو جيتوڻيڪ منڊل جو روح روان پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هو، جيڪو ڪلڪتي وڃڻ کان اڳ، ۱۲-۱۲ سال پريزيڊنٽ رهيو هو. ان منڊل جي هفتيوار ادبي ڪلاس جي روايت، اڄ به بمبئي، سنڌو نگر، گانڌي-ڌام، احمدآباد، دبئي وغيره ۾ چالو آهي.

مالحي ٻين ٻن ساٿين وانگر لکڻ سان گڏ، شاعر، حلچل ۾ ڪم ڪيو ڪراچيءَ ۾ جنهن ۾ ڪيرت گڏ هوس؛ اُتم حيدرآباد ۾ اهو ڪم ڪيو. ٽيئي ۱۹۲۲ جي حلچل ۾ جيل ويا. مالحي به ڪميونسٽ هو ۽ ۱۹۲۵ ۾ ڪراچيءَ ۾ برڪت علي آزاد جو، ۱۹۲۲ ۾ شروع ڪيل ’نئين دنيا ڪتاب گهر‘ کي، ترقي پسند ڪتاب گڏي، اڳتي وڌايو. ان ترقي پسند ڌارا جي باني ٿلي سڌارنگاڻي هئي، جنهن ۱۹۲۱ ۾ ’اتحاد‘ ناول ۾ ان ڌارا جي منزل، سماجواد جو ذڪر ڪيو آهي. اسان جي ٿيمورتي ۽ ٻيا ليکڪ ۱۹۲۲ بعد ان ترقي - پسند ڌارا جا رهبر بڻيا.

گوبند مالحي - ڪجهه وصفون

ڪمزور بدن، مٿي جا اڳيان وار ٿسيل، ٿليل پيشاني،
هميشه شيروانيءَ ۽ سوڙهي پتامي ۾ ملبوس، انهن
وصفن کي جيڪڏهن ملائبو، ته مالحي نهي ٻوندو!

اسان نئون ليکڪن ۽ شاعرن ۾، ترقي پسند ادب جو
معمار چوائڻ جو حق شايد مالحيءَ کي ئي آهي! نئون
لکندڙن مان مالحي ئي آهي، جنهن کي اسان جي بزرگ
ساهتيڪارن جي صف ۾ جڳد نصيب هئي، باقي اسان
کي ته هنن پڇيو به ڪونه! ماڻهو منجهي ٻوندا آهن،
۽ ان ڳالهه ۾ ڪڏهن ڪڏهن شڪ به آڻيندا آهن ته هو
ڪو سچ پچ مالحي آهي!

بمبئيءَ ۾ اچڻ بعد، مس مس، جدوجهد ڪري
وڃي ڪنهن آمدنيءَ جي وسيلي هٿ ڪرڻ ۾ ڪامياب
ٿيو آهي. هاءِ اسڪول فار سنڌيز ۾ ماستري به ڪندو
آهي ۽ تواريخ ۽ جاگرافي پاڙهن سندس دلچسپيءَ
جھڙا ڪم آهن. ادبي ڪلاس جو هو هڪ ٽڪو تنقيد
بگار آهي. هڪ ئي ليک تي جيڪڏهن تنقيد ڪرڻي
هوندي، ته بنا بيحد جي چوندو ويندو.

(موتي پرڪاش)

ٻي ”وفا“ چوي : ”هيءُ فرق فقيريءَ-آميريءَ جو، عزت نه هئ اسين ڏينداسين“ ته اهو ترقي-پسند ويچارن جو نه ٿيو؛ پر جي مالهي ائين چوي، ته منو! اسان جا نام-نهاد آلوچڪ مٿس تهمت ڌريندا، ته هن ساحت جي پوتر ڪيتر ۾ سياست آندي آهي! ڀلا قوميت، انسانيت ۽ سياست جي باريڪ فرق کي جهرڪيون ۽ طوطا ڪيئن بيان ڪندا!

ياد آڻڻ، ۱۹۵۸ ۾ سروج ريجنسينگپاڻي (اڄ رامچنداڻي آهي) جي گهر وڃي سميلن جي آڏيائين تي سنڌي ڪلام ڳائڻ لاءِ کيس عرض ڪيو هئم، ته ماڻس عجب ۾ پئجي چيو هو، ”سنڌي راڳ؟ سنڌي ڪلام چڱي گهر جون چوڪريون ٿوروئي ڳائينديون آهن؟“

۽ اڄ چوڪريون ته ڇا، نَوَ وريون به نهايت وڏي فخر سان سنڌي ڪلام پيش ڪنديون آهن ۽ ائين ڪرڻ لاءِ منتظر رهنديون آهن.

ڪير آهن، جن سخت طوفان ۾ به سنڌ ۽ سنڌيءَ سان لڳاءُ وارو ڏيئرو اُجهامڻ نه ڏنو؟ ڪير آهن، جن جگر جي خون سان جذبات کي پاڻي ڏيئي تازو رکيو؟ ڪير آهن، جن مٽي ۽ پٿر بڻجي آڏاوت جي هيٺان پاڻ کي پوريو؟

مالهيءَ جي جاڳيل راتين جو داستان ۽ ڏکندڙ دل جو دونهون، ڪانڊيوليءَ جي هڪ ننڍڙي مڪان جي ديوارن کان سواءِ ڀلا ٻيو ڪنهن ڏٺو ۽ ڄاتو آهي؟

پنهنجي بوليءَ کي پيار ڪندڙ مالحيءَ سان واقفيت
 ڪرڻي حُجبو ته اسٽيج تي ويٺل مالحيءَ کي ڏسو، هو پنهنجن
 شاعرن جا نالا فخر سان پيو وٺندو ۽ ماڻهن ڏانهن مخاطب ٿي
 چوندو هو، ”هاڻي ٻڌو آسان جي ”وٺا“ جا پنجهڙا!“
 ڇلڇل ۽ ڪم ڪندڙ مالحيءَ کي ڏسڻو حُجبو ته ڪوپ
 مٿان ڪوپ ڇانڊ ڇاڙهيندڙ، گهڻي آواز ۾ ٻالھائيندڙ، ٽڪل
 بدن کي اڳيان ڏکي ويندڙ هو سمجهو ڪندڙ هڪ ڄڻو
 اوهان جو ڌيان ڇڪائيندو، ”بابا! ائين ته ڪرڻو ئي پوندو نه؟
 آسان مري وڃون، ته مرڻ ڏيو پر ڪاريءَ کي ڏک ته نه ڇڻو آهي
 نه!“

ناگرائي هجي يا پنجهوڻي، مالحيءَ جو ڪو ڪٽر
 دشمن ٿي نه سگهيو، ڇاڪاڻ ته سخت متبيد هوندي به مالحي
 سڀني سان دوستائي سطح تي ملندو رهيو. هو زور سان
 ٻالھائيندو، مگر گڻو لفظ نه چوندو هو. واکو ڪندو هو، مگر
 ڏکڻيندو ڪين هو. بحث ڪندو هو، مگر مڃيندو آخر پنهنجن
 جي هو. چاهي ڪنهن دوست بڻجي کيس دغا ڏئي هجي،
 هيءُ اُن جي ڳڻ نه ڪندو هو. چاهي پنهنجي نامردِي لڪائڻ
 ۽ ڪو کس پرچارڪ سڏي ڪئي، هيءُ اُن جي عوبيءَ يا
 لياقت کي داد ڏيندو هو. پنجهوڻن سالن جي اُتھاس ۾ هر
 نئين ۽ پُراڻي ليکڪ، نئين نئين طرز ۾ ڄڻو راڳ آڻي،
 ترقي پسند ليکڪ تي لکي مخزنن جا پٺا ضايع ڪيا آهن، مگر
 ڇن ڪڏهن به ڊونگ رڇي، ائين نه آيو ته ”آءُ ترقي پسند
 ناهيان، مان هاڻي صوفي آهيان!“

زمن ۽ آسمان زبان ڪولين ٿي ڪين، پوءِ ڇن هي
 ڪڙهيل ڪڏن هي ڪهاڻي ڪم نڌائي! خاني آسانجي، داد
 ڏيڻ ۾ نهايت ئي ڪنھوس، پوءِ ڇن جي ايماندار جذبات جو
 پتر ڪٿي ڇڏي؟ آلوچڪن شا ماڻ ۽ ماڻ ڪٿي ۽ ڪٿي،

ڏنيءَ جي صحت قائم رکڻ جو اٺو ۽ نه پنهنجي سُڪ ۽ آرام جي چنڻا!

چون ٿا ته مالحي ڪمزور ۽ ڊڄڻو هئو، پر ڪمزور ۽ ڊڄڻي انسان ۾ زندهه رهڻ جي ايڏي تيز ڀاونا نه ٿيندي آهي، ڪمزور انسان فقط چينيءَ ۾ ڊڄي، پنهنجي همت ۽ پنهنجو حوصلو کوهي وجهندو آهي؛ ڊڄڻو آدمي منزل سامهون نه ڏسي، راد کان موٽي ويندو آهي. هيئي ماڻهوءَ ۾ قربانيءَ جو معدو گهٽ ٿيندو آهي. مالحيءَ تي سياسي ويچار رکي لکڻ جي ثحمت هنئي ٿي ويئي، پر جن ڪاريه سانگي پنهنجي سياست ۾ قربان ڪئي، پنهنجي نجي جيون کي تياڳيو ۽ زندگيءَ جي هر عيش کي تلاءُ ڇڏي ڏني. جتي ٻيا پنهنجي هر اُمنگ کي پوري ڪرڻ جي آزادي رکن ٿا، جتي هي پنهنجيءَ دل جي هڪ آدمي کي پورو ڪرڻ جي مرضي نٿي رکي سگهيو. جتي ٻيا ڪاريه لاءِ رت-ست ڏيڻ جي هام هڻي، سيني تي مُڪون هڻڻ جو ڍونگ ڪندا آهن، جتي هيءُ پنهنجي مٿي تي هٿ ٽُمائڻ چُپ رهندو هو. جتي ٻيا پاڻ وڪڻي پنهنجيءَ ايمانداريءَ جي لاف هڻندا هئا، اُتي هيءُ ٽڪ ڏيندو رهندو هو. جتي ٻيا لکڻ ۽ بحث ڪرڻ کي عيش سمجهي، جن جي رُڪي ۽ اُٿلي جيون تي ڪلندا هئا، اُتي هي اُنهن کي ٻار سمجهي سندن ناداني معاف ڪري ڇڏيندو هو.

پنهنجين لکڻن مان جڙائي پائيندڙ مالحي-شخص کي ڏسڻو هجي، ته سندس ”ديسي سيل ڪجن“ ۾ جيون کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪريو. جيون، جو هر هر شاهه جون ٿڪون پيو تنواري ۽ نوريءَ جو ڄام بڻجن جون سڌون پيو ڪري. سنڌي سنگيت ڦهلائيندڙ هڪ سڏائي-مالحي ڀڳتو هجي، ته گاڏيءَ جي ڪنهن ڪنڊ ۾ ڪروندڙو ٿي ويندو، ٻيڙي هٿ ۾ جيلي رات رات ٽڌاريندڙ مالحي ٿيو.

ٻالڻا ٿيو ته آهي ته لکڻو نه آهي، خدايت ڪرڻي آهي نه نانڪ ۾
 پاڻ به وٺڻو آهي، پردي پٺياں مڃي اُٺائونس نه ڪرڻو آهي ته
 ڪتاب نه وڪڻڻا آهن؛ ادبي شغل ڄڻو آهي نه ڪلچرل! سر نه
 پالڻو آهي. سميلن سانگي سٺلور وڃڻو آهي ته سنگيت ڦٽائڻ
 لاءِ ڏيئيءَ اُڏامڻو به آهي؛ سباري ۾ مسافري ڪرڻي ته اونڌاري
 ۾ ماڻ ڪري نه وڃڻو آهي؛ ڏيندن جو ريجرسل ڪرائڻي آهي ته
 رات جو به دير تائين اوجاڳو ڪرڻو آهي.

اڄواڻي هجي يا ڪلپنا، سڀني جي آڇڻ-وڇڻ، ويڃڻ-
 ٻڌڻ، وندرائڻ-بخت ڪرڻ، ٻالڻاڻ، رُسن ۽ پرچڻ جي ذميواري
 کڻي آهي ۽ سميلن هجي يا سبمينار، سموري لکپڙهه ۽ ڪارروائي،
 سلالتا-اسلالتا جي جوابداري سر مٿي کڻي آهي. مينڱ هجي
 يا ميڙ، شروع کان آخر تائين لازمي طرح حاضر رهڻ ۽ ڪارروائي
 نوٽ ڪرڻ جو ڪم ڪرڻو آهي ۽ پوءِ به پنهنجن ۽ پراڻ جي
 نقطچيني، ڪله پٽا ٿيلن ۽ اڄ ڄاولن جا ٻالڻا ٻڌڻا آهن ۽
 ٻڌي مُشڪو به آهي!

مالهي ۽ سندس ساٿن جي بڻايل سڙڪ تان فاتح فتح
 جي شپي ۾ ڊوڙندا وڃن، پنج هزاري پٺا ٻڏيندا رهن، پاڇ کاڌل
 پيرون جا ڌڪ ڇڏندا وڃن، نقطچين لفظ اُڇليندا وڃن ۽ پٺا
 ڪارا ڪري ورهائيندا وڃن؛ پر هي ڪم ڪندا وڃن. اڄ به ڪم
 ۽ سُيان به ڪم! سُڄڻي درياھ جي پٿرواھ ۾ وڃندي ويئي،
 مالهي ڪم هي وڪري ۾ وڃندو رهيو. سُڄڻيءَ لاءِ لڙلھرون ۽
 لس ليت، ۽ چڪڙ جي چيٻت سڄڻ بعد ميهار سان وصال، پر
 مالهي-سُڄڻيءَ لاءِ رڳو ترڻ ٿي ترڻ. جن سسئيءَ لاءِ فقط ڇڻو
 ڇڻڻ ٿي ڇڻ! ڇڻ بعدا کي چونڊو هجي!

ڪنارون سي اي خدا، منجهي دور هي رکنا،

ڏهان ٿي ڇل جهان سي طوفان اُٺي والا منہ!

۰ سچڙن جي آئندہ ناهڻ جي لالچ، نه پنهنجيءَ

۽ اُن بعد سڙڪ جي ڀر ۾ ڪوھ ڪوٺڻ ۽ درخت پوکڻ تي تنگاري ۽ ڪوڏو به کڻڻي هئي! وقت جي تقاضا ٿئي ته ٽرين ۾ ويهي به ناول لکڻو هئو ۽ جي ڪاريه ٿيڻ تي ته لکڻ جو مميوار ته ڇا، خود لکڻ جو جنون به قربان ڪرڻو هئو!

مالي اُن ٽيڪندي جي ڪُنڊ هئو، جن جي هستي نهايت ئي اهم آهي، پوءِ به اُهي ”ڪُڇبِه نه“ ٿي آهن، هنن کي نه هڪ ٻئي کان الڳ ٿو ڏسي سگهجي ۽ نه هنن کي ٿڌي هڪ ٿو ڪري سگهجي. هر هڪ پنهنجي پنهنجي ڪُنڊ آهي، پوءِ به ٿڌيل روپ ۾ هيءُ هڪ ٽيڪندو ئي آهي!

دشمن هجي يا دوست سڏائيندڙ، جنهن کي به، جنهن وقت به وڻي، هنن ٿنهي تي يڪم وار ڪري سگهي ٿو، هنن مان هڪ جو سپاءُ ٻين ٻن تي مڙهي سگهي ٿو ۽ ائين ڪرڻ پنهنجو جنم جو حق سمجهي سگهي ٿو. هنن جي شخصي ۽ ادبي، سياسي ۽ ساهتي، پنهنجي پنهنجي ۽ جاتيءَ جي سامهون ڪي هجن ۽ ساهتي، پنهنجي بحث جو مرڪز بڻائڻ، هر ننڍي وڏي ادب جو، اڄ ۽ هاڻي، هڪ پيارو شغل پئي رهيو آهي.

پر پنهنجن ساٿين جيان ماليءَ پنهنجو تصور، پنهنجي نظريو ۽ پنهنجو ڪاريه بدلائڻ جي ڪمزوري ڪڏهن به ڪو ڏيکاري، ڳاڙڻ وڃائڻ جو موقعو هجي يا بحث مباحثي بندوبست هجي، ماسترن جو ميوو هجي يا نوجوانن کي ٿڌ هجي، پٺا تيار ڪرڻا هجن يا صليون ٿڌ ڪوٺيون هجن يا جو آڻڻو هجي يا شاميانو هڻائڻو هجي، ماڻهن کي ڏيکڻي هجي يا حال ۾ وڃائڻ جو ڪم هجي، ڪٽڪار کي ۽ ڪرڻو هجي يا اسٽيج سينارٿي هجي، هن سڀني مشغلت مشايت رکندڙ ڪمن مان نباحيو!

ماليءَ کي خبر هئي ته کيس سئين ڪٽڻي ويهي ٿي هئي ۽ اهي نه وڏيون وڏيون برائيتون ڪري هئيون.

مالهي — ڪير آهي هي؟

— پوپئي هيرانندائي

ننڍي بدن سان وڏيون
هراڻهون ڀريندڙ، پتلي شرير
مان مضبوط آواز سان ڳالهائيندڙ
سنڌي بيزي ۽ هندستاني چانه
پيئندڙ، ڪارو ڪوٽ ۽ آڇي
پتلون پهريندڙ، هلڪن وارن ۽
ڳلھي چشمي واري مالھي صاحب
کي ڏسڻ سان ٻار به سمجهي
ويندو ته هيءُ ٻين گهڻن جهڙو
شخص نه آهي.

ڪير آهي هيءُ؟ ليکڪ، مضمون نويس، ڪهاڻي نويس،
ناول نويس، هدايتڪار يا ڪاڪار؟ هلچل حوٻائي يا هلچل ۾
ڪم ڪندڙ؟

هيءُ اُن ڳمورتيءَ جي هڪ مورت آهي، جن کي ورهاڻي
بعد خود سنڌي نڱي رهڻ ۽ بس کي سنڌي بنائي رهڻ جو سڏاءُ
چڙهيو، جنهن تي ان ارادي، جنهن کان چاڃا نه ڪرايو! واري ۽
پٿر هڻائي ڪندا ۽ چهار پتي، مٽي ۽ ٿارو ڊوئي سڙڪ تيار ڪرڻ

”جن ڀر جي هاڻي هتي ڪهڙي ضرورت آهي! جيئو ٺو
پراڻو ٿي ويو آهي؛ کيس ڪيرائڻ يا ڪٽائڻ گهرجي.“

اهو ڀر ڪڏهن سائو سبز هوندو آهي ته ڪڏهن سندس
ڀر ڇڻي ويندا آهن ۽ سندس سُڪل اُڳاڙيون ٻانهون ڄڻ آسمان
۾ هٿوراڙيون هٿنديون آهن ته به اُهو ڀر انهن سائڪلين،
انهن سوارن ۽ آفيس جي ٻه ماڙ بلڊنگ کان مون کي وڌيڪ اٿل،
آڏول ۽ اوچو نظر ايندو آهي. لاشڪ، ڪنهن ڏينهن اُهو پراڻو
ڀر ڪري پوندو يا اُن کي ڪاٽيو ويندو! پوءِ ان سوڙهي رستي
۾ ڪابه رُڪاوٽ ڪانه رهندي ۽ اُتاؤلا سائڪل سوار سرڙات
ڪري پنهنجيون سائڪليون ڊوڙائيندا. ڀر مان اُن ڏينهن
پنهنجي اندر ۾ هڪ اونهو ۽ اونداهو خال محسوس ڪندس ۽
يقين اُٿل ته اُهي سائڪليون به مونکي بيحد اُڏاس ۽ اُٻاڻڪيون
نظر اينديون

(ڪونج جي ٿورن سان)

ساندی شی پختری خو رنگ بدلجی ویو! گڏھ مونکی ات حتی
هینگا ڏنی، ”هیء بمبئیء وارن جو چارتو حتی بنو آھی، حلو
حلو، پاڻ ته هلی کا پکچر ڏسون!“

آهڙیون! ٽون مالھیء کی نه لڳیون هونديون. آهڙیون
هینگون ٺن جي ڪلاڪارن به ٻڌیون هونديون. آهڙی ٺان-ٺان
رڳو تماشبین جو، خود مالھیء جا جهونا شاگرد (؟) به ڪندا
هئا، خبر ناھی ڪُنکیء ۾ یا خارن ۾، کین چونڊو ٻڌو اٿس،
”مالھی ڇا ڄاڻي!“

شاباس، منحنجا دوستوا آوهان کی شاید اها به ڄاڻ
ڪالھی، ته آوهان جي ’ڄاڻ‘ جو ٻچُ مالھیء ٺي چٽيو هو،
هاڻی توهین وڌي وڻ ٿي ویا آهيو نه؟ آجا به وڏو ويجهو، ڦلو-
ڦولو، پر اوهان جو مالھی ڪڪل ڪوڪلو ٿر ڪونه ٿي ویو آھی.
مگر اهو دنیا جو دستور آهي. محنت مالھی ڪندو آھی، پر
سنسار ۾ ساراھ ٿلن جي سونهن ۽ سُرخاڻ جي ٿيندي آهي! پوءِ
پلا نازنینن جي چوٽن تي چڙھیل ٿل، مالھیء تي چٿرون
ڪيئن نه ڪندا؟

منحنجي آفیس جي سائيڪل اِسٽنڊ سان لڳو لڳ، ڪڪ
تمام سوڙهو رستو آهي. اُن رستی جي وچ ۾ ڪڪ تمام اُتاهون
پُراڻو ٻُڙ جو وڻ آهي. جڏهن اُهو سَرسبز ٻُڙ جو وڻ، هوا ۾
سائڻ-سائڻ ڪري جھولیندو آهي، تڏهن مون کي سائيڪلن جي
لنبي قطار ۾ هزارین سنگیت پریمی سنڌین جي ڀيڙ نظر ايندي
آهي. ٻُڙ جو وڻ جھولیندو آهي، ٻُڙايندو آهي ۽ سائيڪليون
منتر مُڳڌ، بنا چُرپُر جي، اُهو سنگیت ٻڌنديون رهنديون آهن.
صبح جو آفیس جي وقت، سائيڪل سوار اُن سوڙهي رستی تان
اُٿاوا ٿي ايندا آهن، ته وچ ۾ ٻُڙ جي رُڪاوٽ سڀ شڪایتون
ڪندا آهن :

مالحيء پنهنجن ٿلن کي پاليندي-سپاليندي، ڪنڊن جون چوٽون به سٺيون آهن؛ ۽ نه رڳو سندس آڱريون، پر ڪڏهن ڪڏهن سندس دل به رتورڙ تي آهي. پر هو اڃا به انهن ٿلن کي سڀني سان لڳائي سانڍيندو آهي! مالحي ڪلاڪارن تي مڪمل ضابطو رکڻ چاهيندو آهي. بانيڪار به ڪڏهن ڪڏهن بغان تي ويندا آهن: ”مالحي منروڙ آهي، رڳو پنهنجي ٿو هلي، اسان جي ٻڌي ٿي نٿو! پئسا اسان ڏنا آهن، ڇا اسان جي فرمائش کي ڪا اهميت ڪانهي؟“

۽ ٻڌندڙن جا ٻوڪَ....؟ توبه توبه....!

”مالحيءَ وٽ نئون ڪجهه نه رهيو آهي.“

”پهريون دفعو مالحيءَ جو پروگرام ٻڌڻ سان، جيتري مڙج ملندي آهي، ٻيون دفعو ٻڌڻ سان اوتري ٿي ڦراسائي نصيب ٿيندي آهي بس، اهو ئي ’من ڪيوتر‘ ۽ اهو ئي ’چلن جو جوڙو‘....!“

سندس سنجيده ڪلاڪارن لاءِ غير-سنجيده رمارڪ به ٻڌا اٿس. ها، هڪ تصوير ٿري ايندي اٿس آڳيان - شاحي ميدان، مڳڌ سنڌي جنتا جو جيو منڌڙ ساڙ، اُتاهين استيج تي ڪاري ڪوٽ ۽ ڪاري چشمي سان مائيڪ پٺيان ويٺل مالحي. پر ۾ سندس ٽي سُرِيلا ڪلاڪار. نئين نهيءَ جي ٽن ٽيسنگن جي ٽولي، ميدان جي چيڙي وٽ بيٺي، رمارڪ ڪشي رهي هئي. انهن جي پٺيان آئون به بيٺو هوس. اوچتو استيج ڏي اشارو ڪري ٺٺن چيو، ”ڪويل ڪيوتر ... ڪڪڙ ۽ ڪانءُ....!“

مون کي بخيلي وٺي ويئي. غصي مان چيُڙ: ”ڏيڏر....“

سانڊو ... ۽ گڏه!“

ڏيڏر مٿون ٽوڪي، اکيون ٽوٽاڙي، مون ڏانهن ٺٽاريو.

ٺٻٺ-جَنسڪَ طَريقَن سان سوشلزم جو دائرو وڌي رهيو آهي. آرٽيڪ سمانتا به منهنجي نظر ۾ آڏوري آهي، هي انسان ۾ بنيادي فيرو نه آيو آهي - دلين جو فيرو، نظريي کي عملي روپ ڏيڻ جي طريغن ۾ فيرو. ان لاءِ تصوف جو روس پھلو نظر انداز نٿو ڪري سگهجي، ڪرڻ به نه ڪري. Mixed Economy هر هنڌ حل ٿي آهي. مارڪسواد خبر ناهي ڪهڙن ڪهڙن مڪاني ۽ ملڪي نظرين کي اپنايو آهي. يارت جھڙي پاڻاواڌي، ڌرم، ذات-پات ۽ ٻين مٽ-پيڏن واري ملڪ ۾، صوفي-مارڪسواد جي وڌيڪ ضرورت آهي، ۽ اهو ئي سوشلزم جي مقصد کي وڌيڪ نزديڪ آڻي سگهي ٿو. اڄ آرٽيڪ اُنٽيءَ سان گڏ مندرتيءَ ۾ انقلابي فير جي ضرورت آهي. اڄ پيسي کي حد کان وڌيڪ اهميت، هر هنڌ ۽ هر سطح تي يرشئاچار کي وڌايو آهي. ويدانتي ويچارن جو ڦهلاءُ ۽ عمل، يرشئاچار کي ٻُنجو ڏيئي سگهي ٿو. انسان رڳو اُن تي ته گذر ڪري نٿو سگهي. پيٽ جي آڳاٽي مڪيه سھبن، زندگيءَ جو ڀڄوڙ نه ناهي، خاص ڪري اُن ديس ۾، جتي ورت رکڻ ۽ ٿن کي تسيا ڏيڻ، ڌرم جوئي نه زندگيءَ جو به مڪيه نظريو رهيا آهن.

مالحي 'مالحي' آهي. سندس جبوليءَ ۾ گل به آهن ته ڪندا به! خوبين سان گڏ سندس حامين جو به احساس اٿم. پر ان هوندي به منجهس ڪا بنيادي صداقت آهي، ڪا آندروني ايمانداري آهي، ڪا مونکي ڪن ڏانهن هميشه ڇڪبندي آهي. سندس ڪلاڪار به مونکي ڪافي ويجهو آهن. شروع ۾ هو سندس ڪٽ-پٽيلين وانگر ڪم ڪندا هئا؛ پوءِ حالتن جي فيري ۽ زماني جي گردش سبب، هنن شڪايت ۽ بغاوت به ڪئي. چيو مان، ”تل بتن ڪلاڪارن ۽ پارٽين سان پروگرام ڪري ڏسو، وري به مالحيءَ جھڙو مالحو اوهان کي نه ملندو!“

صوفي-مارڪسواد جي ڪچڙي تيار ڪئي آهي! يار، ٿوري اسان کي به چڪاءُ. ”ورائيندو، ”ڇا ٿو چوين؟ مون کي خود خبر ناهي ته صوفي-مارڪسواد ڇا آهي! مون صرف ائين چيو آهي ته تصوف ڪاله جي سڃاڻي آهي ۽ مارڪسواد شياڻي جي! مان ٻنهي سان نپاهيندو آهيان. جي تون ان کي صوفي-مارڪسواد ٿو چوين، ته پوءِ ٻي ڳالهه آهي. مارڪسواد هونئن به ڊاگمائيٽزم ناهي. فلسفءِ حيات آهي، ان ڪري زمان ۽ مڪان جو محتاج آهي! اڄ ڪميونسٽ ملڪ پاڻ ۾ وڙهن ٿا، سلطنت-شاهي ملڪن سان سمجهوتو ڪن ٿا، پوءِ به مارڪسواد سان نباهڻ جي دعويٰ ڪن ٿا! مان وري به ڪاله ۽ سڀيان جي هڪجهڙائيءَ جي حق ۾ رهيو آهيان. تصوف جو بنياد آهي ’هڪجهڙائي‘ ۽ برادري-پاو. اوچ-نيچ ۽ ذات پات جي فرق کي تصوف ۾ جهڙ ڪانهي. مارڪسواد به وڌيڪ وڳانگهه طريقي سان ساڳي ڳالهه ڪري ٿو. آوائلي ساميवाद (Primitive Communism) کي به مارڪسواد نظر انداز نٿو ڪري. ان کي صاف وڳيانگهه روپ ڏيئي، اڄ جي حالت انوسار بڻائڻ جي تمنا ڪري ٿو، ڪوشش ڪري ٿو. وچ واري صوفي-واد کي به گهرڻ ڪرڻ کان مارڪسواد کي نٿائڻ نه گهرجي، خاص طور انهن حصن ۾ جن سان تصوف پال پلڻا آهن. صرف جڙپدارتن (material) جي بهتري سڀ ڪجهه ناهي، ۽ هر وقت هينسا (violence) ڪارائتي ناهي. احساس ان جي برعڪس ثابت ڪيو آهي. اڄ خود رشيا ۾ به استالن ۽ سندس جنگي طڙ-طريقن کي تاريخ مان مٽايو پيو وڃي. ڪهڙي ڪل، شياڻي مائو ۽ مائو-ازم جو به اهو حال ٿئي! هونئن به هينسا دائمي ٿي نٿي سگهي. انسان بنيادي طور صلح سان ۽ پائيداري ۾ رهڻ ٿو چاهي. خود مارڪسواد جو مقصد آهي: ”آئيندي ۾ سڀني جنگين کي ختم ڪرڻ لاءِ وڏي جنگ جوڻ!“ مان اها وڏي جنگ به بلڪل کي ختم ڪرڻ لاءِ وڏي جنگ جوڻ، دينا ۾ غير-جنگي

آهيان.

اجمير ۾ مالھي مون وٽ محمان ٿي رهيو آهي. بمبئيءَ ۾ مان وٽس محمان ٿي رهيو آهيان. هڪ ٻئي کي ڄاڻڻ-سڃاڻڻ جا ٻيا به موقعا مليا آڻئون. هر پيري کيس نئين رنگ ۾ ڏسندو آهيان. ڪڏهن ڪڏهن هلچل جي رهبر وانگر، ڪڏهن ساحتيرڪار جي روپ ۾، ڪڏهن سنگيت مندليءَ جي سرڪري وانگر ته ڪڏهن فلمي چڪر ۾. ڪڏهن خوش، ڪڏهن غمگين، ڪڏهن هيسپيل ۽ گهٻرايل، ڪڏهن اُتساه ۽ اُمنگ جو چشمو، ڪڏهن خوش مزاج ۽ خوش حال، ڪڏهن مالي مشڪلاتن سبب منجهيل ۽ ملول، ڪڏهن پاڻ ئي مون سان ملڻ ايندو آهي ته ڪڏهن منهنجي ڪوشش جي باوجود هو ڄاڻي وائي لنوائي ۽ لنائي ويندو آهي. ڪڏهن ڪڏهن سندس ڳالهين ۽ وهنوار ۾ وڏو اُتار نظر ايندو آهي، منجهس نضاد جو عجيب ميل نظر ايندو آهي. هو مارڪسواد جو پوڄاري آهي. ساميواد جا سڀا ڏسندو آهي، پر آبائيون زمينداري عادتون منجهانئس ويهون ڪونهن - آرام سان اُٿندو، چانهه جا چار ڪوپ چاڙهي ٿو، پيڙيءَ جا سؤٽا لڳائيندو، آهستي آهستي ڏاڙهي ٺاهيندو، وڏيرن وانگر کيس ڪي خادم به گهرجن. ڪو سندس پيڙين جو بندوق سنڀالي، ڪو پنهنجن نرم نازڪ هٿن سان سندس شيروانيءَ کي برش لڳائي، ڪو رومال ۽ گهريل شيون سندس کيسي ۾ وجهي، ڪو سندس بئگ سنڀالي ۽ ڪو سندس پئسن ۽ ڪاغذن جو حساب رکي. (پروگرام وقت هو ٻين کي سنڀاليندو آهي، پروگرام کان پوءِ ٻيا کيس سنڀاليندا آهن!) مارڪسوادين لاءِ ’ڌرم‘ آفيس جي گوليءَ مثل آهي، پر مالھي شوڪر پولي نات هو شائق آهي! اهو ڀنگ جو ڪلورو کيس منظور آهي. پاڻ ته شوا پيئڻندو، پر ڪا ڪارن کي به شو جي استغني ڳاڻڻ لاءِ همٿائيندو. صوفي! زم جو به سواد اٿس. هجانس، ”مالھي! ٻڌو اٿم ته تو

کردارن کان واقف ٿي سگهي ٿي.“

مالهجيءَ سان مختصر ملاقاتن جي دوران ۾ اهڙا انيڪ سوال اُٿندا آهن. هُو هر سوال جو تفصيلوار جواب ڏيڻ چاهيندو آهي. هڪ ماسٽر وانگر سمجهائيندو آهي، هڪ وڪيل وانگر دليل پيش ڪندو آهي ته به سندس شڪايت آهي ته کيس اڪثر غلط فهمين جو شڪار بڻايو ٿو وڃي. ٿڌو ساڻه کڻي چوندو آهي، ”مان چاهيان ٿو ته جي ڪوئي مون کي صحيح نه به سمجهي، ته گهٽ ۾ گهٽ غلط به ته نه سمجهي!“ ويجهڙائيءَ ۾ سندس ساهتيڪار ساڻي شڪايت ڪرڻ لڳا آهن ته هو سميلن ۽ سڀا جي ڪمن ۾ پورو سهڪار نٿو ڏئي. پر مالهجي چوندو آهي ته ”مان آسڪار مان نه ڄاڻان، سڀا ۽ سميلن به منهنجي سهڪار سان ئي موجوده دؤر ۾ آيا آهن. ها، سڀا جي روز مره جي ڪاريه لاءِ نه مونکي فرصت آهي، نه دلچسپي! باقي اَلور سميلن کي ڇڏي، مان ويجهڙائيءَ ۾ به هر سميلن يا وڏي پروگرام ۾ شريڪ ٿيو آهيان. ان لاءِ ڪن وقتن تي، پنهنجا سنگيت پروگرام به سهسايا اٿم. ساڻين کان ڪيترا ڀيرا ٽوڪن پيمينٽ (سوڻي) به ڪانه ورتي اٿم. احمدآباد ڪنوينشن ۾ برابر ڪونه ويو هوس، جو بلڪل ساڳين تاريخن تي جئپور ۾ پروگرام ڏيڻا هئا. ساڳيءَ طرح شيوارٽريءَ جي پروگرامن سبب، دهليءَ واري بڪ هٽال ۾ به شريڪ ٿي نه سگهيس. ڇا ڪريان؟ مونکي ٿي-ٿي مهينا يا ڇهه-ڇهه مهينا اڳواٽ پروگرام قبول ڪرڻا پون ٿا. ڇا مان دوستن مان اها اُميد نه رکان ته هُو به منهنجيءَ سهوليت جو خيال رکن؟ پروگرام قبول ڪري، پوءِ اُن تي نه پڇڻ جي صلاح نه هُو مونکي ڏيندا ۽ نه وري اهڙو ڳالهه مان ئي مڃيندس. حقيقت اها آهي ته جيترو مون دوستن سان نڀاهيو آهي، اوترو دوستن مون سان نه نڀاهيو آهي. شڪار سان نڀاهيو آهي، اوترو دوستن مون سان نه نڀاهيو آهي. منهنجي پڄاڻي تي شڪايت ڪرڻ ۾ پنهنجي پڄاڻي سمجهڻ

ٿو رحمن. ڪنهن کي اها نه خبر ڪانهي ته عمر ڪير هو ۽
ميهار ڪير! نه ڪنهن ڏت-ڏونرا ڏنا آهن ۽ نه ڪين ڪهڙن يا
ڪاٺوڙين جي خبر آهي.“

”سنڌ جي لوڪ ڪٿائين سان واسطو رکندڙ ڪٿمن کي مان
سنڌين جو ساد ٿو سمجهان. پر رڳو انهن ڪٿمن وارو پروگرام
نه اڳ ڏنو اٿس ۽ نه جن بعد ڏيڻ جو ارادو اٿس. مون منڍ کان
ولي پروگرامن کي نهايت گهڻي وسعت بخشي آهي. منهنجي
جن ميدان ۾ قدم رکڻ کان اڳ، سنڌي سنگيت ۾ اهڙا رنگ-
نه رنگي پروگرام نه ٿيندا هئا. لوليءَ کان ولي مارو ٿا ٿين،
ساد جي ڪٿمن کان ولي اڄ جي شاعرن جي رچنائن ٿا ٿين،
سنڌي سنگيت جا جدا جدا نمونا پيش ڪرڻ ڪارڪن منڊل جو
عملي مقصد رهيو آهي. مذاقي خواه ماڊرن ڀنگ وارا گيت به
ضرورت آهر پيش ڪندو آهيان. مان اهو به مڃڻ لاءِ تيار
ناهيان ته نئين نجي صوفي ڪٿمن کان صفا وٺڻ ويندڙ آهي.
اڪثر ٻڌندڙ، ڪن-رس ۽ من-رس پنهنجي جو سڄڻو سنگم پسند
ڪن ٿا. ڪن-رس لاءِ مذاقي ۽ ماڊرن گيت ۽ من-رس لاءِ ڪٿم
پسند ڪيا وڃن ٿا. ها، ايترو ضرور مڃيندس ته صرف گنجير
گيتن سان هزارين ٻڌندڙن کي ٻڌڻي وڃارڻ ممڪن ناهي. زند
۾ اهڙي تلخ آهي، جو ماڻهو مذاق ۽ ٻڌل خوشيءَ لاءِ ماندا آهن،
نه ته سڄڻا سڄڻ يا سار. ساڳيءَ طرح نئين نجيءَ وارا گنجير
گيت پسند نه ته گوارا ضرور ڪن ٿا. منهنجي لاءِ گنجير ۽
مذاقي گيتن جي وچ ۾ تضاد ناهي، سنگم آهي. پنهنجي قسم
شا گيت، پروگرامن لاءِ ضروري آهن، ۽ هيستائين سنڌ ياد آهي،
سنڌيت سڏمت آهي، هيستائين ڪيڏو لوڪ ڪٿائين وارا ڪٿم
نه زندهه رهندا آهن. خود سنڌيت کي سڏمت رکڻ لاءِ اهڙا ڪٿم
ضروري آهن. اها نه هي اڄ جا برڪ شاعر انهن لوڪ ڪٿائين
ڪر. تنهن ۾ متن خوروپ ڏين، ته نئين نجي سڏمت سان انهن

”مالهي، توکي ياد آهي ته تو چيو هو: ’مان سنڌي سنگيت کي ٽڪاڻن جي محدود دائري مان ڪڍي عوام تائين پهچائڻ ٿو چاهيان.‘ ٻڌو آتم ته هاڻي تون خود ٽڪاڻن ۾ پروگرام ڏيندو وڌندو آهين! سر ڳواسي سنتن ۽ ٽڪاڻيدارن جي ساراڻي ۾ تنهنجا ڪلاڪار قصيدا به ڳائيندا آهن؟“

آسان جو اُچورو پري ڏيڻ لاءِ گهڻا ٽڪاڻا ست ساري سڳين ٿا؟“ مالهيءَ مون کان ئي پڇي ٿو. ”ڪن ٽڪاڻن سان، ڪن وڏن ۽ لوڪپريم سنتن جي ورهين جي سلسلي ۾ رعايت ڪندي به، ڪلاڪار منڊل کي مشڪل سان سال ۾ ڏهه-ٽي ڀيرا پروگرام ملندا آهن. سائين وسڻ شاهه جي درٻار سان ئي ڪلاڪار منڊل جو ناتو آهي، ڇو ته اُن درٻار منڊل کان وٺي ڪلاڪارن جو قدر ڪيو آهي. سائين سترامداس، پڳت ڪنوررام ۽ ٻيا سڀ ڪلاڪار ان درٻار سان روهڙيءَ کان وٺي وابسته رهيا آهن. اُتي صوفيواڙ ئي مکيه مٿو آهي. ڪنهن قسم جي پيداوار ناهي؛ سادي درٻار آهي. پئسي وارن جي خوشامد نه ٿيندي آهي. ۽ ان درٻار ۾ پئسي وارا ايندا به ٿورا آهن. مان سنڌين جي سنگتن کي ٺوس روپ ڏيڻ چاهيان ٿو. هڪ ديوتا جهوليال ۽ هڪ درٻار وسڻ گهٽ ٿي. اُهاس تي اُتي هونئن به سڄي رات سنگيت هلندو آهي، ۽ ٻڌندڙ ڪافي تعداد ۾ ڪٺا ٿيندا آهن. مان انهن سامهون چڻ نون گيتن جي گرند ريجرسل ڪندو آهيان، ٻڌندڙن تي ان جو اثر ڇڏڻ لاءِ! مون پنهنجو سنگيت جننا کي پيٽ ڪيو آهي. ٽڪاڻن ۽ مندرن ته ڇا، خود وسڻ گهٽ درٻار کي نذر ڪرڻ جو ويچار ڪونه ٿو. ها، وسڻ گهٽ درٻار سان ڪرڻ ۽ ٻين آتم، جو اُها مون وانگر سنڌ تان

شوقيه طور ساحتہ ۽ ڪڙ سان ناهن ۽ ڪي عملي منڪتون
درپيش اچن ٿيون. ڪڙن ۽ جا ساڌما ۽ فرصت گيرجي، سا
روزگار جي درميان سان ٺيڻ بعد پوريءَ طرح ميسر نٿي ٿئي.
مون منڊ کان وٺي، ساحتڪارن ۽ ڪڙڪارن ۽ معاوضو پئي
طلبيو آهي، انعام طور ئي سحن.

”پر جي اسان جا ڪڙڪار پئسا وٺي پروگرام ڏيندا، ته
پوءِ پڙهن، ناچن، ٽيڪائيدارن، فوالن طوائفن ۽ جنن ۾ ڪٿڙو
فرق رهندو؟“

”ڪڙ ڪي رڳو ڏنڌو سمجهيو وڃي ۽ ڪڙڪار جي منورتي
به ڏنڌوڙي بڻجي پوي، ته پوءِ اها واقعي خطري جو باعث
بڻجي سگهي ٿي. مون ڪڙڪار منڊل ڪي ڏنڌوڙي نه بڻايو آهي.
پروفیشنل بڻجڻ بعد به، منڊل جا ڪڙڪار اهو پروگرام پيش
ڪندا آهن جيڪو مان رٿيندو ۽ چاهيندو آهيان. فرمائشون به
اُهي قبول ڪيون وينديون آهن، جيڪي مونکي موزون لڳنديون
آهن. پروگرام ۾ پيش ٿيندڙ اسمن تي ظابطو منهنجو هوندو
آهي ۽ نه ڪو پئسا ڏيندڙ بانيڪارن جو. اهو سچ آهي ته ڪن
سنڌين ايترا پئسا ڪمايا آهن جو اُهي هاڻي مڃرن، فوالبن ۽
فاحش پروگرامن ۾ اُڏايا وڃن ٿا! آهن واهبات پروگرامن
بدران صحیح ۽ مستمند وندڙ جا پروگرام پيش ٿين ته اها يا
خراب ٿاڻه آهي؟ پروگرامن ۾ آڻ-وڻندڙ ناز نخرا يا اشارا
ڪرڻ به بيحدگي ۽ بداخلاقيءَ برابر آهي. منهنجي ڪڙڪارن
ڪڏهن به احابن ناز نخرن، عشقيه غزلن، قوالن يا ڦوڙ
مذاق سان ماڻهن کي متاثر ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي آهي. ان
بدران هنن هميشه پنهنجي مڏڙ ۽ پونر موئيندڙ مرڪ سنڌهه
۽ شيا، منبر ٿيڻ، فحميدن چٽڪلن ۽ سڪباداڪ طنر سان عوام
۽ وندڙ، ۽ سڪا - - - - - ڪم آهي.“

لکندو هوس، شايد وڌيڪ ئي! پر مون پنهنجي زندگي جنتا
 نذر ڪئي آهي. جنهن جنهن چيز جي جنتا کي ضرورت
 ٿي آهي، اُن کي پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اصلوڪي
 ساهتيه جي سلسلي ۾ خواهه ڪهاڻي، ناول ۽ ناٽڪ کي اوج ڏيڻ
 لاءِ مون پاڻي وٺڻ جو رول ادا ڪيو آهي. پاڻ کي ميان مڻو سڏائڻ
 ۽ ٻئي کي داد نه ڏيڻ اچڻ جي دؤر جو فئشن آهي. ان ڪري
 منهنجي ساهتيه ڪوشش کي پتل قبول نه ڪيو وڃي، يا انهن
 جي اهميت ڄاڻي ٻجهي ڏنڌلي ڪئي وڃي، پر ان جي ڳڻتي
 نه مون اڳ ڪئي آهي ۽ نه هن بعد ڪندس. مون پنهنجو پاڻ
 سان نباهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنتا سان نباهڻ جي
 ڪوشش ڪئي آهي. ان صدقي جي مون کي سنگيت ڪيتر ڇڏي
 ٻئي ڪنهن ڪيتر ۾ قدم رکڻ جي ضرورت پيئي، ته ان لاءِ هڪ
 دم به دير نه ڪندس. مون کي سنگيت ۽ ساهتيه ۾ ڪو تضاد
 نظر نٿو اچي. ها، 'سرگرمين' سان تنهنجو مطلب جي ساهتيه
 ڪيتر جي سياسي سرگرمين سان آهي، ته پوءِ ڳالهه ٻي آهي.
 مون 'سياست جي گند' کان ڪنارو ڪري، ساهتيه ڪيتر ۾
 وڌيڪ چاهه ورتو هو، مگر اُن ۾ به سياست گهڻي سبب،
 گوشه نشيني پسند ڪئي آهي، مگر رچناत्मڪ سطح تي نه."
 'مالهي! آڳي ته تو سنڌيت جي ڦهلاءَ لاءِ خانه بدوش جو
 خطاب حاصل ڪيو هو، مگر هاڻي ته تون پروگرامن لاءِ پئسا
 وٺين ۽ شادين-ڄڻين تي پروگرامن ڏيڻ جي به پڌرائي ڪئي
 آئيئي، يعني سنگيت هاڻي تو لاءِ شيوا يا شغل نه، پر پروفيشن
 آهي؟"
 پروفيشنل ٿيڻ ۾ ڪهڙو پاپ آهي؟" مالهي پڇي
 "سنڌي ڪلاڪار ڇو، سنڌي ساهتيڪار لاءِ به پروفيشنل ٿيڻ ضروري
 آهي. اسان جو ساهتيه وڌيڪ معياري ۽ گوناگون ٿي سگهي
 سگهي ٿو. ساهتيه ذريعي نذر تي سڀني

homogeneity (همانیتا) به وڌيڪ ٿئي ٿي. وري قدرت جو ڪرشمو ڏس؛ ڪڪار متبدل دٿاراڻ مون سنگيت پروگرام ڏيڻ شروع ڪيا ۽ ٻئي طرف نانڪ جي ڪن ڪلاڪارن مون کي سائنس شروع ڪيو. ربحرسل تي نه اچڻ يا تاريخ طئي ٿي وڃڻ بعد بهانا بڻائڻ.... مصوريءَ اڳيان سر جيڪائڻ مان نه سڪيو آهيا. ها، مجبوريءَ سبب ڪيتر ۾ به ٿي دفعا تبديل ڪئي آهي. زندگي ٿوري آهي، ڪاريه ٿيڻو آهي. ان کي جهڳڙن ۾ (جيڪي اڪثر شخصي هوندا آهن، ۽ نه اصولي) ويڙهڻ کان ڪنهن ٻئي ڪم ۾ جوڙجڪي طريقي سان صرف ڪرڻ بهتر آهي. منهنجو هر ڪم ۾ - اول سياسي، پوءِ سائنس ۽ هاڻي سائنسڪريڪ ڪم ۾ - مقصد رهيو آهي جنتا، خاص طور سنڌي جنتا جي ويجهو رهڻ. ساڳئي وقت نانڪ ۽ منهنجو چاچا اڃا سلامت آهن، پر نانڪ کي ان ڪري سڙائيءَ سان الوداع ڪري سگهيس، جو ڪيتريون ئيون نانڪ سنڌائون ميدان ۾ اچي ويئون ۽ ان ڏس ۾ کوٽ نه رهي!“

”پر مالهي! سنگيت طرف تنهنجي لاڙي، ڇا سائنسڪ سرگرمين تي اٿلڻو اثر نه وڌو آهي؟ ڇا ڪن سنگيت ڪلاڪارن سان انڌي موه سبب تو پنهنجين قوتن کي طاق ٿي نه رکي ڇڏيو آهي؟“

وري اُهي ئي سگريٽ جا ٽڪڙا ٽڪڙا سوٺا... دونهن... ۽ دونهن مان نڪرندڙ ڏنڌاڻيل آواز: ”سنگيت پروگرامن مڌي مون ڪڏهن نه صاحبڪ سرگرمين جي قرباني نه ڪئي آهي. ماسٽر هوس، ته صبح جو پنجين کان رات جو ٻارئين تائين، مشغول رهندو هوس. ۱۹۵۲ع کان اڳي ڪم سبب، دير دير تائين غير کان ٻاهر رهڻو پوندو هو. هاڻي نه اڳي کان وڌيڪ فرصت آهي. عام چنڊا ئي هر ڪلچرل پروگرام لاءِ اُتسار نه هئڻو آهي ۽ سنگيت پروگرامن مون کي جنتا جي وڌيڪ

فائدو آهي، پر دوستن ۾ مڃجا جت ڪمزور ٿي ويندا. اُهو ئي
قسم جون به چٽايون گهڻي ڏيکاريون هونديون. دوست چاهين
ٿا ته مان هر هنڌ ۽ هر وقت سندس حمايت ڪريان. پر مون لاءِ
اُهو ممڪن ناهي. پر ڪٿي به سڌاڻن کي سڃاڻيو هجي، اُهو
دوست خواه دشمن ثابت ڪري نه سگهندا!

”پلا ٻڌ، مالهو! تون نه ٿا ڪو آهين، نه سنگيتڪار. پوءِ
تون ڇا لاءِ ساهتيه کي ڇڏي سنگيت جي ڪيتر ڪاهي پئين؟“

”منهنجي زندگي اتفاقن جي ڪٽاڻي آهي. اتفاق سان
ئي ڪهاڻيڪار ٿيس ۽ اتفاق سان ئي ناول-نويس. ساهتيه منڊل
يا ڪلاڪار منڊل ٻريا ڪرڻ لاءِ به پهرين خيال مون کي نه آيو.
مگر هميشه اها ڪوشش ڪئي آهي ته اتفاقن سان مليل موقعن
کي پنهنجي قابليت آهر ناهيان ۽ انهن کي شخصي فائدن کان
وڌيڪ جماعت يا جاتيءَ لاءِ ڪارگر بڻايان. سچ بچين ته
ڪلچرل ڪيتر ۾ به مون پردي پٺيان رهڻ پئي چاهيو. ٿاڪ
ڪيتر ۾ جي داس ’طالب‘ بدظن نه ٿئي ها، يا نه ڪو وڃي ها
ته مان شايد ٿاڪ نويس ۽ هدايت ڪار نه بڻجان ها. ساڳئي
نموني جي شوي رامنائيءَ ۽ يگوان ڇاڙو جو گروپ نه ٿئي ها
پروفيسر رام پنجاڻي سنڌي سنگيت کي وڌائيندو هجي ها،
مان شايد سنگيت جي ڏس ۾ به سنڌو سنڌو سرگرم بهرو نه و
ها. مارڪسواد منهنجي وندر جي ڇيڙن کي به ڪو مقصد
آهي. لوليءَ کان مارو ۽ ٿاڻين، سنڌي سنگيت جي وڌائيندو هجي ها.
لاءِ مون اُنڪ تجربا ڪيا آهن. هڪ ٻي ڳالهه - سنگيت پرو
سنڌيت جو سولي ۽ وڌيڪ اثردار نموني ڦهلاءُ ڪري سگهجي
ڇو ته اُهي بانيڪارن لاءِ نه صرف سٺا ثابت ٿيا آهن، پر
جي درشڪن کان وڌيڪ ٻڌندڙ انهن جو فائدو وٺي سگهجي
ٿاڪ جي اداڪارن ۽ جنتا جي وڏي ايڏي ڪٽاڻي (۱)
سگهجي ٿاڪ جي اداڪارن ۽ جنتا جي وڏي ايڏي ڪٽاڻي (۱)

رحو آھان. ان ڪري اڳواڻيءَ مان ئي دسبردار ٿمندو رھيو آھيان. ڀل ته ’سج‘ سوريءَ تي چڙھڻ لاءِ اڃا تيار نہ ھئي، پر وڌيڪ مونھنجا پٽا ڪرڻ بدران صحيح موقعي جو انتظار ڪري سگھي ٿو. ڪاريہ ۽ ڪرتويہ کان ڪيناري ڪئي نہ ڪئي اٿم ۽ نہ وري ڪمزور يا بہ-چتو رحو آھان. سياسي ماڻھن کي غلط يا صحيح قصداً ڪرڻا پوندا آھن ۽ پوءِ ڦٽاڙيون ڏيڻ ۾ ڪين ويرم نہ لڳندي آھي ۽ ھر دفعي سڌانت سان نباھڻ ۽ اُن جي تغاضا پوري ڪرڻ جو ڍنڍورو ڏٺو ويندو آھي. رڳو سنڌي اڳواڻ ٿي نہ، لٽي پٽي سڀ اڳواڻ ائين ڪندا آھن۔ ھر ٻار آئي ائسي ليبري سي!“

”واھ واھ! ليڊريءَ کان ’ٻار‘ ايندي نہ ليڊرن جھڙو لنبو پائڻ ته ڏيئي وئين؟“

مالھي ٻيڙي يا سگريٽ ڏکائي، لنبو سوٽو ھڻي، نٿل پيشانيءَ مان پڳھر اُڳهي، شيروانيءَ تي ھٿ گڻمائي، ڪجهہ لڏو ٿي چوندو آھي، ”ھا، مان بہ-چتو بہ ٿيندو آھيان. جيئن اڄ ڪالھ آھيان. پر ڪٿي؟ ڪٿي شڪسي فائدي جو سڌيءَ يا اُل-سڌيءَ طرح سوال کڙو ٿيندو آھي. مان عربي لپيءَ جو حامی ھوندي نہ ديوناگري شاگردن کي نظرانداز ڪرڻ جي شق ۾ ناھيان. اول چاھيم ته سميلن ان سوال ۾ دخل اندازي نہ ڪري. ھاڻ چاھيان ٿو ته گھٽ ۾ گھٽ، ڪٿي نہ ڪٿي، ڪنھن نہ ڪنھن روپ ۾ لپيءَ جي استعمالن جي باوجود، پنھنجي ڌرين ۾، خاص طور لبڪن لاءِ ڪو گڏيل مھاڏ رھي. درسي ڪتابن ۾ انڊر پروٽسٽ (under protest) عربي لپيءَ جي ليکڪن کي، ليکڪ، ڪھاڻيون ۽ شعر ڏيڻ گھرجن. مون کي محاراشٽر ٽيڪسٽ بوڪ ڪاميٽيءَ جي ڪنھن ويو آھي. فارمل منظوري ڏيڻ ۾، مٽنگ ۾ حاضر رھڻ کان مٿي رحو آھيان. واقعي نہ-چتو آھيان. شايد منظوري نہ ڏيان. بڏير ۾ آھيان. عرف ان ڪري، جو شڪسي

حيان، ان ڪري ننڍيون ننڍيون ڳالهيون به مون لاءِ مخالفتين مان ورهڻ جو 'وجيه' نه رهيون آهن. مون نه 'جتي' رهڻ چاهيو آهي، نه 'هتي'!"

"صبحان الله!" مان ڪلي چوندو آهيان -

"آڪي بياڇ ڪلي ۽ اٽڪا هيءُ دڙ نه اُتر ڪي رهي، نه اُتر ڪي رهي!"

مالهي البت گرم ٿي چوندو آهي، "ڏس، محبوب! تون مون کي ان طرح ٽيز (tease) ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪر. 'نه اُتر ڪي رهي، نه اُتر ڪي' کي مون لاءِ ڪا مانع ڪانهي. رچنامڪ ۽ جوڙجڪي ڪاريه ۾ مون جتي رهڻ چاهيو آهي، مان اُتي ئي رهيو آهيان. مان شخص سان وفادار رهيو آهيان ته سڌانتن سان به. 'سچ' صرف هڪ ڌر جي هڪ هتي ٿي نٿو سگهي، جڏهن ٻنهي ڌرين ۾ سياست زور آهي. برابر مون گهڻن وقتن تي دوستن جي ڳلي ڪلائي مخالفت نه ڪئي آهي، پر زوريءَ حمايت کان به ڪينارو ڪيو اٿم. دوستن سان مان سڌانتن تي هڪ رهيو آهيان، پر انهن جي طرز عمل تي کائڻ الڳ رهيو آهيان. وڏين ڳالهين ۾ طرز عمل جي اُها علحدگي ڪنهن کان به نه لڪائي اٿم ۽ ننڍين ڳالهين بابت بيهرواهه رهيو آهيان. ها، ڪڏهن ڪڏهن خاموشي ۽ گوشه نشيني اختيار ڪئي اٿم، ان انديشي کان ته متان مخالفتي منهنجي الڳ سرگرم روش جو اُتو مطلب ڪڍي حلچل کي ڪمزور نه ڪن!"

"مگر مالهي، مونکي تنهنجي ڳالهين ۾ تضاد نظر اچي. شايد تون منهنجي پيو آهين."

"مان منجهيل ناهيان،" هو وڌيڪ گرمجوشيءَ سان چيو. "بلڪل صاف آهيان. پوميءَ جي عدم موجودگيءَ آهي، تنهن ڪري ٿو وڃي، تنهن سان ستم

کي احميت ٿا ڏيو، پر مان سازن بدران ڪڙڪار شي آواز کي احميت ڏيندو آهيان.

محسوس ڪيئر ته اُها غلطي 'منحنجي' هئي. شروع کان ڪرشنچين ڪڙڪارن جي صحبت سبب، منربي سازن جي مجموعي شور کي ئي (موجوده فلمي سنگيت وانگر) مون پنهنجي ڪاميابيءَ جي ڪُنڌي پئي سمجهيو. مالحيءَ سان ملڻ بعد مون پنهنجي سنگيت ريشنائن جو رُخ بدلايو — جهڙا سنڌي ٿڌا، لوليون، اوراڻا ۽ لوڪ گيت هٿ ڪري انهن کي نئين سانچي ۾ گهڙڻ شروع ڪيئر ۽ منربي سازن جي پيڙ هنائي، صرف باحي، تهڙي، پڪتاري ۽ ڍولڪ سان ساز سنگيت ميسر ڪرڻ لڳس.

لکڻو سميلن تي ڪاروباري ڪمن ۾ بيحد مشغول هئڻ سبب، مالحيءَ ڪلچرل پروگرام جو سڄو بار منهنجي مٿان مڙهيو. ڪامياب ڪلچرل پروگرام جي باوجود، هيءُ سميلن ٿوٽ ۽ فساد جو پنجُ هئي ويو. ”مالحي ڪمزور آهي — به چئو آهي“ سندس ويجهن ساٿي سچڻ شڪايت ڪئي. ”ڪين اهم نازڪ فيصلن جي وقت، پڪو ٻڌڻو رُخ وٺڻ بدران ٽوٽلال وانگر ٻن ڏرين جي وچ ۾ گڏبو ٿورهي!“ اڃا تائين مالحيءَ بابت اها شڪايت ٻڌندو آهيان. کيس ورهائيندو آهيان ته نهايت گنڀير ئي چوندو آهي، ”به چٽائيءَ جو شڪار مان بيڌانتن جي سلسلي ۾ ڪڏهن نه ٿيو آهيان. دوست ڇا به چوڻ، حقيقتون ته مون سان impartial) تي سڳهن ٿيون، ته هنن سان، سنڌ ڇڏڻ بعد، سنڌيت کي اوج ڏيڻ، سنڌي ساهتيه ۽ سنسڪرتيءَ کي ٺهائڻ، ٻوليءَ کي تسليم ڪرائڻ، سنڌي لپيءَ کي بچائڻ ۾ مان پنهنجن دوستن کان وڌيڪ اڳرو، وڌيڪ جوڙجڪي ۽ وڌيڪ اثردار رهيو آهيان! مون رنگ نه بدلايا آهن. نرم مگر محڪم رهيو آهيان. ڪيترين ڳالهين ۾ دوستن سان ’ها ۽ ها‘ مٽڻ رهيو آهيان. ساسي نظريي کي غير آباد ڪري ڇڏيو

ریر مٿان، فوٽي ۾ ڏنل مالحيءَ جو چحرو چنبرائي، مالحيءَ
 بي شخصيت جو خيالي خاڪو جوڙيندو هوس.

جئپور سميلن ۾ مالحيءَ سان ملڻ بعد ئي، مون کي
 سندس اصلي روپ جون جيلڪون ملڻ لڳيون. اُن وقت ئي اسان
 جي وچ ۾ سنڌ ۽ سنڌ جيڙيو ۽ اُن وقت ئي ڪي اصولي
 اختلاف پڻ پيدا ٿيا. سميلن جي ڪلچرل پروگرام تي مالحي
 چڻ چاڻيو پيو هو — ساڻس گڏ ئي چار ڪلاڪار هئا، جن مان
 ٻه مکيه به. پر انهن ٻن ڪلاڪارن سان به مالحي ميدان ماري
 ويو. ڪلچرل پروگرام جي ڪاميابيءَ سان گڏ مالحيءَ تي ٻي
 به ڪاميابي مڙهي ويئي. کيس ”اڪيل-پارت سنڌي ساحتيه ۽
 ٻولي سيا“ جو جنرل-سيڪريٽري بڻايو ويو. ان ڳالھ تان ئي
 اسانجا اختلاف شروع ٿيا. منحنجو خيال هو ته جنرل سيڪريٽريءَ
 جو پد سنڀالڻ ڪري مالحي ڪلاڪار منڊل سان پوريءَ ريت
 نباهي نه سگهندو، پر مالحيءَ جي ويچارن موجب ساحتيه سيا ۽
 ڪلاڪار منڊل هي ٻئي جا سڃاڻڪ هئا، ان ڪري هو ٻئي ڳڏرا
 هٿ ۾ کڻي هلي سگهندو.

جئپور سميلن بعد، مالحي اجمير ۾ سنگيت پروگرام
 پيش ڪرڻ آيو. ان لاءِ کيس ٻه مقصد هئا — هڪ ته سنڌين جي
 ڳڙهه ۾ سنڌي سنگيت جو فحشاءَ ڪري ۽ ٻيو ته اجمير مان سنڌي
 لوڪ گيت ۽ صوفي ڪلام هٿ ڪري وٺي. سندس ٻئي مقصد
 پورا ٿيا. هو اجمير ۾ آيو، هن جي ڪلاڪارن ڳايو ۽ سنڌي
 چنٽا جون دليون جيتي، هو هڪ فاتح وانگر لوڪ گيتن
 صوفي ڪلامن جو خزانو کڻي ويو. اجمير ۾ ئي هن مون کي
 پنهنجيءَ ڪاميابيءَ جو راز سمجايو: ڏس، محبوب! هو
 جئپور ۽ اجمير ۾ تنهنجي ساٿي ڪلاڪارن کي ٻڌو ۽ پر
 آهي. هو برابر سنگيت جا وڌيڪ ڄاڻو آهن، پر اوهان سڀ
 سڀ لطفتمه آهي. اوهين ڪلاڪار جي آواز کان وڌيڪ —

مالھي : اتفاقن جي ڪھاڻي

— گوؤرڊن محبوباڻي

مالھيءَ سان منحنجي پھرين ملاقات ”نئين دنيا“ ۾ ٿي. سندس فوٽي جھنڊن پٺڻ لعظن ۾ سندس واقفيت ڏٺل هئي، ”شاھ ٺوپي-گاندھي ٺوپي.“ ڪاري عينڪ ۾ سندس دفنايل اکين ۽ پرلמד واسگر ڇڄندڙار ٽڪڙي ٽڪڙي ڏي مون غور سان بحاريو هو ۽ ڏاڍي ڌيان سان سندس ڪھاڻي پڙهي هيس. پر نه مون کي سندس فوٽي متاثر ڪيو ۽ نه ڪھاڻيءَ، مگر شياوڪ طور، شين سندس فوٽو ٻين ليکڪن جي فوٽن کان علحدو هو، تنهن سندس ڪھاڻي به. اٿئي ڇو، اُن وقت ئي لڳو جو ته هيءُ پڪيئڙو جي ولر کان وڇڙي ويندو!

ٻيچ سالن بعد، بمبئيءَ جو هڪ ساحتيه ۽ سنگيت پريمي مون سان اُهمير ۾ ملڻ آيو هو. مان پمدرجن محندن جي ”ٻيٽي بيماريءَ سبب، محمورن ساحتيه ۽ ڪٽ کان ڪٽياري ڪري چڪو هوس. منصحتو منحو سرير ڏسي، هن کي مالھيءَ جي ياد آئي هئي ۽ هُو سڄو وقت مون سان مالھيءَ جي سنگيت سرگرمين جو ذڪر ڪندو رهيو. مالھيءَ ”سندس سنڌ ۽ شردا منحنجيءَ دل تي ايڏو اثر ڪيو هو، جو ڪيترا محبنا مان پنهنجي سنڌري

سرير مٿان، فوٽي ۾ ڏنل مالحيءَ جو چهرو ڇنبرائي، مالحيءَ جي شخصيت جو خيالي خاڪو جوڙيندو هوس.

جئپور سميلن ۾ مالحيءَ سان ملڻ بعد ئي، مون کي سندس اصلي روپ جون جيلڪون ملڻ لڳيون. اُن وقت ئي اسان جي وچ ۾ سنڀڻڻ ۽ سنيڊ جڙيو ۽ اُن وقت ئي ڪي اصولي اختلاف پڻ پيدا ٿيا. سميلن جي ڪلچرل پروگرام تي مالحي چڻ ڇانيو پيو هو — ساڻس گڏ ٿي-چار ڪلاڪار هئا، جن مان ٻه مڙهي هئا. پر اُنهن ٻن ڪلاڪارن سان به مالحي ميدان ماري ويو. ڪلچرل پروگرام جي ڪاميابيءَ سان گڏ مالحيءَ تي ٻي به ڪاميابي مڙهي ويئي. کيس ”آيل-پارٽ سنڌي ساهتيه ۽ ٻولي سيا“ جو جنرل-سيڪريٽري بڻايو ويو. ان ڳالهه تان ئي اسانجا اختلاف شروع ٿيا. منهنجو خيال هو ته جنرل سيڪريٽريءَ جو پڌ سنڀالڻ ڪري مالحي ڪلاڪار منڊل سان پوريءَ ريت ناهي نه سگهندو، پر مالحيءَ جي ويچارن موجب ساهتيه سيا ۽ ڪلاڪار منڊل جي ٻئي جا سڃاڻڪ هئا، ان ڪري هو ٻئي ڳڏرا هٿ ۾ کڻي هلي سگهندو.

جئپور سميلن بعد، مالحي اجمير ۾ سنگيت پروگرام پيش ڪرڻ آيو. ان لاءِ کيس ٻه مقصد هئا — هڪ ته سنڌين جي ڳڙهه ۾ سنڌي سنگيت جو ڦهلاءُ ڪري ۽ ٻيو ته اجمير مان سنڌي لوڪ گيت ۽ صوفي ڪلام هٿ ڪري ويهي. سندس ٻئي مقصد پورا ٿيا. هو اجمير ۾ آيو، هن جي ڪلاڪارن ڳايو ۽ سنڌي جنتا جون دليون جيتي، هو هڪ فاتح وانگر لوڪ گيتن ۽ صوفي ڪلامن جو خزانو کڻي ويو. اجمير ۾ ئي هن مون کي پنهنجيءَ ڪاميابيءَ جو راز سمجايو: ڏس، محبوب! مون جئپور ۽ اجمير ۾ پنهنجي ساٿي ڪلاڪارن کي ٻڌو ۽ پرکيو آهي. هو برابر سنگيت جا وڌيڪ ڄاڻو آهي، پر اوهان سڀني کي هڪ غلط فاهي آهي. اوهين ڪلاڪار جي آواز کان وڌيڪ سارن

مالھي : اتفاقن جي ڪھاڻي

— گوورڏن محبوباڻي

مالھيءَ سان منحنئي پھرين ملاقات ”نئين دنيا“ ۾ ٿي. سندس ٺوٺي هيٺان پٿرن لفظن ۾ سندس واقفيت ڏنل هئي؛ ”حناچ ٺوپي- ٿانڌي ٺوپي.“ ڪاري عينڪ ۾ سندس دفنايل اکين ۽ پريتمد وانگر پڇجنبدار ٽڪندي نڪ ڏي مون غور سان نھاريو هو ۽ ڏاڍي ڌيان سان سندس ڪھاڻي پڙهي هيس، پر نه مون کي سندس ٺوٺي متاثر ڪيو ۽ نه ڪھاڻيءَ. مگر شپاويڪ طور، شين سندس ٺوٺو ٻين ليکڪن جي ٺوٺن کان علحدو هو، تنهن سندس ڪھاڻي به. اٽلي ڇو، ان وقت ئي لڳو جو ته هيءُ پڪيئڙو جن ولر کان وڇڙي ويندو!

ٻيچ مالن بعد، بمبئيءَ جو هڪ ساهتيه ۽ سنگيت پريمي مون سان انٽيمر ۾ ملڻ آيو هو. مان پندرحن محبتن تي لڳيتي بيماريءَ سبب، مڃپورن ساهتيه ۽ ڪٿا کان ڪينارو ڪري چڪو هوس. مصحتو سنڌو سرير ڏسي، هن کي مالھيءَ تي ياد آئي هئي ۽ هو سڄو وقت مون سان مالھيءَ تي سنگيت سرگرمين جو ذڪر ڪندو رهيو. مالھيءَ ۽ سندس سنڌ ۽ شوق منحنئيءَ دل تي اٿڻو اثر ڪيو هو، جو ڪيترا محبتا مان پنهنجي سنڌي

هليء-چليء ڪي قبول ڪرڻ مان شايد سنڌيءَ جا ڪي ليکڪ، ڪن به سببن، مجبورين، لاچارين ڪري، ديوناگريءَ ڏانهن نه وڃن ها، اها مالهيءَ جي خانگي دعويٰ هئي. شپنو :

مالهي سنڌي-لپي طرفدارن مان هوندي به، هڪ گڏيل، ڪامن فرنٽ جو طرفدار هو. هن جو چوڻ هو : لپيءَ جو فيصلو هندستان جي سنڌي هندن کي نه، بلڪ اُن سان گڏ سنڌي جي سنڌي مسلمانن کي به ڪرڻو آهي. هيءُ ورهاڻو هٿرادو آهي. هندستان ۾ سنڌين تي وقت به وقت ٿيندڙ حملا، ڪين ڪٿي به سلامتيءَ جو ساهه کڻڻ نه ڏيندا. سنڌي هندن ۽ مسلمانن جي آئيندي جو فيصلو سنڌ ڪندي.

ته پوءِ سنڌي تحريڪ کي نئون موڙ ڏيڻ گهرجي. ته گوبند مالهيءَ کي پنهنجا خانگي ويچار سنڌيءَ طرح عوام اڳيان رکڻ گهرجن. ته سنڌين کي محسوس ڪرائجي ته سنڌين جو پئلسٽائين سنڌ آهي.

۽ ٻيڙيءَ مان سوڻو هڻندي، مالهي موهن ڪلپنا کي چوي ٿو، ”مان ديوار تي لکيل تاريخ جا ورق پڙهي سگهان ٿو : — سنڌي هندن جو آئيندو آزاد سنڌ ۾ روشن آهي ۽ گوبند مالهي تيسٿائين زندهه رهندو، جيستائين سنڌ آزاد نه ٿي آهي. گوبند مالهيءَ جو آخرين ساهه سنڌ ۾ ڪڍندو.“

قلم تازو : مالهيءَ جو سنڌي هلچل ۾ رول، لکيل ادب، زندگي، شخصيت ۽ هن جو وجود، هڪ دوهي ۾ بند آهي.

هن کي سنڌين جو هڪ مڪاڏ ٺاهي، سرڪار کان به تفصائون
ڪرڻيون هيون،

(۱) سنڌين کي ٿورائتيءَ واري جاتي تسليم ڪري،
پارليامينٽ ۾ کين مناسب عيوضيپڻو ڏنو وڃي.

(۲) سنڌين کي، سنڌي اوتار، اڏيري ٿل جي ختم،
آستان نصريور لاءِ تيرت ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي.

۽ ڪي ٻيون به گڏيل تفصائون.

مالهي نه دهلِيءَ ويو ۽ نه اُڻور هليو.

مگر جڏهن کيس پنهنجي ڪونه ٻڌو، تڏهن حيرتن جا

جهنڊا لاهي، هُو سنڌي لپي گروه ۾ واپس موٽي آيو.

اُن فيصلي جي ڪن حالتن ۾ مالهيءَ کي هڪ طرف ولڻ

ڪپندو هو. محاتما گانڌيءَ جيان، انتهڪار آندو لڻ جي ڀڳت

ڪرڻ ڪپندي هئي. - ساحت اڪادميءَ جا انعام ڇڏيو، پدم شري

جا خطاب ڇڏيو، درسي ڪتابن ۾ نه اچو، نير-سرڪاري ادارن

۾ نه ورتو، ريڊيو ڇڏيو، هڪ فوجي انگلڙي رُخ ورتو، اهو

تحرڪ جو سنڌي جنتا کي شجاڳ ڪري ۽ راج کي ڏوڏي ها

ڳوٺ مالهي ماڻ رحيمو.

انقلاب کي آدرش جي نه، مفادن جي ٻلي ٿيڻ جي، مگر

اها ڀڳت نه اُتس وٽان آئي، نه ڪيرت وٽان. اسانجي دوستن

ڪاليءَ اڳيان قسم کڻڻ بعد، درسي ڪتابن لاءِ پنهنجيون رچنائون

ڏنيون.

تڏهن ڇا مالهي برابر هو؟ ٻن لپين لاءِ به الڳ مڪاڏ

۽ سنڌيت جي حفاظت لاءِ هڪ فرنٽ؟

سنڌي لپيءَ جي ڳڻپ علمبردارن جو سماجڪ شان پلٺايو

ڏکڻ، درسي ڪتابن ۾ ديوناگريءَ ۾ رچنائون ڏيڻ، ڇا تہ

ناب ڪري؟

مون ۱۹۵۲ ۾، سڳن آجوجا ۽ ٻين دوستن اڳيان ميٽرو ريسٽارنٽ ۾، مالحيءَ کي چيو ته ديوناگريءَ وارا شاگرد هر سال، ڪلاس ٽپندا وڌندا ويندا ۽ هڪ ڏينهن اهو مسئلو حل ٿي نه سگهڻ جي حد تائين پهچي ويندو! مالحيءَ چيو، ان حالت ۾ به سنڌين جو وڏو طبقو سنڌي لپيءَ جو طرفدار رهندو ۽ جيڪڏهن اسين ٻوليءَ جو سوال ڇڏي لپيءَ جو سوال ڪنداسين، ته اسين پاڻ ۾ وڙهي مرندياسين ۽ سرڪار کان ڪي حق چڪڻ ته پري، مگر شايد، ڪانگريسين جي گهٽائيءَ ۽ زور سبب پنهنجيءَ جڏا گانه هستيءَ تان هٽ ڪڍي وهنداسين.

اڄ منهنجي شڪايت صحيح ثابت ٿي آهي. اڄ سنڌين جو چڱو طبقو ديوناگري لپيءَ جو حمايتي آهي. ليڪن، ان کان وڏو طبقو سنڌي لپيءَ جو حمايتي آهي. ڇا مالحي ان وقت صحيح هو؟ جيڪڏهن مالحي ۽ ڪمپني، ٻوليءَ جو سوال ڇڏي، لپيءَ جو سوال ڪڍي ها، ته سنڌي جاتي ختم ٿي چڪي هجي ها؟ ان جو جواب هر سوچيندڙ کي پاڻ ٻولهڻ گهرجي.

ٻي غلطي يا درهڻي

سنه ۱۹۵۲ کان ۱۹۷۰ تائين، ٻنهي لپين جي خامين هڪ پليٽفارم تان ڪم ڪيو. ۱۹۵۷ (دھلي)، ۱۹۵۸ (بمبئي)، ۱۹۵۹ (ناگپور) ۾ ته ٻنهي ڌرين جو ٽڪر نه لڳو، مگر ۱۹۶۰ (گانڌي ڌارم) کان ٻن لپين جو ٽڪر سطح تي آيو. ۽ آخر ۾، ۱۹۷۰ ۾، ٻيئي گروه هڪ ٻئي کان الڳ ٿي ويا. ديوناگريءَ وارن دھليءَ ۾، ۽ ’سنڌي لپيءَ‘ وارن الور ۾ سميٽن ڪيو.

گروڪيتر جو مخالفتي مالحي، ڪيڏانهن وڃي؟ ٻنهي طرف سنڌي! ڪٿي هي ڪٿڙو ۽ پانڊو، پاڻ ۾ لڙي، پوري هڪ يٺڪ جو ٿي نه، جاتيءَ جو وناش ته نه ڪري ڇڏيندا؟ مالڪ ڪٿه ۽ ڇهه؟ الور؟ — دھلي؟ —

هن اهو عريضو ورتو ۽ سنڌي ٻوليءَ ۽ ديوناگري لپيءَ جو اصول قبول ڪيو. منهنجي شخصي راءِ ۽ منوگبانڪ پيڊ موجب، جيڪڏهن عريض پٺيان عوامي هلچل جي غير حاضري ڏسي، مون آزاد، اها تقاضا ٿڌي ڇڏي ها - ۽ ٿڌي سڄو ٿي ۽ کيس ٿڌڻ ئي ڪيندي هئي - هن مٿان الزام آڻي ها ته هو فرقيپرست آهي! جيئن ته ڪانگريس ديش جي مڙني ٻولين ۽ ديوناگري لپيءَ جو اصول قبول ڪيو هو، ان جي بھاني، هن علم ۽ اسٽاڪ جي سڪيور صاحب، پنهنجي دوراندوشيءَ تان هٿ ڪڍي، پھچن ڪانگريسي ذات ڀائرن جو اهو فيصلو قبول ڪيو!

اسان وٽ، سنڌي ڪانگريسين جو اهو فيصلو، سنڌي ٻوليءَ جي بهتريءَ لاءِ نه هو. هنن ۽ مسلمانن جو سياسي ورهاڱو ٿيو هو. فوجن، حٿيارن، هر سرڪاري دفتر جي عملي جو ورهاڱو ٿيو هو، آدم ۽ ملڪيت جي مٽا-مٽا ٿي هئي، ان پس منظر ۾ ڏهه طور ضربيل ڪانگريسين، هن ان وقت سنڌي جنن لاءِ، سنڌ اندر زمين جو هڪ ٽڪر به حاصل نه ڪيو، چيو: اسان جي اصلوڪي لپي ديوناگري آهي. اسين ڇنڊو ملڪ ۾ آيا آهيون، هن اهو وساري ڇڏيو ته هندستان سيڪيور ملڪ آهي، هن اهو وساري ڇڏيو ته خود سنڌي ڪلچر، سيڪيور هو. ۽ ڪنهن رٿا سان سنڌين کي هڪ هنڌ رهايو وڃي، ائين نه ڪري، هنن سنڌين کي خدا خدا ڀرائن ۾ خٽائي وڃڻ لاءِ چيو!

پوري 'سنڌي هلچل'، سنڌي شاعريءَ جي وجود جي سامهون آئي ۽ هن حق ۾ سڃاڻ ٿيڻ شروع ڪيو. بمبئيءَ ۾، سنه ۱۹۵۲، ۱۹۵۳، ۱۹۵۴ ۾، ٽي ليکڪ سميلن ٿيا.

مالهه، اڪبر ۽ ڪمر ۽ ٻين ساٿن سان پاڻ پيڄي، ديوناگريءَ وارن سان اهو ناھ ڪيو ته اسان کي گڏجي سنڌي ٻوليءَ جي تسليءَ جو سوال کڻڻ گهرجي ۽ لپيءَ جو سوال بازيرو ۽ ڪلچر جي.

بين مهاڀاري جنگ وقت، ٿوبند مالحي نه، ٿوبند مالحيءَ جا ڪپڙا جيل ۾ ويا. حشو ڪيولراماڻي گرفتار ٿيو هو (۱۹۲۹) — مگر حشوءَ کي اُنهن ڏينهن ۾ صرف هڪ وڳو هو، جو اُن وقت ميرو هو. حشو مالحيءَ جا ڪپڙا پاڻي جيل ويو. مالحيءَ جي ڪپڙن ڏيڍ سال جيل جي هوا کاڌي.

مالحي معنيٰ پتلون ۽ شيرواني، مالحي معنيٰ ڀانڊ ۽ پيڙي. سر تي دهليءَ جو درياه گنج ۽ سيني ۾ درياه-سندو!

مالحيءَ اڳيان به 'چار' اڪرا لفظ آيا :

LOVE ۽ BOMB (پيار ۽ بم)

جوان پيڙهيءَ مٿان 'عشق' جو جنون سوار.

مالحيءَ مٿان 'بم' جو خوف.

سماجواد. واد

پگوت گيتا.

مارڪس معرفت رام، معرفت ڪرشن.

طبقاتي ڪشمڪش + تصوف = عالمگير آهن.

اڄ به مالحي مارڪس جو پينام، رام ۽ ڪرشن، شاه.

سچل-ساميءَ جي پس-منظر ۾ ڏيندو آهي.

پر مپرا + جدوجهد = انقلاب.

مالهيءَ جي غلطي يا درشتي

سرڪار وٽ پهچ، ڪانگريسين جي، پرچار جا وسيا،

ڪانگريسين وٽ، پئسو، ڪانگريسين وٽ؛ ۽ آزاديءَ بعد،

غلط سنڌي حلچل ۾ مالحي - اڪيلوا سنڌي ڪانگريسين،

پنهنجي پٺيان، بنا عوامي حلچل جي، سرڪار کي سنڌي ٻوليءَ

لاءِ ديوناگري ٻي قبول ڪرڻ جو عريضو موڪليو.

جناح بعد، ڪانگريس ۾ باقي وڏو مسلمان مولانا آزاد

هئو. ڇهه عرب - فارسيءَ ڇهه ماهر ۽ اُن وقت تعليمي وزير هئو.

سویو، جنهن مذبح تي نالي ۾ وراحدل هندستان -
پڪستان جو الڳ وجود قبول نه ڪيو - خيل ۾ ويو، مگر هن
خان مٿان وطن نه ڳوريو!

سويي جي سنگ ۾ مالحيءَ اڳيان ٻه باهيون کڙيون ٿيون،
مالحي ٺاه ٿرو ٿئي؟
مالحي ٻاه ٿرو ٿئي؟

يا

مالحي آءُ- ٿرو ٿئي؟
مالحي ڪاه- ٿرو ٿئي؟

مالحيءَ 'ٺاه' بدران 'ٻاه' پسند ڪئي. ان 'ٻاه' منجهان
نڪتل 'آءُ' سبب، هن منجهان 'ڪاه' جو حذبو، ڪالٽس الوداع
ڪري ويو.

مالحي پٿر جنم کي نٿو مڃي. ان لاءِ انسان جو جنم
صرف هڪ دفعو ٿئي ٿو. ان ڪري ان جنم جو مُلھ آهي. ان
مُله تي بچاؤ لاءِ هُو "آهن" جو طرفدار ٿيو - هن پنهنجيءَ
پوري زندگيءَ ۾ هڪ نه ڪروڙيتڙ پٺڌا ٿيل نه ڏٺو. مالحي
اساسي دڀ دٻي جو خامي آهي. مالحي، جو خود ۾ حلچل
آهي، جو پنهنجي گهيري ۾ فنڪارن جون ٽوليون سمائي
ڇڏي ٿو، ڪڏهن نه ڪنهن شيس-ترين شخص مٿان پنهنجي
نفسانيت - مزاحمتو آهي. ڪو 'ڪين' جهڙو شخص به، مالحيءَ
سڀ کان گهڻو - گهڻو - ڪمڌي نه سمجهندو. مالحي هر فرد کي
سڀ کان گهڻو - گهڻو - مالحيءَ جو ڪردار شخصي
نفسانيت سمجهي ٿو. نه مختلف انساني عناصر
سڀ کان گهڻو - گهڻو - هن جا اصول، لوڪ مريادا
سڀ کان گهڻو - گهڻو - هن جي شعور نٿا ڪن. هن جي لوڪ
سڀ کان گهڻو - گهڻو - حسني نٿي، مگر انهن کي

ليڪوءَ سان گڏ آيل انقلابي به دستي بمين ۾ وشواس رکندو
 و. جن وقت اهو انقلابي، پنهنجي وطن سنڌ جي هڪ ننڍي
 وٺ، ٻنڌي، - جو موئن-جي-دڙي جي نزديڪ آهي - ۾ رهندو
 آهي ۽ اتي جي چڪي هلائي قوت گذران ڪيندو آهي. اهو
 انقلابي، انهن ڏينهن ۾ به ڪلڪتي مان ٻي ڪڍي آيو هو ۽ هن
 کي پوري سنڌ کي، جنسا رستي آزاد ڪرائڻو هو.
 شيخ آياز تين ڏينهن ۾ شاعري ڪندو هو، مگر هن نظريه
 حيات جي تلاش ۾ هو ۽ آخر هن ڪامريڊ اين.ايم.راءَ جي
 ساميوادي نظريي کي اپنائو - جنهنجو سلسلو خود شيخ
 مڃيب آر-رحمان جي ٿيل تي سوامي شوانند جي هڪ ڪتاب
 مالحيءَ جي ڇاپڻو هٿ ۾ هئس. ڪتاب جو نالو
 جا ۱۷ ڀاڱا پيا هئا، ارڙهون ڀاڱو (پڳوت گيتا معرفت سماجواد).
 هو : سوشلزم ٿرڙو پڳوت گيتا (پڳوت گيتا معرفت سماجواد)
 تڏهن آيل انقلابيءَ خوب ڪليو. هن چيو، ”پڳوت گيتا
 ۾ جدليا تي ماديت جو اصول نه آهي. سماجواد پڳوت گيتا
 معرفت ڪيئن ايندو، اهو شايد مان ڪتاب پڙهڻ بعد به
 مڃي نه سگهندس!“
 مالحيءَ بنا واقفيت جي جواب ڏنو، ”سماجواد پارٽي
 برمپرا جي معرفت اچڻ گهرجي. عوام کي رام ۽ ڪرشن جي
 نالي ۾ چڪي مارڪس جو فلسفو سمجهاڻي گهرجي.“
 تڏهن انقلابيءَ جي ڪل آڌ ۾ بند ٿي ويئي. ان وقت
 ليڪوءَ ان انقلابيءَ جو نالو ظاهر ڪيو. ان نالي جي مڃڻ
 اڳيان، شيخ آياز جي راءِ موجب، خود مٿن جي دڙي جو
 چيڪو پئجي وڃي ٿو :
 سوڀو گيانچنداڻي. سوڀو، جنهن حيدر بخش جتو
 کان ”جيئي سنڌ، جيئي هند“ جو نعرو لڳايو (ورثاڻي به
 سوڀو، جنهن جي.ايم. سيد کي، مسلم ليگيءَ مان
 مڃيب بڻايو. سوڀو، جو پوريءَ سنڌي ترقي پسند
 ٿيو.

ڪاھي آھي. مگر ان سبب مان ھن سان بي-انصافي نہ ڪندس.
مگر ان سبب مان پاڻ سان بہ بي-انصافي نہ ڪندس.
آسین ٻئي صرف ھڪ ويچار ۾ سھمت آھيون تہ ھندستان
۾ سنڌين جو آئیندو، سنڌ جي آئیندي سان ٻنڌیل آھي۔ سنڌ
سنڌين لاءِ. چاھي اُھا 'آزاد سنڌ' ھجي (ھن جي راءِ ۾) یا ھند۔
پاک۔ بنگلا، ٽنھي ملڪن جي ڪانفیڊریشن جو ھڪ یونٽ (منھنجو
رایو)۔

مالھيءَ کي ڪروکيتر نہ ڪپي. جتي لنيون ھلنديون،
اُتي مالھي جھنڊو لاھي ڇڏيندو، چاھي اُھو ڪراچيءَ جو عيد
گاھ میدان ھجي، گانڌي ڌام جو سميلن ھجي یا بمبئيءَ
جو شواجي پارڪ ھجي. جيڪڏھن ڪميونسٽ۔ ھمدردن خلاف
گوليون ھلن ھا، تہ ڪيتريون نہ مُلھائتيون زندگيون برباد
ٿين ھا! گانڌيڌام ۾ اديب، اديبن کي پٿر ھڻن، مالھي ان
ٿرڻجڏيءَ لاءِ تيار ٿي نہ سگھيو. بہ چار ليکڪ مري سگھيا ٿي.
شواجي پارڪ ۾ جھنڊو نہ لاھي ھا تہ ٽئين ڏينھن 'سنڌو سماچار'
بند ٿئي ھا!

مالھي۔ ڪيرت۔ اُتر،

ڪيرت۔ اُتر۔ مالھي،

اُتر۔ مالھي۔ ڪيرت۔

ترتيب ۾ ڪير بہ اڳيان ھجي، مگر اِھا ترقي۔ پسند پيڙھيءَ
جي مڃيل ٿمورتي آھي. اسان وٽ ٿمورتين جو مارو گھڻو آھي؛

(۱) چوٿڻرام۔ گھنڀار۔ جٿرامڊاس

(۲) مالھي۔ ڪيرت۔ اُتر،

(۳) آياز۔ سڳن۔ شيام،

(۴) آنڇل۔ راھي۔ شاد

(۵) موھن۔ ٿنو۔ لعل

(۶) ھريش۔ ھيرو۔ آنند

(۷) وشنو۔ ايشور۔ شيام وغيره۔

مالهه : سنڌي تحريڪ جو دعاگو اڳواڻ

— موهن ڪلپنا

آدب ۽ دلچسپي ۾ ٻه مختلف نظريا رکندڙ فنڪارن لاءِ هڪ
پئي ٿي، نهار جي طور تي ڏکيو آهي. ڪوشامد اصولن جي
هار آهي ۽ نڪتچيني، اختلاف جو بنس. اڃا ويجهڙائيءَ ۾،
مون مالههءَ کي ”جهنڊا اُٿارو“ اڳواڻ ڪوٺيو آهي. ڏه سال
اڳ، مون کيس سنڌي دلچسپي ۾ ”لاه-ٿرو“ جو عنوان ڏنو هو،
جو هن خندا جو رايو سمجهي، ’آئيني اڳيان‘ ۾ اُن جي
قبوليت ڏني.

مالهه سنڌي دلچسپي جي ڪروڪيٽر ۾ اهو ڪرشن آهي،
جنهن آرٽس کي گيتا گيان ڏيڻ کان انڪار ڪيو آهي. مالهه
اهو آرٽس آهي، جو باوجود گيتا گيان جي، پنهنجن ڪافي
ڄڻاڻن کڻي کان انڪاري آهي، هن ڪڏهن نه ڪنيا آهي، هو
ڪڏهن نه ڪٽندو!

مان مالههءَ کي هڪ اتحاسڪار جي روپ ۾ پرکڻ
پاڻيان ٿو. اتحاس ٻڌلو ڪندو ته مالهه برابر هو يا هن جو
آلڳ ۽ موهن ڪلپنا؟

اهو صحيح آهي ته مالهه ۽ مون ۾ هڪ پڙهيءَ جي

مبارڪن جي مستحق آهي ”ڪونج“ جنهن ٿوبند جي
 شخصيت جو شان سڃاڻي ’مالحي‘ پرڇو شايع ڪرڻ جو ارادو
 ڪيو آهي. هن پرڇي ۾ ٿوبند مالحي ۽ سندس ڪارنه جي
 سرسري سمالوچنا ڪوندي. ٿوبند مالحي ڄاتل شجاعتل ساختڪار،
 خاص طور ناول نويس آهي. ڏسون ته ٻين راحت ڄاڻن ڪٿڙن
 لفظن ۾ هن جي ڪتابن جي ادبي ڪٽ ڪٽي آهي. سندس
 سنگتي ۽ ساٿي، جي کيس تمام ويجهڙائيءَ تان سڃاڻن، سي
 سندس شخصيت تي روشني وجهيندا ۽ ٻڌائيندا ته هن زندگيءَ
 سان ڪٿڙيءَ ريت نڀايو آهي ۽ زندگيءَ هن کي ڪٿڙيءَ ريت
 آزمايو آهي. منهنجي خيال ۾ ٿوبند جيڪڏهن جيون ۾ سڃاڻتا
 پاتي آهي ته اورچائيءَ، سچائيءَ ۽ لڳن سبب. وڏي ۾ وڏو
 ڳڻ جو هن ۾ آهي، سو آهي مائو جاتيءَ ۽ محبت. مائو
 جاتيءَ ۽ محبت آهي سچي انسانيت. انسان ديوتا ٿيڻ
 جاتيءَ ۽ محبت آهي انسان ٿيڻ ۽ آقا هوندا آهن ۽
 پاهيندو آهي، پر ديوتائون انسان ٿيڻ ۽ اوتار ڌاري پرڻويءَ تي پڌاريو
 خود پڳوان به انسان جي روپ ۾ اوتار ڌاري ديوتا ٿيڻ جا سڀا
 آهي. ٿوبند پڳوان ٿيڻ جو ڀتن نه ڪري، ديوتا ٿيڻ جا سڀا
 نه لهي، پر شال سڄو انسان ٿي رهي! انسان جو درجو اوچو آهي
 پر جي انسان پاڻ سڃاڻي!

پرکين جي پاڻ کي، جڳ تو اڳيان جڳي،
 تون صاحب دي شان.
 ملڪن مڏڪن نه رکيو تو اڳيان طومان،
 بي-آزت تون انسان.

ا آهي ساک غيا جي
 ”پنهنجي آدي ذات سڃاڻج، پاڻ ۾ پيحي پاڻ کي ڄاڻ
 سڀني کان پڌ تنهنجو اوچو ۽ غيا تون ٿاڻي!
 ٿوبند مالحيءَ ۽ بي-شمار پيار، بي-عدد سُپ اڃائون.
 (ڪونج جي ٿورن)

سنڄالڪ آهي. سنڌيت جي سنڌيش کي فحش ۽ ديس-پرديس جا دؤر ڪري رهيو آهي. ساهتڪارن جي صف ۾ سُرخرو آهي ته ڪٽڪارن جي قطار ۾ ڪڙو آهي. آسپن پئي ساڳئي پنڌ جا پانڊيٽڙا آهيون. هُو منحنجو حمصر، حمصر سائي آهي. ادب، فن ۽ ثقافت جي ڏس ۾ هن جون ڪارگداريون ۽ ڪوششون ڏسي خوش ٿيندو آهيان. موقعي ملڻ تي واڌايون ڏيانس، ته يڪدم چوي: ”توهان جي واٽ وٺي پيو هُن.“ سندس اها نصرتا کيس ننڍو نه پر وڏو ٿي ڪري. هُو هڪجهڙائيءَ (equality) جي اصول کان وڌيڪ مريادا (equity) ۾ اعتبار ڪندڙ آهي. وڏي وٽان ملي محبت ۽ ننڍو ڏئي عزت. ٿوري ٿي ٿي ڪنهن کي مشهوري ملي، ته پاڻ جهڙو ڪنهن کي سمجهي نٿو. ٻه آکاڻيون لکيائين، ته ٿيو اديبا ڪورس ۾ ڳايائين ٻه بيتون، ته ٿيو راڳيندڙ ۽ پلي-بڪ سينگر. ڪنهن سان ڪانه پيس ۽ ڪڍيائين اندر جو بشار ته ٿيو ٽيڪاڪار، ڪيترا الزا اديبا، ڪچا ڪاڪاڙ ڏا آهن، جي براس ۽ ڪاوڙيل چوندا آهن. هُو شڪايت ڪندا آهن ته هُن جو قدر نه ٿيو آهي. پر فضا سان، جيڪڏهن هڪ وار اڪبار ۾ سندس نالو آيو، ته آسمان ۾ پسا اُڏامندا ۽ پاڻ کي سمپورڻ ساهتڪار ۽ ڪامل ڪٽڪار سمجهندا. هٿڊروهن سان ڀريل بلون ڪيترو وقت آسمان ۾ اُڏامندو؟ سچائي ڪا چپندي؟ علم جي خوشبوءِ؟ پاڻ ٿي پڪڙندي. عطر فروش کي هٿ تي ويڇي هوکي ڏيڻ جو ضروري ڪونهي.

گوبند مالهي شجرت پائي پڪو آهي ته نه منجهس شيشي ڪانهي. ڪيترائي ڪمائي پڪو آهي، ته به ڪمڙ ۾ کلي ڪانه اٿس. سروسٽيءَ جي تي هٿ رکيو اٿس، ته هاڻي لڪشميءَ نه نوازش جي نظر ڪئي اٿس. مان اها ئي آيس ڪندو آهيان، ”پيارا! تڻ ۾ وڻج، ڌن ۾ وڻج، پر من ۾ نه وڻج. سموت سان گذارج، پر عمرور نه ڌارج. ڪم ڪندو ره، ڪتاب نه لک، ڪموتن ۾ نه وقت ويٺس ڪر سوددار رهنج، منهنجي بسند نه نهج. سائين راتو، جاري عمرا.“

ٻوند مالهي - هڪ نظر

— پروفيسر رام پنجاڻي

ٻوند مالهيءَ سان منهنجو پيار آهي. هُو منهنجو ٻار آهي ته يار به آهي. نيڪ دل انسان آهي. پاڻ سان سڄو آهي. جو پاڻ سان سڄو آهي، سو ٻين سان به سڄو رهندو. 'پاڻ سان سڄو' معنيٰ ڪن اُديشن تي هلندڙ ۽ پنهنجي وويڪ کي ڳڻي ڪو ڪم ڪونه ڪندو. فقط پنهنجي مت تي ضد ٻڌي بيحد وارو به نه. هُو دل جو کليل هوندو آهي. تنهن ڪري ٻين جي دٻين کي ٻڌڻ ۽ حيدائڻ لاءِ تيار هوندو آهي ۽ جيڪڏهن هُو سمجهندو آهي ته ٻئي جي صلاح ڪارگر آهي، ته ڪوڙي آڀمان وڃان پنهنجيءَ ڳالهه تي اُت هڻي ڪونه بيحدو آهي. مان هن سان جڏهن به ڳالهايان، تڏهن بنا هڪ جي چئي ڏيانس جيڪي چوڻو حجيير. صلاح آوڙيس، ته يڪدم مڃيندو، پر جي ڪا غلط هوندي ته نڪر، ميناڄ پر زور سان اُن جي صفائي پيش ڪندو. هُو آندرينءَ-ٻاهرينءَ مان ڪين ڄاڻي. جيڪي دل ٻر، سو زبان تي، جو قلب ٻر، سو قلب تي. ڪوٽ ڪارو، چشمو ڪارو، پر اند آڇو!

راجنيتيءَ سان رُچي ڪانه اٿس. هنس ته به ڇاڻي هڻي ويو آهي. ادب سان اُلٽ ڳنڍي ويندو آهي. ڪٿه جو ڦاٿل آهي ۽ سنڌيت جو شيدائي آهي. 'لٽي ليڪ آهي، ڪٿه منڊل جو'.

گوبند مالهي ۽ 'ديسي سين ڪجن'

— لال سنگھ اجواڻي

هن وقت گوبند مالهيءَ جو ڪوبه ناول يا ڪهاڻين جو ڪتاب منهنجي اڳيان ڪونه آهي، نه ڪي توفيق آثم جو ڪا قولها ڪري سندس لکيت اڳيان رکي جيءُ ليک لکان. پر سندس مڙلانا واري پوشاڪ ۽ بيحڪ، منهنجي اکين اڳيان پيئي ڦري ۽ يادگيريون پيون اچن ته سندس ڪهاڻين ۾ گهڻو ذڪر هوندو هئو ڪنهن چوڪريءَ جو، جا غير يعني ڌارين جي چنبي ۾ وڃي ڦاٽي هئي. شايد ڪو دردناڪ حادثو سندس اکين اڳيان گذريو هوندو يا ڪنهن ذڪر ڪيو هوندس.

مان ڪنهن وقت گوبند مالهيءَ کي سنڌيءَ جو بهترين ڪهاڻي نويس ڪري ليکيندو هوس، خاص ڪري جڏهن مون هن جو ديسي سين ڪجن ناول پڙهيو، جو سنڌيءَ جي اڌ ڊزن سُٺن ناولن مان هڪ آهي، ۽ جوئي هڪ سنڌي ناول آهي جنهن کي ڊراميتڪ يعني "ناٽڪي" ناول جي پڌريءَ تي بيهاري سگهجي. ٿوريءَ ڦير-ڦير سان هڪ خاصو ناٽڪ هن ناول مان بڻجي سگهندو ۽ ڪردار ٺڪري نروار ٿي سگهندا ۽ سندن گفتگو ڍل ۾ پيئي ويندي!

'ديسي سين ڪجن' ئي هڪ اهڙو ناول آهي جو مون ايندي-ويندي کي پي پيو آهي نه ضرور پڙهي ڏس، نان جو

مالهيءَ جي زندگيءَ ۾

هن بابت ڪجهه رچنائون

ته مون کان ننڍو آهين. ڄمڻ رک ۽ درشن ڏيندور ۽ مون وٽ سندس انهن سنيھ پيريل اکرن جو ڪو جواب ڪونه هو.

مالهيءَ کي سنڌي ساهتيه سان لڳاءُ هو. ان ڪري هو سنڌي ڄاڻيءَ لاءِ لالو ۽ سرمور ساهتڪار ثابت ٿيو، جنهن لاءِ ”سنڌين جو سنسار“ جي مارچ ۲۰۰۱ع واري انگ ۾ (صفحہ ۱۶ تي) ڄاڻايو ويو آهي: ”شري گوبند مالهه، جنهن کي سنڌي ساهت ۾ ’ناول سمراٽ‘ ڪري سڏيو ويو آهي، نه رڳو ڪافي ناول سنڌي ساهت کي ڏنا، پر ڪيتريون ڪهاڻيون ۽ ايڪانڪيون به لکيون. مالهه کي اگر سنڌي ڄاڻيءَ جو ڪلچرل سفير چئجي ته غلط نه ٿيندو. هن سنڌي فلم ۽ سنڌي سنگيت ذريعي، سنڌي سنسڪرتيءَ کي اڻ ڏٺو ۽ سنڌيت جو پيغام گھر گھر پهچايو.“ ڪراچيءَ کان ڪانڊيوليءَ تائين، هن نون نوجوان ليکڪن جي رهنمائي ڪئي. ناروشاد ۾ جنم وٺي، ڪراچيءَ جي انقلابي گروھ سان گڏجي ويو، تنهن هوندي به ساهت ۽ ٻوليءَ هميشه سکائي ٿي رهيو ۽ اهو ائين هو:

ست ڏهاڪيون اورانگيمندي اڃان به آهي جوان
سنڌي ادب تي هن ڪيو آ، ڪيڏو ئي احسان،
ناول، نائڪ ۽ افسانا، ڄڻجي آتم ڪٿا،
اُمڻگ اندر جا، راز دلين جا، مُرڪ دٿاران پلٽيا،
گوبند سنڌي ادبي مالهه پرڀت باغ بڻائي،
جتي به هوندو، هوش ۽ جلوو پنهنجو پاڻ پٽائي،
محفل، ميزن، ادبي جلسن ۾ جا جان پريندو،
لڳاءُ اُن جو ڪيڏو عرصو، ڪين ڏله تي ويندو،
سنڌي ادب جو شيواڌاري، جنهن سان اٿس جزاءُ
ساهت، ٻولي ۽ سنڌيت جو، لِنو لِنو اندر لڳاءُ
شاد، سچل، سامي جي آڇن، هن ۾ مُرت سجاڳ،
ڪٿي به روڪجي بهي نه سگهندو، رستو منزل ماڳ.

آءِ. اُهي مون مڻو آڳ، مڻو پوءِ، پئي چڀيون آهن. بس هي ٻيٽ ۾ هيڪاري توهان هي رڇنائڻ کي اڳرائي پئي ڏني آهي. پوءِ به هيٺ مٿي ئي ويون هجن ته خبر نه آهي. (۱۹۹۲-۲-۲).

■ اُنيتا ۽ تون خوش هجو. تنهنجي چٽي ۽ ڪتاب ڪلهه پختو. يادگيريءَ ۽ مهرباني. ساهتيه سان ٻياهندو اڀين ٿو. ان ۽ شاباس حبيبي. (تاريخ بنا، سال ۱۹۹۲ع)

■ مون اول به لکيو آهي، اڄ به لکان ٿو. مون کي تنهنجي ساهت سان لڳاءُ آهي ۽ ان هي يوگدان ۽ ٻيٽ قدر آهي. تنهنجي قلم جي جنس سلامت رهندي اچي، سالم، وڏي ۽ آورڻا سان. اڃا ئي منهنجي سڏ پاونا! (۱۹۹۸-۹-۵ع)

ان طرح مالحيءَ جيڪي به مون ڏانهن خط لکيا، اُنهن ۾ ڪن ڪاٺي ڳالهين هي بدران ساهتيڪ ڳالهيون هيون. مون ته صرف مون وٽ هنجي اهڙن خطن جا حوالا ڏنا آهن، جيڪي خيال ڪري سنڀالي رکيا هئس. وقت به وقت نوڪريءَ ۾ بدلين ڪارڻ سامان هي هيٺ مٿي ٿين سان، ڪي خط ڳهر به ٿيا هجن. سندس هي خط شاھدي ٿا ڏين ته هو صاحب ڪ اعليٰ اديب هئڻ سان گڏ ٻين ساهتيڪارن ۽ همدرءِ ۽ حبيب هئو ۽ هميشه پنهنجي قلم دٿاران، اڪبارن ۽ روبرو، ڪارائتيون صلاحون ڏيندو رهندو هئو. ڪرشن راڄيءَ جي مت انوسار، ”سٺو ساهتيڪار، سٺو انسان به ٿيندو آهي. مالحي ان جو عمدو مثال ٿي رهيو.“ هن نه ڪنهن کي رنجايو يا ڏکايو، پر هر ڪنهن جي دل ٿي ورتي.

۱۹۹۹ع ۾ مان خڏن مالحيءَ سان مرڪزي ساهتيه اڪادميءَ جي ريجنل آفيس بمبئيءَ ۾ گڏيس، ته مون کي پنهنجيءَ پاسي ۾ بل ڪرسيءَ تي وڃڻ تي آڇ ڪيائين، پر ڳالهائڻ وري به اهو ئي هڪڙو وارو ۽ بي-ڊيو. پر پابوڊ واري نوع ۾ چيائين، ”مون کي هنن ٻن بيماريون گهرو ڪيو ويئون آهن، تڏهن به هلچل پيو هئس. سڀني ۾ اڃان به، ڪاٺي لکان ٿو، مڙڪ چيپايان ٿو. تون

تنهنجو هڪ شعر چيٽ "ءِ ڏٺو آتم. جي ترسين ته تنهنجي
ڪهاڻي نومبر-ڊسمبر ۱۹۸۸ ۾ پڪ ڏيندس. دير سان چيٽ "ءِ
افسوس آتم. (۱۹۸۸-۸-۲ع)

■ 'مرڪ' جو تازو پرچو تنهنجي ڪهاڻي ۽ بنان شايع ٿي
رحيو آهي. در حقيقت مان ۴ پرئٽر ڪهاڻي ۽ جي لنباڻي ۽ جو
پورو اندازو لڳائي نه سگهياسين. ۱۲ صفحا وارڻ بعد اها ۲۰
صفحن تي پوري ٿي. "پڳونتيءَ جا ڪرڻ ڏي خط" رحبي ٿي
ويا. نتيجي طور تنهنجي چيل ڪهاڻي به ٻئي پرچي "ءِ
ترسائي ويئي ۴ وچ ۾ ريتا جو ليک وڃي پيو. ان طرح 'مرڪ'
جي اشاعت ۾ ٻه هفتا دير پئجي ويئي. چپجي ويل ڪهاڻي ۽
کي به شايع ڪري نه سگهڻ جي عجب استثني آهي! هاڻي توکي
مونکي ۴ پاڻڪن کي فيبروريءَ جي پهرئين هفتي تائين انتظار
ڪرڻو پوندو. مون ڪهاڻيءَ ۾ ڪئنچي وڃڻ کان اُن کي ترسائي
بچتر ڄاتو. (۱۹۸۹-۲-۲۲ع)

■ مون پنهنجي هٿن سان تنهنجي نئين ائڊريس تي 'مرڪ'
جو تازو پرچو موڪليو آهي، جو توکي اڃان نه مليو هجي ته وري
کڻي ڪارڊ لکڻ، پرچو موڪلي ڏيندوسان. ۴-۵ ڪاپيون باقي
مون وٽ آهن، پر توکي ضرور موڪليندس. (۱۹۸۹-۲-۲ع)
'شيام' وارو مضمون چيو آتم؛ ان کان به بهتر ٿي سگهي
هان. وري به شاباس آڻيئي، ساحت سان نڀايندو اچين ٿو. CHD
وارن جي شڪايت مان ڪهڙو سود؟ اڄ ماڻ، ماڻ، قدر ۽ مله
بدلجي ويا آهن. حرڪت اسانجن پنهنجن حمرانن جي سوچ
ويچار سان ٿي ويئي؟ جي تون، مان، پراڻن قدرن، ملهن ۽ ماڻن
تي ڪڙا ثابت ٿيون ٿا، ته ڇا اها ڪا گيت خاصيت آهي؟ اڄ
هرڪا ٻڪري پنهنجي پاڻ ٽنگي آهي، اڪري معنيٰ ۾ (۱۹۹۰-۶-۹)
■ مون کي اڃا تائين خبر ناهي ته ڇا تي تو سمجهيو ته مان
ته سان ناراض آهيان! مون وٽ تنهنجيون جيڪي به رچنائون پختا

’مُرڪ‘ کي صرف يڳونتي ناواڻي نٿو سڻايان. ساعسڪ رچنائون به ڏيڻ شروع ڪيون اٿس. اديب دوستن جي مهرباني آهي جو ٻن پرڻن ڇپجڻ سان ئي ڪافي مئٽر سان موازيو اٿائون. نون ۽ آڻيتا ڀاپي مري ۾ هوندا. ڪڏهن ڪڏهن ٻه اکر لکج. احمدآباد اچڻ تي گڏجڻ جي ڪوشش ڪندس (۱۹۷۸-۲-۲۲ع)

■ ’ادڙيون-دادڙيون‘ راند جو ذڪر اٿئي گهڻا هفتا ناولن، ڪهاڻين ۽ تازو ”بالحيون منهنجي ڳوٺ جون“ کان اڳ ”پهريون پيار“ ۽ ”ٻيون يادگيريون“ ۾ ڪيو اٿس. ڪيئن به، موهيو پاڻي وري ڪٿي اها راند سڃاڻيندس. (۱۹۷۸-۸-۱۹ع)

■ احمدآباد ۾ فرصت نه ملي جو توسان فون ته ڳالهائي سگهان ”ادڙيون-دادڙيون“ راند بابت. مان الائي گهڻا پيرالڪي چڪو آهيان. تنهنجي ڪهاڻي ”مرڻ کان اڳ هي“..... ٽين مُرڪ ۾ شايع ڪري رهيو آهيان. لڳي اصلوڪي ئي ۱ پر جي ڪنهن تان ورتل يا مشاثر ٿي لکيل هجي، مونڏڙ ٽپال ۾ احوال ڏج، نه ته اصلوڪي ٿي ڇپجي ويندي. (۱۹۷۸-۹-۱۱ع)

■ ’مون کي افسوس آهي‘ خون تنهنجيون رچنائون پڙهي نه سگهيو آهيان. مئٽر هي اهڙي ٿڙ-پيڙ رهي ٿي جو هن محل تائين اُهي ڇپڻ ممڪن نه ٿيون آهن. ايندڙ ’مُرڪ‘ ۾ تنهنجو هڪ شعر ڇپجي ويو آهي. آلوڇنا-سَمالوڇنا ۽ صفا ٻچن ڪونه ٿا. هڪ وار ڪالم شروع ڪيو ته سڀني ڪتابن جي سَمالوڇنا ڏيئي پوندي. هي الحال اهو ڪالم شروع ڪرڻ ممڪن ڪونهي. ها، توکي. آڻيتا ڀاپيءَ کي پنهنجين رچنائن بابت منهنجو رابو ڄاڻڻ جي چاهنا هئي، ته وقت ڪڍندس. (۱۹۸۸-۵-۹ع)

■ ناراض ٿسدين، پر حقيقت اها آهي ته منهنجي واراڻي، سمينار تي وڃڻ ڪري، منهنجيءَ ڌيءُ تنهنجيءَ ڪهاڻيءَ بدران منهنجي ڪهاڻي ’مُرڪ‘ ۾ ڇپڻ ۽ ڏيئي ڇڏي. ايندڙ پرڻي ۽ لکي ٻڌڻيءَ جي ڪهاڻي اڄ ئي طر ڪم آهي.

تنهنجو هڪ شعر ڇپڻ لاءِ ڏنو آٿر. جي ترسين ته تنهنجي
ڪهاڻي نومبر-ڊسمبر ۱۹۸۸ ۾ پڪ ڏيندس. دير سان ڇپڻ لاءِ
افسوس آٿر. (۱۹۸۸-۸-۲ع)

■ 'مرڪ' جو تازو پرچو تنهنجي ڪهاڻي ۽ بنان شايع ٿي
رهيو آهي. در حقيقت مان ۽ پرنٽر ڪهاڻي ۽ جي لنباڻي ۽ جو
پورو اندازو لڳائي نه سگهياسين. ۱۲ صفحا والارڻ بعد اها ۲۰
صفحن تي پوري ٿي. "پڳوڻي ۽ جا ڪرڻ ڏي خط" رحبي ٿي
ويا. نتيجي طور تنهنجي ڇپيل ڪهاڻي به ٻئي پرچي لاءِ
ترسائي ويئي ۽ وچ ۾ ريتا جو ليک وڃيڻو پيو. ان طرح 'مرڪ'
جي اشاعت ۾ ٻه هفتا دير پئجي ويئي. ڇپجي ويل ڪهاڻي ۽
ڪي به شايع ڪري نه سگهڻ جي عجب اسٽي آهي! هاڻي توکي
مونکي ۽ پاڻڪن کي فيبروريءَ جي پهرئين هفتي تائين انتظار
ڪرڻو پوندو. مون ڪهاڻي ۽ ۾ ڪئنچي وجهڻ کان اُن کي ترسائڻ
بهتر جاتو. (۱۹۸۹-۲-۲۲ع)

■ مون پنهنجي هٿن سان تنهنجي نئين ائڊريس تي 'مرڪ'
جو تازو پرچو موڪليو آهي، جو توکي اڃان نه مليو هجي ته وري
کڻي ڪارڊ لکچ، پرچو موڪلي ڏيندوسان. ۵-۶ ڪاپيون باقي
مون وٽ آهن، پر توکي ضرور موڪليندس. (۱۹۸۹-۲-۲ع)
'شيام' وارو مضمون ڇپيو آٿر؛ ان کان به بهتر ٿي سگهي
هان. وري به شاباس آڻيئي، ساهت سان نڀاهيندو اچين ٿو. CHD
وارن جي شڪايت مان ڪهڙو سودا اڄ ماڻ، ماڻ، قدڙ ۽ مُلھ
بدلجي ويا آهن. حرڪت اسانجن پنهنجن صحراهن جي سوچ
ويچار سان ٿي ويئي؟ جي تون، مان، پراڻن قدرن، مُلھن ۽ ماڻن
تي ڪڙا ثابت ٿيون ٿا، ته ڇا اها ڪا گهٽ حاصلات آهي؟ اڄ
هرڪا ٻڪري پنهنجي پاڻ ٽنگي آهي، اڪري معنيٰ ۾ (۱۹۹۰-۶-۹)
■ مون کي اڃا تائين خبر ناهي ته ڇا تي تو سمجهيو ته مان
تو سان ناراض آهيان! مون وٽ تنهنجيون جيڪي به رچنائون پھتل

’مرڪ‘ کي صرف پڙهنتي ناواڻي نٿو سڏايان. ساجسڪ رچنائون به ڏيڻ شروع ڪيون اٿم. اديب دوستن جي مهرباني آهي جو ٻن پرچن پيپڄڻ سان ئي ڪافي مئٽر سان نوازيو اٿائون. تون ۽ آنيٽا ياپي مري ۾ هوندا. ڪڏهن ڪڏهن به اکر ٻيڪج. احمدآباد اچڻ تي گڏجڻ جي ڪوشش ڪندس (۲۲-۲-۱۹۷۸ع)

■ ’ادريون-دادريون‘ راند جو ذڪر اٿي گهڻا هفتا ناولن، ڪهاڻين ۽ تازو ”بالهون منهنجي ڳوٺ جون“ کان اڳ ”پهريون پيار“ ۽ ”بيون يادگيريون“ ۾ ڪيو اٿم. ڪيئن به، موقعو پاڻي وري ڪٿي اها راند سڃاڻيندس. (۱۹-۸-۱۹۷۸ع)

■ احمدآباد ۾ فرصت نه ملي جو توسان فون نه ڳالهائي سگهان ”ادريون-دادريون“ راند بابت. مان اٿي گهڻا پيرا لکي چڪو آهيان. تنهنجي ڪهاڻي ”مرڻ کان اڳ جي“..... ٽين مرڪ ۾ شايع ڪري رهيو آهيان. لڳي اصلوڪي ٿي! پر جي ڪنهن تان ورتل يا مٿاثر ٿي لکيل هجي، مونڏر ٺهال ۾ احوال ڏج، ته اصلوڪي ٿي ڇپجي ويندي. (۱۱-۹-۱۹۷۸ع)

■ ’مون کي افسوس آهي‘ جون تنهنجيون رچنائون پڙهي نه سگهيو آهيان. مئٽر جي اهڙي ٿر-پيٿر رهي ٿي جو هن محل تائين اُهي ڇپڻ ممڪن نه ٿيون آهن. ايندڙ ’مرڪ‘ ۾ تنهنجو هڪ شعر ڇپجي ويو آهي. آلوڇنا-سمالوڇنا ۽ صفا بچن ڪونه ٿا. هڪ وار ڪالم شروع ڪيو ته سڀني ڪتابن جي سمالوڇنا ڏيئي پوندي. لي اڃا اهو ڪالم شروع ڪرڻ ممڪن ڪونهي. ها، توکي. آنيٽا ياپي ۽ ڪي پنهنجين رچنائن بابت منهنجو رايو ڄاڻڻ جي چاهندا هجي، ته وقت ڪڍندس. (۹-۵-۱۹۸۸ع)

■ ناراض ٿيندين، پر خفيقت اها آهي ته منهنجي واراڻسي، سمينار تي وڃڻ ڪري، منهنجي ڌيءُ تنهنجي ڪهاڻي ۽ ندران منهنجي ڪهاڻي ’مرڪ‘ ۾ ڇپڻ ۽ ڏيئي ڇڏي. ايندڙ برسي ۽ ٽمي ڪٿي ۽ ڪٿي اڳ ٿي ڪم آهي.

مرڪزي ساحت اڪادميءَ جي مڻڪار ڪميٽيءَ تي
ميمبر طور مونکي آڻڻ ۾ به هن جو ئي هٿ هو، ڇو ته هُو
اڪادميءَ جو ڪنوينر ٿي رهيو هئو. مون کي جڏهن ان طرح جو
پهرين پتر پهتو، ته ڪجهه عجب ۾ پيس پر پوءِ ٻين جي
معرفت ٿي ٻالڏ جو پتو پيئڻ ۾ ماليهءَ جي واٽان ان بابت
هڪ اکر به ڪين نڪتو. اهو ثابت ڪري ٿو ته هُو ساحتڪارن سان
گهڻو ڳوٺ ۾ ڀال پئي ٿيندو ٿي رهيو.

عمر جي لحاظ کان مان ماليهءَ سان ايترو جڙائو ته
ڪين ٿي سگهيس، تنهن هوندي به سال ۾ هڪ اڌ دفعو سندس
خط ايندا هئا، جي پڻ مختصر احوال وارا هوندا هئا. مون انهن
خطن جو نت ڪڍي پنهنجيءَ دائريءَ ۾ درج ڪري خطن کي
سائيڊل جو ضرور مضمون ڪين ڪيو. سندس آيلن خطن ۾ هو
سڌائين آءُ همت افزائي طرف ٿي اشارو ڪندو رهندو هو.
سندس ڪن خطن جو سار آهي.

ڪتاب ۾ به اکر پهتا. ورهيه اڳ جي زندگي ٿيڙي پل ۽
مون تي آئي. ڪن ۽ جوان ٿي ويس. ويچارن ۾ تون ۽ مان آڄ به
جوان آهيون. گجرات سرڪار سنڌي ساحتڪارن کي آساحت
ڪرڻ ۽ جيڪي ڪي ڪيو آهي، اهو سنڌ ۾ سنڌ يا پاڪ سرڪاريون
نه ڪري سگهيون آهن. توکي ۽ انيتا کي، مان سمجهان ٿو ته ڪي
انعام مليا آهن. مون کان پنهنجي ۽ انيتا جي قدرشناسيءَ جي
ڏس ۾ جيڪي ڪي ٿي سڃندو، اهو ضرور ڪندس.

اها حقيقت آهي ته پنهنجيون خواهه انيتا جون ساحت
رچنائون، انداز خواهه معيار ۾ ٿيڻ ليڪن کان بهتر آهن، خاص
ڪري ڀال ساحت جي ڏس ۾ ڪوششون ته بهتر داد جي قابل
آهن (۲ - ۵ - ۱۹۱۵ع)

”شعر ٿيڻو ڪري ”مرڪ“ ۽ ۾ ڇپيندس نه ته ”مرڪ-۲“
۾ ضرور ڇپيندس. مئٽر تمام ٿيڻو اچي ويو آهي. ”مرڪ“ کانپوءِ

صب الوطنيء جو مادو وڌيڪ ڏسڻ ۾ آيو آهي. کس سنڌي ٻولي، سنڌي ساحت، تهذيب ۽ ڪٿا ۽ سڏائين ناز رهندو هو ۽ ڪن ان واٽ تان آخر تائين پنهنجو قدم نه هٽايو. هو خيبر کان وٺي آخريين گهڙيءَ تائين سنڌي ٻولي ۽ ساحت سان ايماندار رهيو. هڪ ترقي-پسند سياستڪار هئڻ جي حيثيت ۾ ڪن اُسرندڙ سياستڪارن کي پوري شوق سان اُپاريو ۽ خستن دڙا ۾ ڪن سياستڪارن ساحت کي ڪمائيءَ جو ذريعو سمجهيو، اُتي گوبند مالهي ان پرمهرا کان ڪنهن طرح دور رهيو. هن پنهنجي خيالن کي سنڌي ٻولي ۽ ساحت لاءِ ڪنهن به غرض کان سواءِ سندس شيوا ۾ پاڻ کي اڀرڻ ڪيو. ڪاش ان روايت کي موجوده سنڌي سياستڪار به پنهنجي شڏ ٻڌيءَ سان آڻين!

خيستائين منهنجو سوال آهي، گوبند مالهيءَ سان منهنجي مُحالپ هوندي به ڪن جي مون سان ريت روايت اهڙي هوندي هئي، جيئن ٻين سياستڪارن سان سندس هوندي هئي. 'مُرڪا' رسالي ۾ هو منهنجيون رچنائون شايع ڪندو هو ته اهو به رچنائون هي ٿيڻ ۽ جي پوري پرک ڪري، البت اگر کيس منهنجي ڪابه رچنا پسند ڪانه ايندي هئي، ته اُها نه واپس ڪندو هو ۽ نه اُن بابت ڪا سُڻس ٿي ڏيندو هو، ۽ نه وري رچنا ڇپڻ لاءِ مان هن تي وڌيڪ زور رکي سگهندو هوس. هو هڪ ئي سمپادڪ هو، جيڪو گذري ويل سياستڪار بابت سندس پوريءَ واقفيت سان ذڪر ڪندو هو، پوءِ اهو سياستڪار وڏو هجي يا ننڍو. ڪن لاءِ صرف سڌي سياستڪار ۽ سنڌي ادب ٿي اهم انگ هوندو هو.

خوانيءَ ۾ مون کيس ڪاري شرواڻي، ڪارو چشمو ۽ مٿي تي ڪاري ٽوپي پاتل ڏٺو. اُن وقت ته سندس شخصيت ٿي ملندي هوندي هئي. پر آخر ۾ هو صاف سفيد سونهاريءَ ۽ اوڻل جشمي ۾ اڻيءَ پوشاڪ ۽ صديءَ واري لباس ۾ مايه ناز ٿي سٺو.

سرمور ساهتگار : گوبند مالهي

— ڪمل پياسي

شري گوبند مالهيءَ سان منهنجي ذاتي ڏيک ويٺ ان طرح به هئي، جو ديش جي ورهائي کان پوءِ اسين جڏهن ڪراچي ڇڏي گجرات جي آئند فلع جي ڪرماد ڳوٺ ۾ آياسين، ته سندس پتا بابا شري پوٽو مل ڪٿر به پنهنجي ڪٽنب سميت ڪرماد ۾ آيو ۽ سندس پٽي فرزند — دادا فارو مل ڪٿر ۽ گوبند مل ڪٿر — به اول اول ڪرماد ۾ آيا. پوءِ ته روزگار ۽ جيئون جي ٻين مشغولين ڪارڻ ڪرڻو وڃي الڳ الڳ ٿاڻيڪو ٿيو. ڊگري حاصل ڪرڻ کان پوءِ، منهنجي پهرين پوسٽنگ راجڪوٽ ۾ ٿي ۽ دادا فارو مل ڪٿر به اُتي اڪائونٽ کاتي ۾ عملداري عهدي تي هو. رشتو گهرو ٿيندو ويو، نه رڳو دادا جي ٻارن سان، پر گوبند مالهيءَ سان به، جو ته هو پنهنجي مربي ڀاءُ وٽ بمبئيءَ مان تڪڙو تڪڙو ايندو رهندو هو.

حاج گوبند مالهي جيون جا ۸۰ سال پورا ڪري ۱۰ فيبروري ۱۹۹۱ تي وڃي پرماتما جي گود ۾ واسو ڪيو. پر پنهنجيون ٽيڻي ياديريون سنڌين ۽ سنڌيت ٿي ڇڏي ويو آهي. سندس ناول ۽

صاحب کي سنڌي سنسڪرتيءَ جي شيوا جي عيوض، بحشائي اوارڊ سان نوازيو ويو. اها سنڌي قلم لاءِ فخر جي ڳالهه آهي جو مالحي صاحب کي ورلڊ وائيڊ پبليڪيشن طرفان سنڌي سنسڪرتيءَ جي شيوا بدولت، سونو ٻلو ڏيئي سندس عزت افزائي ڪئي ويئي، جيڪا مالحي صاحب جي نه پر سنڌي قوم جي عزت افزائي آهي.

سال ۲۰۰۰ ۾، سنڌي اڪادمي، دهليءَ، هن کي 'سڄي زندگيءَ جي خدمتن' لاءِ ايڪونجاءِ حزار روپين جي اوارڊ سان نوازيو.

سنڌي ٻولي، ساحت، ڪلا ۽ سنسڪرتيءَ جي ٻرندڙ مشال ۾ شري گوبند مالحي جي تصوير صاف ۽ چٽي ڏسي سگهجي ٿي، ڇو جو هن جو سڄو جيون انهيءَ ڪيتر ۾ اڀرڻ ڪيل هو. اڄ جڏهن ترقي پسند دؤر جي مورتِيءَ کي ڏسندا سين، تڏهن ان ۾ مالحي صاحب کي نه ڏسي، هر سنڌيءَ جي اکين مان گنگا جمن وٺڻ سڀاويڪ آهي. اهڙي محان ساحتڪار جو ڏکڻائي ديحانت، سنڌي قلم ۽ سنڌي ساحتڪار مرڪزن لاءِ هڪ ڪاپاري ڌڪ آهي، ان وسرندڙ واقعو آهي، جيڪو دل ۾ دھڪو ٿو پيدا ڪري. شال اهڙي سدا بحار ساحتڪار جي کوٽ پوري ٿي سگهي!

چاليد ڪتاب لکي ورتائين. خاص ڪري ناول، ڪھاڻي، ايڪانسي نائڪ، مضمون، سفر نامو، آتم ڪٿا ۽ تنقيدي ليک لکڻ ۾ پيشي ناموس ڪڍيائين. نقادن جي نظر ۾ سندس محارت ناول نويس ۽ ايڪانسي نائڪ ڪار طور وڌيڪ رهي. ناول نويسيءَ ۾ ته هُو پنهنجو مٿ ڀاڙ هو. شري گوبند مالحيءَ کي ۲۲ ناول لکيا آهن ۽ وڌيڪ ناول لکڻ ڪري کيس سنڌي ساحت ۾ ناول سموات جو خطاب عطا ٿيو. کيس ’پيار جي پيلاس‘ ناول تي ۱۹۸۲ع ۾ مرڪزي ساحت اڪادميءَ جو انعام حاصل ٿيو. مالحي صاحب اٽڪل چاليد ڪهاڻيون لکيون آهن، جيڪي جدا جدا چئن مجموعن ۾ شايع ٿيل آهن. ۲۲ ايڪانسيون لکيون اٿائين. اُهي پڻ ٽن گئڪن ۾ پکڙيل آهن. ’سنڌي ويسا سنڌ ڏسڻ‘، ’دلچسپ سفر نامو‘، پنهنجي آتم ڪٿا ’ادب ۽ اديب‘ (پنجن ڀاڱن ۾) لکيائين.

سنڌيت جي باغ جو حيءُ مالحي، ڏسڻ ۾ بلڪل سادو، لباس ۾ شاعراڻي نوع - اڇو چوڦو ۽ اڇو پجامو، ڪاري عذري، اکين تي ڪاري فريم واري عينڪ پهريندڙ، انسان دوست، ڀڃو ۽ خوددار هئو. هيڏو وڏو ماحڪار هوندي به منجهس اهم ڀاو جو نالو به ڪونه هو، ننڍي ۾ ننڍي يا نئين ليکڪ سان به هُو حُب سان گڏجنڊو هو، جڏهن ڪي ڪي وڏا ليکڪ اسٽوئسٽ هئڻ ۾ فخر وٺندا آهن. مالحي صاحب وقت جي قيمت ڄاڻندڙ، رقائتي نموني ڪم ڪندڙ، مارڪيوادي ويچاردارا جو هوندي به صوفي مت کي مڃيندڙ هڪ رج مڙس هو.

مالحي صاحب کي ڪيترائي انعام مليا. مرڪزي ساحت اڪادميءَ جي پوسٽار بعد، سندس ماحڪا يونٽان جو قدر ڪري، محاراشٽر راجي جي سنڌي ساحت اڪادميءَ ۱۹۹۰ ۾ کيس محاراشٽر گزرو پوسٽار ڏنو. ۱۹۹۱ ۾ کيس انٽر نيشنل لطيف آوارڊ، ديشيءَ جو عطا ٿيو. نه صرف ايترو، پر ۱۹۹۲ ۾ ڪلڪتي جي پارٽيه پاشا پريشد جو انعام پڻ حاصل ٿيو. ۱۹۹۲ ۾ هن

شا ميب ۽ ٻيا وغيره مٿڻ ۾ ايندا آهن. گوبسي ماواڻيءَ جي مرڳواس ٿيڻ کان پوءِ، ڪڪار منڊل جون مشمولون بند ٿي ويون. پڳونتي ناواڻيءَ جي ياد ۾ مالحي صاحب ساهتڪ مٿڙن شروع ڪئي، جنهن جو عنوان، پڳونتي ناواڻيءَ جي سڌائين مرڪنڌڙ پتري تان، 'مرڪ' رکيو، جنهن کافي شهرت حاصل ڪئي.

سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي وڏن جي ايلس اسڪنڊ (شيڊيول) ۾ آڻڻ لاءِ، ترقي پسند دؤر جي بيمورتي ۽ ڪن ٻين ليکڪن مٿي تحرڪ ڇڏيو ۽ آخر سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت جي جوڙجڪ ۾ جوڳي شڪ ڏياري. اهو سڀ مالحي صاحب جي اٽڪ ڪوشش سان برثواب ٿيو. تنهن کان پوءِ ڪن اديب دوستن ۽ مٿي 'ايل ڀارت سنڌي ٻولي ساهت سڀا' جو ڀاڄو وڌو. هن سنڌا جو مقصد هو جدا جدا شعبن ۾ ساهتڪ سمبلن، ليکڪ سيمينار ۽ سيمينٽڪ ڪاريه ڪرم پيش ڪرڻ ۽ انهن دؤارن سنڌي ساهت ۽ سنڌي سنسڪرتيءَ جي راه تي وٺي وڃڻ. اها پروگرام آڄ سؤڌو ڇالو آهي. مالحي صاحب مڌڪور سڀا جو ۱۹۸۰ کان وٺي ۱۹۸۷ تائين، لڳاتار اٺ سال چونڊيل پريزيڊنٽ ٿي رهيو. سندس ايامڪاريءَ ۾ هن سڀا کافي پروگرام پيش ڪيا. هن سنڌا جو مرڪز چڱي عرصي تائين ميمبئيءَ ۾ رهيو، پر هاڻي موجوده پريزيڊنٽ خٽپور جو هئڻ ڪري، مرڪز به خٽپور ئي رکيو ويو آهي. سنڌي ساهت، ٻولي ۽ ڪٽ ۽ سنسڪرتيءَ جي صوت انشيءَ سنڌا دؤارن مٿنڌي رهي ٿي. ان سنڌا ۾ مالحي صاحب جون ڪيل شيواڻيون وساري نٿيون سگهجن.

مان فخر سان چئي سگهان ٿو ته شري مالحيءَ جو الڳ الڳ ڪيترن ۾ يگانو يونٽان هئڻ جي باوجود ساهتڪ ڪتر ۾ سندس دين وسارڻ جي نه آهي. انهيءَ ڪري هو هڪ عظيم ساهتڪ شخصيت ڪري ليکيو ويندو آهي. مالحي صاحب ساهت ۽ الڳ الڳ شرح ۾ رچي رڪندي فلم آزمائي ڪئي ۽ اٽڪل

مان ڪڍڻ وارو سندس مٿر سوڀو ٿيائيندائي هئي، جنهن جي سنگ ۾ هڻو سماجواڊي وينچارن ڏانهن مائل ٿيڻ ڪري، ڪميونسٽ رائيزر غور ڀريو. ڪراچيءَ جي ڪميونسٽ تحريڪ جو سيڪريٽري پڻ ٿي رهيو. اهو ڏيکاري ٿو ته مالحي صاحب کي هر ڪيتر ۾ عيوضي پٿو حاصل ڪرڻ جي چاهنا هئي.

سنڌي سنسڪرتيءَ جي قسمن ۽ ۱۹۵۹ع ۾ ٿوبند مالحيءَ سنڌي ڪاڪار منڊل برپا ڪيو، جنهن دوران هن جا لکيل ۽ هدايت ڪيل ڪيتراڻي ناٽڪ پيش ڪيا ويا، ڇاڪاڻ ته مالحي ڪيترا سال 'انڊين پيپلس ٿيئٽر' سان جڙيل رهيو هو، جتي رتوڪ گبٽڪ، آر-ايمر سنگهه ۽ ٻين نالي وارن اسٽيج ڪاڪارن جي لڏوچڙ ۾ آيو. ٿوري ۾ چئجي ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ناٽڪ کي اوسر ڏيڻ ۾ ۴ نئين سر سنڌي رنگ منچ جو وڪاس ڪرڻ جي شروعاتي دؤر ۾، مالحيءَ جو يونڊان قابل ذڪر آهي. بمبئيءَ ۾ ٻين ناٽڪي سنسٿائن جي وجود ۾ اچڻ ڪري، مالحي صاحب ڪاڪار منڊل کي سنگيت ڪيتر تائين محدود رکيو. هن ڏس ۾ کيس سنڌين جي ڪوئل سڌا حيات ڀڳونتي ناواڻي ۽ شريلي آواز واري سترام روحڙا جو پورو پورو حڪار مليو. هن سنسٿا دوران مالحي صاحب سنڌي سنگيت ۽ درشڪن ۽ ٻڌندڙن ۾ چاهه پيدا ڪيو. لکين سنڌي خواهه غيرسنڌي درشڪن کي، سنڌي سنگيت جو رس وٺايو. نه سنڌي سنگيت جهڙوڪ لولي، اوراڻا، ڏاڏا ۽ سنڌي تهذيب جا مذاقي گيت، سنڌي رنگ منچ تي پهرين دفعو آڻڻ جو شرف ٿوبند مالحيءَ کي آهي. هن نه رڳو ڀارت جي مختلف شهرن ۾ ناٽڪي انداز ۾ سنگيت پروگرام پيش ڪيا، پر وڌيڪي ملڪن جي سنڌي باشندن کي به سنڌي گيتن ۽ ڪنهن وسيلي وندرائي، منجهن سنڌي سنگيت ۽ ڪاڪا ۽ چاهه پيدا ڪيو. ان جي اثر ڪري اڄ سنڌي جهڙت ۾ شپ پوسن تي فلمي گيتن جي بدران ڀڳونتي ناواڻي ۽ ٻين ٻائيندڙ ڪاڪارن

مضمون شايع ڪيا هئا. ان ڪتاب ۾ اسان جي سدا خات گوبند مالحيءَ جو مضمون پڻ موجود آهي. اهڙي سنڌو سسڪرتيءَ جي جوت شاڻايندڙ ساهتڪار جو جنم سنڌ جي ضلع نوابشاه ۾ ناروشاد ڳوٺ ۾ هڪ زميندار ڪٽنب ۾ پنجين آگسٽ ۱۹۲۱ع تي ٿيو هئو. اسڪولي تعليم ناروشاه ۾ پرائڻ کان پوءِ اوچي تعليم پوريائين ڪجهه وقت شڪارپور ۽ پوءِ ڪراچيءَ جي ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ پرايائين. اتان بي. اي. ڪرڻ کان پوءِ مالحيءَ کي وڪالت ڪرڻ جو ويچار ٿيو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ ايل. ايل. بي پاس ڪيائين. پڙهڻ جي زبردست شوق ۽ گهرو ماحول، سندس ساهت ۾ دلچسپي جاڳائي ۽ اسڪولي جيون ۾ ئي لکڻ جو شوق پيدا ٿيس.

سنڌ مان لڏپلاڻ ڪري، هندستان جي بمبئي شهر ۾ ڪيمو ڪوڙڻ بعد، سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ ترقيءَ لاءِ جيڪا سنڌيت جي هلچل هلي هئي، تنهن ۾ سنڌي ساهتڪارن جي جيڪا لمبوري اڳري ٿي، تنهن ۾ گوبند مالحي اهم ترين مورتي هئو. هنن ٻوليءَ جي هٿ ڪري، هن هر ڪٿه جي شاخ ۾ اهم رول ادا ڪيو ۽ اوج ڪوٺيءَ جي ساهتڪار طور پنهنجي جاءِ جوڙي ورتي.

ورهاڻي کان اڳ، مالحي صاحب راجنيتي ڪيتر ۾ به ڪم ڪيو. ۱۹۲۵ع جي اسيمبلي چونڊن ۾ ڪانگريس اُميدوار شري نيوندرام وشنداس جي فائدي ۾ پرچار ڪاريو ڪيائين. اها ڳالهه زميندار طبقي جي سندس پتا کي ڪين وٺي. ان ڳالهه تان سندن ويچارن ۾ متعبد ٿيا، پر مالحي پنهنجن ويچارن تي اڏول رهيو. نتيجي طور، پي. ايڇ. ڊي. ۾ آئبٽ ٿي ۽ پٽ کي پي. ايڇ. جو گهر ڇڏڻو پيو. ۱۹۲۲ع جي ڪئٽ اينڊيا هلچل ۾ به گوبند مالحيءَ پرخوش محرو ورتو ۽ بين انٽر بين سان گڏ گرفتار ٿيو. نه مٿي ڪو محمان پڻ ٿيو. کيس ڪانگريس ماحول

مان ڪيڏن وارو سندس متر سويو ڳيانچنداڻي هئو، جنهن جي سنگ ۾ هُو سماجواڊي ويچارن ڏانهن مائل ٿيڻ ڪري، ڪميونسٽ رائیٽر طور پرسيٽ ٿيو. ڪراچيءَ جي ڪميونسٽ تحريڪ جو سيڪريٽري پڻ ٿي رهيو. اهو ڏيکاري ٿو ته مالهي صاحب کي هر ڪيتر ۾ عيوضي پڻو حاصل ڪرڻ جي چاهنا هئي.

سنڌي سنسڪرتيءَ جي ڦهلاءَ لاءِ ۱۹۵۹ع ۾ گوبند مالهيءَ سنڌي ڪلاڪار منڊل برپا ڪيو، جنهن دؤاران هن جا لکيل ۽ هدايت ڪيل ڪيتراڻي ناٽڪ پيش ڪيا ويا، ڇاڪاڻ ته مالهي ڪيترا سال 'انڊين پيپلس ٿيئٽر' سان جڙيل رهيو هو، جتي رتوڪ گهٽڪ، آر-ايمر سنگهه ۽ ٻين نالي وارن اسٽيج ڪلاڪارن جي له وچڙ ۾ آيو. ٿوري ۾ چئجي ته ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ناٽڪ کي اوسر ڏيڻ ۾ ۽ نئين سر سنڌي رنگ منچ جو وڪاس ڪرڻ جي شروعاتي دؤر ۾، مالهيءَ جو يوگدان قابلِ ذڪر آهي. بمبئيءَ ۾ ٻين ناٽڪي سنسٽائن جي وجود ۾ اچڻ ڪري، مالهي صاحب ڪلاڪار منڊل کي سنگيت ڪيتر تائين محدود رکيو. هن ڏس ۾ کيس سنڌين جي ڪوئل سدا حيات پڳونتي ناواڻي ۽ سُريلِي آواز واري سترام روڙڙا جو پورو پورو سحرڪار مليو. هن سنسٽا دؤاران مالهي صاحب سنڌي سنگيت لاءِ درشڪن ۽ ٻڌندڙن ۾ چاهه پيدا ڪيو. لکين سنڌي خواهه غيرسنڌي درشڪن کي، سنڌي سنگيت جو رس وٺايو. نهج سنڌي سنگيت جهڙوڪ لولي، اوراڻا، لاڏا ۽ سنڌي تهذيب جا مذاقي گيت، سنڌي رنگ منچ تي پهريون دفعو آڻڻ جو شرف گوبند مالهيءَ کي آهي. هن نه رڳو ڀارت جي مختلف شهرن ۾ ناٽڪي انداز ۾ سنگيت پروگرام پيش ڪيا، پر وديشي ملڪن جي سنڌي باشندن کي به سنڌي گيتن ۽ ڪلامن وسيلي وندرائي، منجهن سنڌي سنگيت ۽ ڪلا لاءِ چاهه پيدا ڪيو. ان جي اثر ڪري اڄ سنڌي جڳت ۾ شپ پرسنگن تي فلمي گيتن جي بدران پڳونتي ناواڻي ۽ ٻين ٻائيندڙ ڪلاڪارن

مضمون شايع ڪيا هئا. ان ڪتاب ۾ اسان جي سڌا خاتا ڳولند
 مالحيءَ جو مضمون پڻ موجود آهي. اهڙي سنڌو سنسڪرتيءَ جي
 حوت جا ٻائيندڙ ساهتڪار جو ختم سنڌ جي ضلع نوابشاه ۾
 نارو شاه ڳوٺ ۾ هڪ زميندار ڪٽنب ۾ پنجين آگسٽ ۱۹۲۱ع
 تي ٿيو هئو. اسڪول تي تعليم نارو شاه ۾ پرائڻ کان پوءِ اوڀري
 تعليم پوريائين ڪجهه وقت شڪارپور ۽ پوءِ ڪراچيءَ جي
 ڊي. جي سنڌ ڪاليج ۾ پرايائين. اتان بي. اي. ڪرڻ کان پوءِ،
 مالحيءَ کي وڪالت ڪرڻ جو ويچار ٿيو ۽ ۱۹۲۳ع ۾ اپيل، ايل. بي.
 پاس ڪيائين. پڙهڻ جي زبردست شوق ۽ گهرو ماحول، سندس
 ساهت ۾ دلچسپي جا ٻائي ۽ اسڪول جي حيات ۾ ئي لکڻ جو
 شوق پيدا ٿيس.

سنڌ مان لڏپلاڻ ڪري، هندستان جي بمبئي شهر ۾ ڪيمو
 ڪوڙڻ بعد، سنڌي ٻوليءَ جي بچاءَ ۽ ترقيءَ لاءِ جيڪا سنڌيت
 جي هلچل هلي هئي، تنهن ۾ سنڌي ساهتڪارن جي جيڪا
 نمورتي اڳري ٿي، تنهن ۾ ڳولند مالحي اهم ترين مورتي هئو.
 حرفن مولڻي هئڻ ڪري، هن هر ڪلا جي شاخ ۾ اهم رول ادا
 ڪيو ۽ اوج ڪوٺيءَ جي ساهتڪار طور پنهنجي جاءِ جوڙي
 ورتي.

ورهاڻي کان اڳ، مالحي صاحب راجنيتي ڪيتر ۾ به ڪم
 ڪيو. ۱۹۲۵ع جي اسيمبلي چونڊن ۾ ڪانگريس اميدوار شري
 نيو ندرام وشناس جي فائدي ۾ پرچار ڪاريو ڪيائين. اها ڳالهه
 زميندار طبقي جي سندس پتا کي ڪين وڃي. ان ڳالهه تان
 سندن ويچارن ۾ متعبد ٿيا، پر مالحي پنهنجن ويچارن تي
 اڏول رهيو. نتيجي طور، پي. ٽي. ۽ پي. ٽي. ۾ آگسٽ ٿي ۽ پٽ کي
 پي. ٽي. جو ٽيهر ڇڏڻو پيو. ۱۹۲۲ع جي ڪئٽ اينڊيا هلچل ۾ به
 ڳولند مالحيءَ پُرحوش بھرو ورتو ۽ ٻين انٽيليجن سان گڏ گرفتار
 ٿي، ٽي مهينا جيل جو محمان پڻ بڻيو. کيس ڪانگريس ماحول

سنڌي ساحت اڪادمي دحليءَ ۽ ۲ آڪٽوبر ۱۹۹۷ع تي، ليکڪ سان ملاقات (Meet the Author) نالي ڪارڻ ڪرم جو آيو جن، جئپور ۾ رکيل ليکڪ سيمينار ۾ ڪيو ويو، جنهن ۾ سدا حيات شري گوبند مالهيءَ جي ساحتڪ يوغدان تي، ڀارت ڀر جي ساحتڪارن ۽ نقادن سندس ٿي حاضريءَ ۾ بلڪل بي رياءِ سان ڳالهايو هو ۽ سندس مڪمل ساحت تي ۽ خاص طور آخري دؤر ۾ شايع ٿيل آتم ڪٿا تي، چٽي روشني وڌي ويئي. انهيءَ موقعي تي، سندس جيون ۽ ساحتڪ يوغدان سان وابستہ هڪ فولڊر ٽائپ پئمپليٽ روايت موجب ڇپايو ويو هو، جنهن ۾ مالهي صاحب بابت لکيل سٽون هٿ ڏيان ٿو :

Gobind Malhi is considered a high priest of progressive literature in Sindhi. He is a trend setter in depicting social reality to the core in his works and portrays the emotions and aspirations, the hopes and fears, the inner heavens and hells of the lower middle class society in detail. His works reveal the gloomy side of life.

اهڙي سدابهار ساحتڪار جي اوچتي ديدانت تي هندواسيءَ ۾ شري ڪيرت ٻاٻاڻيءَ جي لکيل هڪ ليکڪ جو عنوان ٿي آهي ”لڪن ۾ نه پر ڪروڙن ۾ هڪ گوبند مالهي.“ اُن سري هيٺ، ٻاٻاڻي صاحب هڪ عظيم اديب جي ويجهڙي کي چڻ آڻين ۾ قلم ٻوڙي لکيو آهي : ”سنڌي ساحت جي آڪاس جو چمڪندڙ ستارو، ٿئي پيو. سنڌي باغ کي سنواريندڙ مالهي بنا موڪلائي هليو ويو. سنڌي جڳت مان ساحتڪ روشني صفا هلي نه ويئي آهي، پر اُن ۾ جيڪائي ته ضرور آئي آهي. مالهي هڪ روشن منار هئو ۽ ساحتڪ عمارت جو وڏو ٿنڀو هئو.“

مون ۱۹۸۲ع ۾ ’سنڌي ساحت جا ستارا‘ هڪ ڪتاب شايع ڪرايو هو، جنهن ۾ مرڪزي ساحتڪ اڪادميءَ جي انعام وڃيٽا سنڌي ساحتڪارن جي جيون ۽ سندن ساحتڪ يوغدان سان وابستہ

اِهو ڏيکاري ٿو ته کيس ٻوليءَ سان ڪيترو نه پيار هو ۽ اِهو درد کيس اُندر ئي اندر کائي رهيو هو ته متان ٻولي جتن مان ڪسڪي نه وڃي. جيتوڻيڪ سندن نظريو هميشه آشاوادي رهيو، اُميد ۽ آفت به هوندو هئس ته اسان جي ٻولي هميشه زندهه رهندي، ته به حالتون ڏسي اڄ جي سنڌين جون، اُندر ڪڏهن ڪڏهن ڪاڇي به ٿو وڃي.

سنڌيت جي جوت جڳاڻڻ وارا هڪ هڪ ٿي هلندا ٿا وڃن. ڪوڙي اُميد رکي ويٺا آهيون ته ڪي جاڳندا. شل انهن ساحتڪارن ۽ سنڌيت جي مستن جي دعا ڪجهه چمتو ڪري ڏيکاري، جو ڪي سنڌي ٻوليءَ کي وڌائڻ وارا جوان پيدا ٿين. اهڙي اُميد دادا مالهي صاحب جي دل ۾ به هميشه رهندي هئي ۽ اسان کي به آهي. ڪي جاڳندا، ضرور جاڳندا!

سنڌي لاڏن ۽ لوڪ گيتن جو ڪتاب ساهتيه اڪادميءَ پاران لکڻ لاءِ مليو هو. گوپند مالهيءَ کي فون ڪيائون: آئيئي ڪي نوان لاڏا ۽ لوڪ گيت؟ جيڪي مون وٽ هئا، سي ته مون کين بر-وقت ڏنا، ۽ اهڙو ته خفت وٺي ويو مون کي لاڏن ۽ لوڪ گيتن ڳولڻ جو، جو جيڏانهن به وڃان، وڃي اُهي زالون ڳولهي لھان ۽ انهن کان ڳارائي لکندي وڃان ۽ وري هتي اچي مالهي صاحب کي فون ڪريان. پاڻ ڪانڊيوليءَ مان ڪڍي ايندا هئا ۽ اُهي ڪٺڻ، وري پڙهي، سُر پڙهي، پوءِ ڪٺي ويندا هئا. الائي اهو ڪتاب ڇپيو آهي، الائي نه! ضرور ڇپجڻ کپي، نه ته مالهي صاحب جي ڪيل محنت اجائي ويندي. هن جي ڪيل جاکوڙ جو قدر ٿيڻ گهرجي.

سنڌي ٽائيمس ايندي آهي. ٽئين صفحي تي مالهيءَ جو ليک نه ڏسي، ڏاڍي کوٽ محسوس ٿي ٿئي - ”۽ بس“ ائين بس ٿي ويو آهي!

باد رهندو. پالڪ ۽ سنگيت ٻڌندڙ جو ليکڪن چاهي ڪٽڪارن سان روحاني رشتو جڙيل رهندو آهي. پالڪ سندن رچنائون پڙهي اُنهن سان روح رهاڻ ڪندو رهندو آهي. منحوتو نه ڳوٺند مالحيءَ سان اهڙو ئي رشتو پڪو هو. سندس ناول ملي يا ڪهاڻي ملي، نالڪ هجي، پڙهي داد ڏيندي هئي.

پهرين پهرين مون سندس ناول ”انسون“ پڙهيو هو. ”پڪيٽڙا ولر کان وڇڙيا“، ”ديسي سيل ڪڇن“، ”عشق ٺاهي راند“ ۽ ٻيا ڪيترا ناول. سڀني ناولن ۾ سنڌيت جو ڳڻاءُ آهي. شاه صاحب جا ڪي بيت، ڪا لوڪ ڪهاڻي آهي، ڪٿي سٺيءَ آهي، ڪٿي ماڙيءَ جو ذڪر ته ڪٿي ليه چنيسر، ته ڪٿي مؤمل-راڻو. مطلب ته شاه صاحب جون سورميون هن جي خيءَ سان جڙيل هونديون هيون، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن قصي يا ڪهاڻيءَ ۾ ظاهر ٿي پونديون آهن. سنڌي ۽ سنڌين جي هيون — ورهاڱو، لڏپلاڻ، وري ورهائجڻ جون ڪوششون — اهي سڀ ذڪر لکڻ سندس لکڻين ۾ ختي ڪٿي نمايان آهن. اهڙو سنڌيت جو شيدائي، سنڌين ۽ سنڌائين جيئرو آهي.

”مٿان چئو ويو مري مري، هو جيئرو آ جهان ۾.“

”ٻاٻي“ ناول جڏهن مون پڙهيو، ٿي چار ڏينهن ڏاڍي بي آرام هئس. اوچتو دادا ڳوٺند مالحي هفتي کن کان پوءِ مليو. مون کيس چيو ته هيءُ توهانجو ناول مونکي ڏاڍو وڻيو آهي، هنديءَ ۾ ترجمو ڪريان؟ چيائون: ٻلي، پر پهرين ڇپائڻ وارو ڳولڻ. مون ٻه-ٽي صفحا ڪيا، پر هنديءَ ۾ ڪير ڇپائي. ڪو تيار ٿي نه ٿئي. اسان کي سڌي ڪتابن ڇپائڻ ۾ ئي دقت ٿي ٿئي، باقي هنديءَ ۾ ڇپجڻي!

مون کان ختي نه ٻارائيندو هو، ته نارائڻ ’شيام‘ جو هيءُ نمونو ساڻس آڻي، تنهنجو ڪتاب مڙهاڪي. ته هتي سنڌ ۽ سنڌ وارن

هوُ جيئرو آ جهان ۾

— پارو چاولا

اُتي اُڙا لوڪ، سامي ويا سنسار مان،
هُئا جن جي هٿ ۾ رڌ-بڌ جڙا ٿوڪ،
ڪال ڪري ٿو سڀ کي، ڦري سمي سان ڦوڪ،
تون چو ماري جيوڪ، وينين وساري رام کي! (سامي)

اُها سچن جي ساک، پاڻ ڏنسين ٿريءَ ۾ توڙي
ڏي ٽهي لڏ ٽول، اصلي عين اندر ڏاڪول.

سرير ته فاني آهي. اُهو ته اڄ نه سِيان، شاڪ ۾ ملڻو ئي
آهي. پُر اُن منش جا ڪيل ڪم سدائين اُمر آهن. هن جي ديش
۽ جاتيءَ! ۽ ڪيل شيوا، ڪڏهن ڪونه مرندي! اُڙا شخص
هميشه اُمر آهن، جيئرا آهن، جيڪي جاتيءَ کي ياد آهن.

دادا ٿوبند مالحي اڄ پنهنجي ساحتبه ذريعي، سنڌي
سنگيت، جيڪو هن ڪڪار منڊل دواران نه رڳو ڀارت ۾ پر دنيا
جي ڪيترن شهرن ۾ به، پڳونتي ناولي ۽ ٻين ڪڪارن سان
ٿڌ جتي ڪٿي ٿئي، اُهو ڪڏهن وسرڻ جو ماضي، اُهو ڪنڀار ڀڳ

بلندي ئى مالحى صاحب لکبر - " سُئلى ڪتاب شى شىء
 صرف پحم ٿو ٿيڪن. گذريل چاليهن سالن کان لڳاتار بياھي
 رحيا آھيو، اڃا ڪا گھٽ ڳالھ آھي ڇا؟ ڏٺي ڪري وڌندارھيو."
 شري موبند مالحى، جنھن ۱۲ سالن جي عمر ۾ شاعريءَ سان
 شروعات ڪئي، آهتي حلي سوين مضمون، ڪيتريون ئي ناياب
 ڪھاڻيون، اُنڪ ناٽڪ، ايڪانڪيون لکيون. سندس شاعڪار
 رچنائون - شرم ٻوٽي، ڏيبي سين ڪڇن، پڪيڙا وٺر کان وٺريا،
 آنسون، پيار جي پياس (جنھن تي مرڪزي ساهتيه اڪادميءَ جو
 انعام حاصل ڪيائون) وغيره وغيره - پنجويھ-ٽيھ ناول لکي
 'ناول سمراٽ' جو خطاب حاصل ڪيو. مالحى صاحب کي محاراشٽر
 گزرو-پڙسڪار هڪ لک رُپيه، ڏيبي جي "سڌائين گڏ سنڌي" طرفان
 لطيف-آوارڊ گولڊ ميڊل، اُنڪ ميڊل ۽ ٽرافين سان سنمايت
 ڪيو ويو، پر هن صاحب طب، خليمائي، نياز ۽ بوڙت، سادگي ۽
 شڪار ڪين ڇڏيو.

سنڌي فلم "سندوءَ جي ڪيناري"، اُڳل-ڀارت سنڌي ٻولي ۽
 ساهتيه سڀا ۾ الڳ-الڳ محذرن، ٽيڪسٽ بوڪ بيورو، ساهتيه
 اڪادمي، سي.ايتي.ڊي، سنڌي ٻولي وڪاس پريشد، محاراشٽر سنڌي
 اڪادمي وغيره اُنڪ ادارن ۽ سنسٿائن سان مالحى صاحب شى
 وابستگي بڻائي ليکبي. سنڌ ۽ سنڌيت جو شيدائي، مالحى صاحب
 هڪ ڪھاڻيڪار، ناول-نويس، ناٽڪڪار، خدايتڪار، ڪهاڪار،
 فلمڪار، مضمون نگار، پترڪار، سنگيت جي سؤڃيه-پوشيه رکندڙ،
 ڪپڻا جو پارکو، سنڌيت شى حلچل جو سُڪاني روح روان، فطرتن،
 دلبر دوست ۽ سڀ کان وڌيڪ هڪ نيڪ انسان هئو. چئي سگهجي
 ٿو ته اُڏھ شى باغ جو مالحى، هڪ برحستو باغبان، حلي ويو
 آھي. سنڌي اُڏھ ۾ پيام ڪيترا ئي مشهور، مقبول ۽ قابل
 فلمڪار آهن، پر هن صاحب جو مثال پرخڻ ڏاڍو ڏکيو ٻيو لڳي.
 س، هڪ ۽ حوتى لڏي ويو.

ويا هئا. ڪن به به اکر ڳالهايا ته ڪن گيت يا شعر ٻڌايا، پر
 چڀي-چوري جي شروعات آڃان ڪانه پئي ٿي. ڀڳوان کان پڇيڻ
 ته چيائين - ”نرس، بمبئيءَ مان به ڪي دوست اچي رهيا آهن.“
 تهوريءَ دير بعد، ادي بلديو ٻڌرائي اچي ٻڌايو ته ”سڌو
 اسٽيشن تان پيو آڃان، گاڏي به ڪلاڪ ليٽ هئي.“ ڪيترا متر
 پريان-پريان کان آيا هئا، دير ٿي رهي هئي. ڪي دوست پليٽ
 کائي هٿ ملائي واپس وڃڻ لڳا. اٽڪل نوين بجي دادا وشنو شهاڻي
 مٿي آيا ۽ چيائون - ”گوبند مالهي ۽ ٻيا دوست اچي ويا آهن.“
 جڻمڻ پورو ٿيندي ئي مالهي صاحب، ٽيڪچند مست، مڙچو
 مسڪين، هيملٽا سان گڏ ڪمري ۾ داخل ٿيا. سڀ قرب سان
 گڏيا. مالهي صاحب چيو - ”گهايل! تنهنجي ڪري آيو آهيان.
 پمپري اسٽيشن تي گاڏي بيٺي ته سڀ چون پيا ته دير ٿي ويئي
 آهي، دوست به هليا ويا هوندا. جيت لهي ٿا پئون. مون چيو مان
 ’نه‘، گهايل ڏٺو وڃي ۽ اڄ سندس جنم-ڏينهن جي
 آهي، اُتي ضرور هلنداسين.“ مون مالهي صاحب کي پاڪر پاتو
 ۽ اکين اکين کي چيو - ”قربان وڃان آهڪان جي قرب تان.“ چيو
 چورو هلندي، ميزبان ڀڳوان، مالهي صاحب کان پڇيو - ”سائين!
 جيڪي چئو، چاند، ڪافي؟“ مالهيءَ مڙڪندي مون ڏانهن
 نهاريندي چيو - ”هيءُ به ڪو ٽائيمر آهي چاند يا ڪافيءَ جو؟“
 سڀ کلڻ لڳا. مون چيو - ”هيٺ گاڏي تيار بيٺي آهي، هلو
 گهر ٿا هلون.“
 مالهي محفل جو مور هو، حرڊل عزيز هو. ٻئي ڏينهن صبح
 جو ۱۱-بجي کين پمپريءَ جي چئم هنداءِ اسڪول جي ڪال ۾
 جلبي ۾ شرڪت ڪرڻي هئي. اُتي وڃي، مڪاميلو ڪري، ڪانڊ
 موڪلائي مان ڊبئيءَ هليو ويو هوس.
 ۱۹۹۸ع ۾ منهنجو هڪ ڪتاب ”ميٽري-چونڊي“ (جنهن
 ۲۰۰۰ع ۾ وڪاس پريشد، بڙودا، وارن، جن سال جي بچت
 ۲۰۰۱ع ۾ ظاهر ٿيو. ڪتاب جي ڪ

ڏياريا ويا هئا. ٻيڙي-ڍوڍ سبب، حال خي سامهون، رستي خي هئي
 پاسي ڪيترائي مقبول ليڪڪ اسٽرائيڪ تي ويٺل هئا. حال مان
 نڪرندي ئي ڄاتل-ڄاڻاڻل آديمن کي ڏسي مان ڄڻن طرف وڌي
 وئس. هري موٽوڙي ۽ ”هلو-هلو“ جو جواب ڏنو، موٽي پرڪاش
 به موٽ ۾ مُشڪيو، ٻين به هٿ لوڏي منحنجڻن پايوائڻن خي موٽ
 ڏني. مالحي صاحب اُٿي گلي مليو ۽ پڇيائين، ”ڪٿي لڏو
 آهين، هالي ڪيڏانهن ويندي؟“ مون چيو، ”سائين! ڪجهه
 ڏينهن اڳ پڻ ڪڏ پرڪاش کي چيو هوم ته باندرا-سميلن تي
 اچڻ چاهيان ٿو، پر بمبئيءَ ۾ رهڻ جو مسئلو اُٿم، ته يڪدم
 ورائيو هئائينم.“ ”پا، آسان جي گهر سان ٽاڪرڙو هليو اچي، صبح
 جو ڊيوٽي تي ويندي (تڏهن ڪڏ پرڪاش آر.ڪي.ئي. اُلسنگر ۾
 سڏي ۽ جي ليڪچرر هئي) مان توکي نئشنل ڪاليج ۾ سان ڇڏيندي
 وينديس.“ پر مالحي صاحب! ائين نٿي ڪري سگهيس، جو پوني
 کان اڄ صبح جو ئي هٿ آيو آهيان، ۽ هالي اُلسنگر وڃڻ جو
 وڇار اُٿم.“ ان تي له پھ مالحي صاحب چيو هو- ”پيارا، لڪل
 پيو لڳين.... اڄ رات مان به ٻاهر پيو وڃا، نه ته جيڪر پاڻ سان
 وٺي هٿان ۽ ها. مير، هڪ دوست کي فون ڪريان ٿو ۽ ڪم تي
 ويندو. اڄ رات جيت ئي رهي، صبح جو هليو وڃي.“

منحنجڻن اکين آڳيو، ”صدقي وڃا آوهان هي قرب ٿان.“
 ايتري ۾ گوپ سڏو! اچي پاسي ۾ بيٺو، ڪُلھي تي هٿ رکي
 چيائين، ”هل ڀءُ.“ گوپ کي ٻڌائيم ته مان ور-ور چونڌو آهيان
 ته مت-پيد ٿي سگهي ٿو، من-پيد نه ٿيڻ گهرجي! ڪڏ پرڪاش
 ۽ مالحي صاحب ان جو مثال پيش ڪيو آهي! گوپ سڏو! چيو،
 ”مالحي مٿان آهي.“

هڪ ٻيري ٻيڙي تي وئس. پوني خي عالمن-آديبن سان
 هڪ ميٽري ميٽر، منحنجي خنم-ڏينهن خي بحاني، دوست يڳوان
 هراڻي خي شاهه تي رکيو ويو هو. قريب قريب سڀ سڄڻ اُپتي

ٽڪ "مڪان خالي آهي" به پيش ڪيو هئوسين، جنهن ۾ مساواڙي
 ماعر اُميدوار جو ڪردار مان هوس، ته مالي صاحب پنهنجي
 ٽڪنيڪي صلاحيتن سان گڏ بڙودا جي ڪم ڪارن کي داد ڏيڻ
 هئو. ڪجهه وقت پڇاڻا، بڙودا جي ئي گانڌي نگر گرو-حال ۾،
 آئون ٽرام وار شيا ڪئمپ ۾ اسڪول جي سالياني جلسي ۾، حريڪانت
 جو ناٽڪ "آخر جيت آسان جي"، جنڊيءَ ۾ انواد ڪري مون پيش
 ڪيو هئو. ناٽڪ جي رحسل هندي هڪ شاعر جو اوچتو مالي صاحب
 سان مڪاميل ٿيو. سڄي اسڪرپٽ نظر مان ڪڍڻ بعد، چيائين -
 "ائين اصل نٿو لڳي ته انواد ويٺو پڙهان. ها، هڪ تفاوت آهي
 ۽ اهو اهو ته بڙودي ۾ مون هندي ناٽڪ سنڌيءَ ۾ ڪيو هئو، ۽
 تون هاڻي سنڌي ناٽڪ جنڊيءَ ۾ ڪري رهيو آهين. شاباس آئيئي."
 مالي صاحب ڪجهه ڪارگر صلاحيتن به ڏنيون هيون، جن تي عمل
 ڪيو هئوسين. اُن جلسي جو مکيه مهمان هئو دادا يروفيسر رام.
 پنجواڻي. پنجواڻي صاحب منچ تي اچي منهنجي پٺي ٺهري ۽
 مڃڻ لاءِ چيائين، "اصلي ٿيون لڳن." اُن ناٽڪ ۾ مان مکيه رول
 هڪ سپاهيءَ جو ڪري رهيو هوس. جلسي پوري ٿيڻ بعد مون جڏهن
 پنجواڻي صاحب کي مالي صاحب جي ڏنل ڪارگر صلاحيت
 ٻڌايو، تڏهن چيائين، "سچ-پچ مالي هڪ مڪمل ۽ مقبول ليکڪ
 ناٽڪ ڪار ۽ ڪم ڪار آهي."
 گذريل چئن ڏهاڪن ۾ مالي صاحب سان مڃاڻون ڪرڻ
 جا انيڪ وجهه مليا. بڙودي، گانڌيڌام، پوني، دهلي
 ڊبئي ۾. اگر حركت مڃاڻ جو دستار ڪندس ته هڪ مضمون
 پر هڪ ڪتاب لکي پوندو. هن فقط ٻن-ٽن مڃاڻن جو مست
 ذڪر ڪندس.
 نئشنل ڪاليج، بانڊرا، ۾ سر-ڀارت سنڌي ٻولي ساهتيه
 وڪاس نيا طرفان هڪ سيمينار ڪيو. اُن محفل ۾ ڪويتا-پاٽ

ٿيو. ساليق ٿان جي آزاد طمع مار ۾ پنهنجي پسا طرفان ڪئي
ڪل ادبي ڪتابن مان ئي ادبي رشتا پيدا ٿيا. رهنمائي
هنن ۾ ڪابه دلچسپي نه رکنديون ڇاڪاڻ ته هنن قدرتي
سونهن ۽ سنگيت ۽ اڪير پيدا ٿي. سنگيت سندس دل جي ڌڙڪڻ
ٿئي، سندس ساه ۾ سمائجي ويو. سنگيت يا ڳائڻ وديا جي
ڪانه دستوري تعليم يا ڊيڪٽا وٺڻ کان سواءِ ٿي، هن صاحب
اهڙي هن سنگيت ۽ سو به سنڌي سنگيت جي ڦهلاءَ ۽ واڌاري
جي ڪارڻ ۾ چار پنهنجي لڳائي ڇڏيا!

ڪاري شيرواني (يا ڪاري صدي)، چوڻي، چوڙيڌار ۽ ڪاري
چشمي واري، هن هجڻي شخصيت جي مالڪ ۾ — جو جسماني
طور ننڍي قد، ست وارو ۽ سنڌو ٿيو — ڪا اندروني ازغبي لڪل
طاقت هئي، جنهن سبب هو تڪڙو-تڪڙو وڏيون-وڏيون پراڻيون
پريمونديس، پرديس ۾ سنڌيت جي ادبي ايلچي طور ڪاميابي ۽
جي شاعرانہ تي اهڙي وڌندو رهيو. ڪوئل-ڪنڀي ڳائڻا پڻ هتي
ناواڻي ۽ اورج، محنتي ۽ لکن واري ڪاڪار سترام روحڙا ۽ ڪاڪار
مڊل جي روح روان ڳوٺ مالحي ۽ خاناء سنڌي سنگيت-پرچار جي
تواريخ ۾ امر رهندا، ان ۾ شڪ نه آهي.

سج-پنج ڳوٺ مالحي هڪ سنڌي، هڪ ڇلڇل ٿيو، ڳڻ جي
کاڌ ٿيو. سنڌي سنگيت جي پرچار کان پهرين، مالحي صاحب
ايڪانگي نائڪ دوران سنڌي درشڪن ۾ سنڌي نائڪن ۽ چاه
پيدا ڪيو.

سڄي ڏهاڪي ۾، سڙوڏا جي نياپه مندر حال ۾، سنڌو
ساج، سڙوڏا طرفان ”سنڌي-نائڪ آئس“ ۾ مالحي صاحب منشي
پرمنجند جي ڪهاڻي ”ڪمن“ کي سنڌي ايڪانگي نائڪ جي
روپ ۾ پيش ڪيو. نه صرف ايترو، پر هن به ڪرداري ايڪانگي ۽
۹، اڪم ڪردار پاڻ ساڄي بهترين آڌاڪاري ۽ جو مثال نه پيش
تصو سڄي ٿئي ۾، سڙوڏا ساج، سڙوڏا طرفان، هر ڪاڪار جو

لاهوٽي لڏي ويو

— گوٽوڙن شرما ”گيايل“

هر ديش ۾، هر ٻوليءَ ۾، ڪي نه ڪي اهڙيون شخصيتون پيدا ٿينديون آهن، جي نه صرف پنهنجو، پر پنهنجيءَ ڦاٽ ۾، ٻوليءَ جو ۽ پنهنجي ملڪ جو، مان مٿي ڪنديون آهن. اهڙا اعليٰ انسان مٿ ماري نه سڃندو آهي، سي سڌا حيات هوندا آهن.

سڙياڳيه سان سنڌي ٻوليءَ ۾ به اهڙين شخصيتن جي کوٽ نه آهي. ويجهڙائيءَ ۾ ڪامريڊ گوپند مالهيءَ جي وفات اهڙن موليتوان ماڻهن جي ماءُ ۾ هڪ ملهائڻو موتي جوڙيو ويو آهي. ڪنهن به مٿان ليکڪ يا ڪار جو شخصي جيون ايتري اهميت ڀريو نه ٿيندو آهي، جيترو صاحبهءَ ڪءِ جي ڪيترن سندس يورڊان. شري گوپند مالهي، پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ ڪل ڪامياب محفل سان گڏ، پبلڪ جيون ۽ ساهتڪ ڪيترن ۾ به جيڪي پڪا ۽ پختا نشان هڏي ويو آهي، اُهي کيس نه صرف جنڊ ۽ سنڌ پر دنيا ۾ — جتي جتي به سنڌي رهن ٿا، اُمر بڻائي هڏيندا. زميندار شري يوحانم ڪٿو جي ٿيو، گوٽ فارو شاهه، نه نوابشاهه، سنڌ، ۾ ۽ آگسٽ ۱۹۴۷ع تي، هڪ بيمبلي ٿيل جوڙ

”آئینی شی اڳیان“ ۾ ڳوبند پاڻ بابت لکيو آهي :

ڪجا مارڪسوادا ڪتا تصوف !

مان پنهنجي سان نباحيندو ڦرندو آهيان. خيال ۾ ترقي پسند
آهيان مگر لباس، کاڌي-پيئي ۽ ٻين ڳالهين ۾ نه. مارڪسواد
مون کي ناستڪ نه بڻائي سگهيو آهي ! مان ايڪانت پسند
آهيان، خدش موقعو ملندو اٿم ته دل کولي روح رهاڻيون
ڪندو آهيان.

ڳوبند مالحي مارڪسواڊي هوندي به روح رهاڻيون ڪندو
هو، جيئن پاڻ لکيو آٿائين. اهو سچائي ٿو ته سندس سڳهه ۽
وشواس، قرباني جيون اڀڻ ڪرڻ هي ڇاهتا، تن جو سچو اولهو
اندروني راز هو سندس ايشور ۾ وشواس، سنڌيت جي ورثي تصوف ۾
انوت، اٽل وشواس، جيئن پاڻ پنهنجي ۽ چئن شين ۾ ”آئيني
۾ اڳيان“ پستڪ ۾ ظاهر ڪيو آٿائين. سنڌيت جي سُرور
سپاهي ڳوبند مالحيءَ کي، سڀني سنڌين جا سُرور سڏم !

اليج ۾ وڌيا ورتائين. Law Degree پڻ حاصل ڪيائين مگر سندس
 ٻي وطن جي خدمت ۽ خلق جي شيوا ۾ ۽ ساحتڪ ڪاريه طرف
 ئي. ڪراچيءَ ۾ ئي وڌياري ترقي پسند هلچل ۾ ڀاڳيدار بڻيو
 هو. ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ شيخ اياز سان ۽ حشو ڪيولراماڻي ۽ سويي
 ٿيانچنداڻي سان. ۱۹۴۲ ۾ قومي هلچل ۾ ٽي محنا جيل ياترا
 به ڪري آيو. گوبند مالهيءَ پنهنجي جيون ياترا پنهنجي پستڪ
 آتم ڪٿا ۾ ڇپائي پڌري ڪئي آهي.

ايشور وٿان آخرين سڏ گوبند مالهيءَ کي ممبئيءَ ۾ ۱۰
 فيبروري ۲۰۰۱ تي آيو. موت جي گهٽتي وڳي ۽ گوبند مالهي
 وڃي موت جي گلي مليو. پر اهڙا شخص مري به سچ پچ جيئن
 ٿا. انهن بابت چئبو آهي —

مرڻا اڳي جي مٿا، سي مري نه ٿيا مات،
 هوندا سي حيات، جن صبر شمشير سان ڪيو.

ڪيني کي قتل ڪيو هو اسانجي گوبند مالهي، جنهن جو
 صبر سالر ۽ مشهور هو. هو شاه جي سکيا جو پورو سڪيل هو.

هو چوني، تون مڙ ڇو واتون ورائي،
 اڳ اڳرائي جو ڪري، خطا سو کائي.

ٺا سڪيا هن گرهڻ ڪئي ۽ پنهنجي جيون ۾ اُن تي عمل ڪرڻ
 بي ڪوشش ڪئي. اهو گوبند پاڻ لکيو آهي، پنهنجي مشهور
 ڪتاب ”آئيني جي اڳيان“ ۾، جتي پنهنجو چتر پاڻ چٽيو آهي
 — سڌو، سنوآڻو سڄو، پڙهڻ جو ڳو آهي. جي گوبند مالهيءَ جو
 شخصيت ۽ لياقت جو پورو جائزو وٺو آهي. سندس ئي اکر آهي
 هيءُ تصوف جو هڪ ور به آهي مون سان، جو پڙوري ورتو اٿس
 مزو آهي سڄڻ ۾ ۽ نه سڄڻ ۾. مڃندو آهيان ته پاند ۾ پاڻ
 ڪيني وارو ڪينڪي.

’سنڌوءَ جي ڪناري‘ فلم ڪڍي، جسٽس ۾ پڙهڻي ٺاواڻي ڇڏي هئي.

سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ گوتم مالحي ’اڳل ڀارت سنڌي ٻوليءَ جا صاحب سڀيا‘ جو پڻ حوت ڪرڻا رهيو. ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ آسن اُتمچنداڻي ۽ ٻين سان گڏ، ڪجهه وقت ان سڀيا جو صدر هو. ڪجهه وقت سنڌي اڪيڊميءَ جو ڪنوينر هو.

جس جي سنڌي اڪيڊمي، دخلي وارن کي جن سن ۲۰۰۰ ۾ صحيح ٻولڻ ڪري، کيس 51,000 روپين جو Life time Achievement Award ڏيئي، سندس وقتائتي قدرداني ڪئي، اُن کان اڳ، جڏهن هن جو ايشور وٽ وڃڻ جو وقت آيو.

مگر انعام سمان اعزازن سان تبه سنسڪرتي سنڌيت جي سرور سڀاهين ۽ سرڪردن لاءِ ڇا آهن؟ انهن جي آرزو ۽ شان آهي ته سنڌيت رهي، سنڌيت جو باغ ڦٽندو ڦولندو رهي ۽ سنڌيت جي حوت جڳندي رهي. اهو ئي آهي سندن لاءِ سچو ۽ اٽل انعام، جنهنجو شائق ۽ لائق هو اسان جو پيارو سياستڪار ۽ سنڌيت جو سورويج سڀاهي، وارث ۽ ورثي کي سڀاليندڙ ۽ وڏائيندڙ اسانجي ادب جو سينگاريندڙ ۽ رڪمڪ ۽ اڪو ۽ سنڌيت جو سڃو ۽ پيار پکڙيندڙ، سنڌيت کي سموت اڀريندڙ، اسانجو گوتم مالحي! سڌو ياد رهندي جنجي پڙهي سنڌي ۽ سنڌيت لاءِ. شل انعام اسن سڀ سنڌي پوري ٿا پائي سنڌيت کي قائم رکڻ جو پڪو ڀرڻ ڪريون، ان لاءِ سڀ قسم جا ڪم ڪندا رهيون! جيئي سنڌيت جا آهي سنڌي خاتون ۽ جو عزتون، سنڌي خاتون ۽ جي امر آتما، جنهنجو گوتم مالحي ترقي پسند هوندي، انسان گڏ صوفي هوندي، پوڄاري جو پوئلڳ هو، صداقت سان لڙندڙ سورويج سڀاهي جو.

سنڌ جي مٺيءَ مان ٻڌا ٿيل گوتم مالحي ۵ آگسٽ ۱۹۲۱ ۾ اڙي ٺٻو ۾ پوڄا ڪرڻ جي لاءِ روانو ٿيو ۽ ڪشمير، ڀڄوانجي

ڪڇن (۱۹۷۲) ۽ پيار جي پياس (۱۹۷۲)؛ کيس ۱۹۷۳ ۾ سندس ناول ”پيار جي پياس“ لاءِ اڪل ڀارت ساهت اڪيڊمي جو انعام عطا ڪيو ويو.

هري موٽوڻي ۽ گوبند مالهيءَ جي ناولن بابت لکيو آهي ته گوبند مالهيءَ جي ناولن جي خاص خوبي هيءَ رهي آهي ته منجهن سنڌي جيوت جو چٽيل چٽ ورهاڱي جي آپڏاڻن کان وٺي اڄ ڏينهن تائين، سنڌي ڪردار جن لکن مان لنگهيو آهي تن جو پورو پردرشن مالهيءَ پنهنجن ناولن ۾ ڪرايو آهي. ان ڪري سندس ناول گجراتي، هندي ۽ ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن ۽ پڻ سندس ڪهاڻي ”اها به ڪا آکاڻي آ“ ڀارت جي پنجن-ڇهن پاشائن ۾ ترجمو ٿي آهي. اهڙي ته اها پسند پيئي آهي. ترقي پسند ٽولي جو هٿ ڪري، گوبند مالهيءَ جي ناولن ۽ ڪهاڻين جي وشيه آهن مسئلا ڏيتي-لپيتي ۽ ورهاڱي ڪري سائيد جي سڪ ۽ پنهنجي ڀومي سنڌ جي ياد ۽ چڪ، ڪيئن وساريان وطن کي، وساريان نه ورن ٿا اباڻا اسان جا، اي اباڻا، ٻائين ٿا سنڌي مارئي ٿي سنڀاريو پنهنجي ملير کي ۽ ڏوراپو ڏنو ٿي عمر کي ته ڪڍ بندياڻي بند مان، سنڌين اڃا سنڌ ڪين وساري آهي، جئن سرمور شاعر نارايڻ ’شيام‘ لکيو آهي.

گوبند مالهيءَ جي پيٽ سنڌي ساهتیه جي ايڪانڪي ناٽڪ جي ڪيتر ۾ به جهجهي، قيمتي ۽ مايه دار آهي. هن جي ايڪانڪيون لکيون آهن، سي منچ ۽ ريڊيو لاءِ، ڇو ته گوبند مالهي اداڪار، هدايتڪار ۽ ناٽڪ نويس پڻ آهي. سندس ايڪانڪ ناٽڪن جو هڪ مجموعو ”گهٽ ڪنوار راضي“ ڇپيل آهي ۽ سندس ”جھو جي ڪناري“ ناٽڪ جو ترجمو هنديءَ ۾ ڪيل آهي. ’سنڌي ساهت منڊل‘ سان شروع ۾ ۽ پوءِ ’سنڌي ڪلاڪار منڊل‘ سان گوبند مالهي جڙيل هو. هن فلم ڊائريڪٽر ۽ پروڊيوسر ٿي به ڪم ڪيو ۽

عام جي ايمان ٻالڻ ۽ آيس، نه ته ملڪل نه اڃان ها. آهي نه انهن
 ايشور حوت، قادر جي ڪرامت خنص پنهي کي گڏ آندو، سنڌيت
 ۽ پريمر پڪيرڻ جي شپ ڪاري ۾ ۽ سڄي سياڻي هلچل ۾.
 ٿوڻند مالهيءَ جي خاص سوني هيءَ هئي ته هن ڄاتو ۽ سڃاتو
 ته هي نئين نهيءَ وارن اندر سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ورثي ۽ حذب
 احساس ۽ امنگ پيدا ڪرڻو آهي ته اهو آڏيو-وڙوئل سنگيت ۽ ناٽڪ
 دوارا ئي اثرائتي نموني ڪري سگهجي ٿو. ڪامياب ساختڪار،
 ناول نويس، ڪهاڻي نويس چوندي نه ٿوڻند کي اها سرت، اها سمجهه
 آئي ۽ پوءِ هن جن طريقن کي اپنائيو ۽ پڳونتي ناواڻي جي ايشوري
 ڏنل سنگيت جي ذات جو آڌار وٺي سنڌيت ۽ پيار ۽ فخر لکن ٻارن
 بچن، ٻڌن جوانن ۽ جوانرين ۾ جاڳايو، جنهن جي ڪري پڳونتي
 ناواڻيءَ سان گڏ سدائين ياد رهندو. چڻ ٿوڻند مالهي پڳونتي
 ناواڻي جو استاد ۽ راڳو هو، جنهن کي پڳونتي ناواڻيءَ پنهنجو
 سڃاڻڪ ۽ گرو ڪري مڃيو ۽ سويڪاريو آهي. اها به سنڌي ڄاڻي
 ۽ مالڪ جي هڪ محراباني، ايشور جي ديا ۽ ڪرامت رهي آهي.
 ائين چوڻ نه واجب ۽ سچو آهي ته ٿوڻند سچ پچ مالهيءَ جي
 تخلص سان ناهيو، نه فقط جو هن پڳونتي ناواڻي، سُندر سنگيت
 مڪري کي گڏي ۽ ڪري اُڀاريو ۽ سنگيت جي راڻي ۽ سنڌ جي لتا
 ڪري مشهور ڪري سندس دوارا، سنڌيت ۽ پيار پڪيريو، پر ان
 ڪري به جو هن سنڌيت جي باغ جو مالهي ٿي، پاڻ کي موکيو ۽
 ته ڇانهه آهي سنڌي شاندار بيت، سنڌي ساحت جي ميدان ۾، رجنائن
 جو ڪيڏو نه عزانو هن آندو آهي هڪ ساختڪار طور. چوويهه ناول
 لکيا اٿس، جنهن ڪري هيئن موهن نھاڻيءَ پنهنجي پستڪ
 ”ساحت جا ستارا“ ۾ لکيو آهي، ٿوڻند مالهيءَ کي اُپنياس سمرات
 ڪري ڪوليو ويندو آهي. سندس مکيه ناول آهن: پڪيٽڙا ولڙ کان
 وڃڙا (۱۹۵۲)، عشق نه آهي راند (۱۹۵۵)، شرم نون (۱۹۵۶)،
 ٻڙڪ آهي ٻڙڪ (۱۹۵۸)، ڏيڇي پرڏيڇي ٿا (۱۹۶۱)، ديسي سڄ

ياسي نيتائون ڏيئي رحيا هوا. غنن، جن کي پوءِ ترقي پسند وٺي جو خطاب ڏنو ويو، اُن وقت هڪ اهم ڪارڻ ڪيو جو سنڌيت جو جيئڻو بلند رکيو وڌواس رکيو ۽ ٻين ۾ به جاڳايو ته سنڌي ٻولي ۽ ماحول، سنسڪرتي، سنڌي ورثي کي سلامت رکيو، انءُ لڙيو، انءُ ڪابه قرباني ڪرڻ ۾ پنڌي ڪين پئبو. ان ڪارڻ ۾ پڻ پوپتي هيراننداڻي، بي ڊي مشهور ليکڪا ۽ مشهور ماحولياتي ڪلپنا ساڻن شامل هئا. پروفيسر منگيارام ملڪاڻي، الڳ ويچاردارا رکڻ وارو، هن ڪارڻ ۾ ساڻن شامل رهيو، حمايتي ٿيو. دحليءَ ۾ سنڌو سماج ۽ ٻين هنڌ - اجمير، الحانگر، ڪلياڻ جت به سنڌي ڪنهن تعداد ۾ هئا، سنڌي سنسٿائن ۽ پئڻچاتن، هن سنڌيت جي حلچل، ٻوليءَ جي تسليم جي تحريڪ کي زور وٺايو. نمورتي سنڌي ليکڪائون جن سنڌي ماحولياتي مينگاريو ۽ سنڌيت جي حلچل کي زور وٺايو، سي هيون: پوپتي هيراننداڻي، سُندري اُتمچنداڻي ۽ ڪڏ پر ڪاش. تارا ميرچنداڻي، ريتا شحاتي ۽ حان ايشوري جوڻواڻي، جانا به ٿا اهنن گڏ ياد اچن، هن حلچل کي حتمي ڏني ۽ ماحولياتي مينگاريو، سنڌيءَ جي شعر کي نئين راد تي نيندڙ ڪوي ڪشچند بيوس جي نڻ شاگردن - نمورتي رام پنڌواڻي، هوندراج دڪايل ۽ هري دلشير - ڇا ته سندن سنڌيت لاءِ لڳن ۽ آڻ - ڪٽ پيار ۽ ڪيڏو نه سندن سنڌي ماحولياتي ۾ ڀريل پندارا

گوبند مالحيءَ جي سڀ کان سٺي ڀيٽ هئي ڀڳونتي ناواڻي کي سنڌيت لاءِ پيار پيدا ڪرڻ لاءِ سندس سنگيت دؤاران ڀارت جي جدا جدا هنڌ پنهنجي نانڪ ۽ سنگيت منڊلي ڪڍ ڪار منڊلي سان وٺي وڃڻ. ڪيڏو نه اثر اٿڻو ٿيو نه رڳو هنڌ ۾ پر ٻاهر دنيا جي هر هنڌ جتي سنڌي هئا، خانگ ڪانگ، ڊبئي، سينگاپور، منيه ۽ ٻين هنڌ، جت گوبند مالحي ڀڳونتي ناواڻي ۽ پنهنجي نانڪ ۽ سنگيت منڊليءَ کي وٺي ويو. ڀڳوندي ناواڻيءَ پاڻ هڪ انٽرويو ۾ ڪرشن ڪٽاڻي کي چيو آهي ته 'گوبند مالحيءَ جي همٿائڻ ڪري ئي مان

تي وڌان ۾ تسليم ڪرائي عوڻي شڪ ڏيارينئون.

ان جنگ عوڻي ۾ سوروبر سپاهي ڪيڏا هئا. سي بڻبا
 ساحتڪار، ڪڪار، نانگڪار، ڪڇائي نويس، ناول نويس، جن
 پنهنجي عيوت آرين ڪئي، ان شپ ضروري ڪاريه ۽. انهن ۾
 هڪ سرحه سوروبر سپاهي هئو گووند مالهي. سنڌي ساحت تي
 ميدان ۾ شيو ڪندڙ، سنڌيت کي جيئرو رکڻ ۽ اهڙا، سنڌيت
 تي ورتي کي سنڀالڻ وارا، ورهائي کان اڳ هئا شري چينمل پرسرام،
 ۽ ڇند امرڏنومل، پيرومل مخرچند ۽ انهن کان اڳ هوا شري
 ڪوڙومل چندنمل، ڏيارام ڳنومل، پرماتند ميورام، مرزا قليچ بيگ
 ۽ سالي ڳڻ پروفيسر ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي، جت ورهائي
 بعد، پروفيسر رام پنهورائي، جنهن ۽ سائين جبولستل اڏيري ۽
 تي پوها دواران، سنڌيت کي سيني سنڌين ۾ ياد رکايو، اچي پيار
 تي عوت هڻائي رکي ۽ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، پروفيسر
 اڻهائي، هن سنڌي ساحت تي تواريخ لکي، ۽ پروفيسر ڪلياڻ
 اڏوالي جنهن شاهه خورسالي پيڻائي وڏي شيو ڪئي.

سنڌي ۽ کي تسليم ڪرائڻ تي ڪاريه ۾، سنڌيت تي ورتي
 سنڀالڻ ۾، سنڌي ساحت، ڪڪ ۽ سنگيت دواران جن اهم ڀاڱ ورتو ۽
 پنهنجي عيوت آرين ڪئي، تن ۾ شامل هئو گووند مالهي، هو
 مٿس لکي ۽ تي مشهور نمبر تي - گووند مالهي، ڪموت ٻاٻاڻي ۽
 آس اُتمچنداڻي - جو مکيه ڀاتر هئو. ٺنهي ڪشمڪش ڪئي،
 لڙائي ٿري، هڻچل هڻي سنڌي بولي ۽ سنڌيت کي عيوت رکڻ ۽
 سمج ڪئي ڪلمونست چئي کانئن ڪو کائيندا هئا ۽ دور رجندا هئا،
 برقي نه مٿس ڏاڍ ڏندا هئا ته اٽڪ عوڏا تي سنڌي ۽ سنڌيت ۽
 لڙائي، تي ميدان ۾ اچن ٺنهي هڪ ضروري، ڪمائون، ممي،
 اهم ساڳ وڌو. هڪ اچري وقت، هڪ شهن ڪشمرا سنڌي ڏل
 ڪري وٺا هئا ۽ مٿس ۾ هن مٿن هڪ تي وڻن جون مٿس ڪئي

گوبند مالهي - سنڌيت جو سُروير سپاهي

- پروفيسر خوشيرام واسواڻي

ورهاڻو سنڌين لاءِ هڪ مشڪل مصيبت بڻجي آيو. سنڌ جي مشعال جلندي رهندي يا اُجياڻي ويندي؟ آسان جي سنڌيت جي جوت جڳندي رهندي يا وسامي ويندي؟ آسان پنهنجو سنڌيت جو ورثو سنڀالي سگهنداسون يا ڪوئي وجهنداسون؟ سنڌي ٻوليءَ کي ڀارتي ڀاشائن سان گڏ، ڀارت جي وڏن ۽ چوڳي جڳندن ڏني ويئي هئي. سنڌين کي ڀارت ۾ هڪ هنڌ ڦڪاڻو يا ٽڪرڻات ڪونه هئو. هو ڇروڇر سڄي هندستان ۾ ٽريل پڪڙيل، جدا جدا، الڳ الڳ هنڌن ۾ هڻل ڪري، ٻياويڪ ڊڄي رهيا هئا، ته سنڌيت جي ورثي کي سنڀالي سگهندا يا نه! اهو ڊپ، ڪُٺ، سنڌين جي دلين کي آڙاري رهيو هو. موحن جي دڙي جي سڀيتا جا وارث، سنڌوءَ جي سنسڪرتيءَ جا سپاڳا ٻالڪ، خان هندستان ۾ وڃڻ لڳا. پڪڙيل، پاڻ کي آياڳا، ويچارا، ختم، ٺيل، شرڙاڙي ڄاڻي، سنڌيت جي ورثي جي بچاءَ لاءِ مونجهاري ۽ ٻڌڻيءَ ۾ هئا. ليڪن حمت ڪونه ڄاڻائون، سنڌيت جي ورثي کي قائم رکڻ لاءِ هر ڪوشش ڪيائون، جنگ جوڙيائون، نيٺ ڇڏڻ ڇڏي سنڌي ٻوليءَ کي ڀارت

مالحي اڄ اسان جي وڇير سريرڪ طور ڪونهي، پر
 سندس ٻڌوڻي سڀاويڪ ڪاريه سڀن کيس وساري به نٿو سگهجي
 ۽ نه واراڻي ٿي گهرجي. کيس ياد رکڻ جو ڀڄڻ ته اسان مٿان
 هڪ قسم جو قرض به آهي ته قرض ڀل :

گهڻو سمجھائڻ تي به مالحي، ڏنل نالو واپس ڪونه ورتو ته ووٽنگ ٿي، جنهن ۾ چيئرمين جي ووٽ منهنجي عزت بچائي ورتي ته سھين، پر منهنجو من ڪٿو ٿي پيو. اُهو سال نياڻي مون منڊل ۾ وڃڻ ٿي بند ڪري ڇڏيو ۽ معلوم ٿيو ته گوپند مالحيءَ به پنهنجو رُخ بدلائي ڪلاڪار منڊل ڪولڻ جي ڪوشش ڪرڻ ۾ لڳي ويو هو. ڌوپي تلاؤ ايراضيءَ ۾ ڪنهن ايراني هوٽل ۾ ڪلاڪن جا ڪلاڪ پن جي بيڙيءَ مان سؤٽا هڻندو رهندو هو ۽ ڇانھ مٿان ڇانھ ڍڪ ڍڪ ڪري پيئندو رهندو هو. سندس دماغ هلندو ئي رهندو هو. سوچيندو هو ته رام پنجاڻيءَ جيان پاڻ به ڪلچرل آواز سان سنڌيت جو جذبو جاڳائڻ جي ڪوشش ڪري. نيٺ ڪامياب ويو. ڪلاڪار منڊل ٺهيو، جنهن ۾ پڳونتي ناواڻي، ميرائي ۽ بولاڪاڻي وغيره جهڙا ڪلاڪار ملي ويا. هن ساري هندستان جو رٿن ڪيو، سنڌيت جو پرچار ڪيو، ۽ پنهنجو شخصي رسوخ وڌايو.

سنڌي ٻوليءَ جي تسليميءَ لاءِ جدوجهد ڪرڻي پيئي. گوپند مالحي ان ۾ پڻ اڳرو رهيو. سالن جي محنت بعد سنڌي ٻوليءَ کي ۱۰ اپريل ۱۹۶۷ تي، مڃتا ملي ۽ ڀارت جي وڏان جي ائين شيڊيول ۾ جڳهه ملي. مالحي نه صرف ڪهاڻيڪار هو، پر ناول جي ڪيترن سنڌي ناولن جو سمراٽ بڻجي ويو. هن ناٽڪ به لکيا ته ڪيئي مضمون پڻ لکيا. ساڳئي وقت هو نه صرف ڪن سنسٽائن سان به جڙيو رهيو، پر اڪل-ڀارت سنڌي ٻولي ۽ ساحت سڀا ۾ پڇاڙيءَ تائين سندس مان-مرتبو ڪافي گهڻو رهيو.

مالحيءَ جي شخصيت ائين ته پهوڳڻي هئي. هن ڪي عهڊا به ماڻيا ته کيس انعام به مليا. مالحيءَ جي شخصيت وسيع هئي، جنهن کي هرڪو پنهنجي پنهنجي نظر سان ڏسي ۽ پرکي سگهندو.

مونکي آمد ئي ڪونه ڪئي نه انهن ساڻن سان ڪا ملاقات ٿي سگهندي. پر قدرت سان ان وقت منهنجو مقام بمبئيءَ ۾ ٿيو ۽ نوڪري به ملي. ۽ سڳن آهوڻا معرفت ئي بمبئيءَ جي ڌوبي ناءِ ايراضيءَ ۾ کليل سنڌي ساجت منڊل جي زير سايي هلندڙ ادبي ڪلاس ۾ وڃڻ جو موقعو مليو، ۽ ڪيترن ليکڪن ليکڪائين سان ملاقات ٿي. ڄاڻ پيم ته ادبي ڪلاس جي باقاعدي هلڻ ۽ منڊل جي پايي وڃڻ ۽ ليکڪن کي گڏ ڪرڻ ۾ پڻ گوپند مالهيءَ جو اڳرو حصو هو. ان ادبي ڪلاس ۾ ئي مون ڪهاڻي نويسيءَ ۾ پير رکيو ۽ مقبوليت ملي.

بعد ۾ ادبي ڪلاس جڙڻ هند ڪاليج هاسٽل، پيڊر روڊ تي بدلي ڪيو ويو، جنهنجو چيئرمين سرگواسي منگهارام ملڪاڻي ۽ سيڪريٽري گوپند مالهي هو. جڏهن ٻئي سال ساليانيون چونڊون ٿيون ته مالهي بڪراءِ سيڪريٽري چونڊيو ويو ۽ مونکي هائٽ سيڪريٽري. مالهيءَ ۾ تنظيمي ڳڻل ته هو ئي پر آلوچڪ به تمام سٺو هو. ان وقت هو ڪهاڻيون لکندو هو.

سال ۱۹۵۱ ۾ جڏهن سنڌي ساهت منڊل جون ساليانيون چونڊو ٿيون، تڏهن به گوپند مالهيءَ کي بڪراءِ سيڪريٽري چونڊيو ويو. هائٽ سيڪريٽريءَ لاءِ ڪيرت ٻاٻاڻيءَ ۽ اٽم منهنجو نالو ڏنو، پر اوچتو ئي گوپند مالهيءَ پنهنجو اُمدوار ڪرشن هيمراجاڻي ڪرو ڪيو. مونکي گهڻو عجب لڳو، ڇو گذريل سال مون ڪافي سٺو ڪم ڪيو هو ۽ مون کي فڪراءِ چونڊجڻ جي اُميد هئس. پر ان تي گوپند مالهيءَ پاڻي ڦيرائي ڇڏيو. مون پنهنجو نالو واپس وٺڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سڳن آهوڻا زور ڀريو نه نالو واپس نه وٺان، هو ٽيمورني، يعني گوپند مالهي-ڪيرت-اٽم وڃي ساليان جا فرو ٿي پيا آهن ۽ گوپند مالهي کس سڄو نوائو ٿو ڇاهي.

گوبند مالهي ۽ تنظيم

— کشور پهوجا 'جيون'

گوبند مالهيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات، ڪراچيءَ ۾، ماه مئي ۱۹۲۷ ۾ ٿي هئي. انوقت مان جيڪب آباد ۾ پرائيمري سنڌي قڙمي اسڪول جو هيڊ ماستر هوس. ويڪيشن ۾ پنهنجي ماءُ پيءُ سان ملڻ لاءِ ڪراچي آيو هوس. جيڪب آباد کان اُسهڻ کان اڳهه ڪامريڊ ڪنل گابا جن ساٿين سان ملاقات ڪرڻ جي صلاح ڏني هئي سي ها: گوبند مالهي، گوبند پنجابي، موهن سيناڻي ۽ لچمن راجپال. ان وقت گوبند مالهي ڪامريڊ بخاريءَ جي ڪميونسٽ آفيس ۾ ڪم ڪندو هو. چند منٽن جي ملاقات ۾ ئي مون مڪسوس ڪيو ته مالهيءَ ۾ تنظيمي گڻ ڪافي اڀريل هو. گوبند مالهيءَ کان اڳهه جيڪب آباد ۾ ئي ڪامريڊ ڪنل گابا جي آفيس ۾ ڪيرت باباڻي ۽ شيخ آياز سان ملاقات ٿي هئي ۽ سندن کان اڳهه سڳن آهوجا دوست بڻجي ويو هو.

ڪراچيءَ ۾ ٻين ساٿين سان به ملاقات ٿي ليڪن گوبند مالهيءَ سان لهه-وچڙ جو موقعو نه مليو ۽ ڀارت جي ورهاڱي سڀني کي هڪ ٻئي کان وڇوڙي ڇڏيو. صرف سڳن آهوجا ئي هو، جو سفر ۾ مون سان ساڻ هو ۽ آسپن پھريائين اُديپور شھر ۾ اچي پھتا حُٿاسين.

ته مونکي ڪونه فرق نٿو پوي. سنڌي ٻولي زنده رکڻ خاطر مان پنهنجي چمڙي به لهرائڻ ۾ ڪونه ڪمبائيندس.

مالحي صاحب چيو، ”ان مان توکي ڪونه فائدو رسڻ وارو ڪونه آهي ڇاڪاڻ ته تنهنجا ساٿي توتي لعنت هڻندا رهندا ڇاڻڪ لعنت جا ڪم پاڻ ڪندا، توکي اُڀرڻ ڪونه ڏيندا. وقت اچڻ تي تنهنجي خلاف ڳالهائيندا، توکي بدنام ڪندا رهندا.“
مون کلي ڪري ورائيو: ”سائين انير نه ڪو نقصان ڪونه آهي. منهنجا ساٿي چڙهيا ته سمجهو مان چڙهيس، ڇاڪاڻ ته هو مونکي ڪٿي ته مڃيندا، ڪٿي ته Tribute ڏيندا! ۽ مالحي صاحب مون سان شامل ڪونه ٿيو. هن ورائيو ته تنهنجا ۽ شري ڪيرت ٻاٻائيءَ جا ساٿي آهن، هو توهان کي مارائي ته سڳهندا پر Tribute ڪڏهن به ڪونه ڏيندا. انهن مان ڪجهه سائين جا نالا مثال طور ٻڌايائين.

مان اڄ به مالحي صاحب جي ان چوڻيءَ ۾ سڄ ڏسي رهيو آهيان. مان پاڻ ڪونه مڻو آهيان ۽ نه ئي دشمنن مارايو آهي. مارايو آهي منهنجن ساٿين جيڪي اڄ منهنجي مٿان چڙهي موجون ڪري رهيا آهن ۽ مونکي ريٽل خاطر منهنجي خلاف ڳالهائيندا آهن ۽ منهنجي هن سڪبر حالت تي کلي رهيا آهن.

پر مان اڄ به خوش آهيان ڇاڪاڻ ته مان پيڙه جو پٿر آهيان ۽ جو سيمڻي منهنجي ڪري اڄ جي حالت ۾ آهن. منهنجي مٿان رکيل پٿر تي رنگ روغن ٿئي ٿو. هو روزن ٿا ۽ نوان ٿين ٿا، پر مان اچل آهيان، مون ۾ ڪابه تبديل اڃا ڪونه آئي آهي. وڏي زلزلي ۾ به مان اڏول آهيان ڪڏهن ڪي هي هميشه پنهنجي پاڇي کان به ٻجندا رهن ٿا ۽ ٿورڙي ڏکڻ تي آپڳاٽ ڪرڻ لاءِ پڻ سوچين ٿا.

ڪندي هئي. اسانجي ڪيترن ئي سنڌي مسئلن تي خيالن جي ڏيوت ٿيندي هئي. ڪيترن معوقن تي مونسان گڏ شري جيون گرسهاڻي ۽ شري هيمراج ناگواڻي به هوندا هئا.

جڏهن شري مالهي صاحب اڪل-پارت سنڌي ٻولي ۽ ساهت سڀا جا پريذنٽ ٿيا ۽ مان سيڪريٽري هئس. (مان هن سڀا جو ويه سال سيڪريٽري ۽ مئنيجنگ ڪاميٽي ميمبر رهيو آهيان. انڪانسواءِ هن سنڌا جي برپا ٿيل وقت (۱۹۵۶ع) پڻ هن ۾ شامل هئس. پر ۱۹۵۷ع جڏهن هن جون چونڊون ٿيون مان ميٽر ۾ ڪونه وڃي سگهيو هئس، انگري بازي پيا ماري ويا) پر اسانجو پهريون پريذنٽ شري جئرام داس دولترام ٿيو ان سان له وچڙه سٺي نموني چالو ٿي ويئي. انڪانسواءِ سنڌي سماج (۱۹۵۶) پڻ برپا ڪئي وئي جنهن جو پهريون پريذنٽ هئا ڊاڪٽر هرومل سدارنگاڻي.

هڪ ڀيري مان ۽ شري گوبند مالهي صاحب دهليءَ کان اجمير Tour تي وڃي رهيا هئاسين ته هن سان سنڌا جي باري ۾ ۽ ٻيون ڪيتريون ڳالهيون نڪتيون ته هن صاحب چيو ته ”موهن تون اڃا ماڻهن کي سڃاڻڻ ۾ پڙ ڪونه ٿيو آهين. سڀئي تو مان فائدو وڌيڪ وٺن ٿا پر توکي ڏيڻ ڪجهه به ڪونه ڇاهن ٿا ۽ تون پورڙو ٿي دشمن جو ڪم ڪرين ٿو. ڪنهن ڏينهن اهي توکي مارائيندا ۽ تون ڏسندو رهجي ويندين. هي سڀئي ناخلف آهن. هيءُ پنهنجي خاطر ماءُ کي ڪونه ڇڏيندا. هٿن ملڻ جو موقعو به توکي ڪونه ملندو. هو سڀئي توکي ڏاڪو ٺاهيندا ۽ تون هڪ پيڙه جو پٿر ٿي ويندين ۽ آهستي آهستي هو سڀئي مٽي چڙهي ويندا ۽ تون اتي جواتي هوندين!“ مون هنن کي چيو پيڙه جو پٿر جي مان ٿيندس ته مان پاڻ کي خوش نصيب سمجهندس ڇاڪاڻ ته سنڌي جاتيءَ جي جيڪو حاجي ٿي رهي آهي ان ۾ جي مون مان ڪنهن کي فائدو ٿئي ٿو

سنڌي اسڪول هئا، پر سنڌي لپي نه اچڻ جي ڪري نالن جو ڇاڇو
 ڇنڊي بولي سڪڻ ۾ وڌڻ لڳو ۽ بڪ ڪونه مٽي سگهڻدي هئي.
 سنڌي ڪٿڻ کان پوءِ مون کي سنڌيءَ ۾ مثالو ملڻ لڳو ۽ هنن
 جو ڇاڇو مليو هئو. هن علائقي ۾ شرعي سترام ڪلباڻي پڻ سر
 گرم هئو. انريٽ سنڌي رهواسين کي سنڌي ٻوليءَ کي زنده رکڻ
 خاطر مان سرگرم رهيس.

اتانجي سنڌي رهواسين هڪ وڏو فنڪشن ڪرڻ ڇاهيو.
 مونکي هنن سنڌي ڪوئل پڳونتي ٺاواڻيءَ کي ٻڌڻ جي اڃا
 ڏيکاري. منهنجو سمپرڪ ته اڳي ئي هئو. مونکي ڄاڻ هئي
 منهنجا هيءَ ساٿي پئسو خرچ ڪونه ڪرڻ چاهين ٿا. پر پڳونتيءَ
 کي ٻڌڻ جي ڇاڇو اٿن. مون شرعي ڪيرت ٻاٻاڻيءَ کي خط لکي
 موڪليو اُنهي مون سڄي ڪهاڻي لکي. ٻاٻاڻي صاحب يڪدم 'ها'
 ڪئي ۽ انريٽ پڳونتيءَ جو پروگرام جيڪو اڳي سبزي منڊي ۾
 رکيو ويندو هئو اهو هاڻي آزاد مارڪيٽ جي پارڪ ۾ رکيو ويو.
 هن پروگرام ۾ شرعي گوند مالهي جنهن کي ساهت
 اڪادميءَ پاران انعام پڻ مليو هئو ان جي آخيان پڻ ڪٿي
 وئي. هن موقعي تي شرعي ڪيرت ٻاٻاڻيءَ کي وقت جو سپاڻي
 ڪيو ويو. هن موقعي تي شرعي ٻاٻاڻيءَ اهڙي ته تقرير ڪئي جو
 هاڻي پراڻي منڊيءَ وارن کي به ٻاٻاڻي صاحب کي ٻڌڻ جو
 ڇاڇو وڌيو. هن سڄي پروگرام جو سنڃاڻن حيمراج ناگواڻيءَ
 ڪيو. پڳونتي ٺاواڻي ۽ افتخار ساٿي آيا پر شرعي ڪيرت ٻاٻاڻي
 پڻ آيا ان ۾ ۾ ميلو مڇاڻائون. سڄي دهليءَ ۾ واڌ واڌ ٿي
 ويئي. ان کان پوءِ مالهي صاحب منهنجي ايترو ته ويجهو آيا جو
 هو مونکي ڏاڍو ڀاڱڻ لڳا ۽ مونسا هن جو پيار هڪ پتا ۽ پت
 وارو ٿي ويو. هي صاحب حڏهن به دهليءَ ايندا هئا نه مونکي
 تلفون ڪري ضرور سڏائيندا هئا ۽ دهليءَ جي سرگرمين باري
 ۾ اڻاهڻا وٺندا هئا. پڳونتي به هاڻي مونسا يا ۽ حورو ورناءُ

هئس ۽ انهن جي ڪري منهنجي سمپرڪ ۾ صدر جا ڪيترائي سنڌي ننڍي وڏي ڪم ڪرڻ وارا ۽ وڏي ڪم ڪرڻ وارا آيا جنهن جي ڪري منهنجو واقفيت جو دائرو وڌيو ۽ ان دائري ۾ منهنجي سمپرڪ ۾ سيٺ پوڄراج چمنائي، شري لکنپال ڪوڏواڻي (ديپڪ پٽ شيوارام، سيٺ سندرداس مٿ وارو (جو بابا نيبراج جو پڳت هئو)، سيٺ شيوارام ۽ ٻيا پڻ منهنجي ويجهو آيا. هڪ ڏينهن شري ڪوڏواڻي سان چانهه ويني پيتي ته هن سان مون هڪ سنسٽا ڪولڻ جي باري ۾ ڳالهه ڪئي. هن کي ڳالهه وڻي ۽ اسان جلد ئي صدر ۾ هڪ نئي سنسٽا ٺاهي جنهن جو نالو ”سنڌوسيا“ رکيوسين. اها سيا چيئي چنڊ جي موفي تي بهرائو ٺاهيندي هئي ۽ چيچ ۽ ڏونڪن سان راند ڪري بهرائي کي جمنا نديءَ ۾ پروان ڪندي هئي.

هن سنسٽا ۾ پڻ مون کي ڇڏي باقي سڀئي مڪاني سنڌي هئا. ڇاڪاڻ ته مان مئٽرڪ ۾ پاس ٿي ويو هئس جنهن ڪري مان مالويه نگر ۾ اچي وڌيڪ پڙهائي ڪرڻ خاطر رهيس ۽ انريٽ هن سنسٽا کان به پري ٿي ويو هئس.

رکي رکي وري منهنجي من ۾ ويچار اٿندو هئو ته هيءُ ٻئي سنسٽائون گهٽ آهن ڪجهه وڌيڪ ڪجي، انڪري مان اڃا اڳتي وڌيس ۽ هڪ ٽين سنسٽا جوانن جي پڻ تيار ڪئي جنهن جو نالو رکيوسين ”سنڌي نوجوان سيا“ جنهن جو مان صرف صلاحڪار طور رهيس. باقي اتان جا مڪاني رهواسي ڪياسين جنهن جو پريزيڊنٽ هئو شري سريچند ڪشنائي ۽ سيڪريٽري ٿيو روپال آهوجا ۽ باڙاچندوراڻو جا سنڌي ان جا ميمبر ۽ ڪارڪن ٿيا جن مان مکيه هئا سرو شري پرحاد ڪندنائي، جسي مانيجر، ڪرڌاري ۽ ٻيا دولت ڪيسواڻي، شام روهڙا ۽ ٻيا موهن ٻلوڻي ۽ ٻيا. اتي مان سنڌي ڪلاس پڻ هڻيندو هئس جنهن ۾ ڪيترن سنڌي رهواسين سنڌي سڻي. ان عياني ۾ ڪالنگ به

منجنجی دماغ ۾ ويچار اُٿا ته هو ڪونه اهي ڳالھون عام جي سامھون ڪمون جڻن امن جي حالت ملي نه اسانجي قوم به هڪ سڪرتيءَ واري قوم آهي ۽ اسانڪي هڪ الڳ پھچان آهي. اها ڳالھ پھريائين مون سري چينن مڙچنداڻيءَ سان ڪئي. شري ڀيٽن داس به ترن ٿي اها ڳالھ ڪجهه ساٿين جي سڏائي ڪئي.

پھريائين سبڪ گوبند رام، شري سترام ڪلياڻي (جيڪو سينٽرل بئنڪ ۾ ڪم ڪندو هئو) وغيره سان ملي بهراڻو سرگس جي روپ ۾ ڪڍيو ۽ منڊي جي سرڪ تائين شرنائي وڃائيندو ڏونڪا هڻندا، پنڇڙا ڳائيندا آياسين ۽ انان اهو بهراڻو جيڪو مٿي تي کڻي ڪري جمنا ۾ پرواهه ڪيوسين — انڪانپوءِ ته هر سال بهراڻو نڪرندو رهيو ۽ اڄ هڪ وڏي سرگس جي روپ ۾ بهراڻو نڪرندو آهي ۽ ان ۾ ڪيتريون ئي جهانگيون هونديون آهن.

ان بهراڻي نڪرڻ ڪري مون ڏٺو ته اتان جي سنڌي رهواسين ۾ وشواس جو سلو نڪتو ۽ مڪاسي ماڻھون به ان ۾ شامل ٿيڻ لڳا. هن عو نالو هاڻي وڃي رکيو ويو آهي جڏو لي لال مندر. شروع ۾ مونڪي سڏائيندا رهيا پر مان، ڇاڪاڻ ته مالويه مگر ۾ رهندو هئس انڪري ڪجهه مان به فٽائڻ لڳس ۽ ڪجهه هو به مونڪي گھراڻي ورور صاڄ وٺڻ ۾ ڪيائڻ لڳا. ان ريت هڪ سنڌا هو پراڻي دھليءَ ۾ پايو پيو پر مان اتان پري ٿي ويس.

انڪانپوءِ وري هڪ بي سنڌا صدر بازار ۾ ٺاهي ڇاڪاڻ ته مان خڏهن مئٽرڪ جو امتحان ڏنو ته امڌئي ڪونه هئي ته مان پاس ٿيندس انڪري منجنجي يا مونيڪي صدر ۾ هڪ صابڻ جي ڪم واري دڪاندار وٽ نوڪري وٺي ڏني هئس عو نالو هئو. سنڌ مندر داس ۽ بيو هئو انھو يا. مان اٽس وٽ ڪم ڪندو

گوبند مالهي : هڪ ياد

— موهن واسواڻي

پراڻي دھليءَ ۾ جيئن ته ڪابه اڇڙي سنڌا ڪونه هئي، جيڪا ادب ۽ سنسڪرتيءَ جي باري ۾ ڪم ڪري — اهي سڀئي ڳالهيون ويچار هيٺ آڻي اتان جي سنڌي رهواسين سان له و چڙه ۾ آيس. پھريائين جيڪو شخص منهنجي سمپرڪ ۾ آيو اهو هئو شري چيتن ميرچنداڻي ۽ شري ڀڳوان منڱاڻي. مون ڏٺو ته ان پاسي شري سترام ڪلياڻي پڻ سر گرم هئو پر هنجو يوگ دان صرف سنڌي ڪول تائين محدود هئو. هو هڪ سٺو شاعر پڻ هئو پر اتي اسرڻ لاءِ ڪا به حالت ڪونه هئي. هڪ ٻيو شخص پڻ منهنجي سمپرڪ ۾ آيو. اهو هو سيٺ گوبندرام (ڪيلن وارو) اهي سڀئي جڏهن منهنجي سمپرڪ ۾ آيا ته ان عاقي ۾ مون ڏٺو ته ڪجهه منڊيءَ وارا سنڌي جن ۾ گهڻو تڻو ڦل وڪڻڻ وارا هئا. اهي منڊيءَ جي مارڪيٽ ۾ هڪ هنڌ جوت ٻاريندا هئا ۽ لال سائينءَ جا پنجرڙا پڻ ٻائيندا هئا ۽ لال سائينءَ جي آرٽي پڻ ڪندا هئا. ڪجهه پراڻا سنڌي جيڪي لال جو چاليهو پڻ رکندا هئا روز رات جو ڏونڪن سان راند ڪندا هئا ۽ مڇا ٻائيندا هئا.

ٻوڻجي رهيو هون. ٿرين جي لوڏن ان ۾ ساڻ پي ڏنو.
 اسٽيج تي، عڏهن به سندس ڪنهن به حصيداريءَ وارو
 ناٽڪ پيش ٿيندو هئو، نه هو صاحب ناٽڪ جي شروعات کان
 اڳ، مائيڪ تي اچي، ان جي وضاحت ۾ هڪ سڪي ۽ پُراڻو
 پوئڪا ٻڌندو هئو ۽ ان کان پوءِ مائيڪ ڇڏي، اسٽيج جي ڏاڻي
 ڪنڊ ۾، گوڏا پٺيان موڙي، ناٽڪ جي آنت تائين ويٺو هوندو
 هئو.

گوبند مالهيءَ جي وجودگي هڪ واحد شخصيت هئي، ها
 اسان جي دليين ۾ دائما موجود رهندي. مالهي صاحب پنهنجي
 ڏي ۽ پشپا جي جدائيءَ جي درد کان اڃان مٿي اُڀريو ئي
 ڪين هئو، جو هو پاڻ اسان کان جدائي ڪري هليو ويو

ملڪدي شخصيت وارو صاحب

گوبند مالهي

— گوپال نگر

گوبند مالحي ناول نويسيءَ جي آفتاب جو باشعور هڪ
آهڙو زوردار حصو هئو، جنهن جي مشاهبت سنڌي ادب ۾ ملڻ
عبث آهي. مان، ڪيرت ٻاٻاڻي، گوبند مالحي ۽ واسديو نرمل، سنڌي
ساهت سميلن تان جيتوڻيڪ کان واپس بمبئيءَ وري رهيا هئاسين.
گاڏيءَ ۾، فرصتي لمحن جو فائدو وٺي، گوبند مالحيءَ کان
پڇيڻ ۽ ”مالحي صاحب! ڪهاڻيءَ کان ڪناري ڪشي ڪري
چڏي آئون — ان جو ڪارڻ؟“ منهنجي هٿ کي سڙائيندي
جواب ڏنائين: ”ڪارڻ گهڻي آهن، گوپال! ائين ته گهڻي
وقت کان ناول به نه ڏيئي سڳيو آهيان. ها، لکڻ اسان جي
زندگي آهي. ننڍا ننڍا وهناري مضمون — ادب سان، سماج سان
۽ راجنيتيءَ سان — لکي وٺندو آهيان.“ (سنڌي نائيمس هفتيوار
وغيره لاءِ).

مون وري کانئس پڇيو: ”ان ۾ اوهان تي سٽسٽڪ
ملي ويندو آهي؟“ ته مختصر ۾ جوابيائين: ”نه.“ ان کان
پوءِ ٻي ڀيري پڇيڻ تي ڪي پاڻ نه هئا. سندس جسمي پٺيان

گوبند مالحيء وقت حٽاں حار مسلم مہ ڪئي. جن دنيا
 مات نہ ڪاڌي. مالحيءَ جو قلم ڪڏهين ڪو نہ ٿيو. جن
 ليکڪن ۾ نفاوت هئي. مؤخوده بي-إصافيءَ بي بيٺل
 اح کي بدٿيڻ جي آرزو هئي. منجهس سنڌين ۽ سانگيئرن لاءِ
 شين ۽ سرين جي خواهش ۽ امنگ! انسان ذات لاءِ حمدردي.
 لاءِ ڊل ۾ دڪ جو درخت لڳائڻ، اُن جي پٽيءَ بھتريءَ ۽
 نڪاري لاءِ سوچڻ ۽ اُدم ڪرڻ - اُهي گوبند مالحيءَ جون
 ايان خوبون هيون. هو لاٽ مان لاٽ ٻاري ويو. سنڌي ادب ۾
 ٻين سج اُپاري ويو. زندگيءَ جي خوشين، سرحاين ۽ سڪن جو
 شان ڏئي سنڌي ساجيت جي آسمان کي ستارن سان سينگاري

۽

ڊي-جي-سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ جي پهرين چئن سالن ۾
 سنه ۱۹۲۱ کان ۱۹۲۵ تائين - اسان جي دوستي پڪي پختي
 ٿي ويئي. سڄو وقت هن جي اندر ۾ سنڌي ساهت جي نات
 بڻي پيئي هوندي هئي. ڪتابن پٺيان ڪتاب پڙهڻ، سنڌيءَ
 ۾ اصلي ڪهاڻيون لکڻ، ڊڪ ڊوڙ ڪري اُهي ڇپائڻ. عشو
 ڪيولراماڻي، سوڀو گيانچنداڻي، رام امرل پنجواڻي، شيخ
 يار، سڳن آهوجا، ڪيرت ٻاٻاڻي، عبدالرزاق ۽ ٻيا ڪي دوست
 پاڻ ۾ گڏجندا هئا. ڪتابن جون ۽ سنڌي ادب جون ۽ وطن جي
 آزاديءَ جون ڳالهيون ڪندا هئا. ڪچهڙيون ٿينديون هيون.
 گرم گرم بحث مباحث ٿيندا هئا. ان جو نتيجو اهو نڪتو جو
 سنڌي ادب ۾ اصلي ڪهاڻين جو ڪتاب، 'ريگستاني ڦول'،
 گوڀند مالهيءَ جي محنت سان شايع ٿيو. ڪتاب جي قيمت چار
 آنا هئي. پنج سؤ ڪاپيون ڇپيون هيون. مون مينارام هاسٽل ۽
 ڪاليج ۾ پنجاه ڪاپيون وڪيون هيون. ڪتاب ۾ ترقي پسند
 اديبن جون ڪهاڻيون آهن. پهرين ڪهاڻي "جعفر بيلدار" رام
 امرل پنجواڻيءَ جي آهي.
 انهيءَ دؤر کان اڪويھين صديءَ جي شروعات تائين،
 گوڀند جون اڪيون هڪ مقصد تي قائم رهيون - سنڌي ٻولي
 ڪيئن زندهه رهندي ۽ سنڌي ساهت ڪيئن اُسرندو.
 گوڀند مالهي انهن جهڙن جوڳين مان هيو، جن ۱۹۲۱
 کان ۱۹۲۵ واري دؤر ۾، ترقي پسند تحريڪ جو پايو وڌو. عشو
 ڪيولراماڻي، سوڀو گيانچنداڻي، گوڀند پنجاڻي، سڳن آهوجا،
 رام امرل پنجواڻي، ارڃن ميرچنداڻي 'شاد'، اهڙا شخص
 هيا، جن کي زمان ۽ مڪان مات ڪري نه سگهيا. ڪيترن ئي
 دورن مان جيئرا جاڳندا، جهڙندا جيئرا ڳيندا، اُڪري پار پيا.
 ترقي پسند ساهت جو ساٿ ڏيندا رهيا. هُو سچ ۽ صداقت جو

سڙ سڃ اُڀاري وينداسين

— رام آمرلال پنجواڻي

گوبند مالهيءَ کي مان ڪاليج جي پهرئين سال کان وٺي
شحاتان. سويي گيانچنداڻيءَ واقفيت ڪرائي هئي. ان واقفيت
وڌي دائما دوستيءَ جو روپ اختيار ڪيو هو، جو آخري دم تائين
لالم رهيو.

آخر گوبند مالهيءَ به لاڏاڻو ڪيو ۽ دم جي بيماريءَ ڪري
سفر تي اُسڻ جا سانباها ته ٻچ عرصي کان هيس، پر آلائي
ڪڪڙي ڪارڻ جيت ترسي پيو. ڪا ته مڙوئي ٻالهه هئي جنهن
جي اوسيئڙي کيس ترسايو هو. ورنه هت سندس هيو ئي ڪير،
جو دونحن ڏکائي ويهي رهي؟ نه هيس گهر واري، نه مال مڏي.
سندس دوست ڀڳونتي نواڻي به گذاري ويئي هئي. سندس ڌيءُ
پشپا به رخصت وٺي ويئي. باقي گهر ۾ چوڌاري فقط سنڌي
ڪتاب ئي ڪتاب، ڪاري مس ۽ ڪاغذ! نيون ۽ پراڻيون
اڻٻارون ۽ رسالا. جھڙو هٿن خالي جنم ورتو هئائين، اهڙو ئي
خالي هٿين جيت رهيو ۽ وري ساڳئين سڪڻن هٿن جو ثمر کڻي
واپس وريو. مون کي نه شڪي ته سندس مصيب ۾ يا سندس
نالي ۾ ڪا زر يا زمين به هئي. هو بخاور ۽ ياگ وارو، بنهي
”زي“ نه. انهن جي پڪڙڪڙ کان آخو هو.

۶ ڪلاڪارن کي ڏسڻ ۽ ٻُڌڻ جو وڏو انتظار هو. اُن پروگرام ختم ٿيڻ کان ڪجهه دير اڳ، حيدرآباد ۾ ڪرفيو لڳي ويو. مالهيءَ جي خوش نصيبي هئي، جو جيڪو هن ٻوٽو لڳايو هو، تنهن کي وڌي وڻ ٿي ڏسڻ جو سونهري موقعو مليو هئو. هڪ ملاقات ۾ سنڌي ادب تي ويچار ظاهر ڪندي چيائين: سنڌي ادب کي ٻن ملڪن ۾ سرجڻ سبب، جداجدا سمجهڻ غلط آهي، ڇو ته ٻولي ورهائي نه ويئي آهي.

مالهيءَ پنهنجي زندگيءَ جو سفر نئين صديءَ ۾ پورو ڪري، وڃي ٻيو جهان وسايو آهي. هڪ نئين سفر جي شروعات. سڄڻ سفر هليا....!

جي پنهنجو نَوُر نچوئي ويا،

۶ تنهنجي جوت جلائي ويا. (اياز)

ويهين صديءَ جي سنڌي ناول سمراٽ، قلم ذريعي جوت جلائي. هڪ يادگار ادبي تاريخ جو سرمايو پٺيان ڇڏيو آهي. جيڪي سان ادبي سفر ۾ ساڻ هئا، سي خوش قسمت آهن. جن هن کي ٻُڌو ۽ ڏٺو، تن - مان چونديس - ويهين صديءَ جي سنڌيت جي هلچل جي تاريخ جو هڪ حصو ڏٺو. پر جن هن کي نه ڏٺو نه ٻڌو، سي گوبند مالهيءَ جي ادب کي پڙهي پرائي سگهن ٿا. جن اهي ورق نه ورايا، سي ادبي تاريخ ڄاڻڻ کان وانجهجي ويا.

هو جتان ڪانفرنس پوري ٿيڻ کان پوءِ، سنڌي ادبي سنگت، پريس ۽ سنڌ جي ٻين عالمن ۾ پروگرامن ۾ شرڪت رکيل هئي.

شاھ-سچل-سامي، اسان جي گانڊاپي جا مرڪز آهن ۽ سنڌين جي ٻوليءَ کي رنده رکيو آهي. هيءُ ويچار مالحي صاحب ڄڻل پاڪستان، عبرت ۽ مين نامائندن سان گالائيندي چيا. نئين پيڙهيءَ جي ادب ۾ دلچسپيءَ جي باري ۾ چيائون ته هندستان ۾ ادب جا موهوان ليکڪ نه آهن. سنڌ جي باري ۾ اسان چوندو آهي ته سوچيو آهي، پر اسان ته 'سنڌ جا سنڌي' ۽ 'هند جا سنڌي' سوچيو آهي. ادب تي ويچار ڪندي هن چيو، ادب ونڊر نه، پر زندگيءَ جي ترجماني ڪرڻ ۽ زندگيءَ کي بهتر بڻائڻ آهي... شاھ-سچل-سامي، اسان جي گانڊاپي جا مرڪز آهن ۽ هن سنڌين جي ٻوليءَ کي رنده رکيو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ، ڄام شورو سنڌالاهيءَ ۾ هند ۽ سنڌ جي اديبن جي بحث جي رڪارڊنگ ڪانپوءِ، حيدرآباد ۾ سنڌي ادبي سنگت طرفان، مرڪزي اردو بورڊ جي حال ۾، گڏجاڻي رکي ويئي هئي. محمان اديبن جو تعارف ڪرائيندي چيو ويو، هي اسان جا اُهي سنڌي ليکڪ آهن، جيڪي تاريخ جي وڏي المني ۾ اسان کان ويڙي ويا هئا، اڄ اُهي ويرا سان هتي آيا آهن، اهو ڪيترو نه وڏو درد آهي، جيڪو اسين محسوس ڪري رهيا آهيون. ادبي سنگت جماعت، تحريڪ نه آهي؛ ۽ مشن آهي، جنهن ادب ۽ ٻوليءَ لاءِ پاڻ موڪيو آهي. ادبي سنگت، جيڪا ڪراچيءَ تائين محدود هئي، اڃا پوريءَ سنڌ ۾ پکڙيل آهي.

سنڌي ادبي سنگت جي پهرئين جنرل سيڪريٽري ۽ سنڌ ۾ ترقي-پسنڌ ادب جو پايو وجهندڙ، گوپند مالهيءَ، پنهنجا ويچار ظاهر ڪيا. سندس چهرى تي خوشي ۽ فخر جا نائز هئا، اکين ۾ ماضيءَ جي يادين جا آناه ساگر. هن سنڌي ادبي سنگت سان پنهنجي خدائي واسطيءَ جو دڪر ڪيو. دانشورن، ليکڪن، شاعرن

مون اُن کان اڳ تنهنجي اڳئين خط جو جواب موڪليو هو.

ان وچ ۾ پهتو هوندو. تنهنجي تازي خط جي جواب ۾ مونکي اهو ئي چوڻو آهي ته (هتي اهو نالو نٿي ڏيڻ چاهيان) اهو ڪتاب منهنجي چوڻ تي نه لکيو آهي. سچ اهو آهي ته مون اڄ توڻي اڃان تائين پڙهيو ڪونه آهي. مان اڪثر پنهنجي باري ۾ پڙهڻ کان ڪٽرائيندو آهيان. ها، ساهتيه بابت نڪته چيني ۽ حقيقتن بابت غلطين تي ڌيان ضرور ڏيندو آهيان. صرف حقيقتن جي جانچ پڙتال لاءِ اهو ڪتاب پڙهندس ۽ منهنجي ناولن تي ويچارڻي تنقيد تي غور ڪندس. ۽ ڪتاب جو ٻيون غلطيون ليکڪ جي ڌيان تي آڻيندس، ته به اهي درستيون چاپو نه به نڪتو (۽ نڪرندو به ڪونه) ته به اهي درستيون ڪرڻ لاءِ چونڊس. تنهنجي خط بعد، غلطين جون درست ڪندس. ممڪن پنهنجي سنڌي ٽائيمس جي ڪالم ۾ مون اڪادميءَ جي 'ورهائي' ۾ آهي، ان ۾ ٿورو وقت لڳي. مون کي وڻي. تنهنجي يادگار ملاقات پڙهي، مون کي وڻي. سڪ سنيه مان،

ماليه

نهن ٻن لفظن مون تي جيڪو تاثر ڇڏيو، اُن جو بيان ڪرڻ مشڪل آهي.

ماليهءَ جي سڀ کان وڏي خوشقسمتي، ڪاميابي ۽ حاصلات منهنجي نظر ۾ سنڌ جو دورو رهيو، جيڪو هر ڪنهن کي نصيب نٿو ٿي سگهي. پنهنجن جهونن ساٿين سان ملاقات، درگاهن زيارت، علمي-ادبي بئنگن ۾ شرڪت، پنهنجي ڳوٺ جو درياهه ۽ موهڙي ۾ ڪيڏيڪ ڏينهن گذاريندو رهيس. ۱۹۸۹ع ۾ اهي موقعا سچل ڪانگريس دوران کيس نصيب ٿيا. سندس ڇوڪرو ۽ اکين جي چمڪ جي مان چشمنديده گواهه رهيس. ۱۹۸۹ع ۾ ڪراچيءَ پهتس، ته مالي صاحب اڳي ئي پھتل ۾ سڀني پارٽي ليڪن جو پئپرل ڪانٽينينٽل ۾ رهڻ جو بند

بار جا نه ٿا اچن ته ارمان ٿو ٿئي. سنڌي ناٽڪ جي ترقيءَ تي
س ٿو اچي.

ٻه سال اڳ جڳپور ناٽڪ چٽاڀيٽيءَ ۾ ذري گھٽ سڀني
ٽڪن جو معيار اُميدن کان گھٽ هو. مون ان طرح جي چٽاڀيٽيءَ
ي وقت ۶ پئسو وڃائڻ بيسود پئي سمجهيو؛ چئجي ڪٿي مون
ناٽڪ چٽاڀيٽيءَ کي من ٿي من آخري سنڌيش: سنڌيت به ناٽڪ معرفت
باقي هئڻ جو آخري سنڌيش: سنڌيت به ناٽڪ معرفت
بچائڻي آهي ته محراباني ڪري ڪاٺمڪ نموني بچايو، ڪا ۶

پرچار جي وچ ۾ فرق سڃاڻو!
ناٽڪ نه صرف مالحيءَ جي پٽڏاڻش هو، پر خون ۾ سمائل
هوس جيڪو سندس نياڻي پشپا مالحيءَ جي روپ ۾ منڇ تي
اداڪاريءَ جا جوهر ڏيکاري ان کي اُمرتا بخشي رهيو هو. وڌاڻا
کي ڪجهه ٻيو منظور هو، جنهن وقت کان اڳ ئي ان وابستگيءَ کي
هن کان ڦري ورتو.

سنڌين جي سياست ۾ شرڪت جي باري ۾ سنڌي ٽائيمس
جي ۱۲ فبروري ۱۹۹۰ع واري ڪالم سنڌيءَ راج نيتي عنوان تحت
چون ٿا: سنڌي حقن جي باري ۾ يڪراءِ نه آهن، آئين ۾ درستي
ڪري سنڌين کي پارليامينٽ ۾ آندو وڃي. سنڌين لاءِ جڳپيون
محفوظ رکيون وڃن.

هر انسان ۾ ڪي ڪمزوريون به رهن ٿيون. مالحي انهن کان
آجو نه ڄڻو. شاعر نارايڻ شيام موجب —

حجي جا ڪاڻ خوبين جي، ۽ عيبن کان بند آهي
نه پنهنجي شاعري اهڙي، نه پنهنجي زندگي اهڙي
جنهن ڳالهه تي سندس نياڻي پشپا، هڪ وار بيحد ناراض
ٿي، جو مالحي هڪ سنڌي جي ويچارڌارا سان اتفاق نه پئي رک
سڀني سان يڪراءِ هئڻ جي باوجود، پنهنجي ويچارن کان
ڪمزوري چئجي يا نرم-دلي، يا مادريه

ادائگيءَ لاءِ زور ڀريو، پر ان کي ڪجهه عرصي کانپوءِ پراڊيشڪ فلمي چنگ ۾ حلائق لاءِ عرض ڪيو. فلم ”سندوءَ جي ڪناري“ ۾ ڀڳونتي ناواڻيءَ جو مکيه مرڪزي ڪردار ادا ڪيل آهي. مون کي ياد آهي ته اچي پوني ۾ منعقد ٿيل اهو سيمينار، جيڪو منهنجو پهرين هو، ان ۾ شاعر نارايڻ ’شيام‘ ۽ لچمن ڪومل سان گڏ شرڪت ڪئي. جتي شري گوبند مالحيءَ ڀڳونتي ناواڻيءَ جي پيڻ سان تعارف ڪرايو، جنهن کي اتي سنگيت جي پروگرام ڏيڻ لاءِ چيو ويو هو. ڀڳونتي ناواڻيءَ جي غير موجودگيءَ ۾ اهو سنگيت پروگرام ٻڌندي مون محسوس ڪيو، سنگيت جي تحريڪ جو مالحيءَ سان ساٿ ڀڳونتيءَ جي غير موجودگيءَ ۾ وقت جي دز سان لتجڻ لڳو. ڀڳونتي ناواڻيءَ جي ويڃڻ سان هڪ خال پيدا ٿيو. اها مالحيءَ جي هڪ دور کي الوداع ڪرڻ جي نشاني هئي. ان احساس کي مون ان وقت شدت سان محسوس ڪيو. خود مالحيءَ به دل ۾ ڌڻ ڌڻ ۾ محسوس ڪيو هوندو. جنهن مرڪ کي زنده رکڻ لاءِ اڌ: مرڪ جو سهارو ورتو. ادب جو ادب ته مرڪ نڀايو، پر سنگيت تحريڪ جي حوالي سان محڪ جي خوشبو مالحيءَ جو من معطر نه ڪري سگهي.

آديپور ڪڇ ۾ هڪ سيمينار ۾ ناٽڪ جي مقالن تي مالحي کي صدارت ڪرڻي هئي. مقالي پڙهندڙ ناٽڪ سان وابسته ڪيترن ليکڪن اداڪارن جي پورحئي جو نه صرف ذڪر نه ڪيو، پر ليکڪرانڪ ميڊيا طرفان ان صنف کي جيڪا هتي ملي آهي ۽ جيڪا ڪنٽريبيوشن رهي آهي، ان کي ئي ڳرڪائي ويو. جنهن تي مون صدر صاحب جي ان طرف توجهه مرکوز ڪرائيندي چيو، ”مالحي صاحب، خود اوهان جا ڪيترا لکيل ناٽڪ پڙهيئي نشريات ڇپند ۽ سنڌ جي سامعين تائين پهچائي چڪي آهين، جن کي اڃا منڇ تي به نه آندو ويو آهي. ان طرح گورڊن پارٽي، واسڊيو نرمل ۽ ٻين ڪيترن جا ناٽڪ آهن، انهن کي ڪيئن ئي توهين نظر انداز

ان اڻاڻه ساگر منجيان مان پنهنجين يادن جا ڪي موتي، ماضيءَ جي جهروڪي مان ڪي احساس، رد عمل ۽ حقيقتن جي پونجِيءَ کي سحيڙي، قلم ذريعي لباس اوڍائي، تحرير جي روپ آڻڻ چاهيو.

گوبند مالحيءَ سان منهنجي پهرين ملاقات ڀڳونتي ناواليءَ معرفت ۱۹۸۲ع ڌاري، آل-انڊيا ريڊيو جي پرڏيهي نشريات جي حوالي سان ٿي. مالحيءَ طرف ڌيان گهٽ، ڀڳونتيءَ طرف وڌ. راڳ جي راڻي، مڌر آواز جي خالقم، ڀڳونتي ناواليءَ جي چعري جي مرڪ پراني پٽار کان ڪوٺان پري. مالحيءَ جو ذڪر نڪري ۽ ڀڳونتيءَ جو نانءُ نه اچي، يا ڀڳونتيءَ جو نالو اچي ۽ مالحيءَ جو ذڪر نه ٿئي، اها ڳالهه ممڪن نه آهي. سنگيت ذريعي هند جي ڳوٺ-ڳوٺ کان ولات تائين سنڌيت جو پينام پڇڻاڻ جي سندن مسلسل جتن بابت، پنهنجي شخصيتن جا نالا لڙمي طور شامل آهن.

ڀڳونتي ناواليءَ کي شاه جي ڪلام ۽ ڏوهيڙن کي رواني ۽ صحيح تلفظ سان ڳائڻ جو شرف، ان جواز حصو نه ته ڪجهه حصو مالحيءَ کي ملڻ گهرجي. مالحي نالو آهي رفتار ... وهڪري جو، روانيءَ جو، ڪٿي نه مڃڻ جو، جا ڳالهه سندس انڊوينچر مان بڻوبي عيان ٿئي ٿي. سنڌي فلم ڪيڏن رندگيءَ جي داءُ لڳائڻ مثل آهي...! جيڪو انڊوينچر ”سنڌوءَ جي ڪناري“ فلم ڪيڏن جو روپ ۾ اسان جي اڳيان آهي. ۱۹۶۸ع ۾ پنهنجي لکيل ۽ هدايتڪاريءَ هيٺ سنڌوءَ جي ڪناري پروڊيوس ڪئي، گوند مالحيءَ جي مالي حالت کي سوڙهو ڪرڻ لاءِ ان فلم جو به هٿ رهيو. مون کي ياد آهي ته اُن عرصي دوران هن ان پريشانيءَ جو ذڪر ڪندي فلم جي اٽڪل رقم کي حاصل ڪرڻ لاءِ دوردشن وارن سان سندس ملاقات ڪرائڻ جو بندوبست ڪرڻ جي چواڻي وڌي. مان ۽ مالحي صاحب گڏجي ڪري فلم سکڻ وارن کي نه صرف

سهارو نه ورتو. گوبند مالهي سنڌيت جي هلچل، آوازي ڪلچر ٻوليءَ جي تحريڪن جي آبياري جو ڏانو ۽ ذات کي پنهنجي هٿ سان ڪري ورتو.

ڏهين فبروري ۲۰۰۱، هند سنڌ جي ادبي دنيا لاءِ ڏڌڪو سائيندڙ هئي، جاتاريخ ايندڙ نسلن کي ڪنهن ادبي تاريخ جي ياد ڏياريندي رهندي. مالهيءَ جي وفات سان هڪ ڀڳ جي پڄاڻي ٿي، ناول نويسيءَ جي اهم دؤر جي باب جي. سنڌ جي باري ۾ مان فتويٰ ته نه ڏيئي سگهنديس، پر هند جي باري ۾ اها دعويٰ ضرور ڪندس ته ناول نگاريءَ جي صنف ۾ مالهيءَ جي جاءِ نه پر جي سگهندي. گوبند مالهيءَ جي هن فاني جهان کي الوداع ڪرڻ تي سندس همعصرن جي اکين ۾ آلاڻ ۽ ماضيءَ جي دور جا يادگار سندس دلڪش پيار پريا منظر به نظر آيا. گوبند مالهيءَ جي زندگيءَ سان بي-وفائيءَ کي ڏوراپو نٿا ڏيئي سگهون، جو هن پنهنجي عام انساني زندگي گهارڻ وارا ورهيه پنهنجي مرضيءَ موجب ۽ منزل کي ماڻڻ لاءِ پورا پورا وصول ڪيا. موت اڻٽڙ آهي. مون ڇاڻي آهي! ان سچائيءَ کي تسليم ڪرڻو پوندو. سچائيءَ کان نهن موڙڻ ڪمزوري ٿيندي، جذبات جي وهڪري ۾ وهڻ ٿيندو. جذبات ۾ اچي ڪري من بيقابو ٿي وڃي ٿو ۽ بيقابو من حقيقت ۾ ڀڃڻ ۾ اچي ڪري من بيقابو ٿي وڃي ٿو. مان نه چاهيندس ته پر ڪڏهن ۽ سمجهڻ جي قوت وڃائي ٿو وهي. مان نه چاهيندس ته جذبات مون کي ڪمزور بڻائي. مان تاريخ جا ورق انڌا ڏند واري نه!! نه!! مان من کي ائين ڪرڻ جي اجازت نه ڏينديس. ادب دانشور ناول نگار، مارڪسواد ۽ صوفيवाद کان متاثر، ترقي-دارا سان جڙيل مالهي. هڪ انسان پاڻ کي ڪيترن پاڻ ۾ ورهايو! پر حيراني اها جوهر حصو پورو، پنهنجو پاڻ ۾ ادبي گلشن جي آبياري ڪندڙ مالهيءَ تي، سمجهه ۾ نٿو اچي. سندس ڪنهن پهلو ۽ صنف تي قلم ڪٿان! ڇا مان نپاءُ ۽ اڻاڻ ساڳو

اسڪار آندولن ۾ اٺن سنڌي قومي اڪيڊمن جي سهيادگي کي مختلف سزائون ڏنيون ويون، ان عرصي دوران، سنڌ انڊر نائڪ منڊل جي طرفان منع تي اصلوڪا ۽ انواد ڪيل نائڪ ڪرڻ جو شوق به هو. ۱۹۲۲ع ۾ حيدرآباد ۾ سنڌي سوسائٽيءَ طرفان شري ليڊراما ماڪيجا جو لکيل نائڪ، ٻي-وفاقاتل، منع تي آندو ويو ۽ ۱۹۲۲ع ۾ حيدرآباد جي ريمندرناٿ لٽري ائڊس ڊرامائڪ ڪلب طرفان پيش ڪيل نائڪ، چتورا، جو گرو ريمندرناٿ لٽورا افتتاح ڪيو، جيڪو پروفيسر منڇراما يو ملڪاڻيءَ سنڌيءَ ۾ اڏا پٽ ڪيو هو. ڪانچند درياڻيءَ جو اڏا پٽ ڪيل نائڪ، ملڪي هدير، به ساڳي ڪلب پيش ڪيو. درياڻيءَ جو موتيءَ جي مڪڙي، حيدرآباد سنڌ جي ڏيتي-لپتي ڪاميٽيءَ، آغا حشر جو اردو نائڪ بلوا منگل، نانگرام ميرچنداڻيءَ آندو ليڊراما ماڪيجا جو لکيل ڪلچڳ جا ڪلور، منع تي آندو ويو. مون انهن نائڪن ۽ نائڪ منڊلن جو ذڪر انڪري هتي ڪيو، جو شايد انهن نائڪن جي شوشو ۽ شتي گوند مالحيءَ کي چمڻ شرط پئي. ڪي شخصيتون چمندي ڄام هونديون آهن. حر فن ۾ ماهر ڪهاڻيڪار، ناول نگار، نائڪ نويس، مضمون نگار ۽ ڪالم نگار، مالحي ڇوويھ کن ڪهاڻيون ۽ ويھ کن ناول لکيا، پالڪن ۾ سنس ناول پيار جي پياس مقبوليت حاصل ڪئي، جنهن تي کيس ۱۹۷۲ع ۾ مرڪزي ساهتيه اڪادميءَ طرفان اوارڊ عطا ڪيو ويو. هتي يارت ۾ اچي، ۲۱ دسمبر ۱۹۵۸ع تي ڪاڪار منڊل جي شروعات ڪيائين. آئو بايوگرافي، 'ادب ۽ ادب'، جا پنج واليوم پنهنجي دور جي سماجي حالتن جا نقش چٽيندڙ ۽ ان دور جو عڪاسي پيش ڪندڙ آهن.

سنڌيت جو شدائي، ڏيرو حس، بند گلي سان ڪارو ڪوٽ ۽ ڪارو پشمو پهريندڙ، پھري تي نماين نظر ايندڙ ڏاڙهي، دبيل انوکو آواز پر برحستي عظم جو مالڪ. مالحيءَ جي باهري شخصيت جي آڌار تي نه، بلڪ اندرين ذات ڏيئي، جنهن جي وجود ڪنهن ٽپي

سجڻ سفر حليا

— ويندڙ شرندي

هر انسان جي جيئڻ جا ڏنگ الڳ الڳ آهن. انساني زندگي
ذيليءَ جي وڏي سڙاڻ آهي. ان حسين نعمت کي ماڻڻ، گيارڻ يا
سجائي ڪرڻ جي وات، هر انسان پنهنجي سوچ آخر چونڊي ٿو،
ڪي ڪجهه نه ڪرڻ يا ڇا ڪيان، نه ڪيان؟ جي چڪرويو مان ٻاهر
فڪري هر ڀل، هر گيتيءَ جو پنهنجي انداز سان استعمال ڪن ٿا،
جا ٻالڏ هر انسان جي وس کان ٻاهر آهي. حالات، مجبورين،
مشڪلاتون، ڏک-ڏوٽ، خواهشون ۽ غير، ڪاميابي-ناڪاميابي، آشا-
نراشا - زندگيءَ جو هر قدم هر موڙ تي، اڳ ۽ دڳ جيليون بحال
ٿو، ڪي اُن کي اورانگيٽ جي جريت نٿا ڪري سگهن ته ڪي لڳ
لنگهي منزل طرف پهچڻ جي جستجو ڪن ٿا، جا جستجو زندگيءَ
جي ڏور سان جڙيل رهي ٿي. ڪي انسان ان ڏور ۾ اُلجھجي
زندگيءَ جي سفر کي طئه ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي منجهارن ۾ مبتلا
ٿين ٿا، ڪي ان زندگيءَ جي منجهيل ٻنڌين کي سليقي سان
سلجھائيندي دنيا کي لڪا پوڻ نٿا ڏين.

وقت، حالتن، حادثن جي وار کي دلشڪستو ڪندي منزل
طرف وڌائڻ واري شخصيت کي ادبي تاريخ جي ورقن ۾ درج
ڪرائڻ جي انوکي تاريخ قائم ڪرڻ جو نانءُ آهي مالحي. گوبند
مالحيءَ جو جنم ۱۹۲۱ع ۾ ٿيو، جڏهن انگريزن جي سلطنت
شاھيءَ خلاف اُڪندڙ ڀارت جو عوام جنگ جوئي رهيو هو. جنهن وقت

جھڙي پٽيءَ کي ماڻهو بڻائي سگهندي، آخري هڪ دفعو هن کي تيل ساڌي، دڙو بلڪل ڀرجي ٿي وڃي ۽ هن جي شخصيت جو ٿورو ٽپڻو موهو به ختم ٿي وڃي ٿو.

موهن جي ڪردار کي ذهني وڌاڻو ڏيئي به ڪونه ٿو، ڇو جو پٽيءَ جي وجود کان دڙو ڪڍڻ انڪار ڪري نه سگهي آهي. هن کي من سان نه قبولي سگهڻ ڪري، هن جو من هڪ قدر تي مونجهه محسوس ڪندو رهي ٿو، جنهن کي واضع ڪرڻ لڳو ليڪه ڦل نه وڃي سگهيو آهي.

هن ذهني وڌاڻي جي ڪلپنا بلڪل غير-منو وڃيانڪ آهي ۽ تنهن ڪري پرش طرف هن جو من ڏيکاريل رد عمل پڻ غير منطقي آهي. در حقيقت خود هن جي پيار جي پياس پليان پنهنجو پٽنيتو نه ماڻي سگهڻ جي پيڙا ئي ٻڌجي ٿي. ايترو ئي نه، پٽيءَ کي ڇڏي ٻئي هنڌ پيار جي هن جي ترشنا ئي ڪمار ٿي ۽ ان ڪري غير حقيقي آهي. آخري ڪچي ڪٽا کي پيش ڪرڻ لاءِ ليڪه حقيقتن کان پري پهنندڙ واقعا ۽ ڪردار کڻي آيو آهي. لڳاپڻ سڀ ڪردار شخصيتن کان خالي هڻ ڪري، ليڪه جي ئي پاشا ٻولن ٿا، جيڪا خوب چالو آهي.

ساخته اڪادميءَ کي سٽڪارڻ لاءِ ٻين آنچلڪ پاشائن جي ناولن، جڏهن تڪشي ٿوشنڪر پلي جو ”ميوناري“ (مليال)، ويوت پوٽي جو ”آزليڪ“ (بنگالي) يا پنال پٽيل جو ”مڙي جيو“ (گجراتي) ملي سگهن ٿا، تڏهن ۽ تڏهن ئي ساخته اڪادميءَ لاءِ جيءُ ناول فقط هڪ سهوليت هجي، آهڙو آنديشو مون کي ته برابر ٿي رهيو آهي.

سڄڻ سفر هليا

— وينا شرننگي

هر انسان جي جيئڻ جا ڍنگ الڳ الڳ آهن. انساني زندگي ڏٺيءَ جي وڏي سؤغات آهي. ان حسين نعمت کي ماڻڻ، گهارڻ يا سڃاڻي ڪرڻ جي وات، هر انسان پنهنجي سوچ آهر چونڊي ٿو، ڪي ڪجهه نه ڪرڻ يا ڇا ڪيان، نه ڪيان؟ جي چڪرويوه مان ٻاهر نڪري هر ڀل، هر گهڙيءَ جو پنهنجي انداز سان استعمال ڪن ٿا، جا ڳالهه هر انسان جي وس کان ٻاهر آهي. حالات، مجبوريون، مشڪلاتون، ڏک-ڏولاوا، خوشيون ۽ غير، ڪاميابي-ناڪاميابي، آشا-نيراشا - زندگيءَ جو هر قدم هر موڙ تي، اڳ ۽ دڳ جهليون بڻبي ٿو، ڪي اُن کي اورانگهڻ جي جرئت نٿا ڪري سگهن ته ڪي لڪ لنگهي منزل طرف پڇڙڻ جي جستجو ڪن ٿا، جا جستجو زندگيءَ جي ڏور سان جڙيل رهي ٿي. ڪي انسان ان ڏور ۾ اُلجبيجي زندگيءَ جي سفر کي طئه ڪرڻ کان اڳ ۾ ئي منجهارن ۾ مبتلا ٿين ٿا، ڪي ان زندگيءَ جي منجهيل ٻندين کي سليقي سان سلجھائيندي دنيا کي لڪا پوڻ نٿا ڏين.

وقت، حالتن، حادثن جي وار کي دلشڪستو ڪندي منزل طرف وڪ وڌائڻ واري شخصيت کي ادبي تاريخ جي ورقن ۾ درج ڪرائڻ جي انوکي تاريخ قائم ڪرڻ جو نانءُ آهي مالحي. گوڀند مالحيءَ جو جنر ۱۹۲۱ع ۾ ٿيو، جڏهن انگريزن جي سلطنت شاهيءَ خلاف اُڪند ڀارت جو عوام جنگ جوڻي رهيو هو. جنهن وقت

جھڙي پتيءَ کي ماڻهو بڻائي سگهندي، اهڙي هڪ دفعو هن کي
تل خاطر، هوءَ بلڪل ڀڄي ٿي وڃي ۽ هن جي شخصيت جو
ٿورو ٿيڻو موقعو به ختم ٿي وڃي ٿو.

موهنڀيءَ جي ڪردار کي ذهني وڌاڻو ڏيئي به ڪونه ٿو، ڇو
جو پتيءَ جي وجود کان هوءَ ڪڏهن انڪار ڪري نه سگهي آهي.
هن کي من سان نه قبولي سگهڻ ڪري، هن جو من هڪ قدرتي
مونجهه محسوس ڪندو رهي ٿو، جنهن کي واضح ڪرڻ ۾ ليڪ
سئل نه وڃي سگهيو آهي.

هن ذهني وڌاڻي جي ڪلپنا بلڪل غير-منو وڳيانڪ
آهي ۽ تنهن ڪري پيش طرف هن جو من ڏيکاريل رد عمل پڻ
غير منطقي آهي. در حقيقت خود هن جي پيار جي پياس پليان
پنهنجو پتنيءَ نه مائي سگهڻ جي پيڙا ٿي ٻڌجي ٿي. ايترو
ٿي نه، پتيءَ کي ڇڏي هئي هنڌ پيار جي هن جي ترشنا ٿي
ڪمار ٿي ۽ ان ڪري غير حقيقي آهي. اهڙي ڪچي ڪٽا کي
پيش ڪرڻ لاءِ ليڪ حقيقتن کان پري ڀڄندڙ واقعا ۽ ڪردار
کڻي آيو آهي. لڳ ڀڳ سڀ ڪردار شخصيتن کان خالي هئڻ
ڪري، ليڪ جي ئي پاشا ٻولن ٿا، جيڪا خوب چالو آهي.

ساهتيه اڪادميءَ کي سٽڪارڻ لاءِ ٻين آنچلڪ پاشائن
جي ناولن ۾، جڏهن تڪشي ٿيوسنڪر پلي جو ”مچوٿاري“ (مليال)،
ويوتي پوٽن جو ”آزگيڪ“ (بنگالي) يا پناڻل پٽيل جو ”مڙيا
جيئو“ (گجراتي) ملي سگهن ٿا، تڏهن ۽ تڏهن ئي ساهتيه
اڪادميءَ لاءِ هيءَ ناول فقط هڪ سھوليت هجي، اهڙو آنديشو
مون کي ته برابر ٿي رهيو آهي.

نتیجہ ۾ هي ناول آهي، جنهن جي نائڪا ليڪڪ جو آدرش آهي. هو لکي ٿو — ”..... منهنجي هن ناول جي نائڪا به وڏو آهي، ذهني وڏو“ ۽ هن پٺيان پُرش نالو روپ بدلائي ڦرندو رهيو.

هن ناول جي نائڪا موهني، ٻارهن سالن جي عمر ۾، پهرئين پيري گهر آيل پيٽوئي طرف جيڪا چڪ ۽ لڳاءُ (attachment) محسوس ڪئي، ليڪڪ اُن کي پهريون پيار ڳڻيو آهي. موهني هن سان پاڪر ۾، پيءُ اڳيان پڪڙجي ٿي پوي. اڳتي هوءَ پٽس وٽ ايندڙ وشواسپاٽر دوست، آندڙ کي، سنوٽ نه ڏيڻ تي، آندڙ موهنيءَ جي پيءُ سان سٺي رشتي جو اُپيوگ ڪري، پنهنجي مامي جي پُٽ، اُٽڙهيل ۽ ڍور جهڙي هيمن سان، موهنيءَ کي پڙهائڻ ۾ ته سڦل وڃي ٿو؛ پر ائين ڪري هو موهنيءَ کي اڪثر پراپت ڪري سگهندو، اهڙو هن جو انومان هيمن غلط ثابت ڪري ٿو.

پٽيءَ جي — شاديءَ کان اڳ توڙي پوءِ — پڙ — استري گامي هڻڻ، شديد ۾ مضبوط سڀاو کان بيحد شنڪاشيل ۽ لڳ ڀڳ آرٽڪ طور پڙاڏين رهندي اچڻ ڪري، ڪجهه پڻدا ڪيل حالتن ۾، موهنيءَ جو پٽيءَ کي ريتي پرمانند، دادا، جيوٽي آندڙ، يا گهنشام ماسٽر جهڙن عمر چڙهيل پُرشن سان ناتو ڳنڍائي، هن کي پُرشن لاءِ ڪٿا آزمودا ڪرايا آهن ۽ جتي پريم جي نه، پر واسنا جي ئي چايا ڏيکاري آهي. ان ڪري موهني ”پيار جي پياس“ محسوس ڪندي رهڻ جو وشواس ڏيڻ جو ڀتين ڪندي ٿي رهي. موهني پٽيءَ جو ڀرپور نرادر ۽ ڪانئس ڪنارو ڪري ٿي. پوءِ هوءَ وڌروهي ناري نه آهي. هوءَ طلاق وٺي ڪنهن سٺي پُرش کي حاصل نٿي ڪري. [هن جا اُحڙا موقعا ۽ همٿ ڪسي وٺڻ ۾ ليڪڪ لڳ ڀڳ ڏاڍائي ڪئي آهي]. هوءَ جوش ۾ اچي ڀڄي يا ٻڏي به نٿي وڃي ۽ آدرش ڇڏو پتورتا جيان جيون ساڻڻ بڻجي نٿو به مشهور ڪي نياڻي، به نٿي سگهي. ايترو ئي نه، جيئنگلي جانور

پيار جي پياس ۽ گوبند مالهي

— نامديو

ساهتيه اڪادميءَ جو هن دفعي جو انعام حاصل ڪندڙ ”پيار جي پياس“ شري گوبند مالهيءَ جو ويهون ناول آهي. ٿورا سال اڳ منهنجي ورتل انٽرويو موجب، ساجيٽڪ-سيپيٽڪ پروڊيوسن ٿي هن جو مکيه ڪاريه ڪيتر هيون آهن. نالڪن جي لکڻ ۽ اسٽيج ڪرڻ پٺيان محنت ڪرڻ کان پوءِ، هن هڪ سنڌي فلم جو پڻ ٺهرائڻ، ڪهاڻي ۽ ڊائريڪشن جو ڪم ڪيو آهي. ڪيترا سال اڳل-ڀارت سنڌي ٻوليءَ سان ساهت سڀا جو محامنتري پڌر سڃاتو آهي. حال ۾ هڪ فلم ۽ سڱم سنگيت جي پروگرامن جي پريزنٽنگ منڊلي جي سڃاڻڪ طور وڪبات آهي. ’ڪونج‘ ماهوار جو هن جي سڱم ۾ خاص پرچو پڻ ڪڍيو ويو آهي.

ساهتيه ۾، خاص ڪري ناولن دوزارن، ترقي پسند ڌارا کي هن زور وٺايو آهي، مارڪسواڊ ۽ ويدانت سان هڪ ئي وقت نڀائڻ جو هن جو ارادو پڻ رهيو آهي.

ليکڪ آلوشي ڪتاب ۾ محاب ۾ لکيو آهي ته هن جي ڪنهن مائٽائيءَ جي وڏو بڻجڻ تي ئي انبڪ پرشن جو فقط ’پرشنت‘ ٿي منڊور رهيو — ملي سگهيو. هن شعبيءَ جي حمدرديءَ جو

گوبند مالهيءَ جون ڪي ذڪر لائق ڳالھيو

۱. جنم : ۵ آگسٽ ۱۹۲۱
جنم آستان : ڳوٺ فاروشاه (سند)
۲. مئٽرڪ : ۱۹۳۹
۳. شادي : ديويءَ سان، ۱۹۴۱
۴. سنتان - ٻه ڌيئَر : شوياءُ ۽ پُشپا
۵. ۱۹۴۲ سوئنترتا آندولن (آزاديءَ جي حلچل) جيل وڃڻ - سوئنترتا سيناني بڻجڻ جو شرف.
۶. ايل.ايل.بي. ۱۹۴۴
۷. سنڌ ڪي خيرآباد - ۱۹۴۷
۸. ماهوار 'مُرڪ' مخزن جو سميڊڪ بڻجڻ ۱۹۸۷ ۽ آخرين دم تائين اُن سان جڙيل.
۹. سنڌي فلم "سندوءَ جي ڪناري" ڪيڊ، ۱۹۶۸
۱۰. وفات - ۱۰ فيبروري

(ترتيب - جيمون ڇڳاڻي)

گویند مالہیء کی ملیل کن خاص پُرسکارن جی جملک

۱. اکل ڀارت سنڌي ساحت سميلن ۾ ”بهترين آپنياسڪار“ جو آوارڊ.
۲. پيار جي پياس، ناول تي مرڪزي ساحتيم اڪادميءَ جو آوارڊ (۱۹۷۲)
۳. محاراشٽر گزرو پُرسڪار (هڪ لک رپين جو) ۱۹۹۰ ۾.
۴. دُبئي جي سنڌين پاران (دُبئي ۾) انٽر نئشنل لطيف آوارڊ ۱۹۹۱ ۾.
۵. ڀارتيم پاشا پريشد، گلڪتي طرفان ’ساحتيم پُرسڪار‘ ۱۹۹۲.
۶. محاراشٽر سنڌي ساحتيم اڪادميءَ طرفان عمر پر جي ساحتڪ يوگدان لاءِ پُرسڪار، ۱۹۹۳
۷. ايشوري ٻائي بڻڻاڻي آوارڊ (سنڌي ڪلچر ۾ ڏنل يوگدان لاءِ) ۱۹۹۶
۸. ورلڊ وائيڊ پبليڪيشن طرفان، سنڌي ڪلچر جي ڦهلاءَ لاءِ پُرسڪار.
۹. سنڌي اڪادمي، دهليءَ طرفان، ’حياتيءَ جي حاصلات‘ آوارڊ (۵۱,۰۰۰ رپيا)، سال ۲۰۰۰ ۾.

(ترتيب - حيمون جڳاڻي)

- ۲۲ مسوريءَ جي راڻي
۲۵ پاپي
- پارت جيون - ممبئي ۱۹۸۲
سنڌي ٽائيمس، اُلهاڻ نگر ۱۹۹۵
- ڪُل ۲۵ ناول - ۸ ڪهاڻي - ناول مالها طرفان، ۸ پارت جيون جا، ۲ ساٿي ساهت، هڪ هڪ سرگرم ساهت، پرھ ڦٽي، مارئي، سنڌيت، ڪونج ۽ سنڌي ٽائيمس طرفان.
- مالهيءَ جي پهرئين ناول ”انقلابي سپاهي“ جي چاپي وغيره جي ڄاڻ نه ملي سگهي آهي.

ڪهاڻي سنگره

۱. هيءَ به ڪا آکاڻي آهي سنڌي ٽائيمس، - اُلهاڻ نگر ۱۹۸۲
۲. اڳتي قدم سنڌي ٽائيمس پبليڪيشن ۱۹۸۶
۳. ٿروپيٽي مَرڪ پبليڪيشن - ممبئي ۱۹۹۵
۴. دل ڏي، دل وٺ مَرڪ پبليڪيشن - ممبئي ۱۹۹۹

ٽائڪن جا مجموعا

۱. گهوت ڪُنوار راضي سنڌيت پبليڪيشن اُلهاڻ نگر ۱۹۷۲
۲. گستاخي معاف سنڌي ٽائيمس، اُلهاڻ نگر ۱۹۸۸
۳. سنڌوءَ جو سوڳند مَرڪ پبليڪيشن، ممبئي ۱۹۹۶

سفر نامو

سنڌي ويا سنڌ ڏسڻ (۱۹۹۲):

مضمون

رهبر منهنجيءَ راهه جا (مَرڪ پبليڪيشن - ۱۹۹۶):

آتم ڪٿا

۴ اديب - پنج ڀاڱن ۾، سنڌي ٽائيمس، اُلهاڻ نگر، ۱۹۸۹-۱۹۹۲.

ڪي اهم ترجما

۱. جو دادا ڪامريڊ، زندگي پبليڪيشن، ڪراچي ۱۹۲۶؛
۲. سم گورڪيءَ جو ”ماءُ“، پارت جيون، ممبئي - ۱۹۵۰؛
۳. نگر بندوپاديايه جو ”ڌرتي ماتا“، سرگرم ساهت، ممبئي ۱۹۵۱؛
۴. جو ”استري هڪ پرولي“ ڪهاڻي پبليڪيشن، ممبئي ۱۹۶۰؛
۵. پيرانند (انگريزيءَ ۾) نئشنل بوڪ ٽرسٽ.

گوبند مالهيءَ جي سرجيل ساهتڪ سمپتي

آپنياسَ

۱. انقلابي سپاهي - ترجمو
۲. آنسون - سرگرم ساهت، - ممبئي ۱۹۵۲
۳. زندگيءَ جي راهه تي - ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۲
۴. جيون ساڻي - ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۲
۵. پڪيٽڙا ولڙ کان وڇڙيا ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۲
۶. من حو ميت ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۲
۷. للڪار - ساڻي ساهت - ممبئي ۱۹۵۲
۸. لوڪ آهي ٻوڪ - ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۵۲
۹. شرم ٻوٽي - ساڻي ساهت - ممبئي ۱۹۵۵
۱۰. چنچل ڀڳتاهون - ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۵۵
۱۱. ڏيڇي پرڏيڇي ٿيا - ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۵۶
۱۲. عشق ناھي راند - ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۶
۱۳. ديسي سبڻ ڪڇن - ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۷
۱۴. پيار جي شڪست - ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۸
۱۵. جن سڙي ڀانڻي سيج ڪهاڻي ناول مالها - ممبئي ۱۹۵۹
۱۶. هڪ انسان، سڙ طوفان ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۶۲
۱۷. پريتم ويو پرديس ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۶۲
۱۸. سمگلر پروڊ ڦٽي - ممبئي ۱۹۶۵
۱۹. محبت جي راهه تي مارئي پبليڪشن - احمدآباد ۱۹۶۹
۲۰. سنڌوءَ جي ڪناري سنڌيت ڪتاب گهر اُلها سنگر ۱۹۶۹
۲۱. پيار جي پياس ڪونھ پبليڪشن - ممبئي ۱۹۷۲
۲۲. سونھن جا سوداگر ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۷۵
۲۳. تون، مان، هوءَ ڀارت جيون - ممبئي ۱۹۷۵

جڳت کي ڏنائين. پشپا ۽ گوبند مالهي، پئي چڻ هڪ-پئي جا پوڙڪ ۽ سهارا بڻجي پيا. پر هاءِ ڙي قهري ڪال! پهرين هن پڳونتيءَ کي ڪسيو ۽ پوءِ پشپا کي. پڳونتيءَ جي بي-وقتائي الوداع ڪرڻ کان پوءِ مامهي مالهي نه رهيو. پشپا جي وڃڻ تي گوبند مالهيءَ جي پيڙيءَ جي لٽا به ڪسجي ويئي. هاڻي مالهي پاڻ کي اڪيلو-اڪيلو محسوس ٿيو.

مالهيءَ جي پرلوڪ پڌارچڻ سان، سنڌي ساهت-ڪلا ۽ سنسڪرتيءَ کي جيڪو ڪاپاري ڌڪ لڳو آهي، سو پرجڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

مالهي صاحب موهن ڪلپنا کي هڪ دفعو چيو هو ته سنڌ ڏسڻ کان اڳ مان پنهنجا پراڻ تياڳڻ وارو نه آهيان. ۽ واقعي، ۱۹۸۹ ۾، سنڌي گريجوئيٽس ائسوسيئيشن جي سڏ تي، نه رڳو ڪراچي، بلڪ سڄي سنڌ جو به درشن ڪري آيو. سنڌ گهمڻ بعد، پنهنجي جيڪا آتم-ڪٿا (پنجن ڀاڱن ۾) ڏني اٿائين، اها به هڪ تواريخي دستاويز بڻجي پئي آهي. اڃان ته هنن سان گڏ سانچي ياترا جو به ذڪر ڪرڻو هو، پر سندس ئي شبدن ۾ في الڪال - ۽ بس!

ڪرشن ڪٽواڻيءَ وٽ وينداسين. پوپال وڃي ٿي پيئي، سولڪبائين ته 'جيئن ته ٽرين پوپال کان لنگهندي ۽ ويه منٽ کن بيهندي، تون اسٽيشن تي گڏجڻ ۽ پنهنجن نوجوان دوستن کي به وٺي اچڻ، جيئن کين پگونتي ٺاڙائي ۽ هو حتم-ڏين سنڌي سنگيت جي ڏينهن جي روپ ۾ ملهائڻ لاءِ محافي سگهان.

مان اسٽيشن تي ڪجهه اُتساهي نوجوان دوستن کي وٺي ويس. ٽنن لاءِ مالهي صاحب سان گڏجڻ، پنهنجو پاڻ ۾ هڪ وڏي حاصلات هئي. مالهي صاحب کان هي دوست بهتد متاثر ٿيا ۽ پهرين فيبروري ۱۹۸۷ تي نئشنل فرينڊس ڪلب پاران، اٺيا سندر هي پوپال واري روينڊر پٽون ۾ ٻرتيم-ٺاڻڪا پيش ڪيئون. تنهن کان پوءِ ته هر سال پگونتي ٺاڙائي جي ياد ۾ سنڌي سنگيت ڏينهن، ”سندوءَ“ طرفان ملهائيندا پيا اچون.

هن سال، ۲۶ جنوري ۲۰۰۱ تي، گجرات ۾ جيڪو زلزلو آيو هو، تنهن سڀني جو من اُداس ڪري ڇڏيو هئو ۽ لهيل لڪيل پروگرام مهمل ڪرڻو پيو. اها خبر ڪونه هئي ته ۱۰ فيبروري تي سنڌي جهٽ ۾ به هڪ زلزلو اچڻ وارو آهي، جيڪو اسان کان سڌا سڌا لاءِ گوبند مالهي کسي ويندو.

پنچ مئي هڪصيت، گوبند مالهيءَ کي مون پنچ-مئي شڪس لهيءَ ڪري چيو آهي، جو هو ناول نويس به هئو ته سٺو ڪهاڻيڪار پڻ. تنهن سان گڏوگڏ سٺو ناٽڪ نويس ۽ مضمون نگار. هن صاحب پنهنجي ساهت سرجڻ جي شروعات شاعريءَ سان ڪئي هئي، پر اڳتي هلي ڪوتا کي ڇڏي ڏنائين.

مالهي صاحب ساهت سرجڻ کان سواءِ، هڪ وڏو ۽ اهم ڪم اهو به ڪيو، جو هن صاحب سنڌي جهٽ کي به لوڪپريه آواز ڏنا - هڪ ته پگونتي ٺاڙائي ۾ اهڙو ته بي-بها هيرو هن جي هٿ لڳو، جو اُن کي جيئن ئي تراشائين، ته اهو سنڌي سنگيت جو ڪونهي رڻجي پيو، بمو آوار پُشپا مالهيءَ جو، سنڌي

چئي پٺڀرائي ڪئي ته 'ها، هيءُ Non-controvertial آهي. فاني صاحب به حامي ڀري ۽ اها سيمينار ۱۹۸۶ جي مارچ مهيني ۾ ڪندوا ۾ ڪئي ويئي.

پروگرام جي خاص خوبي اها رهي جو مالحي صاحب جون ٻئي ڪڪيون - شوياءُ ۽ پُڻيا - شريڪ ٿيون. پڳونتي ته هئي ئي.

ٻنهي چوڪرين مالحي صاحب جو سمورو ڇپيل ساحت، مخزنون، فوٽا ۽ ٻين ڀارتيه پاشائن ۾ ترجمو ٿيل مالحيءَ صاحب جو ساحت نمائش ۾ رکيو. منجهند جو، نمائش ۾ رکيل ڪتابن کي ڏسي، مالحي صاحب کي به بيحد خوشي ٿي رهي هئي. ٻنهي ڪڪين ۽ پڳونتيءَ کي، مون ڏانهن اشارو ڪندي، چيائين ته اڄ مون کان به وڌيڪ سَڙهائي جهمون محسوس ڪري رهيو آهي، جو سندس سالن جو سنجوئل سڻو اڄ ساڪار ٿي رهيو آهي.

ڪندوا واري سيمينار کي سڦل بڻائڻ ۾ ڪرشن ڪٽواڻيءَ جو وڏو هٿ هو. هن صاحب پنهنجي خرچ تي نه رڳو ويڊيو فلم ڪڍڻ لاءِ ويڊيو واري کي انڊور مان گڏ آندو، بلڪه هو گرافر به اُتان ئي وٺي آيو ۽ سيمينار ۾ جن شرڪت ڪئي، هن جا وقتائتا فوٽا، نه رڳو ڪڍارايا بلڪه پنهنجي خرچ سان هن جون ڪاپيون به سڀني دوستن کي موڪليون. ڪندوا وارا اڄ اهو پروگرام ياد ڪندا آهن. مالحي صاحب جي پرلڳو ارڃڻ تي ڪندوا وارن به پنهنجي طرفان ڀاوپيني سرڌانجلي ب - اهڙو سماچار اخبارن ۾ پڙهي دل روئي ڏنو ته مالحي صاحب واقعي هڪ اتحاسڪ يڱ پُرش هو.

ڪندوا واري سيمينار کان ڪجهه مهينا پوءِ، پڳونتي به وڃي ڀينر سڪالي ٿي. بس، مالحي صاحب ٿئي پيو. شايد ڊسمبر جي ڳالهه آهي. مالحي صاحب هڪ وڏو خط مون کي ته دهليءَ وڃي رهيا آهيون، ۽ اُتان فلاڻي، تاريخ اندر...

جي فن ۽ شخصيت تي سندس ئي موجودگي ۽ هر هڪ سيمينار لئي.

۱۹۸۲ ۾ مائونٽ آبه ۾، سڀا طرفان آيل ڀارت ليڪڪ سيمينار جو آيوچن ڪيو ويو هئو. سام جو Sunset Point ڏسڻ لاءِ سڀئي اديب دوست نڪري پياسين. مان مالهي صاحب سان گڏ هئس. ڳالهون ڪندي ڪندي، دل جي ڳالهه پڇي ورتبمانس ته اسين سنڌي ڪنهن برڪ سنڌي ساهتڪار جي فن ۽ شخصيت تي سندس ئي جيون-ڪال ۾، سندس موجودگي ۽، چون ٿا اهڙو ڪو سيمينار رکون، ته هن کي نه ڄاڻ پوي ته هو ڪٿي بيلو آهي ۽ ٻيا ساهتڪار هن بابت ڇاڻا چوڻ. ته ڪلندي چيائين، ”جهمون پيارا! سنڌي ساهت اڃا به باروتن ۾ آهي، اڃا ايڏي وڏي اڏام سنڌي ساهت ڪونه ڀري سگهندو.“

پر منهنجي من ۾ اڃا پاونا گهر ڪري ويئي هئي ته ڪڏهن نه ڪڏهن، گوپند مالهيءَ تي سيمينار، ڪنهن نه ڪنهن پليٽوار ۾ ٿان ڪرائبو ضرور.

۱۹۸۷ ۾ مڙيه پرديش سنڌي ساهت اڪادميءَ جو گڏيل ٿيو ۽ جيڪا بارهن ميمبرن جي ڪاميٽي ٺاهي ويئي هئي، تنهن جو مان به هڪ ميمبر هوس. بس، هاڻي سڀني ساڪار ٿيندو نظر آيو. اڪادميءَ اڳين پهرين ته اهو پرستاؤ آندو ته ڪنهن هڪي پڙهي شي ڏند سنڌي ساهتڪار جي فن ۽ شخصيت تي سيمينار ڪئي. هاڻي اڪادميءَ جو سيڪريٽري غير-سنڌي هئو. پر پهرين ئي پروفيسر هئڻ جي ڌڻيءَ، هتي ساهتڪار جو به پيڪڙو ٿيو ته اهو پرستاؤ سڌاوت روپ ۾ سوڪار ڪيو ويو. پوءِ ٻين پهرين ساهتڪار غرايڻ ’شيعار‘ جو ڏاڍو شجوابو، پر سائين ڪيٿڊرل نيشنل ۽ ’مٿس ۽‘ جو اڪادميءَ جو وائيس چيئرمين هئو. هڪ ڀيري هتي ئي هڪ آڏو ڪٿي ڪئي. تنهن تي مون به هڪ ڀيري هتي ۽ جو ڏاڍو ڀرتو، ته قيمت ٻه ٽي ڀاڱا ٿي وئي.

چئي پنيرائي ڪئي ته ها، هيءُ Non-controvertial آهي. فاني صاحب به حامي پري ۽ اها سيمينار ۱۹۸۶ جي مارچ مهني ۾ ڪندوا ۾ ڪئي ويئي.

پروگرام جي خاص خوبوي اها رهي جو مالهي صاحب جون ٻئي ڪڪيون - شوياءُ ۽ پُشپا - شريڪ ٿيون. پڳونتي ته هئي ئي.

ٻنهي چوڪرين مالهي صاحب جو سمورو ڇپيل ساهت، مخزنون، فوتا ۽ ٻين ڀارتيه پاشائن ۾ ترجمو ٿيل مالهيءَ صاحب جو ساهت نمائش ۾ رکيو. منجهند جو، نمائش ۾ رکيل ڪتابن کي ڏسي، مالهي صاحب کي به بيحد خوشي ٿي رهي هئي. ٻنهي ڪڪين ۽ پڳونتيءَ کي، مون ڏانهن اشارو ڪندي، چيائين ته اڄ مون کان به وڌيڪ سَرهاڻي جهمون محسوس ڪري رهيو آهي، جو سندس سالن جو سنجويل سڀنو اڄ ساڪار ٿي رهيو آهي.

ڪندوا واري سيمينار کي سٺل بڻائڻ ۾ ڪرشن ڪٽواڻي جو وڏو هٿ هو. هن صاحب پنهنجي خرچ تي نه رڳو ويد: فلم ڪيڊ لاءِ ويڊيو واري کي اندور مان گڏ آندو، بلڪه فوٽوگرافر به اُتان ئي وٺي آيو ۽ سيمينار ۾ جن شرڪت ڪئي، اُنهن جا وقتائتا فوتا، نه رڳو ڪڍارايا بلڪه پنهنجي خرچ سان اُنهن جون ڪاپيون به سڀني دوستن کي موڪليون. ڪندوا وارا اڄ به اُهو پروگرام ياد ڪندا آهن. مالهي صاحب جي پرلوڪ پڌارچڻ تي ڪندوا وارن به پنهنجي طرفان ڀاوپيني شردانجلي ڏني - اهڙو سماچار اخبارن ۾ پڙهي دل روئي ڏنو ته مالهي صاحب واقعي هڪ اتهاسڪ يڱ پُرش هو.

ڪندوا واري سيمينار کان ڪجهه مهينا پوءِ، پڳونتي به وڃي ساسين سکالي ٿي. بس، مالهي صاحب ٿئي پيو. شايد ڊسمبر ۱۹۸۶ جي ٻالھ آهي. مالهي صاحب هڪ وڏو خط مون کي لکيو ته دهليءَ وڃي رهيا آهيون، ۽ اُتان فلاڻي تاريخ اندور

جي فن ۽ شخصيت تي سندس ئي مڙجودگيءَ ۾ هڪ سيمينار ٿئي.

۱۹۸۲ ۾ مائونٽ آبهءَ ۾، سڀا طرفان اڪيل ڀارت ليڪڪ سيمينار جو آيوحن ڪيو ويو هئو. شام جو Sunset Point ڏسڻ لاءِ سڀيئي اديب دوست نڪري پهاسين. مان مالهي صاحب سان گڏ هئس. ٻالهيون ڪندي ڪندي، دل جي ٻالهه پڇي ورتيمانس ته اسين سنڌي ڪنهن برڪ سنڌي ساهتڪار جي فن ۽ شخصيت تي سندس ئي جيون-ڪال ۾، سندس مڙجودگيءَ ۾، چونه ٿا اهڙو ڪو سيمينار رکون، ته هن کي نه ڄاڻ پوي ته هُو ڪٿي بيلو آهي ۽ ٻيا ساهتڪار هن بابت ڇاڻا چوڻ. ته ڪلندي چيائين: ”جهمون پيارا! سنڌي ساهت اڃا به باروتن ۾ آهي، اڃا ايڏي وڏي اڏام سنڌي ساهت ڪونه ڀري سگهندو.“

پر منهنجي من ۾ اها ڀاونا گهڙ ڪري ويئي هئي ته ڪڏهن نه ڪڏهن، گوڀند مالهيءَ تي سيمينار، ڪنهن نه ڪنهن پليٽوارم تان ڪرائبو ضرور.

۱۹۸۲ ۾ مڙيه پرديش سنڌي ساهت اڪادميءَ جو گلن ٿيو ۽ جيڪا ٻارهن ميمبرن جي ڪاميٽي ٺاهي ويئي هئي، تنهن جو مان به هڪ ميمبر هوس. بس، هاڻي سڀني ساڪار ٿيندو نظر آيو. اڪادميءَ اڳيان پهرين ته اهو پرستاؤ آندڻ ته ڪنهن پڪي ٻائي جي زنده سنڌي ساهتڪار جي فن ۽ شخصيت تي سيمينار ڪجي. حالانڪ اڪادميءَ جو سيڪريٽري غير-سنڌي هئو، پر پيشي کان پروفيسر هئڻ جي ناتي، سڻي ساهتڪ سوجهه ٻوجهه وارو هو. اهو پرستاؤ سڌانت روپ ۾ سويڪار ڪيو ويو. پوءِ مون پهرين سداحيات نارايڻ ’شيام‘ جو نالو سڄهايو، پر سائين ڪيٿلداس بيگواڻي ’فانيءَ‘ جو اڪادميءَ جو وائيس چيئرمين هئو، انهن انهيءَ نالي تي ٿوري آناڪاني ڪئي. تنهن تي مون ڪڏهن گوڀند مالهيءَ جو نالو ورتو، ته قلمت هريسنڱڻڻيءَ نه اهو

ڏيٽ-ويٽ ٿي ويئي هئي. هيڏانهن بئراڳڙھ ۾ وري سنڌي گريجوئيٽس ائسوسيئيشن (جنهن جي اسٽاپنا ۱۹۶۷ ۾ ڪئي هئيسين) جو جنرل سيڪريٽري هئڻ جي ناتي، ساٿي زوربار آڻڻ لڳا ته مالهي صاحب جي پوپال آمد وقت اسين سندس آجيان ائسوسيئيشن طرفان ڪريون ۽ مڌيه پرديش شاسن جي ڪنهن ڪئابينيٽ منٽريءَ هٿان کيس مان-پٽر ڏياريون.

وقت بلڪل نه هو. مالهي صاحب سان بمبئي ته ڇڏيو پر ڀنڊور ۾ به ڪو سمپرڪ ٿي نه سگهيو. بس، اها خبر هئي ته صبح جو ڀنڊور مان ڪار رستي نڪرندو ۽ منجهند ڌاري پوپال ۾ پهچندو. اسان سندس پروگرام شام جو ئي رکيو، ڇو جو رات جو کيس پوپال ۾ سانسڪريٽڪ پروگرام به ڏيڻو هو. پوپال واري دوست، جنهن سانسڪريٽڪ ڪاريه ڪرم جو آيوجن ڪيو هو، اهو مون سان ئي گڏ ريجنل ڪاليج ۾ نوڪري ڪندو هو، تنهن مالهي صاحب کي وٺي اچڻ جي ذميواري پاڻ تي هموار ڪئي.

پروگرام لاءِ جيڪي نيند-پٽر ڇپايا هئاسون، انهن جون ڪجهه ڪاپيون مالهي صاحب کي ڏيکارڻ لاءِ، ۽ پوپال جي دوستن کي شرڪت ڪرڻ لاءِ، ٻڌڻ چنڊناڻيءَ کي ڏيئي ڇڏيونسين، نيڪ ٽائيمر تي مالهي صاحب پهچي ويو. پر منسٽر صاحب ته ڏهه منٽ اڳواٽ ئي اچي ويو. اسانجي عرض کي مالهي صاحب سنڌيت جو فرض سمجهيو ۽ شرڪت ڪيائين.

پروگرام اُميدن کان وڌيڪ ڪامياب ويو. مالهي صاحب کي منٽري مهوديه جي هٿان مان-پٽر ڏياريسون. حالانڪ پڳونتي ناواڻيءَ کي هڪ اڌ گيت ٻائڻو هو، پر درشڪن جي زوردار گهر سبب، هن ڇهه-ست گيت ٻائي واه جي مڙج مچائي. اهڙو هو يارن جو يار ۽ نوجوانن ۾ اُمنگ ۽ اُتساه ڦوڪڻ وارو گوبند مالهي.

تنهن کان پوءِ ته دل چوندي هئي ته هن يارويس اديب

جو لڳائيندو آهي، خنڊن ۾ هزارن جي تعداد ۾ سنڌي اچي ڪري سنڌي-گس-سنگيت جو لطف وٺندا آهن.

مالھي صاحب جي اها خوسي هوندي هئي جو پنهنجي سنگيت جي پروگرام بيش ڪرڻ وقت، گيتڪار جو نالو ضرور وٺندو هئو ۽ وڏي چوڃ سان چونڊو هئو ته 'هاڻي پيش ٿا ڪريون بمبئيءَ جي ميونسپل ڪارپوريشن جي ڊپٽي چيف انجنيئر، جناب واسديو نرمل جو هيءُ گيت: آلا مون نٿا وسرن سنڌ جا نظارا'.

الحاسنغر، کنهن پښت ۾ هن هک گيت ٻڌو :-

منهنجي ماڙن جي، او کانگا! ڀنو ڪا لات

پل پل پريئن جي، وائي آئير واتا

مالھي صاحب کي اهو گيت اهڙو وڻيو، جو اڳتي هلي پنهنجي هر پروگرام ۾ پڳون تيءَ کان اهو گيت ضرور چوڙائيندو هئو. ۴ اتفاق سان، پوپال ۾ ئي اهو گيت پيش ڪندي جڏهن چيائين ته هڪڙا سندر ٻول لکندڙ گيتڪار جي آسان ڪي ڄاڻ نه پئجي سگهي آهي، ته قسمت سان سائين ڪيٿلداس بيگوالا ’فاني‘ صاحب به اهو پروگرام ڏسي رهيا هئا. حشام ماڻهن جي وچ مان اُتي، مالھي صاحب کي چيائون ته ”انهيءَ گيت جو لکندڙ هيءَ ڪاڪار آهي.“ اهڙيون گهڻيئي ڳالهيون مالھي صاحب ۴ مڙيه پرنديش جون آهن. ڪهڙيون بيان ڪري، ڪهڙيون ڪريان!

مالي صاحب کي ۱۹۷۲ ۾ ساحت اڪادميءَ جو اعزاز
سنڌ شاڪر ناول ”پيار جي پياس“ تي ملو. ۱۹۷۳ ۾ کيس هڪ
جيتريءَ زنجير ۾ ڏيڻو ٿيو، ۽ اُتان موٽندي وري هڪ پروگرام
جيتريءَ ۾ ڏيڻو ٿيو. سنڌي ساحت جڳت ۾، مهاڻي پراڻ نات
ڪري ۽ سنڌي جيتريءَ ۾ پيايون، ۱۹۷۰ ۾ روشنيءَ ۾ آڻڻ ڪري
۽ سنڌي جيتريءَ ۾ پيش ڪرڻ ڪري، ۽ اُنهن ئي ڏينهن ۾
۽ سنڌي جيتريءَ ۾ پيش ڪرڻ ڪري، ۽ سنڌي جيتريءَ ۾ پيش ڪرڻ ڪري، ۽

سگینداسین، سینی کی پیو آقت ڈیندو ہو۔

آزاد ڀارت ۾ سنڌي ساهتيڪارن جون گهڻائي ٿيڻ ٿوريون
 نهيون. — پهرين ٿوري ٿي : مالهي-ڪيرت-اُتر جي؛ ٻين
 ٿي گني-لعل پشپ-موهن ڪلپنا جي؛ ۽ ٽين ٿي سندر-لچمڻ-
 واسديو جي. پر سڄي ۽ ڇند ۽ سنڌ، ويندي وائت جي حرڪ
 ديس ۾، جتي گلاب (ڪيرت ٻاٻاڻي) ۽ موگري (اي.جي.اُتر) جي
 سنڌيت جي سُرڙاڻ جون سُرڪيون ڀريون وڃن ٿيون.

مالھي صاحب سنڌيت جي نبض کي سٺو ڄاتو هو. جڏهن سنڌي ساهتيه کي اُپنياسن جي ضرورت هئي، تڏهن هن هڪ نه، ٻه نه، سڄا سارا ٻه ڊزن اُپنياس ڏنا، وري جڏهن ڏنائين ته ڪهاڻين جي مجموعن جي ضرورت آهي، ته هڪ نه، ٻه نه، پر ٽي ڪهاڻي سنگرد سنڌي ساهت کي ڏنائين. سندس آخري ڪهاڻي سنگرد هو ”تروپڻي“ جيڪو پنجتر سالن جي ڄمار ۾ اسان کي ڏنائين.

مون مالحي صاحب کي نزديڪيءَ سان سڀ کان پهرين ۱۹۶۱ ۾ پوپال ۾ سڏايل 'سنڌي ٻوليءَ ساحت سيا' جي پنجن سميلن ۾ ڏٺو. اهو چوڻ ۾ وڌاءُ نه ٿيندو ته ڪرشن راڄيءَ جي ڏوهيڙن وارو گيت "سنڌي ۽ سنڌي" به پوپال واري سميلن کان پوءِ ٻئي ڏينهن کان وٺي، هر سنڌيءَ جي زبان تي هئو. اها ڳالهه به مالحي صاحب وروڙ ڪري ورجائيندو هئو ته سترهه روڙ ۽ ڀڳونتي ناواڻيءَ کي پنهنجي آواز جو جادو ڦهلائڻ جو موقعو سڀ کان پهرين پوپال ۾ ئي مليو آهي. سميلن ۾ مالحي صاحب جي ڪلچرل پروگرام کان متاثر ٿي، اسان بئراگرڊ ۾ سنڌو سماج جي اسٽاپنا ڪوڪن جي هڪ ننڍڙي ڪميٽي ۾ ڪئي. اڄ انهيءَ سنڌو سماج طرفان هڪ هاير سيڪنڊري اسڪول هلندو آهي ۽ سانسڪرت ڪاريه ڪرمن لاءِ هڪ وڏو هال آهي. مالحي صاحب کان پهرين حاصل ڪري سنڌو سماج هر سال ڇهين ڇنڊ جو ميلو رات

پنج مڪي شخصيت: گوبند مالهيءَ جي مڌير پرديش سان وابستگي

— جهمون چڱاڻي

هڪ هڪ ٿي سڀ هليا ويا،
جن سان مون ڍل لڳائي!

اوڻاسي سال، ڇهه مهينا ۽ پنج ڏينهن — هڪ زمينداري
ٻار، سنڌ ۾ وڪالت نه به ڪيائين، ته ڀارت ۾ وڪالت ڪري ها ته
اڄ شايد رام جيئرمائٽيءَ يا رام امر لعل پنڄواڻيءَ وانگر وڪالت
جي ڪيتر ۾ به سٺو ناماچار ڪڍي ها. پر هن سنڌيت جي باغ جي
مالهيءَ، گوبند مالهيءَ، ڀارت ۾ اچڻ کان پوءِ، هڪ اسڪول
ماسٽر بڻجڻ وڌيڪ بهتر سمجهيو ۽ سنڌي ٻولي، سنڌي ساهت
کي، ۽ اڳتي هلي سنڌي رنگ منچ ۽ سنڌي سنگيت کي اوج
ڏيندي، سنڌي سنگيت جون ڇڙون ڀارت جي هر هڪ سنڌي ڪئمپ
۾ پختيون ڪرڻ لاءِ واه جا جوڳ پڇايا! جڏهن سنڌي ٻولي،
خاص طور سنڌين طرفان ٻريا ڪيل سنڌي اسڪولن مان الوداع
ڪرڻ لڳي، تڏهن به هن سنڌيت جي شيدائيءَ حمايت نه ڪري ۽
!هو چوندو ته هڪ وار وري آوازي ڪلچر معرفت سنڌي ٻولي،
سنڌي صاحب ۽ سنڌي ڪلا ۽ سنسڪرتيءَ کي ساڳئي اوج تي رسائي

ٻئي ڏانهن ٽيليفون ڪري، مالهي صاحب جي حق سان هڪ هٿ جي بدنصيب ڳالهه ٻڌائي. انيڪ شڪرن ۾ ڪيتريون ئي شوڪه سڀاڻيون ٿيون. وڏين وڏين هستين - رام جينملاڻي، اي.ڪي. جنگل، ڀارت جا وڏا وڏا اديب، سنڌ مان آيل نوجوان اديب اياز لطيف پليجو، وغيره ڏک جو اظهار ڪيو. پر تقدير سنڌي ادب کان مالهي صاحب جو جسماني ساٿ ڪسي ورتو، جيڪا ڳالهه اڄ سؤڌو وشواس ۾ نه پيئي اچي.

مالهي صاحب لاءِ سچي شردانجلي اها ئي ٿيندي ته وري هن ڏکئي دؤر ۾، اسان مان هر هڪ، اُن سنڌيت واري هلچل کي، اُن قافلي کي، هينئر اڳتي ۽ اڳتي وٺي هلي، ته جيئن سنڌي ۽ سنڌيت ڀارت ۾ هميشه هميشه قائم رهي!

سنڌي سنگيت جي شگنڌ ڦهلائيندي ڦهلائيندي، راه رباني ورتي. ايڏو وڏو صدمو، مالحي ڪيئن برداشت ڪري ويو، ان جي لهس به هنن ٻين تائين ڪانه اچڻ ڏني!

بس، پوءِ ته جڪ پئي پٺيان، رام پنجواڻي، موهن ڇاٻڙيا، سي، لکميچند، سي، ارجن، بلوسي، راڻي ۽ ٻيا ڪيترا ئي سنڌي پرسڌ صاحبان، هن ڌرتيءَ کي الوداع ڪندا رهيا. تڏهن مالحيءَ پاڻ کي اڃا به وڌيڪ سنڌيت ڏانهن راغب ڪري ڇڏيو. مرڪ پبليڪيشن حاري ڪري، نه صرف بهترين ادبي مخزن ڏنائين، پر وقت به وقت، بهترين ادبي رچنائون پڻ ڪتابي صورت ۾ شايع ڪندو رهيو.

اٺين مالحيءَ جي رهبريءَ هيٺ، سنڌيت جو اهو ڦاٽو روان دوان هيو، جنهن ۾ هينئر سندس نياڻي پشپا مالحيءَ جو ساڻس بيحد ساٿ رهيو. پر رب الاهي ڪهڙين ڳالهين ۾ راضي آهي! ڏسندي ئي ڏسندي، پشپا، پنهنجيءَ فوجوانيءَ ۾ ئي، ڪنهن نگرڻيءَ بيماريءَ سان ورهندي ورهندي، آخر مالحي صاحب کي اڪيلو ڇڏيندي، مالڪ ڏانهن رهندي رهي. ان واقعي، اسانجي بزرگ اديب، سائين گوپند مالحيءَ کي اندر ئي اندر زبردست صدمو رسايو.

پشپا جي جاءِ، مالحيءَ جي ٻين نياڻيءَ شوياءَ ورتي ۽ مالحي صاحب کي پورو پورو ساٿ ڏنو. پر پشپا کي وڻي اڃا ٻه سال ئي مس گذريا، ته مالحي صاحب به ڪافي ناخاڪ رهڻ لڳو. پوءِ به منجهس همت ايڏي هئي جو جنوري ۲۰۰۰ع ۾ هن بيمار رهندي به، حيدرآباد ۾ ٿيندڙ ساهتہ اڪادمي سيمينار ۾ ڪنوينر طور شرڪت ڪئي. ان کان پوءِ، ممبئيءَ ۾ هن پشپا جي ياد ۾، سنگيت محفلون مڄايون. پر مالحي صاحب کي پحتل اهو صدمو، اندر ئي اندر کائيندو رهيو.

۲۰۰۱ع ايندي ئي، ڏهين فبروريءَ تي، سڀني اديبن هڪ

پهرين گجرات ۾ ڪرمسو وٽ اچي، پنهنجي بابا ۽ آڪھ سان مليو. هن اهو سوچيو هو ته هيءَ لڏپلاڻ عارضي آهي، پر ۶ جنوري ۱۹۲۸ع تي ڪراچيءَ ۾ فسادن مالحيءَ جو آقي باقي ويچار به بدلائي ڇڏيو. هينئر هن هند ۾ ئي رهي، سنڌيت ۽ سنڌين کي بچائڻ جو ڪم ڪيو. ان سلسلي ۾، هن بمبئي، گجرات ۽ راجسٿان جو رتن ڪنڊي آخر بمبئيءَ کي ترجيح ڏيئي، هيڏانهن هليو آيو.

تاريخ ڪروٽ بدلائي ۽ مالحي سنڌيت جي پرچار جو عظيم مقصد سامهون رکي، سنڌي نرواسين ۾ آس ڀرڻ لاءِ، انهن جي پنهنجي زندگيءَ تي ٻڌل اصولڪا سنڌي ناول ڌڙا-ڌڙ لکندو رهيو. نه صرف ناول لکيائين، پر ڪجهه دوستن سان گڏ بمبئيءَ جي ادبي ڪلاس ۾ سرگرم بهرو ورتائين، ته جيئن سنڌي ادب ۾ نئين جان ڦوڪبي رهي. ڏسندي ئي ڏسندي، آزاديءَ کان صرف ٻن ڏهاڪن اندر، هن تقريبن ۲۵ کن سنڌي ناول ميدانِ ادب ۾ آندا. نه صرف ناول-نويسي، افسانہ نويسي يا مضمون نويسي، پر هن سنڌي رنگ منچ ڏانهن پڻ ڌيان ڏنو ۽ مشهور بينگالي ليکڪ، رتوک گهٽڪ ڊاڪٽر آشيرواد وٺي، ڀارت جي ڪنڊ-ڪڙڇ ۾ پنهنجي هدايتڪاريءَ هيٺ، ڪيترا ئي سنڌي ناولڪ اسٽيج تي آندا. ان ئي دور ۾ جڏهن مالحي ڌوبي تلاءَ تي ڪنهن اسڪول ۾ teacher هو، ته هڪ شاعردياڻيءَ جو مڏر آواز ٻڌي، هن من ئي من ۾ سوچيو، ته جن آواز سان سنڌيت کي بچائي سگهجي ٿو. سچ پچ ٿيو به ائين! اُن آواز واري چوڪري هئي پڳونتي ناواڻي، جنهن کي ساڻ ڪري، مالحيءَ ڀارت جي انيڪ شهرن توڙي پرڏيهن ۾ به، جتي جتي سنڌي وسن ٿا، اُتي اُتي وڃي هن بهترين سنڌي پروگرام ڏيئي پڳونتيءَ کي لکڻا ڏلين جو پيارو بڻائي ڇڏيو. تقدير کي ڪجهه ٻيو ئي منظور هو. ۱۹۱۶ع ۾، پڳونتي اوچتو ئي اوچتو،

مالحيءَ کي ننڍي ئي رڻ طرفان پيدا ڪيل اميري-غربيءَ حوتضاد بيحد گنگندو هيو. هو گهر کان وڌيڪ رستن، بازارين ۽ ڪيترن ۾ وڏو ٿيو هو ۽ ٿوري به ناانصافي هُن جي برداشت کان باهر هوندي هئي. هو سماجي نابرابري ۽ ڪُرسمن تي طنز ڪندي شعر چوڻ سان ميدانِ ادب ۾ داخل ٿيو ۽ پنهنجو تخلص رکيو 'بي-بغا'. هُن ڪجهه رومانوي شعر به چيو، جنهن ۾ وري پاڻ کي 'شيطان' جي تخلص سان سڏيائين. گويا هُن انساني من کي شيطان جي وس سڏيندي، اُن کي انسانيت جي راه تي آڻڻ لاءِ شرمائل ٿي چاهيو. بعد ۾ پنهنجي گُر براهمڻ مهراج شڪر جي چوڻ تي، هُن پنهنجين تصنيفن ۾ پاڻ کي 'مالحي' تخلص سان مشهور ڪيو. سنسڪرت ۾ 'مالحي' لفظ جي معنيٰ آهي خلقيندڙ، ته جيئن هو ادب جو خلقيندڙ به رهي ۽ خوديءَ کان به خالي رهي.

هن جا ڪراچيءَ ۾ حمردرد ۽ رفيق رحيا، سوڀو گيانچنداڻي، جمال الدين بخاري، شيخ اياز ۽ ليکڪو ٽلسياڻي، وغيره، سوڀو ته مالحيءَ لاءِ هميشه قوم جي اڳواڻن جي حيثيت ۾ آڻيندڙ ٿي رهيو. هن جي دل اندر لڪل ليکڪ به سنڌ ۾ ئي جنم ورتو، جڏهن هُن وڪالت پاس ڪئي ۽ تقريبن ۱۹۲۲-۲۳ع واري دؤر ۾ ئي بخاريءَ جي اُتسام ڏيارڻ تي، هُن ڪرشن چندر، ابراهيم جليس، احمد نذير قاسمي، خواجہ احمد عباس ۽ يسهال جڙن ليکڪن جي تصنيفن 'آخري سفر'، 'تاج محل'، 'نيلم'، 'نوراني ديوي'، 'زندگي' ۽ 'آنچل' ڪهاڻين جو ترجمو ڪري پاڻ کي سنڌي ادب سان رُشناس ڪرايو.

ڊسمبر ۱۹۲۷ع ۾ ورهاڱي جي نتيجي ۾، ڪراچيءَ جون حالتون بدتر ٿينديون ويون. قهر ۽ مذهب جي بنياد تي جڏهن نسا، انسان جو بنا گناه قتل ڪندو رهيو، تڏهن مالحيءَ نه حالتن سان، سمجهوتو ڪيو ۽ پنهنجي سالي ملواڻيءَ سان گڏ

ڌرم، جاتي، رنگ ۽ نسل جي پيڊ ڀاڙ کان آجو هو. مالحيءَ
 شيوا جو پڇريون سبق ماستر هوندرج کان ورتو ۽ پوهيءَ جي
 ۽ راڳ جي رنگت ۽ ڏوهيڙن جي چٽاڀيٽي ڏسڻ سان را
 ڏانهن مائل ٿيو. هن جي گهر 'سندر ساحتيه' 'رتن' جا شايع ٿيند
 ڪتاب ۽ 'جاسوسي سنسار' هر محيني ايندا هئا، ڇو ته مالحي
 جي پتا ۽ سندس وڏي ڀاءُ کي ڪتابن پڙهڻ جو بيحد شوق هو.
 مالحيءَ به پهرين پنهنجي ڀاءُ کان 'مهاڀارت' ۽ 'رامايت' جون
 بال ڪهاڻيون ٻڌي آهسته آهسته پڙهڻ جو شوق پرايو. اپريل-
 مي ۱۹۲۶ع ڌاري، جڏهن اڃا نائين درجي جو شاگرد هو، ته شاه
 جو رسالو - گربخشاڻي صاحب جا ٽيئي جلد، پڙهندي پڙهندي
 پاڻ به شعرو شاعري ڪئي، جي 'سناتن ڌرم پرچار پتر' ۾ ڇپيون.
 هڪ ۾ شري ڪرشن کي، گيتا ۾ ڪيل سندس وري جنم وٺڻ جو
 واعدو ڏيکارڻ لاءِ آرادنا ڪيل هئي، ٻئين ۾ گرونانڪ کي امير
 شخص، ملڪ ڀاڳو جي روئيءَ مان رت ۽ غريب لاءِ جي روئيءَ
 مان ڪير ڪڍڻ جي وارثا هئي. ان طرح مالحيءَ پنهنجين
 ابتدائي رچنائن ۾ ئي سچ ۽ انصاف جو آواز بلند ڪيو.

ڪاليجي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ پهرين مالحيءَ شڪارپور
 داخل ٿي. پر پهرئين سال جي ٻئين ڌرم کان ئي گهر وارن
 صلاح تي، بعد ۾، هن ڪراچيءَ جي ڊي. جي. ڪاليج ۾ داخل
 ٿي ۽ اهو دور هو، جڏهن پوري ڀارت ۾ آزاديءَ جي هلچل
 وڃي رهيو هيو. مالحي به ان آندولن ۾ مقرر ٿيو ۽ سان
 ڌاريندي، گهڙي پيو ۽ اهڙي تحريڪ ۾ ڪيترا ڀيرا جيل
 ڪاڇيءَ ۾ رهندي هن اتان جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي
 جنرل سيڪريٽري ٿيندي، نه صرف عوام جي مناسب
 آواز اُٿاريو، پر مزدور طبقي جي پنڌ نمائندگي ڪندي
 لين جو پيار به ماڻيو.

گوبند مالهي : شخص ۽ آديب

— ڊاڪٽر منوهر مٿاڻي

تاريخ ۾ هڪ لڪل قوت ٿئي ٿي، جنهن کي ٻرندڙ شا
”لائيف فورس“ ڪري سڏيو آهي. اها قوت پنهنجو پاڻ
سوسائٽيءَ کي ڏانهن ڇڪي ۽ ٺاهيندي رهي ٿي. تهذيب ۽ سوسائٽي
هڪ خاص مقام تي پهچي بيهي رهي ٿي ۽ پوءِ تاريخ جي
اها قوت کيس ڏاهي وري نئين سر ٺاهي ٿي. برصغير هند جي
آزاديءَ واري جدوجهد ۽ يارت جو ورهاڱو، سنڌي ڇندن لاءِ
انتهاڻي تڪليفده ثابت ٿيو. دٻين جون جدايون، محبت ۽
رفاقتن جا ورهاڱا، بي-معنيٰ رتوڇاڻ، ريل گاڏين تي حملا، بي-
درديءَ سان قبل ڪونريزيون، سرحدن تي بڪيا ۽ ننگا لٽيل ۽
ڦڙيل قافلا — ڏسندي ئي ڏسندي اسين صديون پٺتي ڏکيلا
وياسون ۽ اسان جا بزرگ ۽ قوم جا واهرو، تاريخ جي نقشي تي
پنهنجا نشان ڳولهندا، يارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڇڙوڇڙ ٿيندا
ويا.

جن سنڌي نوجوانن تاريخ جي ايڏي ڪرب زده مذاق کي
لنگار ڪري قبوليو، انهن مان گونڊ مالعيءَ جي شخصيت قابل
ذڪر آهي. ۵ آگسٽ ۱۹۲۱ع تي، ناروڙ شاه ۾ حرم وٺندڙ مالحيءَ،
اٺي سالن پنهنجي ڳوٺ ۾ ئي ورتي. ناروڙ شاه جو ماحول

هڪ نيم ٺاهه. روز هڪ هنڌ به ٿي ڪلاڪ ضرور ويهه، پٺو ۽
 پين ڪڍي. ”مان هنن سان بڪٽ ڪندي رهيس ...“ ويهڻ سان
 ڇا ٿيندو؟ ڇا انسان مشين آهي؟ ويهيو، ۽ خيال ايندا ۽ ليکيو!
 سالن تائين مان هنن جو چيو نه مڃيو. بس ۾، رنڌڻي
 ۾، ڪم ڪندي، هلندي-چلندي ... ڪوتائون، غزل لکندي رهندي
 هيس ۽ هو مونکي چينپيندا رهندا هئا ... ۽ آخر، ڪهاڻيون لکڻ
 وقت، پنهنجو پاڻ عادت پوندي ويئي ... ۽ مان ڪلاڪن جا
 ڪلاڪ هڪ هنڌ ويهي لکڻ لڳيس. ۽ هڪ-هڪ ڪهاڻي، چار-
 پنج دفعا لکڻ لڳيس. مالهي دادا بيحد خوش ٿيا. شاباس!
 تنهنجي لڳن. هاڻ تون گنپير ساهتڪار ٿيندي پيئي وڃين.
 اڄ جيڪو لکڻ جو منهنجو نيم آهي، سو مالهي دادا جي
 دڻن ۽ چڙهن ۽ شاباسيءَ جو نتيجو آهي.
 دادا جي ياد کي آمر بڻائڻ جو اهو ئي هڪ رستو آهي.
 سنڌيت کي ڦهلائڻ لاءِ، سنڌي ساهت، ناٽڪ، راڳ، نرتيه
 چؤڌاري گهمي-گهمي، ڪنڊ-ڪڙڇ ۾ ڦهلائجي، سندن آڏورين
 خواهشن کي پورو ڪرڻ ۾ ئي سندن آتما کي ترپت ڪرڻ ۽
 خوش رکڻ جو اهو ئي رستو آهي ۽ بس!

دادا ۴ منحنجي وچ ڪنهن جو سلسلو وڌندو ويو. اسين
ڪنهن شريفي بنگل وڃي پيو ۴ ويجهو ايندا وياسين. مان سندن
ٻڌائي ڏي ۴ ٽي ٻيس. هنن جون مون ۾ گهڻيون آسون. اُميدون
هيون، ته مان سنڌي لوڪ سڃاڻڻ کي ڦهلائينديس.

هڻ پنهنجي هر ڪم ۾ مون کي همٿائيندا هئا. سندن
عواد ته اُڪاس نگر ۾ ’سنڌو پون‘ نجي، آڏورو ئي رهندي ويو.
نجر-نجر ۾ سنڌي گيت، سنڌي چيچ، چانڪيون، جن جو هنن
ڦهلايو، پڙهڻي جي وڃڻ سان گڏ سندن اهو عواد گهڻي
ٻيو هو. پر پشپا اٿئي وڌي. حوءَ - جيترو ئي گهڻيس ئي -
ويهن نعتن جو زور لڳائي دادا کي ساٿ ڏنائين...

پشپا حذري بدائو ڏي ۴ ٽي کين ناز هو. هو پشپا کي
پٺن کان به وڌيڪ، هڪ بدائو پٺ مڃيندا هئا..... سندن
ساحڪ دين، ڪلچرل دين، سنڌين ۽ ٻين ٻنهي آھن.

دادا منهنجي هر ڪتاب جو مُحاب لکندا هئا. مون ۽
اُهي آخرواد هئا. مُحاب ۾ جو صرف منهنجو ساهت پرکيندا
هئا. شينمي قطرو، عبادت ۴ ملڻ جو هڪ. اُهي ڪڏهن لکڻ
۽ هنن مون کي همٿايو. اسان ٻنهي شرط لڳائي ته عبرت هڪ
بند ڪتاب آهي. اسين ٻئي اُن تي هڪ ڪڏهي پنهنجي
پنهنجي نموني لکنداسين، پوءِ ڪنداسين ۴ پوءِ بحث
ڪنداسين.

۴ ائين منهنجو ڪڏهن لکڻ جو سلسلو شروع ٿيو ۴ مون
”عبادت“ جون ڪڏهن کين موڪليون، جي هنن کي پيش
وڌيون. هڪ-هڪ ڪڏهي ۴ ٽي هنن رمارڪ لکيو. تنهنجي قلم
۾ تازي آهي، تون ناريءَ جي وشير کي عجب ٻڌائين ٿي...
هنن ڪتاب چٽا. ۴ ڪڏهن جو ڪتاب چٽو. هنن مون کي
هڪ دٻڊڪيند (سمرپٽ) ساحتڪار بڻائڻ ۽ گهٽ ۾ گهٽ هڪ
عربيءَ ته دماغ ۽ بڪو ويهاري ڇڏيو. ”انٿرا!“ ساحت لکڻ ۽

هڪ نير ٺاهه. روز هڪ هنڌ به ٿي ڪلاڪ ضرور ويهه، پٺو ۽
پين ڪٽي. ”مان هنن سان بحث ڪندي رهيس ...“ ويهڻ سان
ڇا ٿيندو؟ ڇا انسان مشين آهي؟ ويهيو، ۽ خيال ايندا ۽ ليکيو!
سالن تائين مان هنن جو چيو نه مڃيو. بس ۾، رنڌڻي
۾ ڪم ڪندي، هلندي-چلندي ... ڪوٽائون، غزل لکندي رهندي
هيس ۽ هو مونکي چينيپيندا رهندا هئا ... ۽ آخر، ڪهاڻيون لکڻ
وقت، پنهنجو پاڻ عادت پوندي ويئي ... ۽ مان ڪلاڪن جا
ڪلاڪ هڪ هنڌ ويهي لکڻ لڳيس. ۽ هڪ-هڪ ڪهاڻي، چار-
پنچ دفعا لکڻ لڳيس. مالهي دادا بيحد خوش ٿيا. شاباس!
تنهنجي لکڻ. هاڻ تون گنيپير ساهتڪار ٿيندي پيئي وڃين.
اڄ جيڪو لکڻ جو منهنجو نير آهي، سو مالهي دادا جي
دٻڻ ۽ چڙڻ ۽ شاباسيءَ جو نتيجو آهي.

دادا جي ياد کي آمر بڻائڻ جو اهو ئي هڪ رستو آهي.
سنڌيت کي ڦهلائڻ لاءِ، سنڌي ساهت، ناٽڪ، راڳ، نرتيه -
چؤڌاري گهمي-گهمي، ڪند-ڪڙچ ۾ ڦهلائجي، سندن آڏورين -
خواهشن کي پورو ڪرڻ ۾ ئي سندن آتما کي تربيت ڪرڻ ۽
خوش رکڻ جو اهو ئي رستو آهي ۽ بس!

دادا ۽ منهنجي وڇڙ خطن جو سلسلو وڌندو ويو. اسن
 خطن ذريعي بلڪل ويجهو ۽ ويجهو ايندا وياسين. مان سندن
 ڏاڏي ڌيءَ تي پيس. هنن جون مون ۾ گهڻيون آسون. اُميدون
 هيون، ته مان سنڌي لوڪ سنگيت کي ڦهلائينديس.

هڻ پنهنجي هر خط ۾ مون کي همٿائيندا هئا. سندن
 خواب ته اُلهاس نگر ۾ ’سنڌويون‘ نهي، آڏورو ئي رهجي ويو.
 گهر-گهر ۾ سنڌي گيت، سنڌي چيچ، چڙانگيون، جن جو هنن
 ڦهلايو ڪيو، پڳونتيءَ جي وڃڻ سان گڏ سندن اهو خواب ڏسي
 پيو هو. پر پشپا اڳتي وڌي. هوءَ - جيترو ٿي سگهيس ٿي -
 ويهن نهن جو زور لڳائي دادا کي ساڻ ڏنائين....

پشپا جهڙي بهادر ڌيءَ تي ڪين ناز هو. هڻ پشپا کي
 پٽن کان به وڌيڪ، هڪ بهادر پٽ مڃيندا هئا..... سندن
 ساهتڪ دين، ڪلچرل دين، سنڌين لاءِ لاڏاڻي آهن.

دادا منهنجي هر ڪتاب جو مهاڳ لکندا هئا. مون لاءِ
 اُهي آشپرواد هئا. مهاڳ ۾ هو صرف منهنجو ساهت پرکيندا
 هئا. شبنمي فطرو، عبادت ۽ ملڻ جو سُڪ. اُهي ڪهاڻين لکڻ
 لاءِ هنن مون کي همٿايو. اسان ٻنهي شرط لڳائي ته عورت هڪ
 بند ڪتاب آهي. آئين ٻئي اُن تي هڪ ڪهاڻي پنهنجي
 پنهنجي نموني لکنداسين، پوسٽ ڪنداسين ۽ پوءِ بحث
 ڪنداسين.

۽ ائين منهنجو ڪهاڻين لکڻ جو سلسلو شروع ٿيو ۽ مون
 ”عبادت“ جون ڪهاڻيون کين موڪليو، جي هنن کي بيحد
 وڻيو. هڪ-هڪ ڪهاڻيءَ تي هنن رمارڪ لکيو. تنهنجي قلم
 ۽ تازگي آهي، تون ناريءَ جي وشهه کي خوب ڏيکاري ٿي...
 هنن ڪتاب ڇپاءِ. ۽ ڪهاڻين جو ڪتاب ڇپيو. هنن مون کي
 ”ڪيٽيڊ (سمريٽ)“ جا ڪارٽون لاءِ گهٽ ۾ گهٽ هڪ
 - - - - - معجز ۾ پڪو ويخاري ڇڏيو. ”ابرا! ساهت لکڻ لاءِ“

لاهوتي لڏي ويا

— اندرا شيند

سنڌيت کي قائم رکڻ لاءِ، تن-من-ڌن قربان ڪري، حد
مست فقير وانگر، مسافريون-مسافريون ڪري، ڳوٺ-ڳوٺ ۾
شهر-شهر ۾ راڳن وسيلي، سنڌي لوڪ سنسڪرتيءَ کي امر ڪرڻ
وارو مالحي به لڏي ويو!

مان ڪافي وقت صدمي ۾ هئس. قلم حلي ٿي نه! سمجه
۾ ٿي نه اچي، هن دل ڌوڏائيندڙ سماچار کي ڪيئن قلم بند
ڪيان.....! ها، مان بلڪل ٿي گوشه نشين ٿي ويس. مونکي اکر
اُڪلڻ ٿي نه پيا.....

دادا گوبند مالحيءَ سان منهنجي ملاقات، سا به بلڪل
چڱيءَ طرح سان، لونڙا جي سميلن ۾ ٿي. ڀڳونتيءَ سان گڏ به
ڏينهن اسين بيحد گهرا ٿي ويسين. مون اُن وقت مالحيءَ ۽
ڀڳونتيءَ جي صحبت کي ماڻيو، سمجهيو ۽ ويجهي - بلڪل
بچي، ٿيس. لونڙا جي سيمينار جي ٻن-ٽن ڏينهن کان پوءِ
ونتيءَ چالاڻو ڪيو هو پرچاڻي ڏيڻ وقت دادا روئي پيو،
مون کين لنڊو خط لکيو هو.

ڪرڻ سان انساني حمٿ، وشواس ۽ پمزا تي هڪ وڻجڻ
ڪٿا (Epic) لکجي سگهي ٿي.“

پر ائين ٿي نه سگهيو. سواج احمد عباس جا هيٺيان لفظ به
انهيءَ ڳالهه ڏانهن اشارو ڪن ٿا :-

” اڄ ڪنهن اهڙي ساهتڪار جي ضرورت آهي، جو هن
ورهائي جي ”پيانڪ مانڪ“ جي اندر جهاتي پائي، انسان
جي هن بي-مثال ناريشي ڏرڻهن جو چتر پيش ڪري،
انساني آتما کي لوڙي ڇڏي.“

نويسن ۾ جڏهن اِهي خوبيون اينديون، تڏهن اسين اُهي چتر چٽينداسين جي ڪاٺ جا پتہ نہ، پر چُرندڙ پرندڙ سپاويڪ انسان لڳندا....“

۽ ٻيو ته مالحي جڏهن ’ڪلا‘ جي مٿان اُديش کي ڀُلجي ڪنهن پارٽيءَ جي نعري بازيءَ ۾ وڃي پيو آهي، ادب کي ڪنهن خاص سياسي نظريي جي تبليغ جو ذريعو بڻايو اٿائين، ڪردارن جي واٽان ويو آهي سماجواد جا پاٽ پڙهائيندو، اُتي هن جي رچنائن جي سونهن ڏندلجي ويئي آهي، هن جا ڪردار پنهنجو اثر وڃائي ٿا ڇڏين. ’زندگيءَ جي راه تي‘ ۽ ’جيون ساٿي‘ ان جا مثال آجن.

هتي اسان کي اِها ڳالهه قبول ڪرڻي پوندي ته سنڌي ناول، سنڌي ڪهاڻي ۽ سنڌي شعر جيتري ترقي ڪانه ڪئي آهي. نت نون تجربن ۽ بيشمار تخليقي قوتن سبب سنڌي ڪهاڻي ۽ شعر ته جن ٻين ٻولين جي ڪهاڻي ۽ شعر سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي هلڻ ۾ قابل آهي، پر اسان جو سنڌي ناول ڪافي پئتي رهجي ويو آهي. ناول انساني زندگيءَ جي هڪ وسيع تصوير ڏيکارڻ سبب، گھري اُڻيءَ ۽ تخليقي مشاهدي جي تقاضا ڪري ٿو. ٻيو ته ٽيڪنيڪ جا نوان تجربا جيترو جلد مختصر ادبي صنفن ۾ ممڪن هوندا آجن، اوترو ادب جي وڏن روپن ۾ نتا ٿي سگهن. ناول ۾ ليکڪ جو ڌيان زندگيءَ جي الڳ الڳ حالتن، پهلون ۽ آزمودي جي وڪڙن کي سڃاڻڻ ۾ لڳل هوندو آهي. اهوئي سبب آهي جو سنڌي ناولن مان اڃا تائين ڪا به رچنا ’شاهڪار‘ (Classic) ثابت نه ٿي سگهي آهي.

ورهاڱي جو درد به اسان کي ڪا شاهڪار رچنا ڏيئي نه سگهيو. بقول ڪيرت باباڻي :

”ڪئمپ جي زندگي سنڌي جيوت جو هڪ تاريخي

هن چتر پرڏان ناول ۾ لبڪ، مجموعي سماج جي عبوسِي،
 انسان کي وڌيڪ احميت ڏني آهي. هن سماجڪ مسئلن يا
 ڪُرمَن کي سڌو بي-تقاب نه ڪري، اِشاري (Suggestion) کان
 ڪم ورتو آهي. هن ناول جي ناٽڪا موهيني سڄي عمر سڄي پٻار
 لاءِ تڙپندي ٿي رهي. هن جي زندگيءَ ۾ انبڪ پرش اچن ٿا،
 پر اُهي سڀ سندس جسم جا پوڄاري آهن. هن ۾ لبڪ ڌرم
 جي اوت ۾ جيڪي پاڪند رچائي عورتن کي ڦاسائين ٿا، تن
 جي به اوڳهڙ ڪئي آهي.

چتر نگاريءَ ۽ پر مقصد ناول لکڻ جي خيال کان به ڳوبند
 مالحي اڳرو رهيو. اِهو سج آهي ته ناول جي جوابداريءَ کي
 چيڪڏهن هن ڪنهن سؤلي روپ ۾ سمجهيو آهي ته مالحيءَ
 تنهن سان گڏ هن ناول نويسيءَ سان نباحڻ جي به ڪوشش
 ڪئي آهي. اتم - تتو جي ڪوچ ۽ ستيه جي تلاش ۾ هن جا ناول
 ڊڪنس ۽ دوستووسڪيءَ جي برابري ڀلي نه ڪن، پر انسان ۽
 انهن جي ماحول ڏانهن همدرديءَ جي اظهار ڪرڻ ۽ پراڻين
 رسمن ۽ رواجن جي گهري ۽ اونهي تنهن کي ٽوڙڻ ۾ اڄ به هو
 پنهنجو مٿ ڀاڻ آهي. پر اِهو به اسان کي ايمانداريءَ سان قبول
 ڪرڻ گهرجي ته مَن جي اندرين تنهن جي ڪول-ڪول ڪرڻ ۾
 شرت مالحيءَ کان ڪافي اڳتي آهي. اِن ڏس ۾ شرت وشو جي
 محان ناول نويسن جي صف ۾ اچي وڃي ٿو. شرت جهڙي
 منوويگيانڪ 'اُپروح' ڪنهن ورلي ٿي ناول نگار ۾ هوندي آهي.
 خود ڳوبند مالحيءَ به اِها ڳالهه قبول ڪئي آهي،

”ممڪن آهي سنڌيءَ کي ڪو شاڪار ناول نويس،
 ڪو شرت يا پريمچند ملي وڃي! شرت يا پريمچند
 صرف ڇاڇا جي پيدائش نه هئا. هنن جي اندر ۾
 لڳن هئي، هنن ڪٺور ساڌنا ڪئي. آبياس ڪيو.
 هنن وٽ آبيوي من هو، هردو هو. اسان سنڌي ناول-

ملي آهي. سنڌي زبان ۾ ڳوٺاڻي زندگيءَ تي لکيل ناولن جو اُحد ڪوٽ آهي. ان ڪري به هن ليکڪ وڌيڪ جس لھڻو. 'شر ٻوٽي' ڳوٺاڻي زندگيءَ تي لکيل سندس هڪ ڪامياب ڪوشش آهي.

ماتر ڀوميءَ لاءِ پيار آڌ کان وٺي انسان جي من ۾ رهندو آيو آهي. سنڌي ليکڪ به پنهنجي پياري سنڌ کي هميشه لاءِ الوداع ڪري، سنڌيس منڀون ۽ پياريون يادگيريون جيءَ سان جڙي آيا آهن. پوءِ ڀلا هو ڪيئن ٿا وساري سگهن پنهنجي پياري سنڌ کي؟ سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا ناول به آهن جن کي پڙهڻ سان ائين لڳندو آهي گویا اسين سنڌ جي ڳوٺ ۾ ويٺا آهيون ۽ اسان جي اکين آڏو جنم ڀوميءَ جا ڍل لپائيندڙ چتر سڻيما جي پردي وانگر هڪ وار وري ڦري ٿا وڃن. سنڌي ناول ۾ جيستائين سنڌ چٽڻ جو سوال آهي، ڳوٺ مالهي ان ۾ سڀ کان اڳرو آهي. ان لحاظ کان 'پکيڙڙا' وٺر کان وڇڙيا، سندس هڪ بيحد ڪامياب ڪوشش آهي. جنم ڀونءِ سنڌ جي وچوڙي ۽ سنڌ جي وچوڙي ۾ هند ۾ لڏي آيل سنڌين جي وطني حب جو پراثر چتر هن ناول ۾ ملي ٿو. ورهاڱي کان اڳ سنڌ اندر هندو مسلمان ڏاڍي مٺ محبت ۾ رهندا هئا، پر ورهاڱي نفاق ۽ نفرت جا پاڻ ڦهلايا. نتيجي طور لڏپلاڻ شروع ٿي. پريمي پريمڪائن کان وڇڙڻ لاءِ مجبور ڪيا ويا. هن ناول جو ناٽڪ سانول به نتيجي طور هنجي مسلم پرڀتما کان الڳ ٿيو.

هن ناول ۾ سنڌ جي دلفريب وايومنڊل جو جيڪو چتر چٽيو آهي تنهن ناول ۾ ڪافي جان بخشي آهي. ٻولي به ماحول مق موزون ڪتب آندل آهي. پروفيسر ايم يو ملڪاڻيءَ ٽڙا وٺر کان وڇڙيا، ناول کي مالهيءَ جو بهترين ناول ڪري ٿو هو.

'پيار جي پياس' مالهيءَ جو هڪ منووڻگيانڪ ناول آهي.

۾ جن سڀ کان وڌيڪ لوڪپريتا حاصل ڪئي. هن جي اصلوڪن ناولن جو انداز چوويھ کن آهي. ان ڪري کيس سنڌي ساحت جو ’ناول سمرات‘ ڪري چيو ويندو آهي. سندس مشهور ناول آهن: پڪيٽڙا ڦلر کان وڃي (1953)، عشق ناھي راند (1955)، شرم ٻوٽي (1956)، ڏيھي پرڏيھي ٿيا (1957)، ديسي سين ڪڇن (1958)، پيار جي پياس (1972) ۽ سندس آخرين ناول ’پايي‘ (1995). ’پيار جي پياس‘ تي 1973ع ۾ کيس مرڪزي ساحت ۽ اڪادميءَ طرفان انعام پڻ عطا ٿيو. 1990ع ۾ وري محاراشٽر سرڪار کيس ”گڙو پُرسڪار“ سان نوازيو ۽ هڪ لک رُپيا انعام ۾ مليس. مالحيءَ جا ڪي ناول گجراتي، هندي ۽ ملائيلر ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿي چڪا آهن.

مالحيءَ اُنِيڪ پنهنجي مسئلن کي پنهنجن ناولن ۾ کنيو آهي. ادب جو واسطو زندگيءَ سان آهي، اهو مڃي هيءُ صاحب پنهنجي ناول لکڻ ۾ سڀ کان اڳرو رهيو. زندگيءَ سان تعلق رکندڙ اُنِيڪ مسئلن جهڙوڪ ڏيتي-ليتي، پيار جي شادي، گڏيل ڪٽنب، وڌا-وڃا، طلاق جو مسئلو، امن ۽ وطن-دوستي وغيره موضوعن کي پنهنجن ناولن جو آڌار بڻايو آهي. هن جا مشهور سماجي ناول آهن: آنسون، زندگيءَ جي راه تي، جيون ساٿي، للڪار، عشق ناھي راند، شرم ٻوٽي ۽ لوڪ آھي بوک، وغيره. آنسون ۽ جيون ساٿيءَ ۾ پريم-وڃا جو مسئلو آهي، ته ’زندگيءَ جي راه تي‘ ۾ هاڻوڪي سماجي حالتن سان گڏوگڏ، گڏيل ڪٽنب جي زواليت تي به روشني وڌي ويئي آهي. ’للڪار‘ ۾ سڀني سماج جي اندرين اوتلائين، بي-انصافين ۽ حقارت پريل حالتن جو اظھار ڪيل آهي. ’لوڪ آھي بوک‘ ۾ وڌا-وڃا جو مسئلو آهي ته وري ’ديسي سين ڪڇن‘ ۾ اُتار-حاتي وڃا جي مسئلي تي روشني وڌل آهي. مالحيءَ گولائي زندگيءَ کي تمام ويجهڙائيءَ تان ڏٺو آهي. زندگيءَ جي غم-رواھي تصوير چٽڻ ۾ هن کي بيحد ڪاميابي

ملي آهي. سنڌي زبان ۾ ڳوٺاڻي زندگيءَ تي لکيل ناولن جي اڌ حد کوٽ آهي. ان ڪري به هن ليکڪ وڌيڪ جس لڻو. 'شرم ٻوٽي' ڳوٺاڻي زندگيءَ تي لکيل سندس هڪ ڪامياب ڪوشش آهي.

ماتر يوميءَ لاءِ پيار آڏو کان وٺي انسان جي من ۾ رهندو آيو آهي. سنڌي ليکڪ به پنهنجي پياري سنڌ کي هميشه لاءِ الوداع ڪري، سندس مٿيون ۽ پياريون يادگيريون جيءَ سان چڙهي آيا آهن. پوءِ ڀلا هو ڪيئن ٿا وساري سگهن پنهنجي پياري سنڌ کي؟ سنڌيءَ ۾ ڪي اهڙا ناول به آهن جن کي پڙهڻ سان ائين لڳندو آهي گویا اسين سنڌ جي ڳوٺ ۾ ويٺا آهيون ۽ اسان جي اکين آڏو جنم يوميءَ جا دل لپائيندڙ چتر سڻيما جي پردي وانگر هڪ وار وري ڦري ٿا وڃن. سنڌي ناول ۾ جيستائين سنڌ چٽل جو سوال آهي، ڳوٺ مالحي ان ۾ سڀ کان آڳرو آهي. ان لحاظ کان 'پکيڙا ولر کان وڇڙيا' سندس هڪ بيهڪ ڪامياب ڪوشش آهي. جنم پونءِ سنڌ جي وچوڙي ۽ سنڌ جي وچوڙي ۾ هند ۾ لڏي آيل سنڌين جي وطني حب جو پراثر چتر هن ناول ۾ ملي ٿو. ورهاڱي کان اڳ سنڌ اندر هندو مسلمان ڏاڍي مٺ محبت ۾ رهندا هئا، پر ورهاڱي نفاق ۽ نفرت جا پاڻ ڦهلايا. نتيجي طور لڏپلاڻ شروع ٿي. پريمي پريمڪائن کان وڇڙڻ لاءِ مجبور ڪيا ويا. هن ناول جو ٺاڪ سائو به نتيجي طور پنهنجي مسٽر پريٽما کان الڳ ٿيو.

جن ناول ۾ سنڌ جي دلفريب وايومنڊل جو جيڪو چتر چٽيو ويو آهي تنهن ناول ۾ ڪافي جان بخشي آهي. ٻولي به ماحول موافق موزون ڪتب آندل آهي. پروفيسر ايس يو ملڪاڻيءَ 'پکيڙا ولر کان وڇڙيا' ناول کي مالحيءَ جو بهترين ناول ڪري ليکيو هو.

'پيار جي پياس' مالحيءَ جو هڪ منوونگيانڪ ناول آهي.

۾ جن سڀ کان وڌيڪ لوڪپريتا حاصل ڪئي. هن جي اصلوڪن ناولن جو انداز چوويھ کن آهي. ان ڪري کيس سنڌي ساحت جو 'ناول سمراٽ' ڪري چيو ويندو آهي. سندس مشهور ناول آهن: پڪيٽرا ٽولر کان وڃي (1953)، عشق ناھي راند (1955)، شرم ٻوٽي (1956)، ڏيھي پرڏيھي ٿيا (1957)، ڊيسي سينٽ ڪڇن (1958)، پيار جي پياس (1972) ۽ سندس آخرين ناول 'پايي' (1995). 'پيار جي پياس' تي 1973ع ۾ کيس مرڪزي ساهتيہ اڪادمي ۽ طرفان انعام پڻ عطا ٿيو. 1990ع ۾ وري محاراشٽر سرڪار کيس "گوزو پٿرڪار" سان نوازيو ۽ هڪ لک رُپيا انعام ۾ مليس. مالهئيءَ جا ڪي ناول گجراتي، هندي ۽ ملائيلس ٻولين ۾ پڻ ترجمو ٿي چڪا آهن.

مالهئيءَ اُنِيڪ پننگتي مسئلن کي پنهنجن ناولن ۾ کنيو آهي. ادب جو واسطو زندگيءَ سان آهي، اهو مڃي هيءَ صاحب پننگتي ناول لکڻ ۾ سڀ کان اڳرو رهيو. زندگيءَ سان تعلق رکندڙ اُنِيڪ مسئلن جهڙوڪ ڏيتي-ليٽي، پيار جي شادي، گڏيل ڪٽنب، وڌا-وڃاڻ، طلاق جو مسئلو، امن ۽ وطن-دوستي وغيره موضوعن کي پنهنجن ناولن جو آڌار بڻايو آهي. هن جا مشهور سماجي ناول آهن: آنسون، زندگيءَ جي راه تي، جيون ساٿي، للڪار، عشق ناھي راند، شرم ٻوٽي ۽ لوڪ آھي ٻوڪ، وغيره. آنسون ۽ جيون ساٿيءَ ۾ پريم-وواد جو مسئلو آهي، ته 'زندگيءَ جي راه تي' ۾ هاڻوڪي سماجي حالتن سان گڏوگڏ، گڏيل ڪٽنب جي زواليت تي برروشني وڌي ويئي آهي. 'للڪار' ۾ سيمه سماج جي اندرئين اوڻاڻين، بي-انصافين ۽ حقارت پريل حالتن جو اظهار ڪيل آهي. 'لوڪ آھي ٻوڪ' ۾ وڌا-وواد جو مسئلو آهي ته وري 'ڊيسي سينٽ ڪڇن' ۾ اُتار-جاتي وواد جي مسئلي تي روشني وڌل آهي.

مالهئيءَ ٻولائي زندگيءَ کي تمام ويجهڙائيءَ تان ڏٺو آهي. زندگيءَ جي غمير-رواھي تصوير چٽڻ ۾ هن کي بيهڪ ڪاميابي

ترقي ڪئي آهي. سنڌي ناول پنهنجيءَ جنم ڏيومي سنڌ ۾ اڳيرو ٿي نه سگهيو، ليڪن ڀارت ۾ سنڌي ناول جو پڻ پڻي رهڻ محال هئو. نه صرف ترجمي جي ڪيترن ۾، پر اصلوڪن ناولن جي لحاظ کان به سنڌي ناول تڪڙي وڪ وڌائي آهي. اصلوڪن ناولن جي رچنا ڪندي، ليکڪن هاڻوڪي تڪنيڪ جو به پورو پورو ڌيان رکيو آهي.

هن دؤر ۾ جيڪو پهريون ناول نويس پيدا ٿيو، سو هيو گوبند مالهي، جنهن ’آنسُون‘ (۱۹۵۲ع) سان پنهنجي ناول-جيون جي شروعات ڪئي، جنهن ۾ هن سنڌي شرٽارٽي زندگيءَ جي جهنگ پسائي آهي.

اُن کان پوءِ، موهن ڪلپنا، سُندري اُتمچنداڻي، ڪلاپرڪاش، آند گولاڻي، لچمڻ ساڻي، ڪرشن ڪتواڻي، لعل پشپ، آند ڪيماڻي، شيام جئسنگياڻي، پوپتي حيراننداڻي، تارا ميرچنداڻي ۽ ڀرم ابيچنداڻي وغيره ٿيا آهن، جن ناول جي ڪيترن ۾ ڪافي نيون ڪوششون ڪيون. هن دؤر ۾ ناول جي روپ ۾ زبردست ڦيرو آيو. ڪردار آهر بڻجي ويا، ناول نويس جو روپ غائب ٿي ويو. ناول وندر ۽ رهسيه جو وشيه نه رهي، ساڪيات زندگيءَ جي تصوير بڻجي ويو. هن ۾ زندگيءَ ۽ سماج جا ٻرندڙ مسئلا رنگ ڀرڻ لڳا. اهڙيءَ طرح ناول سطحي وندر جو وسيلو نه رهي، زندگيءَ جي نڪت چيني بڻجي پيو.

گوبند مالهي، سنڌي ادب ۾ پڇڙتاري جيان آيو ۽ ايندي ئي سنڌي ساهت جڳت تي چانئجي ويو. مالهيءَ کان اڳ، سنڌي ناول گويا خاموش، بي-جان ۽ چيتنا-حيڻ هئو. پر مالهيءَ جي ايندي ئي اهو جاڳي اُٿيو، ٻڙي پيو ۽ مُسڪرائڻ لڳو. ليڪن جي خاموش اشارن تي ڪنڀرتلين جيان آسپاويڪ رفتار سان هلندڙ ڪردار، جاندار ۽ سڀاويڪ بڻجي عام انسانن جيان وحنوار ڪرڻ لڳا.

نالو: ... آگهه، ... نالو، ...

ڪري هن ڪيترين ٻولين مان ترجما ڪري، سنڌي ساهت کي ڀرپور مال مال ڪيو. سنڌي ادب ۾ ناول نگاريءَ جو بنياد به مرزا قليچ بيگ وڌو ۽ پھريون اصلوڪو ناول، 'زينت' (1890ع) ميدانِ ادب تي آندو. ان بعد ڏچند آمرڊنومل، پيرؤمل محرچند ۽ ٻين ڪيترن ئي اديبن، ناول جي صنف تي قلم هلايو. ويهين صديءَ جي شروعات ۾ ڪيترن ئي ترجمن سان، ان صنف کي مال مال ڪيو ويو. ڊيسي-وڊيسي ناولن جي ڪردارن ۽ ماحول کي سنڌي ويس پھرائي به پيش ڪيو ويو. انگريزي، بينگالي، هندي ۽ اردو ناول ته سنڌيءَ ۾ ڌڙاڌڙ اچڻ لڳا. شرچندر، ٽئگور ۽ مئشي پريمچند ته سنڌين ۾ بيحد لوڪپريز ثابت ٿيا. آڄ به ڏهن اسان سنڌي ساهت ۾ ڏانهن نظر ورايون ٿا، ته شرت، ٽئگور ۽ پريمچند جو آهڙو ڪوبه ناول ڏسڻ ۾ نٿو اچي، جنهن جو ترجمو سنڌيءَ ۾ نه ٿي چڪو هجي. ان سان گڏوگڏ ڪجهه اصلوڪا ناول به لکيا ويا، ان دؤر جا مکيه ناول نويس هئا: شيوڪ پوچراج (دادا شيام ۽ آشيرواد)، رام پنجواڻي (قيدي ۽ لطيف)، نارائنداس ڀمپالي (غريبن جو ورثو)، پاپ ۽ پاڪيزگي)، آسانند مامتوڙا (شاعر) ۽ ٿلي سڌارنگالي (اتحاد).

اوپتو هندستان جو ورهاڱو ٿيو. اسان سنڌين تي ورهاڱي جو تمام خراب اثر پيو. اسان کي سڀ ڪجهه ڇڏي، پنهنجي وطن کي تياڳي، ڀارت واري حصي ۾ اچڻو پيو. ڀنڊ اکين سان پنهنجي پياري وطن سنڌ کي ڇڏڻو پيو. ڀارت ۾ اچڻ بعد ڪجهه وقت لاءِ روزي-روئيءَ جو مسئلو ٿي سنڌين کي پريشان ڪندو رهيو. تنهن ڪري هو پنهنجي ٻوليءَ ۽ ادب کي ڪجهه وقت لاءِ ڇڻ واري ويٺا. پر ڪجهه وقت بعد، جيئن ئي هو ٽائيمڪا ٿيا، ته ادب جو رڪيل وهڪرو اٽڪ ڌارائڻ ۾ ڦٽي وهي فڪتو. ڀارت ۾ اچڻ بعد سنڌي ساهتڪار ٻين ٻولين ۾ ويجهو آيا. کين ٻئي ڀارتي پاشائن ۾ اڀياس ڪرڻ جو موقعو مليو. هنن وڌيڪ ڀارت ۾ اڀياس جو نه اڀياس ڪيو. ان ڪري ڀارت ۾ سنڌي ناول ڪافي

جي 'پامبلا' سان ٿي، جو سن ۱۷۲۲ع ۾ شايع ٿيو هو.

.... ۴ سنڌي ناول نويسيءَ جي عمر ڪا وڏي ڪانهي. ادب ۾ ان کي متعارف ٿيندي هڪ صدي مس ٿي آهي. موضوع، ٽيڪنيڪ ۴ ٻولي - انهن سڀني ڳالهين کان آسان جو سنڌي ناول انگريزي، فرانسيسي، روسي، بينگالي يا هندي ناول اڳيان ڪافي پڻي پيل آهي، اهو سچ آسان کي ايمانداريءَ سان قبول ڪرڻو پوندو! هنن جي ناولن پٺيان لنڊو عرصو آهي، ڪاميابيون آهن، بالڪل، زولا، ڊڪنس، ٽرگنيو، دوستووسڪي، روس جو ٽالسٽاءِ (اصلي نالو ٽلسٽوءِ)، هندي ليکڪن ۾ آگييه ۴ جئيندر جھڙا محان پُراثر اديب آهن.

يورپ ۾ ناول جيتوڻيڪ انگلنڊ ۾ جنم ورتو، پر ان صنف ڪماليٽ دنيا جي ٻين ملڪن، فرانس ۴ رشا ۾ حاصل ڪئي. رشا ۾ ته ناول حيرت انگيز ترقي ڪئي. اها ڳالهه انگلنڊ جي هڪ نامياري ناول نويس، اي.ايم. فارسٽر، به قبول ڪئي آهي.

” انگلنڊ ٽالسٽاءِ جهڙو اعليٰ ناول-نويس اڃا پيدا نه ڪيو آهي، جنهن انسان جي جاندار تصوير مڪمل روپ ۾ چٽي آهي. ڪنهن به انگريز ليکڪ، دوستووسڪيءَ جيان انساني من جو چست اظهار ڪين ڪيو آهي.“

سنڌيءَ ۾ ناول نويسيءَ جي شروعات يورپي ادب جي اثر هيٺ ٿي. انگريزن جي سنڌ تي حڪومت وارو دور، سنڌي زبان ۴ ادب لاءِ بيحد مبارڪ ۴ ڪار آمد ثابت ٿيو. سنڌي لپيءَ جي وجود ۾ اچڻ سان گذريل صديءَ جي پوئين ڏهاڪن ۾، سنڌي نثر کي ڪافي اوسر ملي. انگريزن جي دؤر ۾ سنڌي سماج جي تعليمي ترقيءَ ۾ به واڌارو ٿيو. سنڌي ادب، پنهنجي تخليقي اظهار لاءِ نيون نيون صنفون تلاش ڪرڻ لڳو. انهن ضرورتن جي پيش-نظر، مرزا قليچ بيگ (1853-1929ع) سنڌي ادب جي اوسر ۾ هڪ اُ-وسرندڙ رول ادا ڪيو. کيس سنڌي زبان، ڪم، شاعڪار بڻائڻ جو جنون هو؛ تنهن

ٻالھ تي ئي وڌيڪ توجھ ڏني وڃي ٿي.

ناول نويس به ٻين فنڪارن جيان ئي رچناڪار آهي. هو زندگيءَ کي جيئن ڏسي ٿو، اهڙا ئي 'ماڊل' پنهنجي رچنائن ۾ پيش ڪري ٿو. هو پنهنجي آزمودن ۽ پوڳيل سخ کي حقيقي حالتن ۽ ماحول ۾، ڪردارن ذريعي پيش ڪري ٿو. خيالي دنيا کان پر هيز ڪري، اڄ جو ناول نگار، سماجي ۽ شخصي زندگيءَ جا ئي عڪس چٽڻ لڳو آهي. والٽر ايلن، Reading of Novel ۾ لکي ٿو،

" هر ڪلاڪار حيان ناول نويس به رچناڪار آهي. هو انسان جو اهو ئي عڪس پيش ڪري ٿو، جو هو ڏسي ٿو، انپڙ ڪري ٿو. هو پنهنجي خفيل ڪردارن، چٽيل ماحول ۽ واقعن مان اهڙن نتيجن تي پهچي ٿو، جن مان انسان جي وهنوار ۽ اُن پٺيان ڪن جي مراد جو عڪس ملي ٿو."

رالف فاکس به The Novel and the People ۾ لڳ ڀڳ ساڳي ٻالھ چئي آهي،

"ناول، رڳو افسانوي نثر نه آهي، پر اهو زندگيءَ جو نثر آهي. ناول لکڻ جي ڪلا جو اهو روپ آهي، جنهن ۾ انسان جي مڪمل تصوير ملي ٿي ۽ سندس اظهار ٿئي ٿو. شعر، ناٽڪ، سنيما، چترڪاري ۽ موسيقيءَ وسيلي پيش ڪيل حيون يفتار کان، ناول ۾ پيش ڪيل حقيقتن جا پلي آهي پخلو پيش ڪن، هيڪي ناول جي پڇڻ کان پري آهن، پر پوءِ به ڪنهن هڪ شخصي استري يا بار جي مڪمل تصوير چٽڻ ۾، انهن مان ڪابه ڪلا ايتري ڪارگر ڪانهي، جيتري ناول ڪلا."

يورپي ادب ۾ ناول جي صنف اٽڪل ٽي صديون پوريون ڪيون آهن. انهن ته يارتي ادب ۾ باڻ ڀت جي "ڪادمبري" (ناول) بارهن سؤ کن سال اڳهه لکيل آهي ۽ اڄ به اهو چاهه سان پڙهيو وڃي ٿو. هر صحيح معنيٰ ۾ حديث ناول هي ابتدا رپڙڊس

ناول نويس گوبند مالهي

— پروفيسر جڳديش لڇاڻي

ناول، آدب جي هڪ اهم صنف آهي ۽ آدب آهي ٻوليءَ ذريعي زندگيءَ ۽ جڳت جو اظهار. زندگيءَ جي اظهار جي چيد ۾ ڪارگر هئڻ سبب، ناول اڄ دنيا جي آدب ۾ بيحد لوڪپريه ساهتيه صنف جي روپ ۾ مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي. انساني من جي گهراڻيءَ کان وٺي، هن وسيع سنسار جا سمورا ڪارناما ناول جي دائري اندر اچي وڃن ٿا. ائين ته سنساري حقيقتن جو اظهار شعر ۽ ناٽڪ ۾ به ٿيندو آهي، پر ناول ۾ ان جو اظهار وڌيڪ مڪمل ۽ گهرو هوندو آهي. شاعريءَ ۾ گهڻي قدر خيالات ۽ احساسات تي زور هوندو آهي، پر ناول ۾ حقيقي زندگيءَ کي وڏي اهميت آهي. ناول ۾ زندگيءَ جي آزمودن جي اظهار تي وڌيڪ زور هوندو آهي. ناول زندگيءَ جي تمام ننڍين ۽ خسي حقيقتن جو اظهار به تمام چٽائيءَ ۽ صفائيءَ سان ڪري سگهي ٿو. ناول مکيه طور به طرفو ڪم ڪري ٿو ۽ انهن پنهنجي جو واسطو زندگيءَ جي حقيقي اظهار سان آهي. هڪ طرف هو ڪردارن جي ٻاهرين جڳت يا سماجي حقيقتن جو اظهار ڪري ٿو ۽ ٻئي طرف ان ۾ ڪردارن جي من، فطن جي سوچ وغيره جو چٽ بهرحال ٿو. اڄ جي ناول ۾ پوئينءَ

پرچار پتريڪا ۾ ڪرشن کي پڪار ڪندي، 'بي-بقا' خوش
 چچيو هو، تنهن شاعر کي ته ڏاڍو خوش ڪيو، پر محتاج شڪر
 کي اهو تخلص نه وڻيو هو. هن کيس چيو، "مان صلاح ڏيان،
 'مالحي' تخلص اپنائ. سنسڪرت ۾ مالحي معنيٰ خلقيندڙ. ۽
 ائين ڳوبند 'بي-بقا' مان ڦري 'مالحي' ٿيو ۽ سالن جا سال،
 سنڌي ساهتيه جي الڳ الڳ شاعرن جا گهڙا پريندو رهيو، رچيندو
 رهيو.

مالحي جي شاعر نه ٿي سگهيو ته ڇا ٿيو؟ ساهتيه جي ٻين
 ڪيترن کي هن پنهنجين رچنائن سان روشن ڪيو آهي. ناولن ۾
 ناول سمراٽ، ڪھاڻي ڪيتر ۾ اڻ ڪوٺي ۽ ڇو ڪھاڻيڪار، رنگ
 منج تي نالڪڪارن- ڄاڻيڪارن- ڪلاڪارن جو رهبر، ڊس-
 پرڊس ۾ رهندڙ سنڌين کي سنڌي سنگيت، لڏن، ڪافين، بيتن
 ۽ اوراڻن سان، وڃايل سنڌ سڳوڙي ۽ جي ياد تازا ڪندڙ ڀڳونتي
 ناواڻي ۽ جو پريڪ مالحي، وقت جي آفت ۾ اوجھل ته ٿي ويو
 آهي، پر ايترو سارو خزانو جو هڙ ڏيئي ويو آهي، سو هر وقت
 ساهتيه ڪيتر ۾ سندس آمر ڄڻ جو احساس ڏياريندو رهندو.

اصلاح لاءِ لکيو. شيام جو جواب هئو: اصلاح خطن دؤاران نه روبرو سمجھي سگهيو آهي.

ٻئي ڌرم ۾ گوبند ڪراچي ڪاليج ۾ داخل ٿيو. شيام سان ملڻ ويو ته شيام وٽ ان وقت پُرسرام 'صيا' ويٺو هو. پنهنجي جي ڳالهائڻ مان هن محسوس ڪيو ته اصلاح ڏاڍي ڪا ڏکي ڇيڙ آهي.

هڪ ڀيري ڪشنچند 'بيوس' کي ڪي شعر 'اڙڪاڻي مڪائين. بيوس لکيس ته مان ڪراچيءَ اچان ٿو، اُتي اشي مل. شرميلي ۽ نروس سياو جي ڪري، هو بيوس سان ملڻ ويٺي ڪونه سگهيو. اهڙيءَ طرح اصلاح جي پُٺ، 'بي-بقا' کي شاعر بڻجڻ نه ڏنو. پر نظر ۾ اڳتي نه وڌي سگهڻ جي مجبوريءَ شاعر کي نثر جي آزاد دنيا ۾ اڳتي وڌڻ جو اُتساد ڏنو. سندس ترجمو ٿيل رچنائون، 'سندو' ۽ ٻين اخبارن ۾ لڳاتار ڇپجندڙيون رهيون. آواره ٿرديءَ کان چند نه ڇڏائي سگهڻ ڪري، ڪاليج جي

هاسٽل ۾ نه رهي، ڪن چوڪرن سان ڪاليج جي ڀر ۾ ئي ڪمرا مسواڙ تي وٺي رهڻ لڳو. وڪالت ۾ دانش وٺڻ لاءِ ليکڻو تلسياڻيءَ هن ۾ اُتساد پريو ۽ گهر هوندي به هن سان گڏ الڳ ڪمري ۾ اچي رهڻ قبوليو. ڪجهه وقت کان پوءِ سوڀو ٿيا ڇپجندڙاڻي به اچي هنن سان مليو. سوڀي ۽ مارڪسواد جي اثر هيٺ، هن جوان 'ڪٽ انڊيا تحريڪ' ۾ بحرو ورتو ۽ جيل ياترا کان پوءِ آواره ٿرديءَ کي الوداع ڪئي.

گهر جي ڪل-برحمن، محراج شنڪر جو شاعر 'بي-بقا' کي 'مالحي' بڻائڻ ۾ وڏو ڪردار هئو. هن وٽ جاسوسي ڪتاب تمام گهڻا هئا. هن گوبند ۾ جاسوسي ڪتابن پڙهڻ جي چوڻ وڌي. بابا ۽ ڀائو کان لکائي گوبند هن سان ڪتابن جي ڏي-وٺ ڪندو هو ۽ شنڪر وري هن جا ڪتاب ٻين کي ڏيئي اُتھن سان ڪتابن جي ادلا-بڌلي ڪندو هو.

سڄي جيتي بهڻي. تڙت زينت کي سندس گهر آڻايو ويو،
عجبند ٻيڻن جي پيار جي قيمت گهري ويئي. ”اسلام قبول
ڪر ته زينت جو نڪاح توسان پڙهايو ويندو.“ سندس نانا جي
سڃڻ هئي، ”ترم پاڻ نه چونديو آهي، ڀڳوان چاهي ها ته توکي
منهنجي گهر ۾ پيدا ڪري ها!“

اٿين چوڏهن سالن جي زينت، پنجاه سال پار ڪيل ارباب
مئيءَ جي حويليءَ ۾ جوڙايل نئين ڪمري آندڙ پورجي ويئي.
منهنجو پھريون پيار هوا جو جھونڪو ٿي ويو. (پھريون پيار).
بابا جي پائيءَ جي لالچ، گوشت کي شاھ جو شيدائي
بڻايو ته سندس وڏو ڀاءُ کيس ساھتڪ ڪتاب پڙھي ٻڌائيندو هو ۽
گھر ۾ موجود ڪتابن جي جھجھي انداز، گوشت کي شروعات ۾
آواره ٿرديءَ کان پوءِ، باقي بچيل وقت ۾ ڪتابن پڙھڻ ۽ ٻڌڻ جو
شولين بڻايو.

فزڪس ڪيمسٽريءَ بدران، فزالاجي-هاٿيجن ڪٽڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ۽ ائين ماسٽر جي ٻن ٽقرون کان نه بچي ويو، پر ڊاڪٽر ٿيڻ جي سڀني کي ساڪار نه ڪري سگهيو.

ادڙن-دادڙن راند ڪندي، گوڀند ۽ شامي گهٽ ڪنوار ٿيندا هئا. رات ٿيڻ تي (راند ۾ رات هرهر ۽ جلد ايندي هئي) ٻين ٻارن کان الڳ ٿي، هڪ ٻئي کي پاڪر پائي سمهندا هئا. هڪ ڀيري شاميءَ جي آڪرن ته ”زال-مڙس“ وڇي شرم ڇاجو؟ مڙس آهين يا مسچتو؟“ ۽ گڏ ڪيل ابهر شاميءَ جي حرڪت هن کي لال پيلو ڪري ڇڏيو! هو ڀڳهر ۾ شل ٿي ويو ۽ پتلون ڇڏائي جو وٺي پڳو، ته گهر پهچي دم پٽيائين! ان کان پوءِ هن جي ’ادڙن-دادڙن‘ واري راند هميشه لاءِ بند ٿي ويئي. هن جي آواره گردي پاڙي جون حدون ٽپي ڳوٺ جي گهٽين ۽ ميدانن تائين وڃي پهتي هئي. گوڀند کي ڇوڪريءَ ذات کان نفرت ٿي ويئي.

گوڀند جي رول پلڻ کي گهٽائڻ جو طريقو هن جي پيءُ ڳولهي ڪڍيو. چيائينس ته شاھ جي رسالي مان بيت ياد ڪر، هڪ هڪ بيت لاءِ هڪ هڪ پاڻي ڏيندوسان.

هڪ ڏينهن جڏهن گوڀند گنگنائڻ رهيو هو : يا پسڻ پرينءَ جو، يا پرين پڇاڙ، ته ٿاڌل جو ڪلاس کڻي هوءَ هلندي جڏهن گوڀند جي سامهون آچي رهي هئي، ته هن جي پايل جي جهنگار به قدم قدم سان، تال سان تال ملائي رهي هئي. هن کي ڏسندي گوڀند جي دل جي ڌڙڪڻ وڌي ويئي ۽ سندس من ۾ سوال اُٿيو: ”هيءَ آچي پڇي، تيل ڦليل ڪيل جوانڙي ڪٿان آئي؟ ۽ هن جي ڇاتي ائين ڦندي ڇو پيئي آهي؟ هوءَ سڄي هئي، سڊول هئي، سڀ کان وڌيڪ ڪشش ڪندڙ هئي هن جي ڦنديل ڇاتي. ۽ جڏهن هوءَ مون ڏانهن وڌي آئي، تڏهن اها اڃا به زور سان ڦندي ۽ سُٺل لڳي!“ (بحريون پيار).

گوبند ۽ مالهي

— مايا راهي

چوڏهن-پنڌرهن مهينن جي معصوم ٻار گوبند مٿان وڌاڻا
هڏهن ماءُ جي لڏي ڇانوڻي ۾ ورتي، ته ڏاڏيءَ، پليٽن ۽ ٻين
دادن جي موٽه مٿي اُن ڪميءَ کي پوري ڪرڻ ۾ ڪا ڪٽر نه
چڏي.

اسڪول وڃڻ بدران، نونلڪي واھ جي ڪپ تي وڃي، روڻو
نينگرن سان گولبون راند ڪرڻ وارو گوبند، سائين عبداللھ کان
هڪ ٻائي روز ملڻ جي آس ۾، رُلڻ ڇڏي نيم سان اسڪول وڃڻ
شروع ڪيو. اوچتو هڪ ڏينھن سائينءَ جي چوڻ تي ته ”ٻيءَ
کي چئجي، ٻايون خنڀر ٿيون“، گوبند ڄاتو ته ٻايون سائينءَ
جون نه پر بابا جون هيون. هن وري سائينءَ کان ٻائي نه ورتي
۽ اسڪول گسائڻ ڇڏي ڏنو.

ڊاڪٽري پاس ڪري ڳوٺن ۾ غريبن جي شيوا ڪرڻ
گوبند جو مقصد هو، پر مئٽرڪ جي ٽرمينل امتحان ۾، فزڪس،
ڪيمسٽري وشن ۾ فيل ٿيڻ ڪري، ماسٽر ٽيچنگ جي بن
ٿيڻ کان بچڻ لاءِ — جيئن انهن وشن ۾ ناپاس ٿيل هر
سارڊ کي ٿي ڄمڻ — گوبند کيس بدنامو نه ڪرڻ وڻي.

”هلو... هلو... مالحيء جو آواز ٻڌان ٿو. تصديق ڪرڻ لاءِ پاڻ
 کي ٻه ٽي دفعا چهندڙيون پايان ٿو. مالحيءَ ۽ پشپا سان ڀريل
 دل سان ڳالهايان ٿو ۽ سڀني کي حقيقت کان واقف ڪريان ٿو.
 مالحي هڪ زوردار ٽڪ ڏئي ٿو ۽ چوي ٿو ”تو کي مون لاءِ
 ايتري عزت شڙڌا ۽ پيار آهي، اُن لاءِ مان توکي مبارڪون ٿو
 ڏيان. تو جيڪا منهنجي جيئري منهنجي شڙڌانجلي لکي
 آهي اُها ضرور موڪلي ڏج. مونکي پڙهي خوشي ٿيندي.“
 مان اهي لفظ ٻڌڻ سان پاڻي پاڻي ٿي وڃان ٿو. پنهنجي
 ڀل ۽ بيوقوفيءَ لاءِ معافيءَ جي طلب ڪريان ٿو ۽ مالحي حيات
 آهي سماچار بروقت سڀني کي فون تي ٻڌايان ٿو.
 اڇانڪ فون جي گھنٽي وڃي ٿي ۽ مان ماضيءَ مان موٽ
 ڪاوان ٿو.

ممنئيءَ مان مدن جو فون هئو : ”مالحي گذاري ويو....“
 وري فون اچي ٿو : ”مالحي گذاري ويو....! اڪادميءَ طرفان
 شوڪ سپا ڪوٺاءِ ۽ شڙڌانجليءَ لاءِ ضروري مواد تيار ڪر.“
 رڪي رڪي فون ايندا رهن ٿا. هڪ ئي شوڪ سماچار آهي:

مالمي گذاري ويو.

پر دل چوي ٿي :

مالمي پنهنجين رچنائن ۾ اسان وٽ اڄ به حيات آهي.

سدا حيات!

پاڻو نه ٿا ايندڙ جيئي ڇنڊ امين علي سنڌ ۾ مڻاين! هن کي سنڌ ۽ سنڌو امين ۽ اڻاڻ محبت هئي. هن خوابو انوت وشواس هو نه ڪڏهن نه ڪڏهن ته ڇنڊ-ڀاڪ ضرور هڪ ٿيندا. حقانو سرحدون ضرور ٽنگنديون. سنڌي سڌا ڄڻ وطن نه رهندا.

لڪندی لڪندی اڃانڪ منحنجو قلم رڪجي وڃي ٿو. تڏاڻ
 ٿو ”توهين هينئن ڪافي وقت کان ڇا لکي رهيا آهيو؟ توهان جي
 اکين مان آنسون به وڃي رهيا آهن. توهان جا کليل سڀ ڀڃا آه
 ٿي ويا آهن؟ ڇا مارجا آهي؟ اهي منحنجي پٽيءَ جا لفظ هئا.
 مون پٽيءَ طرف نڪاريو ۽ ڀريل دل سان چيس ”مالحي گذاري
 ويو.“ هو ٻڌي چرڪ ڀري چوي ٿي، ”ڇاچيو، مالحي گذاري
 ويو. ائين ٿي نٿو سگهي. اڳئين مهيني ئي ته اسان کي لونا واڻ ۾
 ڇڏيو هئو.“

مون چيو: هڪ نه ٻه ئي فون اهو دڪان ئي سماچار کڻي آيا

من چيو: توهان خود مالهيءَ جي گھر ۾ ڪري تصديق
 دل چوي ٿي مالهي صاحب جيئرو آهي.
 آهو اهو آهي. توهين ممبئيءَ ۾ ڪري

تڙهين جي ڪاش اهو افواهه ٿي چڱي ٿو مون مالهيءَ
 مان ڪي ڪوڙيو. مالهيءَ جو فون لڳاتار بزي ملي ٿو. مان
 جي ٿيڻ جي ٿيڻ جوڙيان ٿو. جواب ملي ٿو
 ويٺو آھن. مون شري مدن جمائي، دادی پوپني
 ۽ ٻين ڪنهن مست ۽ ٻين کي فون جوڙيا. سڀني
 مالهيءَ جي گهر ويٺو آھن. دل ۾

۱۰۰ - آسویں بار قرآن مجید کی تلاوت کی ۔

جي درد کي کڻي پھريون ناول مالھيءَ ٿي لکيو. ”آنسو“ ناول سنڌين جي ڪئمپ جي زندگيءَ جو حقيقي چتر آھي. مالھيءَ ”من جو ميت“ ناول ۾ بہ ڪئمپ جي زندگيءَ ۽ ورھاڱي جي ڏلتن جو چتر چٽي، ان ۾ رنگا پرن جي ڪوشش ڪئي آھي.

مالھيءَ جدا جدا ناولن ۾ جدا جدا موضوع کنيا آهن. هن جو رخ ۽ نظريو سدائين آسا وادي رھيو آھي. ”آنسو“، ”محبت جي راد تي“ ۽ جيون ساٿي ۾ هن پيار جا چٽ چٽيا آهن. مالھي پيار جي شاديءَ جو حمايتي رھيو آھي. بدليل سماج ۾ ڪٽنب ٿئي رھيا آهن. گڏيل ڪٽنبن جي گرمائش ۽ رستن جي ٽڙاڻ مالھي صاحب بہ محسوس ڪئي آھي. ان حقيقت جي آڌار تي مالھيءَ پنھنجي ناول ”زندگيءَ جي راد تي“ ۾ جدا ڪٽنب جي اھميت ۽ ضرورت تي زور ڏنو آھي. ”پکيڙڙا ولر کان وڇڙيا“ مالھيءَ جي بهترين ناولن مان ھڪ آھي، جيڪو پڻ لڏپلاڻ جي ماحول تي لکيل آھي؛ مالھي انٽرجاٽي وواد جو بہ حمايتي رھيو آھي ۽ ان وڻي تي هن بہ ناول ”ديسي سين ڪڇن“ ۽ ”ڏيھي پرڏيھي ٿيا“ لکيا آهن. ”ھڪ انسان ۽ سو طوفان“ ۾ مالھيءَ وڏا وواد جي حمايت ڪئي آھي. ”پيار جي پياس“ ناول تي مالھيءَ کي ساحتيم اڪادمي اوارڊ سان نوازيو ويو. هن ناول ۾ مالھي ٺاڪا کي سرگ جو مزدو ماڻڻ لاءِ آمادہ ڪيو آھي.

ھڪ ٻالھ چوڻ بي جاءِ نہ ٿيندي تہ مالھي جدا جدا ڪردار وڻي، مسئلا ۽ واقعا کڻي ناول رچيا آهن. پر مالھيءَ پنھنجين ناولن، ڪھاڻين ۽ ناٽڪن ۾ سنڌي ماحول پيش ڪري سنڌيت جي وکاس لاءِ ھڪ ساراد جوڳو ڪاريہ ۽ شيوا ڪئي آھي. اسين مالھيءَ کي سنڌي جيوت جي باغ جو سنواريندڙ، سڃاڻيندڙ ۽ ان جو پاسبان چئي سگهون ٿا.

مالھيءَ کي ناٽڪ نويس، بنگالي فلم ۽ ڊراما ڊائريڪٽر رتوڪ

ٽمڪ ٻڌا. هن ٽن مالھيءَ کي ناٽڪ لکڻ لاءِ آمادہ ڪيو. مالھيءَ

به سڀو جو اڄ ڏينهن تائين فائز آهي.
 ماحيءَ بين ٻولين جا ڪيترا شاڪار ڪتاب به سنڌيءَ
 ۾ انواد ڪيا. هن جي ترجمو ڪيل ڪتابن ۾ مکيه آهن: آخرين
 سفر (ڪرشن چندرا)، تاجمحل (ابراهيم حلس)، فيلم (خواجا احمد
 عباس)، زندگي (يشال)، سنيما (جئنيندر ڪمار)، ڌرتي
 ماما (تارا شنگر)، استري هڪ پرولي (اگني) وغيره.

ماحيءَ جي قلم مان چنن ڪهاڻيءَ پهرين روشني ڏني
 اها هئي ”همدرديءَ جو احسان“. ماحيءَ جون ٻيون ڪهاڻيون
 جن ادبي خلقن جو پاڻ طرف ڌيان ڇڪايو، اهي آهن: ’هاري
 حقدار‘، ’نانائي مجلس‘، ’زرد چھرو‘، ’دل جي دنيا‘، ’سڻي
 سپاهي سنڌ‘، ’چمتگار کي نمسڪار‘ وغيره.

ماحيءَ مضمون پڻ جڳجڳي انداز ۾ لکيا آهن جيڪي جدا جدا
 مڪزنن، اخبارن ۾ وقت به وقت شايع ٿيندا پئي رهيا آهن. ڪيترا
 مضمون/مقالا تنگي ۽ کوچنا تمڪ پڻ آهن. ماحيءَ جي اصلوڪن
 ناولن ۾ مکيه ناول آهن آنسون، زندگيءَ جي راه تي، پڪيڙا وٺ
 کان وڇڙيا، چنچل نگاهون، شرم هوني، ڏيحي پرڏيحي ٿيا، ڏيحي
 سڀ ڪڇن، هن سوري پائين سيم، پرڏيسي پريتم، پيار جي پياس،
 پاپي، سونهن جا سوداگر، سمگلر، سنڌوءَ جي ڪناري وغيره. اسين
 ماحيءَ جي ناولن تي نظر واريون ٿا ته ان ۾ ماحيءَ جا ڪجهه
 ڪالپنڪ، ايتاسي، سماجڪ ۽ سنڌي لوڪ ڪهاڻين تي ٻڌل ناول
 آهن ته سطن جي روپ ۾ اتر ڪهاڻي طرز تي پڻ لکيل آهن. ڪي
 ناول سڪانت آهن ته وري ڪي دڪانت ته وري ڪن ناولن تي ماحيءَ
 جي نجی جيون جو اثر آهي.

ماحيءَ جا ناول سنڌيت جي جذبي، سنڌ جون ساروئي سان
 گڏ و گڏ مارڪزم جي اثر، رومانوي جذبي، ديش پڄڻيءَ جو
 سنڌيش ڏيندڙ ۽ ڪائنات جي چٽ سان چٽيل آهن. اها به هڪ
 حقيقت آهي ته ورهاڱي کانپوءِ، سنڌين جي ڪئمپن ۽ ورهاڱي

جي جوابداري مون مٿان هموار ڪئي ۽ مون مالهي صاحب جيون-ڪاريه تي لکڻ شروع ڪيو هو. ”گویند مالهي سنڌ تحريڪ جو روح روان هو، جنهن جي نس نس ۾ سنڌيت سماي هئي.“

مالهيءَ، جنهن جو جنم ۵ آگسٽ ۱۹۲۱ ۾ ٿيو هو، اسڪولي جيوت کان وٺي، گهر جي ماحول کان متاثر ٿي، نه صرف سنڌي ساهت پڙهڻ شروع ڪيو هو، پر اُن وقت لکڻ جي شروعات پڻ ڪئي هئي. هن جو پتا ۴ وڏو پاءُ ڪتاب پڙهڻ جا ڏاڍا شوقين هئا ۽ ڪتابن جي دنيا ۾ مٿن رهندا هئا. ڪتابن جي سنگ ۾ رهندي-پڙهندي، گویند مالهيءَ ۱۹۳۵ ۾ پنهنجي هڪ اصلوڪي رچنا - هڪ شعر - لکي ورتو. مالهيءَ جون شروعاتي رچنائون شعر ٿي هئا. بعد ۾ هن ساهت جي ٻين شاخن طرف منهن موڙيو. ان چوڻ ۾ ڪوبه وڌ نه ٿيندو ته مالهيءَ سنڌي ادب جي هر صنف تي قلم آزمائي ڪئي. شروعات ڳيٽن سان ڪيائين، پر بعد ۾ هورڳو ڪهاڻي نويس، ناٽڪ نويس، مضمون نويس، ناول نويس اخبار نويس نه بڻيو، پر هن ڪيترا ناٽڪ ڊائريڪٽ به ڪيا ته سنڌوءَ جي ڪناري“ فلم جو هدايتڪار ۽ پروڊيوسر به بڻيو. چارڻ جي سنڌي موسيقيءَ کي گهر گهر ٿاڻين به پهچايائين. شري ٿيءَ ٿي سنڌيءَ کي وڌ ۾ وڌ اصلوڪا ناول ڏنا جنهن ڪري هن سنڌي ناولن جو ابو، ناول سمراٽ ڪري به سڏيو وڃي ٿو. مالهيءَ ٻن ناٽڪن جي اٿاڻ کي به دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سنڌي لکي ناٽڪن جي ابي پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ کانپوءِ وڌ ۾ وڌ ڪي ناٽڪ مالهيءَ لکيا. هن جا ڪيترا ناٽڪ منچ تي پڻ

مالهيءَ رچناत्मڪ ڪاريه جي شروعات شاعريءَ سان ڪئي ”شيطان“، ”بي-بقا“ ۽ ”مالهي“ تخلص سان شهر لکيا اڳتي هلي هن جو ’مالهي‘ قلمي نالو ڪافي لوڪ پريه

سدا حيات شري گوبند مالهي

— ڊاڪٽر جينولا لالواڻي

۱۰ فيبروريءَ جي رات، اڃانڪ منهنجي فون جي گهٽي وڃي، چوڻو ڪٿڻ سان ڪن ۾ پرڻا پوي ٿو، ”مالحي گذاري ويو.“ ٻڌڻ سان رسيور هٿ مان ڪري پوي ٿو. اکيون آنسن سان تر ٿي وڃن ٿيون. مان ماضيءَ ۾ ڪوهجي وڃان ٿو. ٻه سال اڳ به ان ئي قسم جو فون آيو هو. اهو آرتوار جو ڏينهن هو. منجهند جي وقت فون جي گهٽي وڃي هئي ۽ ساڳيو ئي چمڪو ڪنڊو ٻڌو هو، ”مالحي گذاري ويو.“ احمدآباد ۾ دوستن کي ڄاڻ ڏني. ان وقت ان قسم جو دڪدائي نياپو، هڪ نه، ٻن نه، پر ٽن-ٽن شخصن وٽان لڳاتار فون تي مليو هو. ۽ ان ڳالهه منهنجي ذهن کي وشواس ڏياري ڇڏيو هو ته واقعي مالحي هن دنيا مان ڇڏو ڪري ويو آهي، ۽ مون تي جيڪا جوابداري رکي ويئي آهي، ان سان مون کي نيمائڻ گهرجي. پيرل ۽ دڪي دل سان فون جي دائري ڪنڀين هٿ ۽ دوستن، ساٿين کي فون ڪري مالحي صاحب جي گذاري وڃڻ جو سماچار ٻڌايو هئس. نه صرف ايترو، پر آڪاشواڻي، دوردشن ۽ اخبارن وارن کي اهو دڪدائي سماچار پندل دل سان ٻڌايو هئس. دوردشن-آڪاشواڻيءَ وارن مالحي صاحب کي شرڌا سڄي ڏيڻ ۽ هن جي جيون-رچنائڻ تي روشني وجهڻ

آهي. رواجي واقعن کي جيئي سڃي ٿو ۽ اُنهن جو اظهار سنڌ سان، گهٽمڪ ڏنگ سان، پنهنجي ۽ قلم دوزان ڪري ٿو. سويند ماحي ۽ ۽ اُهي سڀ خاصيتون جيئيرن جيئن. جي ناولن ۽ ڪهاڻين جا ڪردار، جيئرا-جا پندا ڪردار هئا. سندن دڪن-سڪن کي، آڻائن-نراڻائن کي، ڪمزورين ۽ من جي ڇڪتاڻ کي سڃاتا سان عوام جي اڳيان پيش ڪري سڃي هئي. هن نه رڳو پنهنجي ۽ قلم کان ڪم ورتو، پر منجه ذريعي، ڳوٺن ۽ شهرن ۾ تبليغي، ٻوليءَ جي زباني-قلم کي جنتا تائين پهچايو.

هو هڪ سڃل ڪاليجسٽ هو ۽ سالن جا سال سنڌي قائمسن جا ڪالر پويندو-سنياليندو رهيو. هو سڃاڳ شري هئو، پنهنجي آس پاس، ديش-وڊيش جي حالتن کان حردم باخبر هو. هو سڃو پتي، سڃو پٽ ۽ سڃو متر هو. پنهنجي شخصي جيئن جي صدمن باوجود هن پنهنجي وجود جون سڀ شڪليون سنڌي سادت ۽ سجاڳيءَ سميت رکي پنهنجي جيئن کي سجاڳو ڪيو. هو فحشو، سنيحي ۽ منو پالڻ وارو، نون اُپڙندڙ ليکڪن کي همٿائڻ وارو، ليکڪن ۽ سنڌي قائم ڪرڻ وارو - آخري وسڻائي شخصيت جو مالڪ هو، جنهن جي سنڌي ڄاڻي سڃي.

ٺپاو جي ڪتبه پڄڻن، سندس حوتن تي نظر ثاني ڪنديس. ٺٻڻا سال اڳ، ممبئيءَ جي هڪ ريسٽارنٽ ۾ آديب دوستن سان گڏ، کاڌي جي ميز تي رهاڻيون ڪندي، هن هڪ گفتو چيو، ”مان هڪ سٺو ليکڪ سڏائڻ بدران هڪ سٺو انسان سڏائڻ ۾ وڌيڪ فخر محسوس ڪندس.“ ان وقت سندس ان گهٽي ڏانهن منهنجو ايڏو ڌيان ڪونه ويو هو، پر هن وقت ان تي ڀرپور غور ڪري رهي آهيان ۽ ڪيترا سوال من ۾ اُٿي رهيا آهن. ڇا سٺي ليکڪ جو سٺو انسان هجڻ ضروري آهي؟ وڏي ڳالهه ته سٺو انسان ڪير هو؟ سٺي ۽ بُري جو فيصلو ڪير ڪندو؟

اسان وٽ مغربي توڙي مشرقي ساحت ۾ اهڙا ڪيترا ئي مثال موجود آهن جڏهن بهترين ليکڪ، جوڻاري، شرابي ۽ ڏوهاري پڻ هئا. آميرڪا جو او. هينري ۽ آسڪر وائلڊ جا قصا جڳ پريڊ آهن، جن جيلن جون سزائون به پوڳيون هيون، پوءِ به هنن شاهڪار رچنائون جو سرجڻ ڪيو هو. ۽ ٻئي پاسي روسي ليکڪ ٽالسٽاءِ ۽ چنڊي ليکڪ ٽنشي پريمچند جهڙا رچناڪار به هئا، جيڪي شرافت، نيڪي ۽ قربانيءَ جا جنسي مجسما ليکيا ويندا هئا. ٻنهي فسمن جي ليکڪن جون رچنائون انساني من-چيد واريون پُراڻر، زوردار ۽ شڪتياڻي آهن.

گوئند مالهيءَ جي من ۾ سٺو انسان بڻجڻ جي چاهه هئي ۽ هو ان طرف سڃاڳ هو. اها ڳالهه پنهنجو پاڻ ۾ هن جي سٺي انسان هجڻ جي گواهي ڏئي ٿي. حوتن به، سٺو ليکڪ، سٺي انسان کان سواءِ ٻيو ڪجهه ٿي نٿو سگهي. پوءِ دنيا ڀل ته هڪي ڪجهه نه سمجهي، ڇاڪاڻ ته ليکڪ هجڻ لاءِ پوريون شرط آهي انساني من جي تحن ۾ وڃي، هن کي سمجهي سگهڻ جي هون. اسان جي ڪمرورين ۽ طاقتن جي گھراين کي پرڳڻ جي سگهه. سٺو ليکڪ، نئي جي دڪ ۽ سُڪ کي اُٺي ڪري سگهي ٿو، هو سمويڙن-سل (sensitive) آهي، جنهن جي ”هنن-چار هنن کان واقف

گوپند مالهي - سنو ليڪڪ سنو انسان

— ريتا شهاڻي

جهڙيءَ طرح پروفيسر ايس. يو. ملڪاڻي ۽ پروفيسر رام پنچواڻيءَ جي گذري وڃڻ سان، سنڌي ادب جي هڪ سونهڙي ڀڳ جو آنت ٿيو هو، اهڙيءَ طرح گوپند مالهيءَ جي ديهانت سان هڪ ٻيو دؤر ختم ٿيو آهي. ادب جون اعليٰ هستيون هڪ هڪ ڪري آسان کان ڇڏائبيون پيون وڃن. پر اهو قدرت جو آئل قانون آهي، جنهن کي انسان مٿي نٿو سگهي. آسان کي هن وقت هڪ وڏي شاهي خال جو احساس ٿي رهيو آهي. اهڙن خالن کي پرڻ لاءِ آسان وٽ وسيلن جي محدودگي آهي. هن وقت اُڀرندڙ نون ليکڪن کي پاڻ کان مٿي ٺهاري، بزرگ ليکڪن وٽان حوصلو افزائي ۽ پريڻا پائڻ جا ساقن گهٽجي رهيا آهن. پر وقت اهڙو ظالم ٿي نٿو سگهي. ڪهڙا خال ڀرجندا، ڪهڙيون نيون هستيون پيدا ٿينديون، اهو آسان کي مستقبل ئي ٻڌائيندو.

گوپند مالهيءَ پنهنجي جيون جو طويل عرصو سنڌي ادب، سنڌي ٻولي، سنڌي سنسڪرتي ۽ سنڌي ڄاڻيءَ کي ارپڻ ڪيو، ان ۾ ڪو مت-پيد ٿي نٿو سگهي. ان باري ۾ گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ لکيو ويندو. ان ڪري مان انهيءَ ٻالھ ۾ نه وڃي، سندس

فوٽن جي آلمر کي اٿلٿيندي، مالعي صاحب شو، سستا-
سنڌو-پون ۾ ئي، اسان جي فوٽوگرافر جو نڪتل فوٽو هٿ آيو،
جنهن کي وڏو ڪرائي ڏنو ۽ 'سپون' جي ڪور لاءِ موزون لڳو.

هڏن مالعي صاحب جو فوٽو 'سپون' جي ڪور تي
ڇپيو، اُن وقت هو صاحب دم جي لپيٽ ۾ اچي ويو هو ۽
کيس گرونانڪ هاسپيٽل ۾ رکيو ويو هو. اها 'سپون' مئگزين،
ڪور تي سندس فوٽي واري، کيس اسپتال ۾ پهچايو، هو خود
کي ڏسي مُشڪيو. ۽ بس!

مالي مدد ملي ويندي. هڪ ايڪويه هزارن جو چيڪ پيش
مالههءَ جي ياد ۾ ان ٽرسٽ لاءِ مون کان به ٽيڙائي وٺ.

اهو گوبند مالهي ئي هو، جنهن وڏي واڪي، ڪنهن جي
به پرواهه نه ڪري، هلندڙ پروگرام ۾ مائڪ تي چئي ڏنو ته :
جيڪي هي سنڌي سڀيتڪ پروگرام ناڪر ۽ پارو 'سيتا سنڌو پون'
۾ 'ڌماڪن' جي نالي سان ڪرائين پيا، سي سچ پچ ڌماڪا آهن.
هنن پروگرامن جي ڪري ئي اسان جا پڳت، سنڌي ڪلاڪار ۽
اسان جو آوازي ڪلچر زندهه رهي سگهندو. مون اهڙا پروگرام
پڳونتي ناواڻيءَ سان، سترام روڙا سان گڏ، سڄي ڀارت جو رٿن
ڪندي، ڏنا آهن ۽ انهن پروگرامن کي رٿائتي نموني ڪرڻ ۾
ڪيتري تڪليف ٿيندي آهي، اها مونکي سڏ آهي. پروفيسر رام
پنجواڻيءَ کي به سڏ هئي، چوڻه هن به اهڙا ديش ڀر ۾ رٿن
ڪيا هئا. ڪلاڪارن کي ڪنو ڪرڻ، انهن مان ڍنگه سان ڪم وٺڻ
لاءِ رمز ڪپي. مان جڏهن به 'سيتا-سنڌو-پون' ۾ سنڌي پروگرام
۾ شريڪ ٿيندو آهيان، منهنجي ته رڳ رڳ ٺري پوندي آهي.

'هيلو، مالهي صاحب! اوهان لاءِ خوش خبري آهي. اوهان
جي ساهتيه جي چاهڪن، جملي ۸۲ نالن مان چار نالا چونڊيا
آهن، جن کي وڌيڪ ووٽ مليا آهن. پڌرائيءَ موجب، انهن
چئن جا وڏا رنگين فوٽا، 'سپون' جي ڪؤر تي ڏنا ويندا. انهن
چئن مان اوهان به هڪ آهيو، يعني پوپتي هيراننداڻي، هوندراج
دڪايل، هري دلگير ۽ چوٿون اوهان. ڪڏهن فوٽوگرافر اوهان جي
گهر موڪليان؟' مون سک وڃان کانئن فون تي پڇيسو.

''ناڪر! تون الائجي ڪٿان ٿو اهڙيون رمزون ڳولهي
ڪڍين، جو پاڻڪ في الحال ته انهن رمزن ۾، سو به دل سان
اڇيو ٿا وڃن! سو مان به 'سپون' جي ڪؤر (cover) تي ايندس؟''

محاراشٽر ۾ به راجه سنڌي اڪادميءَ جي لحن ۾ هڪ ڏکيو ڊر آيو هو. اڪادميءَ جي ميمبرن ۽ ڪلچرل منسٽر جي ميٽنگ ۾ وائيس-چيئرمين ۽ نالو گهريو ويو، جنهن تي مون مالحي صاحب جو نالو تجويز ڪيو، هو مخالفت کان سواءِ قبول ڪيو ويو.

اڪادمي لحن جي پڌرائي وڏي شدمد سان پانڪر حال ۾ ڊپٽي چيف منسٽر ۽ ڪلچرل منسٽر جي موجودگيءَ ۾ ڪئي ويئي. اسٽيٽ ڪلچرل منسٽر، مائڪ تي ان اڪادميءَ جي لحن بابت وائيس چيئرمين مالحي صاحب جو نالو ۽ اڪادمي جو سيڪريٽري پنهنجي نالي جي پڌرائي تازين جي ڳڻڪن سان ڪئي هئي، پر پوءِ بي-حي-بي وارن راجنيتڪ هٿيارن جو استعمال ڪري، ميمبر-سيڪريٽري بي-جي-بي جو ڪنيو، ان تي صبح ساڻ مالحي صاحب جو فون آيو، لاڳو! مون ان پڌرائيءَ کان پوءِ فيصلو ڪيو آهي ته مان ان راجنيتي دهاو ۾ نه اچي، پنهنجي وائيس چيئرمين جي عهدي تان استعفا ڏيان. مون ڀيو، ائين نه ڪيو، اسين ته پنهنجو پاڻ ۾ آهيون. هڪ هئي جي ڳالهه سمجهي سگهون ٿا. ائين ڪندا ته هنن کي هڪ ٻيو پنهنجيءَ ئي پارٽيءَ جو وڌيڪ غير-ساختڪار ٿاڻن لاءِ ملي ويندو.

جڏهن 'رائٽلرس آئنڊ آرٽس ويلفيئر فائونڊيشن (Writers' and Artists Welfare Foundation) رجسٽرڊ ٽرسٽ ٺاهڻ جي پڌرائي ڪئي، ۽ رجسٽريشن نمبر مليو، ته مالحي صاحب فون تي ڏاڍي توشي ظاهر ڪندي چيو: سالن کان اهڙو ٽرسٽ ٺاهڻ جو خيال ڪندي ڪيترا رحتي ويا، پر تو وڏي حمٿ وارو ڪم ڪري ڏيکاريو آهي. وقت ايندو هو سچ پچ ان ٽرسٽ مان گهٽ آمدنيءَ واري ليڪ | ليڪا يا ڪاڪا کي بيماريءَ ۾ وقت ٻير

ٻيو ڪوبه ليکڪ هيئن لکي ته نڪ آهي. اهو هن جو رايو ڪري کڻي سگهجي ٿو، پر مالحي صاحب جڙو اديب ۽ هڪ مخزن جو مالڪ، سمپادڪ هوندي جي هيئن لکي، ته وڏو فرق ٿو ليکجن ۾ اچي.

مالحي صاحب سان گڏ ڪيترين ئي سنسٽائن پاران ڪن ڪاميٽين تي چڄ مقرر ڪيل هوندا هئاسين. جڏهن پنهنجي فيصلي ڏيڻ جو وقت ايندو هو، هن جو فون ايندو هو: ٽاڪرا هن دفعي ڪنهن کي 'نارائين شيام' اوارڊ ملڻ کپي؟... اتي ئي مان سندس رايو پڇندو هوس، پر وري به هو پهرين منهنجي راءِ ٻڌڻ چاهيندو هو ۽ جڏهن کيس مان پنهنجو فيصلو ٻڌائيندو هوس، ته سائين ڀارت ۾ هن شاعر کي ۽ سنڌ ۾ هن شاعر کي... ته هو يڪدم چوندو هو: 'مان بلڪل سڙ سيڪڙو تنهنجي فيصلي سان همراءِ آهيان' ۽ ائين هر سال پنجن منهن جي اندر مالحي صاحب جو ۽ منهنجو فيصلو برقرار ٿيندو رهيو.

جيترا به اڄ تائين اُتار راشٽري سيمينار ڪوٺائي چڪو آهيان، انهن سڀني ۾ مالحي صاحب جو، نه صرف پورو پورو ساٿ رهيو پر هر سيمينار جي سبجيڪٽ تي هن وٽان مقالو لکجندو رهيو. مون کي ڦٽو ياد اچي ته ڪڏهن به ڪنهن به ڳالهه لاءِ، هن مجبوري ڏيکاري هجي!

هڪ دفعي ڪنهن سڄڻ، جيڪو سندس چڱو واقف هو، منهنجي سچائيءَ بابت پڇي ورتو. مالحي صاحب جو کيس جواب هو: 'مون کي جيڪڏهن ٽاڪرا کي ڪنهن ڪاريه لاءِ پنهنجي لک رپيا به ڏيڻا هجن، ته مان وٽائينس نه رسيد گيران ۽ نه ئي وري حساب ته اُهي هن ڪيئن خرچيا.' اهو جواب ٻڌي اهو شخص هر سيمينار ڪوٺائڻ تي نه صرف هڪ لک رپيا ڏئي ڇڏيندو هو، پر ساٿ ساٿ ڇيل هو ته 'ڪڏهن به ڪنهن لاءِ به رپين جي ضرورت

مون کي ياد آهي جڏهن 'سُھڻي' مڙهن ڪڍڻ جو فيصلو ڪيو ۽ دادا رام پنجاڙي ۽ وٽ سنڌو ريسٽورينٽ جي آفيس ۾ گڏجڻ ويو هوس، جتي وٽس مالحي صاحب ۽ ضيا صاحب ويٺل هئا. مان هنن ٻنهيءَ تہ نئون نہ هوس. تنهنجي پڇيو مڙهن ضرور ڪڍيا جنهن جو نالو ئي رکيو اٿئي 'سُھڻي'، اُميد تہ اها سونهن ۾ سرس هوندي. اسين توهان گڏ آهيون.

مالحي صاحب سنڌي ساحت جو ڄاڻو هو. هن ساحت جي هر صنف تي لکيو. هو ترقي-پسند هوندي بہ سنڌ جي صوفي مت ۾ وشواس رکندڙ هو. ڪيترا پيرائي ڪنهن سان سڌو پوڻ بدران وڇيون رستو وٺي، اُن متپيد واري واپڙمندل مان نڪري ويندو هو.

'وڏي دل وارو ٿوبند مالحي' مون ان ڪري لکيو آهي، جو هو خود پنهنجي مڙهن 'مُرڪ' جو سمپادڪ ٿي رهيو. ڪڏهن ڪڏهن کيس 'سپون' دير سان پڇڻدي هئي يا نہ پڇڻدي هئي، تہ خاص فون ڪري گهرائيندو هو.

'سنڌي حرنلزم جا ۱۲۵ سال' جي سيمينار ۾، سندس لکيل مقالي ۾، هن اجهو هيئن لکيو هو:

۱۹۵۲ ۾ ٺاڪر ڇاڙا 'سُھڻي' جاري ڪئي. ان جو آڪار بہ وڏو هو، صفحا بہ وڌيڪ هئا ۽ گيت اپ بہ نالي سان ٺاهيندڙ هئي. صفحن ۾ مواد سڃاڻڻ بہ ڪاريگري هئي. ان وڏي عمر کان مالگي، پر جيترو وقت بہ جي، جيئن سڱو ڪيائين. پُرسرام ضيا جي اوچتي ۽ بڻي-وقتائتي ديحانت بعد هن جي نِيت 'سُھڻي' جو پرچو شاندار بہ هو، يادگار بہ هو ۽ شخصيات پرچن جي شروعات بہ ڪندڙ هو. ان بعد وري ٺاڪر ڇاڙا ساڻئي وڏي سائيز ۾ 'سپون' مڙهن ڪن سالن کان ڪڍي آهي، جا رومال ۾ نہ سپن کان نرالي آهي، پر مال ۾ خوب ڀريل آهي. مون کي پڪ آهي، تہ ٿوري ئي وقت ۾ اها سپون مڙهن سنڌ مان نڪرندڙ 'محران' جون بڪون لاهندي.

وڏي ڏل وارو گوبند مالهي

— ناڪر چاو

ان کي ڪي ئي سال ٿي ويا. ميٽرو سٽيما جي ويجهو
ايراني هوٽل ۾ چاند جي پيالي پيئڻ وقت، ڪٿي ڪٿي جون
ڳالهيون نڪري پونديون هيون! جيتوڻيڪ مان ڪنهن جي به
ڳالهه ۾ اڃ تائين نه رهيو آهيان. اُن وقت برابر اسين سڀ
ورهاڱي جي لپيٽ ۾ آيل ڪٿاسون ۴ ممبئيءَ جڙڙي شهر ۾ هڪ
ٻئي کي سڃاڻڻ، گویا هڪ آسرو لڳندو هو.

اُهو وقت آخر ٿو هو، جو ڪنهن جو به کيسو پئسن سان ڀريل
نه هوندو هو، جو پنجن-ڇهن يا اُنن دوستن کي بسڪيٽ يا چاند
پياري. اُهي واقعي سڀ لاءِ ڏکيا ڏينهن هئا. ٽيبل چوڌاري
ويهي ويندا ڪٿاسون، مالهي صاحب سان ڳالهيون به ٿينديون
هيون ۴ چاند پيئندي، سڀڪو کيسي مان پيائي ڪڍي ٽيبل تي
رکي ڇڏيندو هو. مان پڻ مالهي صاحب اڳيان پاڻ کي ٻار
سمجهندو هوس. ڪڏهن به ڪنهن ڳالهه تي اسان جو متييد نه ٿيو.
ميڪڏهن ڪابه ڳالهه هڪ ٻئي جي سمجهه ۾ نه ايندي هئي، ته
هڪ بدران ان کي ٻئي ٿاري ڇڏيندا هئاسين. سنڌي ساحت منڊل
جي يا موتي پرڪاش وٽ ننڍي محفل، پيا گڏجندا ڪٿاسون ۴

۽ پوءِ هند ۾ 'مرڪ' رسالو، سندس ڄمڻ جون ٽي ئي ٽريٽڊيوز آھن. سنڌي فلم "سنڌوءَ جي ڪناري"، ڀڳونتِي ناواڻي ۽ غوموت ۽ سندس ڌيءُ پشپا جو پي-وفتائتو انتقال. بس، مالِهي وائيندو ئي رهيو! سندس دل ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي هئي.

ڀڳونتِي ناواڻي، سنڌين جي لٽا منگيشڪر هئي. هن پنهنجو سمورو جيون سنڌي سنگيت کي آڙپڻ ڪيو هو. پشپا مالِهي، نه فقط سٺي اسٽيج ڪلاڪار هئي، پر ريڊيو تي سندس آواز ڪرسٽل ڪليئر هجڻو هو. پشپا منهنجن هن اسٽيج ڪيل ناٽڪن "بيٺو او بيٺو" ۽ "اُڪ مرڪي" ۾ ناٽڪا جو ڪردار ادا ڪيو. هنجي ناٽڪن سِٽور شِٽلي ملهائي، تنهن کان سواءِ، هن منهنجن ريڊيو ناٽڪن ۾ به ڀاڱو ورتو هو.

منهنجي ٻين ملاقات گوبند مالِهيءَ سان تڏهن ٿي هئي، جڏهن اشوڪ، ايشور 'مفلس' ۽ مان، گڏجي ملند ڪالونيءَ ۾ سنڌي ادبي ڪٽس هائيندا هئاسين، جتي اسان ڪلاڪار منڊل جو پروگرام رکيو هئو.

مالِهيءَ ۽ منهنجي وچ ۾ ٽن پيڙهين جو فاصلو هو. پر جڏهن به ملندا هئاسين، تڏهن اهو احساس ٿي نه رهندو هئو ته مالِهي وڏو ۽ مان ننڍو آهيان. ڄڻ ٻئي ساڳيءَ عمر جا دوست هئاسين. اُن بعد دهلي، گانڌيڌام، ناگپور، احمدآباد ۽ مائونٽ آبهٽ جي ساهتڪ سيمينارن ۾ ۽ ريل ۾ گڏ سفر ڪرڻ جو موقعو مليو. مالِهي صاحب جو سڀاءُ رلڻو-ملڻو هو. چرچن-گپن، بحث مباحثي ۾ وقت گذري ويندو هو. جڏهن مان هندستان اشبار جو سب-ايڊيٽر بڻيس، ته مالِهي صاحب اڪثر آفيس ۾ ايندو هو. فون تي به اڪثر گفتگو ٿيندي رهندي هئي. کيس منهنجا ناول وٺندا هئا. مصاحبن کي ڪهاڻيون به پسند هئس، هن جو ذڪر هن پمختي لکڻ ۾ ڪيو هو. گوبند مالِهيءَ جا ناول مون ۾ پڙهيا هئا. مان اُنهن کان ڏاڍو متاثر ٿيو هوس.

گوبند مالهي - ۴ بس

— وشنو ڀاڻيا

”۴ بس....!“ گوبند مالهيءَ جو تڪيه ڪلام بڻجي ويو هو. تقرير جي آخر ۾ يا ڪنهن ليکڪ-ڪالم جي آخر ۾ يا موڪلائڻ وقت ”۴ بس...“ چوڻ سندس عادت هئي. يعني وڌيڪ ٻئي دفعي يا پوءِ ملنداسين يا في الحال ايترو ئي...

هاڻ مالهيءَ جو قلم به سندس فاسونٽ سرير جيان خاموش ٿي ويو آهي. پر مالهي سنڌي ساهت ۾ هميشه آمر رهندو. ماضيءَ جي ڪهاڻي - سنڌيت، سنڌي ساهت، سنڌي ٻوليءَ جي سنگهرش ۽ جياپي جي ڪهاڻي آهي. سنڌي ٻولي جڏهن اسڪولن ۽ ڪاليجن مان نڪري ويئي، ته مالهيءَ منتر ڏنو: سنڌي ٻولي اورل ڪلچر ذريعي survive ڪري سگهي ٿي. اهو رڳو منتر يا نعرو نه هئو، ساڀيا هو، جيڪو مالهيءَ ڪلاڪار منڊل ذريعي ڪلڪتي کان ڪنيا ڪماريءَ تائين، پنهنجي گروپ دئاران سنڌي سنگيت رستي سنڌيت جو سنديش ڦهلايو.

گوبند مالهيءَ پنهنجي جيون جا ۲۰-۲۵ سال گاڏين ۾ سفر ڪندي گذاريا. کيس گهر ۾ بستري تي سمجڻ جو موقعو به مشڪل نصيب ٿيو هوندو. جيون جي آخري ڏينهن تائين، ’سنڌي نائيمس‘ ۾ ريگيولر ڪالم لکندو رهيو. سنڌي سماج کي هن صرف ڏنوئي ڏنو، موت ۾ ورتو ڪجهه به ڪونه. پهرين سنڌي ’نئين دنيا‘

ايڪٽر اي.ڪي.جنگل، رام امر لعل پنجواڻي ۽ هندستان جو اڳوڻو
پرڏان منٽري ايندر ڪمار مڃرال پڻ شامل هئا.

منهنجي هن ليک تي تنقيد ڪندي، اُن وقت گوبند مالهيءَ
هندوا سيءَ جي پرڇي ۾ پنهنجي ڏوهه جي قبوليت پڻ ڏني
هئي. اُن کان پوءِ، ۱۹۹۰ ۾ سنڌ جو ڪميونسٽ اڳواڻ، چار
سالي، خداحص ممبئيءَ آيو هو، ته ممبئي ڪرنلسٽ ايسوسيئيشن
جي عام ميز ۾ ڪميونسٽ پارٽيءَ جي گناہ کي پڻ قبول ڪيو
هو، ۽ تازو، اٽڪل ڇھ مهينا اڳ، بانڊرا ڪاليج ۾، سنڌي
ساحت منڊل جي هڪ ميز ۾، اٽڪل ويهارو اديبن اڳيان پڻ،
مالهيءَ پنهنجي غلطيءَ تي پڇتاءُ ظاهر ڪيو هو. پر هن جي
ڪنهن به ساٿيءَ اڄ تائين اهو ڏوهه قبول ڪونه ڪيو آهي، ۽ نه
ئي ڪو پڇتاءُ ظاهر ڪيو آهي.

مالهيءَ وٽ سچ کي قبول ڪرڻ جي سگهه هئي ۽ پڇتاءُ
ڪرڻ جي همت هئي، جيڪا هن جي ڪنهن به ساٿيءَ ۾ ڪانه
ٿي ڏسجي. مالهي بخادر ۽ شپتيو هو، ان ۾ ڪو شڪ رکڻ نه
گهرجي.

مالهيءَ کي سلام ... سدا حيات مالهيءَ کي سلام.

موفي لاکوفي، کون پائيس ڪير،
منجهيان ئي مجھ وڙهي، پٽر ٺاهيس پير،
جنين ساڻس وڃڻ، ٿئي تنين جو واهر.

مان شايد ڪنهن وقت هن سان وڃڻ رکيو هو! ۱۹۶۰ جو
زمانو هو، جڏهن نام نهاد ٽيمورتيءَ سنڌي ساهت منڊل کي
'ڪميونسٽ' ۽ 'غير-ڪميونسٽ' آديبن ۾ ورهائي رکيو هو، ته
سُرڳواسي موهن ڪلپنا، گني سامتاڻيءَ، لوڪناٿ جيٽلي ۽ حيات
آئند گولاڻيءَ، راجن چاولا، لعل پشپ، چترو ٺاڳپال ۽ ٻين سان ملي
ٽيمورتيءَ کي سنڌي ساهت منڊل مان ٽڌي ڇڏيو هو. مون سان
مالحي آسڪار ڪري، ان لاءِ هن وٽ اهو هڪ سبب هو. ان
کان سواءِ هو مون سان نفرت ڪري ۽ وڃڻ رکي، ان لاءِ هن وٽ
هڪ ٻيو به سبب هو، جنهن سبب کي باقي به مورتِيءَ برابر
پڪڙي رکيو آهي. سڀني گيانچنداڻيءَ تي هڪ خاڪي لکڻ جو
حڪم ٿيو، جنهن لاءِ مون کي ڪجهه اُپياس ڪرڻو پيو. اُپياس
ڪندي مون کي شيخ اياز جي لکت مان ڄاڻ پئي ته برابر سنڌ
جي ڪميونسٽن مُسلم ليگ سان ملي پاڪستان برپا ڪرڻ جون
ڪوششون ڪيون هيون، جنهن کي سنڌ جي ڪميونسٽ اڳواڻ
نورالدين سرڪيءَ، تازو تازو هڪ انٽرويو ۾ صحيح ٺهرايو
آهي.

مون ۱۹۸۷ جي 'سنڌو' پرچي ۾ ان جي اوڳهڙ ڪئي. ان
پرچي ۾ مان صاف صاف لکيو آهي ته ۱۲ آگسٽ ۱۹۴۷ تي
پاڪستان برپا ٿيڻ جي ڏينهن، ڪراچيءَ ۾ مسلم ليگ جي
ران هڪ وڏو جلوس ڪڍيو ويو، جنهن ۾ 'پاڪستان زنده آباد' ۽
هندستان مُرده آباد جا نعرا هنيا ويا. 'محمد علي جناح زنده آباد'
'مهاتما گانڌي مُرده آباد' جا نعرا هنيا ويا. آخر ۾ ان جلوس
راچيءَ جي عيدگاه ميدان تي عام ميڙ جي شڪل ورتي. هن
وس ۾ ڪيرت ٻاٻاڻي، سڀني گيانچنداڻي، گوبند مالحي، فلم

مالهه ۽ مالهه

— نند جوهره

پڻ ان کان ڪيئن انڪار ڪري سگهجي ٿو ته ٿوبند 'مالهه' نه هئا هڙ پڪ سان مالهه هو... هڙ مالهه هو ۽ پڪ سان آخر تائين مالهه رهيو. شاه لطيف تي لکندى، مون کي ڪڏهن به ڪا ٻوليءَ جي نسبت ۾ مونجهه ٿيندي هئي، ته مان جهٽ پٽ هن جو اسلامي لپي وارو سندورو ٽيليفون نمبر - ۸۰۱۱۷۸۶ - گهمائيندو هوس ۽ منهنجي رهبري ٿي ويندي هئي. هن ڪڏهن به مون کي انڪار نه ڪيو، جيتوڻيڪ هن وٽ مون کي انڪار ڪرڻ لاءِ ڪافي سبب هئا.

هڙ هميشه پاڻ کي "صوفي ڪميونسٽ" چوائڻ پسند ڪندو هو، جنهن تي منهنجو اعتراض رهندو هو. منهنجو چوڻ اهو هوندو هئو ته ڪميونسٽ صرف ڪميونسٽ ٿي سگهي ٿو، جيڪو سماج کي بن طبقن ۾ ورهائي، انهن ۾ آڻ-ٽر خنڱ ڏسي ٿو. ۽ صوفي ته صرف صوفي ٿي ٿي سگهي ٿو، جيڪو نه سماج کي طبقن ۾ ورهائي ٿو ۽ نه ئي طبقن ۾ ڪو وير ڏسي ٿو، جيئن شاه (۰) چيو آهي.

منهنجن سچئن جي لست ۾ گوبند مالحي به هڪ هو، جنهن جي دل ورتي هئي، جڏهن منهنجي دل ٽٽل-ٽٽل رهند هئي.

جڏهن هٿ يوڳيءَ تي مونکي ساهتيه اڪادميءَ جو انعام مليو، ته پهرين تار مونکي گوبند مالحيءَ وٽان پهتي هئي. اڪل يارت سنڌي ٻوليءَ ساحت سيا پاران ساهتيه اڪادميءَ پهرائڻ جو شرف مون کي حاصل ٿيو.

مان نه سنيان ته ڪو گوبند مالحيءَ پنهنجي حياتيءَ ۾ ڪڏهن ڪنهن کي ڏکيو هوندو. هن جو اهو اصول هوندو هو ته تون به خوش ره، مان به خوش ران.

مالحيءَ زندگيءَ ۾ به وڏيون چوٽون کاڌيون - پڳونتي وائڻيءَ جو وچوڙو ۽ پنهنجي پياري ڌيءُ پشپا جو وچوڙو. پشپا ن پوءِ هو ڍرڪي ويو ۽ سندس صحت باقي به ٿئي پيئي. پر به، بهادريءَ سان زندگيءَ سان نياهيڻدو رهيو ۽ پڇاڙيءَ ۾ سنڌي ٽائيمس ۾ ليک لکندو رهيو. ۽ بس !.....!

هي ٿان پڙهي سارنات ۾ پورو ٿيو.

ان وقت پاڻ نحران آزاد مائڪ پڪڙيو ۽ هن جا تقرير ڪئي، تنهن اتي جي سنڌين جا واڃت وڃائي ڇڏيا. کيس چيائين، ”.... توهين ليکڪن کي ڇا ٿا سمجهو؟ هو بيڪار آهن؟ ڇا ڄاڻن؟ ڪم ڪاريون ڇڏي پيا سيمبنارن تي پئڪن؟“ هڪ ڏانهن اشارو ڪندي، هڪ هڪ ڪري واقفيت ڪرائيندي ۽ سندن دُگريون ٻُڌائيندي چيائين - هي پروفيسر آهي... هي ڊاڪٽر آهي... هي ۽ انجنيئر آهي. هي سڀ سنڌي ٻوليءَ ۽ سياحت جي شيوا ڪري رهيا آهن. سنڌيت کي بچائڻ لاءِ گهر. ٻار ڇڏي ٿا نڪرن...“ وغيره وغيره. فضا ۾ اهڙي ڏهڪائيندڙ سانت گھلجي ويئي، جو ڪنهن جي ساهه ڪڍڻ جو آواز نه ٻڌڻ ۾ نه اچي!

گوبند مالهيءَ ان رات مون کي چيو، ”تارا! هڪ ڀيرو صرف چوڻ ها ته توهان کي فنڊ جي ڪمي آهي، ته منهنجي هڪڙي اشاري تي سيلبن وٽان پاڻ مُرادو توهان کي مدد پهچي وڃي ها.“

ٻڙوڊي ۾ سيمبنار هو. گوبند مالهيءَ جي ڌيءَ شوبا مالهيءَ پيپر پڙهندي، پنهنجي فنڊي پسڻ جي ڳالهه ڪندي چيو ته کيس لکڻ جو ڏاڍو شوق هو. هوءُ سٺو لکڻ لڳي هئي، هڪ ڏينهن تمام سُٺي ليکڪا بڻجي سگهي ها. پر ڪن طمنو هنيس ته اهو سڀ توکي تنهنجو دادا لکي ڏيندو آهي ۽ نالو تنهنجو پوندو آهي. هن جي نارڪ دل کي ايتري چوٽ رسي، جو هن لکڻ ئي ڇڏي ڏنو. ٽن ڏينهن ۾ ئي منهنجي ناول ’ڪا يوگي‘ تي واد-وواد هلندڙ هو. منهنجيءَ دل کي ڇههيو آيو. منهنجو درد ۽ هن جو درد ملي چڻ هڪ ٿي ويا. مون ان تي ڪهاڻي لکي ورتي ’ٿل ڪوماڻي ويو‘. مالهيءَ اها ڪهاڻي ”مئزن“ ”مُرڪ“ ۾ خپي هئي.

۱۹۸۸ ۾ بنارس ۾ 'سنسکرت-پالي-سنڌي سيمينار' تي سيمينار رکيو ويو هو، جنهن جو چيئرمين هو گوبند مالحي ۽ ڊائريڪٽر جو ڊاڪٽر نارائڻ سامتاڻي. ڊاڪٽر نارائڻ سامتاڻي ۽ مون سيمينار جي جوابداري پاڻ تي کڻي هئي، پر افسوس سان لکڻو ٿو پوي ته اسان کي بنارس جي سنڌي ياترن-پينرن وٽان ٽڪي جو به سڪار ملي ڪونه سگهيو — نه پئسي جي مدد، نه والنٽيئرس، نه ٻي ڪا شيوو. اسين ٻئي اڪيلي سر ايندي وڌي جوابداري سنڀالڻ ۾ ڪي قدر ناڪامياب وياسين. اسان جا عزيز ساحتڪار، جن کي پريم پري نيند ڏيئي گجرايو هئوسين، تن جو پوريءَ طرح سڪار ڪري نه سگهياسين. پر ٽن ياترن دل ۾ ڪرڻ بدران ايتري پنهنجائي ڏيکاري ۽ دل ورتي، جو بيان ڪرڻ کان ٻاهر آهي. پر اها چپ-چپ مون کي اڄ به محسوس ٿيندي رهندي آهي. اُتي جي سڀني کي سنگيت پسند هئو. پڳونتي ناواڻيءَ جي نالي هزارين به گهورڻ لاءِ تيار هئا، پر ساهتيه ۽ ساحتڪارن ۾ سندن رُچي ۽ ڄاڻ نه هجڻ سبب، پنهنجي ڪيسي ۾ هٿ وجهڻ لاءِ تيار ڪونه هئا. وري به ڊاڪٽر سامتاڻيءَ جي بڻڌست انسٽيٽيوٽ وارن ساحتڪارن کي گجراڻي سندن سٺو آءِ-پاءُ ڪيو.

پڇاڙيءَ واري ڏينهن، پنچائت وارن ساحتڪارن کي کاڌي تي ڪوٺ ڪئي. منهنجي دل ۾ هيتري وقت کان جا ڪڪر ٻيل هئي، سا اُتي ٻاهر نڪتي. به اکر ڳالهائيندي نڪري پئي، ”.... منهنجا ليکڪ ياتر ... منهنجا پيڪا، پهرين پيرو منهنجي پيٽ جي ساهري گير آيا، پر ٽن سندن مان نه ڪيو!“ ر گلي ۾ اٽڪي پيا ۽ وڌيڪ ڳالهائي نه سگهيس. اُن وقت بند مالحيءَ اُتي اچي پاڪر ۾ پريو ۽ پاڻ سان گڏ واهري، ت ڏيندي چيائين، ”اسان کي ڪابه شڪايت ڪانهي. اسين هن سيمينار لاءِ آيا هئاسين، سو ڪيتري نه سٺي نموني رڳو تم

... مالہي : ڪجهه يادون

— تارا میرچندا ٹی

شري گوبند مالحيء سان منحنجي پهرين ملاقات ۱۹۲۹ ۾ سنڌي ساهتيه منڊل ۾ ٿي ڄڻي. دادا منگهارام ملڪاڻيءَ کان پوءِ گوبند مالحيءَ ۾ مون منڊل کي هڪ ڏاڳي ۾ پوئڻي رکڻ جو ڏانه ڏٺو. شروع شروع ۾ منڊل ۾ ڪڙي نڪتچينئي ٿيندي ڄڻي. وقتي اکرن جي بوجار به ٿيندي ڄڻي. پر گوبند مالحيءَ منڊل ۾ شاعري برقرار رکڻ جي پوري ڪوشش ڪندو ڄڻو.

۱۹۵۰ ۾ منحنجي شادي ٿي. مان بنارس هلي ويس.
 بمبئي ۽ بمبئيءَ جي ساحتڪ ماحول کان بلڪل ڪڍجي ويس.
 گهڻن سالن کان پوءِ ٻڌم ته گوپند مالهي، ڀڳونتي ناواڻي ۽ گروپ
 سارس اچي رهيا آهن. اُتي جي سينيٽن کين دعوت ڏيئي گهرايو
 هو. وڏي پيماني تي سنگيت جو بندوبست ڪيو ويو هو. سنڌين
 جي پيڙ اچي ڪئي ٿي هئي. مان ڪنهن طرح سان اسٽيج جي
 پٺيان وڃي گوپند مالهيءَ سان مليس. هيترون سالن پڄاڻان به
 هُو ڏاڍي فرب وڄان مليو ۽ ڀڳونتي ناواڻيءَ کي سڏي چيائين،
 ”هيءُ اتيئي لمڪا تارا ميرچنداڻي.“ اُن بعد جڏهن به سندن
 نالي - - - - - ۽ - - - - - ۾ ضرور گڏا هئاسين.

گوبند مالحي جن ڪهاڻيءَ ۾ جڻڪ چوندو هجي: احسانمندي
ڪو هڪ ڌرم يا جاتيءَ جي هڪ-هتي نه آهي. سائڻي مذهب جا
علي مُراد ۽ عطاالله آهن. هڪ علي مراد احسان غروش آهي ۽
عطاالله احسانمند آهي.

اڄ جي زماني ۾ ڪنهن مان احسانمنديءَ جي اُميد رکڻ
ڏاڍو ڏکيو آهي، تڏهن گوبند مالحيءَ جي هيءَ ڪهاڻي من ڪين
جي دليين ۾ ڪا روشني پيدا ڪري! هڪ ليکڪ ٻئي ليکڪ کي
جیل وڃڻ کان بچايو، هڪ ليکڪ ٻئي ليکڪ کي احسانمنديءَ جو
بدلو اهو ڏنو جو هن مختلف مظاهرا ڪرايا، اخبارن ۾ ڳار ڪند
ڪرائي. تڏهن ته چوان ٿو ته اڄ جي زماني ۾ احسانمنديءَ جي
ميد رکڻ ڏاڍو ڏکيو آهي.

گوبند مالحيءَ جي تازي ڪهاڻي ”پرپور عيوضو“ به هڪ
احسانمنديءَ جو ٿورو اثر کڻي ٿي اچي - شامون ٻوڙي ٿوئي
منا سان شادي ٿو ڪري، نه پئسي لاءِ نه سونھن لاءِ بلڪ من جي
ببت خاطر ۽ اندر ۾ لڪل احسانمنديءَ جي ڀاؤنا وس. ۽ بس.

گوبند مالتيءَ جي ڪھاڻين جي آياس ماڻهن جي لڳو نه هئي؛ ليڪن لکبر جو فغير نه آهي، اُتم وانگر يا پنهنجائيءَ صاحب وانگر. بلڪ هن اکيون کولي جيڪي ڪجهه ڏٺو آهي، اُن کي ڪانمڪ نموني پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. ”رڪ ڇپتي“ ڪھاڻي ان جو مثال آهي.

هڪ لوڳي درويش آهي، جو ٻار ڏي ٿو ۽ اهو وشواس پيدا ٿي چڪو آهي ته ڪيترين زالن ٻار نه ٿيڻ ڪري هن کان دعا ۽ رڪ ڇپتي وٺي ٻار پيدا ڪيا آهن. پر حقيقت ۾ درويش پنهنجي ڪوليءَ ۾ آيل عورتن سان سنيوڳ ڪندو هو. زالون شرم جون ماريون، اها ڳالهه ظاهر نه ڪنديون هيون. پر هڪ ڪرشنچين عورت درويش کي پنهنجي من مان ڪرڻ نٿي ڏي ۽ اها رڪ ڇپتي نٿي وٺي، ۽ ٻار حاصل ڪرڻ جي تمنا جو گلو گهٽڻ ٿي بهتر ٿي سمجهي. تڏهين سنڌي عورت چوي ٿي ”آڌرمي عيسائي ڇو ڪري!... هن کي يوڳ هل ۽ ساڌنا جي ڪرامت جي ڪهڙي ڪل...“

احسانمندی: هيءُ هڪ اهڙو لفظ، هڪ اهڙو احساس آهي، جو جيڪر اُن تي ڪو سوچي ۽ ويچارِي، ته هڪ پوتر ۽ اهم احساس آهي، احسانمندی.

ڪنگڙو پنهنجي مسلم دوست کي چونڊڻ ۾ مدد ڪئي ۽ هن جي بلي خوشيءَ سان ڪنگڙو کي پنهنجي زمين مقاطعي تي ڏني ۽ پاڪستان ٿيڻ سان مسلم دوست علي مراد، بٽئي ڏيڻ لاءِ تيار نٿي ٿيو. هڪ بٽئي مسلمان صوبيدار، عطاالله - جنهن تي ڪنگڙو ڪمڻ وقت احسان ڪيو هو - تنهن اُن احسان جي عموڻ ڪنگڙو کي مدد ڪئي. نه فقط کيس زمين جي بٽئي وٺي ڏني، بلڪ هڪ ساڻن هندستان ڏانهن به روانو ڪيو.

ڪهاڻي مجموعي ”پنڌن“ ۾ ڪهاڻي ”مان ترسنديس“ ۾ ڇوڪري چوي ٿي ته مان پنهنجي ذات واري ڇوڪري لاءِ ترسنديس.

مان هيءَ ڀيٽ ان ڪري ٿو ڪريان ته ڏيکاريان ته ٻه ترقي-پسند ليکڪ الڳ الڳ ويچار رکي سگهن ٿا، سو به هڪ اهم سوال ٿي. مان مالهيءَ جي سڃاڻو جي حمايت ٿو ڪريان. شادي ٻن دلين جو ميل آهي. مان ان کي ڏيتي-لپيتيءَ جو حل ڪونه ٿو سڏيان، بلڪ ٻن هڪ ويچار رکندڙ شخصيتن جو ميل ٿو سمجهان. خير، هي سوال وڏي بحث جو آهي، جو ان لاءِ هت ميدان ڪونه آهي. مان جيڪر گوبند مالهيءَ جي ڪهاڻين کي ٽن حصن ۾ ورهايان - هڪڙيون سماجڪ، ٻيون پيار پريون يا جن ۾ پيار جو ذڪر آهي، جيئن ڪوٺو آٺو، ۽ ٽيون سنڌ جي ياد، سنڌ وارن جي سڱ جو ذڪر يا گڏ ڪو سنيهو به آهي، جيئن ڪ ”اي نه مارن ريت....“، شڪيءَ کان شور ڀلو...“ (ٿيڻ گهرجي سخيءَ کان شور ڀلو...). ٻيڻ جي مڱڻي ڪري آيا آهن، بعد ۾ خبر ٿي پوي ته ڇوڪرو سٺو نه آهي؛ لويي آهن، ساهرا ڪنهن نه ڪنهن بهاني ڇوڪريءَ وارن کي. تنگ ڪرڻ ٿا چاهين. ڇوڪريءَ جو ڀاءُ چاهي ٿو ته ماڻهي ٿيڻ گهرجي. ڇوڪريءَ پيءُ چوي ٿو: جيڪو ڇوڪريءَ جو نصيب، زبان ڪري ٿي وڃي نه گهرجي. ۽ آخر ۾ ڇوڪري ساهرن ۾ تنگ ٿي آپگهات ٿي ڪري. ليکڪ جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن پهرين ئي حالتن جي ڄاڻ هوندي به ماڻهي نه ڪجي ها، ته هيءُ پوءِ جو دڪ سھڻو نه پوي ها.

برابر، ڪڏهن ڪڏهن اسين اُن وقت ڪو فيصلو نه ڪري اڳتي لاءِ، يا نصيب تي ڇڏي ڏيندا آهيون ۽ جي ڪا نتيجي طور غلط ڳالهه ٿئي ٿي، ته پنهنجي تسلي لاءِ اُن لاءِ ذميوار نصيب کي بڻايون ٿا. ليکڪ گوبند مالحي هن ڪهاڻيءَ ۾ تمام صاف ۽ سھڻي نموني ان ويچار کي رد ٿو ڪري ۽ چونڊو هجي ته ڏني مک ڳيھڻ نه گهرجي.

خو چوڪرو يا چوڪري پاڙي واري ڪنهن غم-سنڌي چوڪري يا چوڪريءَ جي پيار ۾ آچي وڃي! ان حقيقت کان ليڪه گوڀند مالهي ڪو اٺ-واقف ڪونه آهي. اهڙو ذڪر سندس ڪهاڻي ”اڳتي قدم“ ۾ آهي.

ٺاٽڪ گوڀال وٽ وڃي ڪجهه ڏينهن لاءِ رهي ٿو، جنهن جي گهر سامهون ڪوه هو. ٺاٽڪ اُن ڪوه تان پاڻي ڀريندڙن کي ڏسندو ۽ نظارو پسندو هو. گوڀال جي گهر لڳ جمنا رهندڙ هئي، جنهن جي پاڻ وٽ پيڻ کي شادي ڪرائڻ لاءِ ڏيتي-ليتي ڏيڻ لاءِ پورو پئسو ڪونه آهي. ان ڪري جمنا بنان شاديءَ جي ويهي پئي عمر ۾ وڌندي. پهرين ٽن سيڏي واري نيين سان نبهن رکيو، نيين جمنا جي هانن به گهرجي، پر اهو ئي ننڍ-وڏائيءَ جو پيد، تبليوار لغاوت، جمنا جي هانن نيين کي نه ڏئي ويئي ۽ آخر جمنا گهراڻي زميندار جي مرهڻي منشيءَ گنپت سان پڄي وڃي شادي ڪئي. ۽ ليڪه پنهنجي تصور ۾ جمنا کي لانگ واري مرهڻي ساڙهي پهريل ٿو ڏسي.

ليڪه هن ڪهاڻيءَ ۾ آڪاڻي بي-آڪاڻي جي پاڻا تي چوٽ هڻي آهي ۽ نه فقط ايترو، بلڪ سنڌين جي غير سنڌين ۾ شاديءَ کي به همٿائي ٿو ۽ آخر ۾ چوي ٿو ته - ”.... منهنجي تصور ۾ جمنا ڪوه تان پاڻي ڀري رهي هئي، چهر تي ڪا خوشي وري آئي هيس. منهنجو ڪنڌ ڌڙا وچان جهڪي ويو. سو چيم، جمنا شو جرئت ڀريو قدم ممڪن آهي گهڻين سنڌي پيڻن لاءِ للڪار بڻجي...“

يعني ليڪه چاهي ٿو ته سنڌي چوڪريون يا چوڪرا ڀل غير-سنڌين سان شادي ڪن.

گوڀند مالهيءَ جا ان وشيه تي اڃي رايا آهن، ته سنڌي اُتمچنداڻيءَ جو ان ساڳئي وشيه تي الڳ رايو آهي. هوءُ چوي ٿي ته سڌي چوڪرين کي سنڌين ۾ ئي شادي ڪرڻ گهرجي. سندس

ماءُ کان ٻڌل ڪهاڻي ٿي ٻڌائي.

ياد نه آهي ڪهڙي فلم ۾ فرس نائڪا آهي. هوءَ گيت پنهنجي پريم جي ڪهاڻي پنهنجيءَ ڌيءَ کي ٻڌائي ٿي. ايڪا حسنون ڪا جوڙا - گيت جو ٿلڊ آهي. اها فلم سال ۱۹۶۲ع ۾ نڪتي هئي. گوبند مالحيءَ جي هيءَ ڪهاڻي سال ۱۹۵۵ع ۾ لکيل آهي. تڏهن لڳي ٿو ته مانو حرديه هڪ آهي. شريڪانت رئيس وٽ راجلڪشميءَ سان گڏجي ٿو. راجلڪشمي سڃاڻي وڃي ٿي ته هيءُ شريڪانت آهي، ۽ شريڪانت کي ياد ٿو اچي ته راجلڪشمي سندس ڳوٺ جي چوڪري آهي؛ ننڍي هوندي هو هڪ ٻئي کي پيار ڪندا هئا، ۽ راجلڪشمي اوچتو ڳر ٿي وڃي ۽ ورهين بعد شريڪانت سان پياريءَ جي روپ ۾ ٿي گڏجي. هن ڪهاڻيءَ ۾ من کي چهندڙ ڪا چيز آهي، جا پڙهندڙ کي ڪهاڻي پوري ڪرڻ بعد ڪجهه سوچائي ٿي ۽ هر شخص ناسودو نه پر پيار جي دل رکندڙ سوچي ٿي پنهنجي ننڍپڻ جي ڪنهن پريتما بابت ۽ دادل جي راندين بابت.

هن ڪهاڻيءَ ۾ لڳي ٿو ته گوبند مالحي فقط سنڌيءَ جو ڪهاڻيڪار نه، بلڪ ٻين ٻولين جي ڪهاڻيڪارن سان برميچيندڙ ڪهاڻيڪار آهي.

ذڪر نڪتو آهي ورهاڱي بعد جي ڪهاڻين جو. گوبند مالحي جي ڪهاڻين ۾ ورهاڱي بعد سنڌي سواءِ ڪن شهرن جي ٻين هنڌن تي پڙوڇڙ ٿي رهيا آهن. جنهن کي جتي رحڻ جي جاءِ ملي، اهو ئي رهيو، گهر ڪري ويٺو. ڪو سنڌي مرچن جي پاڙي ۾ رهيو، ٻئيءَ ۾ پاسن کان، آمهون سامهون مرچن جا گهر، اُنهن وچ ۾ هڪ ته سنڌين جا گهر، جيئن ڪولهاپور ۾. مسلمانن جي پاڙي ۾ هڪ گهر سنڌين جا، جيئن برهانپور ۾، يوپال ۾ ۽ ٻين ڪن هنڌن تي. هوءَ اهو سياوڪ آهي ته اُنهيءَ سنڌي گهر جي ڀاتين جو ڳاڙو، بيت اُنهن پاڙي وارن سان ٿي ويندي. ڪن حالتن ۾ سنڌي گهر

سڀن ڀاڱو آهي ”سورن جي ڪهاڻي“. اُهو ئي هڪ ڀاڱو ٿو پڻڌاس، ٿو پڻ، پهرين ڪهاڻيءَ ۾ سنڌ چوڻو جڏي جو ذڪر آهي، ته جي سورن جي ڪهاڻيءَ ۾ هندستان ۾ هُو ڪيئن ٿو گذر ڪري، جو بيان آهي. هيءَ ڪهاڻي ۱۹۲۹ ۾ لکيل آهي. اُهو ئي عرصو، جڏهن سنڌي پناهنگر سنڌ مان اُڇي رهيا هئا، ڪي اڳ ۾ آيا هئا ته ڪي اُڇي رهيا هئا، هي اڳ ۾ آيا هئا، اُهي ڪيئن ٿي اُنهن حالتن ۾ رهيا ۽ جيڪي اُڇي رهيا هئا، اُنهن جي آڏو ڪهڙيون ئي مشڪلتون آيون، اُنهن جو هڪ سڄو چتر آهي هنن ڪهاڻين ۾. پر وري نه ساڳي شڪايت نه بولي، ڪهاڻي لکڻ جو ڍنگ اهو ئي اخباري طور طريقي وارو! اها به ڪا آکاڻي آهي؟ ۽ گوڀند مالهي نه سوشلسٽ آهي ۽ نه سماج سڌارڪ، پر هڪ رومانوي آديب آهي. مالهيءَ جي ڪهاڻي مون کي ڪافي وڻي آهي. نائڪ، جو ورهاڻي بند پنهنجي دوست سان گڏجي ٿو، دوست کي گهر ٿو وڃي. دوست جي پتني سدس ننڍڙي جي پريتما آهي، جنهن کي هن انجام ڏنو هو ته ساڻس شادي ڪندو ۽ چوڪري ان لاءِ انتظار ڪندي رهي. تنهن وڃي ورهاڻو ٿيو، نائڪ هڪ طرف ته نائڪا هئي طرف لڏي ويا ۽ گڏيا ته اوچتو احمدآباد ۾، ۽ نائڪا هن جي دوست جي پتنيءَ جي روپ ۾ - ۽ نائڪ وڌيڪ هڪ ڀل اُن گهر ۾ بهي نٿو سگهي. هُو سمجهي ٿو ته هُو آرام سان رهي نه سگهندو، ۽ نه هن ڀاڱي ۾ همت پائڻ ته هُو نائڪا جو منهن مقابل ٿي سگهندو. ان ڪري هن اهو بهتر خاتو ته کائڻس پري چلو وڃي، ۽ هُو حلي ٿو وڃي. نائڪا پنهنجيءَ ڌيءَ کي ٻڌائي ٿي ته نائڪا سنڌ ۾ ڪير هاءِ پيئندو هو، پر جيتو ڪير نٿو پئي. نائڪا پنهنجي ڌيءَ کي آکاڻي ٿي ٻڌائي. ليڪه هڪ نئين نموني آکاڻي پيش ڪئي آهي. هونءَ ٻن ڪهاڻين ۾ فرسٽ پرسن ئي ٿو ٻڌائي ته ڪٿي سيڪنڊ پرسن. پر هن ڪهاڻيءَ ۾ فرسٽ پرسن ئي ڪهاڻي ٻڌائي ته هو، پر ڪهاڻيءَ جو خڪو سياد آهي، اهو هڪ ننڍري بالڪا پنهنجي

لڳي ٿو ته الزام ڇڏندڙن سنڌي ڪهاڻيون شايد غور سان سڙي پڙهين آهن، جن ۾ ورهاڱي جي دڪ جو پيتر چٽيل آهي. مان بعد يا ورهاڱي جي انهن ڪهاڻين جو ذڪر ڪندس، جن ۾ ورها ڪٽڙو اثر پيو آهي. مالهيءَ جون اهي ڪهاڻيون آهن: ”غ جي ڪهاڻي“، ”شرفارقي“، ”سوزن جي ڪهاڻي“، ”انهن ڪهاڻين ۾ ورهاڱي ڪري، ورهاڱي بعد جو نقش ڏنل آهي.“ غير جي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ مسلم پناھگير جو ذڪر آهي. هو ڇوئي ٿو ته ڪيئن حيدرآباد رياست جي هڪ ننڍي ڳوٺ ۾ سندس ساھرن کي رياستي پوليس ختم ڪيو هئو. هن ڪهاڻيءَ ۾ ليکڪ اُن وقت ۱۹۴۷ع جي سنڌ جي مسلم اڳواڻن جو ذڪر، اوڙيسا مان آيل اُن پناھگير واکاڻ ڪيئن ٿو ڪرائي -

”.... سنڌ جي مسلم اڳواڻن وٽ لفظي حمزديءَ جي ڪا ڪوٽ ڪانهي. باقي عملي طرح هو وڏن سرمايدارن جي خاطر داري زياده ٿا ڪن. مان پندرهن ڏينهن کان دوبر ڦرئس، سيني ليڊرن وٽ جتي گسايم، مگر ڪنهن به ڪا سھوليت ميسر ڪرائي نه ڏني. تنهن کان ته پنهنجو وطن چڱو، اُتي ماڻهو جريو-جريو ته پيو آهي....“

تئين ڪهاڻيءَ ۾ اوڙيسا مان آيل پناھگير جو ذڪر هو ته ’شرفارقي‘ ڪهاڻيءَ ۾ هڪ سنڌي شرفارقي، ٽوپٽاس يا ٽوپيءَ جو ذڪر آهي، ڪو ڳوٺ ۾ مسلم جوڳو گارڊس ۽ ٻئي اثر ڪري سنڌ ڇڏي ٿو. ۽ ڪهاڻي سال ۱۹۴۸ع ۾ لکيل آهي، جڏهن سنڌ مان لڏپلائي ڪئي، ۽ ڪيئن سنڌي هندو، نه چاهيندي به، حالتن ڪري سجا آجيا ڇڏي، اُن-ڏنل شهرن ڏانهن وڃي رهيا هئا، جتي ڪوبه ڪونه هئو.

آخريءَ طرح مالهيءَ جي ٽين ڪهاڻي، ”سوزن جي ڪهاڻي“ ڪهاڻي جو اثر ڪٿي ٿي آهي. سندس ڪهاڻي ”شرفارقي“

پچی ته کيس جا پوڻو آهي؟ هن جي مفاوت سماج سان، حالت سان آهي؟

مان کيس ٻڌايان ته اسان جي برک شاعر، پريو ڇڻڻي 'وفا' پنهنجي سماج سان مفاوت ڪئي هئي، سو به سال ۱۹۲۸ کان اڳ، ليکڪ جو ڪم فقط چتر نگاري ڪونه آهي، بلڪه ڪا راه ڏيکارڻ به آهي، سو به ترقي-پسند ليکڪ گوبند مالحي! هن اڳتي هلي، اها حمت ڏيکاري آهي، ڪهاڻين ۾ نه، پر ناولن ۾... شالني ۽ جيموڻ جي حالتن ۾ (ديسي سين ڪلچن ۾) ۽ رام جي پائر دواران (شرو پوڻي ۾).

'پاپ جو گهڙو' ڪهاڻيءَ جو ليکڪ، گوبند مالحي، هڪڙو آهي ۽ 'همدرديءَ جو احساس' ڪهاڻي ليکڪ گوبند مالحي ٻيو آهي. هت هڪ وڏو (جهمي) گريونتي آهي، پر هوءَ نه ٻار ٿي ڪيرائي ۽ نه آپگهات ٿي ڪري، چوي ٿي:-

”... مان جن کي (ٻار کي) مرڻ نه ڏينديس، مان

هن کي سماج سان لڙڻ ۽ تقويت ڏينديس. پوءِ

چا به ٿي پوي....“

۽ حيرت يا ناڪ ڪٿي آهي؟ هو چوي ٿو:-

”... مامو جهميءَ کي. گهران لوڏي ڪڍندو ته مان هن

کي شرن ڏيندس. مان نوڪري ڪندس، منهنجا ماڻ ڇا نه پتون،

سماج ڪهڙا به الزام لڳائي....“

پيڏي تائين پهچندي، هن جي دريڙا پريگيا بڻجي پئي.

سنڌي ليکڪن تي اهو الزام آهي ته هنن جي رچنائن ۾ 'درحالي

جو درد' ڪونه آهي، حيترو ڪي پڻ ٻوليئن جي رچنائن ۾ آهي.

سون ٻوليون ڪهڙيون؟ پنجابي، اردو، بنگالي، س؟ اردو ۾ رمانند

نم جو ناول ”اور اسان مڙ ٿيا“ ۽ پنجابيءَ جو ”آزادي“

”منجس نحال“ - هي ۽ ڪتاب انگريزيءَ ۾ اورينت وارن ڇپايو

آهي. ۱۹۸۱ ۾ ساهتيه اڪادمي انعام به مليو آهي. پر

”.... بلڪل، هيڪاري مان توکي اِها وينتي

ڪندس ته ساوتريءَ کي ڀيڻ ڄاڻي سندس لاءِ

ڪو لائق ورُ ڳولي ڏي. تنهنجو اِهو اُحسان

اَسين عمر ڀر وساري نه سڳينداسين...“

۽ ليڪ ڪهاڻيءَ جي آنت ۾ چوي ٿو ته :-

”.... مونکي خبر نه آهي ته ساوتريءَ جي مائٽن ڇند

جي ڪهڙي ڀاڱي کي (ورهاڱي بعد) پنهنجو وطن

ڪيو آهي. ڪاش! مون کي سندن ايڊريس ملي وڃي،

ته هوند ديوان وشنڊاس ڊنگوراڻيءَ کان لکي پڇيان

ته عاملڪي-ڀاڻيندڪيءَ جي باري ۾ هينئر هن جا

ڪهڙا خيال آهن...“

هيءَ ڪهاڻي ليڪ سال ۱۹۲۸ع ۾ لکي آهي. ورهاڱي کان هڪ

سال پوءِ. شايد کيس اِها خبر ڪانه آهي آهي ته اِها عاملڪي ۽

ڀاڻيندڪي ورهاڱي بعد به ڏه-ويھ سال قائم رهي ۽ ڪن حلقن

۾ اِڃا سُوڌو موجود آهي. نه فقط عاملڪي-ڀاڻيندڪيءَ جو سوال،

پر ڇت ته تَر جو سوال به ليکيو ويندو آهي! ’هي لاڙڪاڻي جا

آهن، اسان قنبر جا آهيون، پنهنجي تَر جا آهن“ وغيره.

پر گوبند مالهيءَ اُن وقت جي سماجڪ حالتن جو چتر خوب

چٽيو آهي. پر مان وري به چونڊس، ته هن پنهنجي ترقي-پسندي

ڪانه ڏيکاري آهي؛ يعني ڪو انقلابي حل ٻڌائي يا ڏيکاري. هن

کان اڳ وارو ليڪ، شرت بابو، (ديحانت ۱۹۲۶ع) ”آخريين اِلتجا“

جي نائڪا وڃيا، جيڪا برهم سماج ۾ پلي-ڀني هئي، اُچاريتين-

رسمن کي ٺوڪر هڻي، نرين سان، جو سناتني آهي، هلي ٿي

وڃي؛ راءِ سَحاس ۽ سندس پُٽ جي ڪابه پرواهه نٿي ڪري.

عامل ته پڙهيل-ڳڙهيل طبقو هو (جيئن برهمو سماجي)، اُن جي

ڇوڪري ساوتري، اِن ديوار کي ٽوڙي نه سگهي آهي! ۽ نايڪ

ورهاڱي بعد چوي ٿو: ...ڪاش! ايڊريس هجي، ته هُو روشن کان

مٽاف مڙاوت ڪرائڻ بدران، آپڳاٽ تو ڪرائي ۽ پوءِ نه ان کي
سمدرديءَ جو احساس ٿو سڏي!

تنهن زماني ۾ حالتن انوسار ليڪڪ نماز ٿورين حالتن ۾
سماح جو مقابلو ڪيو آهي - سُرپ باڻوءَ نه پنهنجي وقت جي
سماح جو ڪو ڪلپو مقابلو ڪيو ڪيو هئو. ”وڏي دادي“ ۾
ماڏوي وڌو آهي. سُرپندر کي چاهي به ٿي، پر ڪلئي طور
سُرپندر سان پيار جو اظهار مٿي ڪري ۽ آخر ۾ سُرپندر جي مرڻ
بعد، هوءَ نه مري ٿي وڃي.

گوبند مالهيءَ ”ڏياريءَ جي رات“ ڪهاڻيءَ ۾، اُن وقت
جي سنڌي سماج جي ٻن طبقن - عامل ۽ پائيبنڊ - جو فرق
ڏيکاريو يا ٻڌايو آهي. ساوٿري عامل گهر جي چوڪري آهي ۽
ڪهاڻيءَ جو نائڪ پائيبنڊ گهر جو آهي. وشن، ساوٿريءَ جو ڀاءُ،
نائڪ جو گهرو دوست آهي. هن کي نائڪ ۾ پورڻ وشواس آهي، پر
تڏهن به هُو پاڻ کي عاملپڻي جي ليڪن کان ٻاهر ڪڍي نٿو
سگهي. وشن نائڪ کي چوي ٿو:-

”.... مونکي تنهنجي باري ۾ نهايت سٺو اثر

ويٺل آهي. مان هر وقت تنهنجي آچار-وهنوار

کي ساراھيندو آهيان. ليڪن اسان کي پنهنجي

نياٽ جي دستور موجب هئڻو آهي ۽ اسان جي

نڀات اها ڳالهه هرگز برداشت نه ڪندي ته ڪو

ساوٿري ڪنهن پائيبنڊ گهر ۾ پرڻائي وڃي،

پوءِ اهو گهر منڊل ٿي پيو ته جي ۽ اهو ڇوڪرو

نڀايت شمل ۽ گهڻو ڇوڻو هجي.

دنگوراڻين ۾ هن کان اڳهر اهڙو مثال نه

ٿيو آهي ۽ نه وري هن کان پوءِ ٿي ٿيندو.“

اڳتي وڌڻ صاف لعش ۾ چوي ٿو:-

”.. منهنجي سمير ٿورڻ جي مون ۾ حمت ڪانهي.

نر طرح سمير آهيان....“

چڱي پسند ڪئي ويئي هئي. ڪهاڻيءَ ۾ ڏيکاريل آهي ته رحيم پنهنجو ووت نه ڏئي نه مير کي، پر هاري حقدار، هاري اميدوار عبدالقادر ڏي. عبدالقادر هاري ٿو ۽ هن جي هار ۾ رحيم پنهنجو ووت محسوس ڪري.

گوبند مالحي هاري حقدار تحرڪ سان حمدردي رکي ٿو. تحرڪ ۾ ڪي قدر ڪم به ڪري ٿو، پر رهي ته اُن سماج ۾ جتي ننڍ-وڏائيءَ جا فرق آهن. ڏيتي-ليتيءَ ڪري گهرن ۾ نينگريون ويٺل آهن. مالحي انهن حالتن کان به ڪو اڻ-واقف ڪونه آهي. ”حمدرديءَ جو احساس“ ڪهاڻي، جا هن سال ۱۹۲۶ ۾ ٿي لکي هئي، جنهن سال ۾ هن ”هاري حقدار“ ڪهاڻي لکي. ”حمدرديءَ جو احساس“ ڪهاڻيءَ ۾ ڏيکاريو ويو آهي ته هڪ وڏي چوڪري، جوانيءَ جي جوش ۾ اچي، ناروڙ سان رستو ٽپي رکي، جو سندس سڙت جي دڪان تي پگياردار آهي، ۽ دڪان تان سيدو پاڌو کڻي گهرن ۾ ٿو پهچائي. موھنيءَ کي ان پگياردار مان پيٽ ٿو ٿي پوي. مائٽ پريشان آهن ۽ هو ڪراچيءَ ۾ وڃي موھنيءَ جو آپريشن ٿا ڪرائن ڇاڪاڻ، يعني ٻار ڪيرائڻ ٿا ڇاهين.

موھني ڪراچيءَ ۾ پنهنجي مائٽن سان گڏ هڪ فلم ٿي ڏسي، جنهن ۾ به ان ئي قسم جي ڪهاڻي آهي، ۽ فلم جي نائڪا گهڻا کان ڊجي، سمنڊ ۾ پاڻ ٿي ٻوڙي. ليڪه به پنهنجي ڪهاڻيءَ ۾ اها ئي ٿو صلاح ڏي ۽ موھنيءَ کي فلم جي نائڪا سان حمدردي ٿي حاصل ٿئي ۽ هوءُ فلم پوري ٿيڻ بعد مائٽن سان ڪسي وڃي سمنڊ تي ٿي پڇي ۽ سمنڊ ۾ ٻڏي آپگيات ڪري.

جن ڪهاڻيءَ ۾ ليڪه ترقي پسند نه، بلڪه حالتن ۽ بقتن کان منهن موڙيندڙ ٿو لڳي. هو چوڪريءَ کان سماج

کان پيو، سوشلسٽ يا ڪميونسٽ ويچاردارا هي اثر حب، خارين نارين ۽ مزدورن جي ويجهو آيو ۽ سندس پهرين ڪهاڻي ”هاري حقدار“ ان اثر/واٽاورڻ جي اُپجڻ آهي. هيءَ ”هاري حقدار“ ڪهاڻي ۱۹۲۶ ۾ لکيل آهي ۽ شايد سندس پهرين يا ٻين ڪهاڻي آهي.

گوبند مالهي هڪ ڳوٺ جو رهاڪو آهي. پر پڙهڻ سان ئي ڪراچيءَ ۾ اچي ٿو، شين عام طور سنڌ جا سڙنديءَ وارا جوان اڄ تعليم لاءِ ڪراچيءَ يا حيدرآباد ڏانهن ويندا هئا. خاص طور اُتر سنڌ جا رهواسي، ڪراچيءَ ويندا هئا. ليڪڪ جي هن ڪهاڻيءَ ۾ ڳولائو واپو مندل جيئن هو تيئن آهي. پر هڪ ڳالهه ضرور آهي ته ڪهاڻيءَ جو سڃاڻپ هاري، رحيم، مستحڪم نمولي رحيم نه، بلڪ خود گوبند مالهي آهي. هيءَ ڪهاڻي برابر اُن وقت جو — جنهن وقت ۾ لکي ويئي هئي — آئينو آهي. سال ۱۹۲۲ع ۾ ئي سوشلسٽ تحريڪ شروع ٿي ويو هو. ناسڪ جبل ۾ جهنگ پرڪاش نارائڻ، اُچيت پٿورتن، رام منوهر لوهيا، يوسف محرم علي ۽ ٻين گڏجي ڪانگريس آندر هڪ گروپ ’سوشلسٽ‘ نالي ٺاهيو ۽ اُن دؤر ۾ گهڻا سنڌي ليڪڪ ۽ ٻيا نوجوان جھڙوڪ ليمن راجپال، آس پيروائي، سخاوت چوٽواڻي وغيره ان تحريڪ سان واسطو هئا ۽ اِهو دؤر سال ۱۹۲۷ع تائين چڱو زور هئو. مالهي اُن وقت جي وڏن واري دؤر (سال ۱۹۲۶) جو ذڪر ڪيو آهي. يعني هن ڪهاڻيءَ سان اُن وقت جي هڪ نئين تحريڪ جو چتر ٿو ملي. پر ڪهاڻي ڪٿا جا عناصر هن ۾ ڪونه آهن. ليڪڪ هڪ نظريو کڻي آخاري ڏانڊو ۾ هيءَ ڪهاڻي لکي يا چئي آهي. پر تڏهن به هي مبارڪ قدم هئو، هو سنڌيءَ ۾ اصلوڪي ڪهاڻي لکي ويئي هئي؛ نه ته ان قسم جون ڪهاڻيون اُردوءَ ۾ تواجي احمد جون آخاري نوج ۾ لکيل هونديون هجن. هاري حقدار اُن ڀر ٿيل هڪ مجموعي ”پرڏگي“ ۾ ڇپي هئي ۽ اُن وقت

غریب چونه هوندو، پر وٽن ڪم ڪرڻ واري مائي ضرور هوندي، جيئن ڪ شرت بابوءَ جي ناول ”پگڙيون“ ۾ ڏيکاريل آهي.

تازو ڪلڪتي وڃڻ تي، شرت بابوءَ جي جنم آستان ديواندپور ڏسڻ جو موقعو مليو. اُڄ به توهان کي ديوداس ناول ۾ ڏيکاريل اسڪول ۽ ندي - جتي ديوداس ۽ پارو اسڪول مان پڇي وڃي لکندا هئا - موجود نظر اچن ٿا. ته ليکڪ جي رچنائن ۾ وقت جو، سماج جو، چتر ٿو ملي. مرهتي ليکڪ، وي. ايس. ڪانڊيڪر جي ڪهاڻين ۾ مرهتي سماج جي ڄاڻ ٿي پوي. ۽ جڏهن آسان چئون به اهو ٿا ته ساهتي پنهنجي وقت جي سماج جو هڪ چتر آهي، هڪ تصوير آهي، ته اها صحيح معنيٰ ۾ هئڻ به گهرجي.

هاڻ مان ان بنياد تي گوبند مالحيءَ جون ڪهاڻيون بيهاريندس، ته سندس گهڻيون - يعني ڪن چند ڪهاڻين کي ڇڏي - باقي ڪهاڻيون سنڌي سماج، سنڌي ڪٽنب ۽ پنهنجي وقت جو نقشو ٿيون پيش ڪن.

سنڌي ڪهاڻي هنديءَ ۾ ترجمو ٿئي يا مرهتيءَ ۾ يا انگريزيءَ ۾، ۽ جي مٿس اهو لکيل نه هجي ته سنڌي ڪهاڻي آهي، پوءِ به پڙهندڙ ڪردارن جي نالن مان، ڪهاڻيءَ ۾ ڏنل واپسمنڊل مان، ڄاڻي سگهندو ته هيءَ سنڌي ڪهاڻي آهي.

ڪوبه ليکڪ پنهنجي واپسمنڊل کان - جن حالتن ۾ هوري ٿو، جنهن تحرڪ ۾ آهي، اُن کان پنهنجين ليکڻين ۾ منهن نٿو موڙي سگهي. پنهنجا ۽ ٻين جا آزموڊا هُو پنهنجين رچنائن ۾ آڻي ٿو. شرت بابوءَ جو ناول ’شريڪانت‘ هجي يا ’چترحئين‘، اُن ۾ برما جو ذڪر آهي. شرت بابو برما (اڄوڪو نالو ميامار) ويو هو ۽ اُتي ڪجهه وقت نوڪري به ڪئي هئائين. اهو ذڪر سندس هڪ ٻئي ناول ”آزاديءَ جا اُپاسڪ“ ۾ به آيل آهي.

اهڙيءَ طرح گوبند مالحي، آزاديءَ جي لڙج سال ۱۹۴۲

١٧. اڄ اڃا جڳ ٿئي پائي آهي. ڪو روپ ايندو سڏي
 اڃا صرف پائي رائجي ويندي. اهو ڪٿائيءَ جو اصلي روپ
 ٿيندو. ڪٿائيءَ جو اصلي روپ اڃا باقي آهي.....

گوبند مالهيءَ جون ڪهاڻيون

- ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتِي

موجوده سنڌي ڪهاڻيءَ جي تاريخ مطابق، 'سنڌي ڪهاڻي' معنيٰ سنڌيءَ جي اصلوڪي ڪهاڻي. ۽ ان جي شروعات سال ۱۹۱۲ع ۾ ڪاڪي لالچند جهڻياڻيءَ جي لکيل "خُر مڪيءَ جا" سان ٿي ڪئي وڃي. ڪي سمجهن ٿا ته سنڌيءَ جي پهرين ڪهاڻي جي شروعات "پنپي زميندار" ڪهاڻيءَ سان ٿي. ڪاڪي لالچند پيون به ڪهاڻيون لکيون آهن، پر سندس ۽ سنڌيءَ جي پهرين اصلوڪي ڪهاڻي "خُر مڪيءَ جا" ليکي ٿي وڃي. جيتوڻيڪ برنسيپل لال سنگهه آجواڻي ان کي مضمون ٿو سڏي، پر تنهن ماني ۾ يا سنڌي ڪهاڻيءَ جي شروعاتي دؤر ۾ ڪهاڻي لکڻ جو ٺڳ ان نموني جو هو - اڄ ڪهاڻي ڪلا ڪافي اڳتي وڌي آئي.

ٽينديون حيون. جنن ليڪڪ-فيلسوفن جو عتو دسا بدلائڻ جا
سپنا لهندو هو. هنن هڪ اهڙي دنيا آڏڻ پئي پيا، جنهن ۾
غريبى-اميرى، رنگ، ذات-پات ۽ مذهب جو ڪوبه پيد نه هجي.
هو ان رنگ ۾ رنگيل شعر لکندا هئا. جڏهن ڪو شاعر پنهنجو
نئون شعر ٻڌائيندو هو، تڏهن مالحي آسمان ۾ اُڏامندو هو!

ساڍي ٽين ۽ پوڻي-چئن جي وچ ۾، ايراني ريسٽارنٽ کي
الوداع چئي، هو سڀ ڌوڀي ٿڌو جي 02 بس جي اسٽاپ تي اچي
قطار ۾ بيحدندا هئا، پيدر روڊ تي ادبي ڪلاس ۾ وڃڻ لاءِ. اُتي
جو صدر هئو پروفيسر منگهارام ملڪاڻي. سالن جا سال، مالحي
دادا ملڪاڻي ۽ اڳيان سيڪرات وانگر وهندو هئو.

سنڌي ساحت سميٽن ٿين، سيمينار ٿين، ورڪشاپ ٿين يا
هولي ۽ ساحت کي بچائڻ جي سلسلي ۾ هلچل هجي، مظاهرا
ٿين يا ٽڪ هڙتالون، مالحي هر هنڌ حاضر. هو جنميو ئي
سنڌي جاتي لاءِ هو! پنهنجو سڀ ڪجهه جاتيءَ کي ڏنائين ۽
تاريخ تي تنوير عباسيءَ جي شعر موجب :

ڪجهه ڏيئي وينداسين، ڪجهه نه کڻي وينداسين،
پُور آهيون، ڏيئي ميسو ۽ چڻي وينداسين.

مالحي رخصت وٺي ويو.

سنڌي هولي ۽ ساحت جي خدمت ۾ مالحيءَ يگانو
رول ادا ڪيو. هو اسان کان ڪڏهن ڪين وسرندو!

جي دنيا آباد ڪري، اهو جذبو هن ۾ مالحيءَ پٽا ڪيو. پڳونتيءَ مالحيءَ جي سرپرستيءَ هيٺ، ديس-پرديس ۾ سنڌي سنگيت جا جيڪي پروگرام پيش ڪيا، اُهي سنڌين کان ڪڏهن وسرندا ڇا؟ ورهاڱي کان پوءِ جي سنڌي سنگيت جي هڪ دور جو نالو آهي 'پڳونتي ناواڻي'. پڳونتي ناواڻي به مالحيءَ جيان، هڪ تاريخي ڪردار آهي.

مالحيءَ پنهنجي تخلص 'مالحي' سان خوب ڻباھيو. سنڌي ساهت جي باغچي ۾ به گهڻن ئي گلن جي ڳڻهائي ڪيائين، پرورش ڪيائين. اسين سنڌي ليکڪ ۽ ليکڪائون، جن جي عمر ۱۹۲۸-۱۹۵۰ ڌاري ويهن ۽ ٽيهن ورهين جي وچ ۾ هئي، انهن سڀني تي هٿ رکيائين، رهبري ڪيائين. ادب ۽ پيار ۽ پنهنجي ڏٺائين. ساهت ڪيتر ۾ ساڻس گڏ ٻين به ڪن رهنمائي ڪئي، جن ۾ سڀني کان بزرگ هو عالم اديب، سنڌي ناٽڪ جو ابو ۽ نهايت ئي باجهارو انسان، پروفيسر منگهارام ملڪاڻي. ٻيا آهن: ڪيرت ٻاٻاڻي ۽ اي.جي.آٽمر. اسين هنن سڀني جو قرض چڪائڻ کان قاصر آهيون.

مالحيءَ هڪ ٻيو به رول ادا ڪيو. عجيب نياڙي قسم جو رول. هن هڪ مٺي ادبي ڪلاس خاڪيو. مالحي پنهنجي ماستريءَ جي ديوتڙي پوري ڪري، ڌوبي ٽلاو جي هڪ ايراني ريسٽارنٽ ۾، ٻارهنن-هڪ بجي کان وٺي موجود هوندو هو. اُتي هڪ هڪ ڪري سنڌي ليکڪ اچي ساڻس شامل ٿيندا هئا. هر چنڇر تي پيڊررود واري ادبي ڪلام کان اڳ، منجهند جو هڪ ۽ سادي-ٽين بجي جي وچ ۾، ايراني ريسٽارنٽ ۾، مالحيءَ سان گڏ اڪثر ايشور 'آنچل'، ڪرشن 'راهي'، موتي پرڪاش، سڳن آهوجا، جئوير ۽ ٻيا، چاند جي هڪ ڪوپ مان ٽي-چار حصا ڪري، ٻيا چاند پيئندا هئا. سگريٽ يا پن جي بيڙين مان ڪش ڪيندي، گنيپر ٻوڙ جا بحث

گوبند مالهي

- ڪلا پرڪاش

تاريخ ۾ سمراتن جو ذڪر ٿيندو آهي. سنڌي ساهت جي تاريخ ۾ به هڪ سمرات جو ذڪر ٿيندو - هڪ ناول سمرات هو. اهو ناول سمرات هو گوبند مالحي. هن ناول سان گڏ ساهت جي ٻين صنفن تي به ڀرپور قلم هڻيو. پوءِ به ورهاڱي بعد سندس ۲۲ ناول - گوناگون وشين تي لکيل - ٻن مالحيءَ جو ساهتڪ قد ايڏو ته اوچو ڪيو، جو کيس 'ناول سمرات' جي لقب سان سوازيو ويو.

ناول نويس مالحي - نائڪ نويس ۽ نائڪ هدايتڪار مالحي - ڪهاڻي نويس مالحي، سنگيت جي دنيا ۾ ڪيئن پهتو؟ پاڻ نه راڳبنڊز هو نه سنگيتڪار، پوءِ به هو هڪ سنڌي سنگيت منڊليءَ جو روح روان ڪيئن بڻيو؟ اهو ڪرشمو جيئن ٿيو هو ماستري ڪرڻ جي دوران، هڪ ننڍڙيءَ شاگردپاڻيءَ جي سُريلي مُني ۽ دردمند آوار کي هن سڃاتو. اها ننڍڙي شاگردپاڻيءَ جي پڻونتي ناولي. پڻونسيءَ کي راڳ جي دولت قدرت وٺان نڪتي هئي. پر هن ۾ تحذيبي شناخت اُهاڙ ڪري پنهنجو ٻار سڌي خانيءَ جي منڪب سمجهي، سنڌي سنگيت

مون مهاڳ پڙهيو. ڪي اکر يا جُمہ سمجھ نہ آيا ۽
 کانئس پڇي ڪري درست ڪيم. پوءِ ٻيهر مهاڳ پڙهي، پن
 به اکر نہ ڪٽيو، ان ڳالھ جو مان توهان کي پورن وشواس ۾
 ڏياريان. ۽ مون ان مهاڳ مان ڪ به اکر نہ ڪٽيو، جيئن جو
 تيئن چپيو.

مان سمجھيان ٿو مالھي صاحب جي اها آخري ادبي
 تصنيف آھي جيڪا منهنجي ناول ”ڪوڙو سچ“ جي مهاڳ جي
 روپ ۾ چپي آھي جنھن لاءِ ڪ اديب فون تي چيو : اهو
 مهاڳ پڙهي کيس گورڪيءَ جي لکڻي ياد اچي ويئي !

منهنجي ڪهاڻي-ڪتاب 'سوددار' جي تمام سٺي سماليوڻا لکيائين جيڪا هندستان روزاني ۾ ڇپي هئي. ٻن ڪهاڻين- "سوددار" ۽ "بند ٿيل ڪمري جي ڪبل جڪ دري" لاءِ لکيائين ته سنڌيءَ جو عاليشان ڪهاڻيون آڻين.

مون پڪو فيصلو ڪيو ته پنهنجي نئين ناول "ڪوڙو سڄ" جو مهاڻو گوبند مالحيءَ کان لکائيندس. مون کيس وينتي ڪئي، هن قبول ڪئي ۽ مون پڌرائي ڪري ڇڏي. ناول ڇپجي ويو ته مان مهاڻو لکڻ لاءِ وٽس ڪٿي وٽس. پندرهن ڏينهن جو مدو گهريائين. پندرهن ڏينهن گذري ويا. مون فون تي پڇيو مانس، مهاڻو لکي ويو؟ ڇيائين اڃا پندرهن ڏينهن ٻيا به گهرجن. پڇيائين ٽائيمل پليان تنهنجي مراد ڪهڙي آهي؟ مون مطلب ۽ مراد ٻڌائيمانس. ڇيائين ليک آهي. پندرهن ڏينهن بعد ڪٿي وڃي. پر هو وري بيمار ٿي پيو ۽ محض نڪري ويو. ٿورو ليک ٿيو ته ڇيائين هيئن ئين لکي ورتو آهر، تون آرتوار ڏينهن گهر اچ، ماني به کائينداسون ۽ مهاڻو به پڙهنداسون.

مان ان آرتوار تي ٻارحين سڄي سندس گهر پهچي ويس. ڪافي وقت اوياريون لحواريون ڪندا رهياسون. مان مهاڻو لاءِ آيو هوس ۽ مالحي صاحب جو چوڻ هو ته پهرين ماني ٿا کائون، پوءِ مهاڻو پڙهون. ماني آئي، کاڌيسون، مٿان ڊاڪ به کاڌيسون، پوءِ مالحي صاحب جڪ پڌري (پرس) کولي ۽ ان مان مهاڻو وارا پيچ، هيڪي رف نه هئا ته فيئر به هئا، مون طرف وڌايائين. پومڪا طور ڇيائين، مون تنهنجو ناول ئي دفعا پڙهيو آهي ۽ سوچ-ويچار بعد مهاڻو لکيو آهر، منهنجو توکي ايترو چوڻ آهي ته مهاڻو پڙهڻ بعد ڇيڻ نه ڇيڻ لاءِ تون آزاد آهين. ڪو نڪرو، ڪي سوال ڪرڻ يا حورڻ لاءِ به منهنجي توکي موڪل آهي. مون طرفان ڪنهن نه ٻالاهه جي بندش کان رهندي.

گوبند مالحيءَ مٿان پيئي. مالحيءَ جڪ شرط وڌو : حريءَ مون وٺائي
مونکي ٻانهن ٻيليءَ طور ڏنو وڃي!

مون ۾ وشواس ڏيکاري مالحيءَ منهنجي ڏل جيتي ڙرتي.
ان بعد اسان ۾ قرب جو پيچ پڪو ٿي ويو. فيصلو ڪيو سون
ته روزانو جڪ ٻئي کي فون ڪنداسون. مالحي صاحب فون ڪري
صبح جو ساڍي-اٺين بجي ۽ مان ڪريان نوين بجي — جڪ
ڏينهن جو ۽ ٻئي ڏينهن مان! اهو سلسلو آخر تائين هليو...

ڪلڪتي جي جڪ ادبي سنسٽا پنهنجي انعامي پروگرام
۾ سنڌيءَ کي به شامل ڪيو. پهرين انعام شايد ڪرشن ڪٽواڻيءَ
کي ڏنائون. جڪ سال بعد مون وقت به سوال-نامو آيو، جنهن ۾
مون شري گوبند مالحيءَ جي ساجتڪ يونگدان جو اُهو ته چئو ۽
بايوڊيٽا ٺاهي موڪليو، جو ان سال جو انعام کيس پليو پيو.
گوبند مالحيءَ فون تي ٻڌايو ته ”اڳي پڻ جڪ ليکڪ مون بابت
لکي موڪليو هو، پر انعام نه مليو. تو چا لکي موڪليو، جو
فورن انعام ڏنائون؟“ مون کي وراڻي ڏني : اهو فني فارمو
توهان کي نه ٻڌائيندس! اوهان جو ڪم آنب ڪائڻ سان، وڻ
بابت ڄاڻي توهان ڇا ڪندا!

جڳپور ۾ گوبند مالحيءَ جو سمنان ٿيو هو. انعام ۽ سمنان
گڏ هو. وڏيءَ عمر سبب وڃڻ کان ڪيپائي رهيو هو. مونکي
پيائين، ”تنهنجو پاڙو ۽ ٻيو خرچ مان ٿو ڀريان، تون مون سان
ٻڌجي جڳپور هل.“ اها ڳالهه مالحيءَ اهڙي ته حاجتي نوع ۾
ٿي جو مان ناڪار ڪري نه سگهيس ۽ ساڻس گڏ جڳپور هليو
پس. ان مان مونکي فائدو اهو ٿيو ته جتي به گوبند مالحيءَ جو
سمنان ٿئي، منهنجو به ٿئي. ائين نه هئو ته مان مصروف نه
س، ڪونه مونکي خرچت پوندي ڪري ڇڏيو هو. پر مالحيءَ
ب ڇوڏي، مونکي به جڳپور تي عزت ٿي ملي.

چيائين ڏيڻ سڙ رهيا. مون بروڊس کيس ڏيڻ سو رهيا ڪڍي ڏنا. مالحي ڏاڍو خوش ٿيو چيائين: ايندڙ مهيني ناول جو مسودو وٺڻ اچج.

انهن ڏينهن ۾ گوبند مالحي ڌوبي تڙ تي ايراني هوٽل ۾ بيلنگ ڪندو هو، جتي دوست ساڻس ملندا هئا ۽ پالڻهه پاڻي پيئندا هئا.

وعدې موجب مالحي صاحب مونکي ”پيار جي پياس“ ناول جو مسودو ڏنو ۽ چيائين ته پروفن ۽ گيت-آپ تي ڌيان ڏج. جڏهن ناول ڇپجي مارڪيٽ ۾ آيو ته چيائين ۽ گيت-آپ ڏسي ڏاڍو خوش ٿيو. ناول جي پبلشر جي حيثيت سان مان چئي سگهان ٿو ته مالحيءَ جو اهو ناول هائ-ڪيڪ وانگر وڪاميو. ڌوبي تڙ تي ديال آهوجا جو ”بوڪ ٽورس ڪارنر“ ڪتابن جو اسٽال هو، اُتان سڙ ڪاپيون وڪاميون، سندر بوڪ اسٽال تان هڪ سڙ ڪاپيون وڪرو ٿيون ۽ باقي ٻچيل پنجاهه ڪاپيون به وٺي رکيائين.

ان ڪتاب تي گوبند مالحيءَ کي ساهتيه اڪادميءَ جو انعام مليو ته ڪپڙن ۾ نه پيو ماڻي. عجب ۾ پئجي چيائين، جن ناول کان آڱ منهنجا هيترا ناول ڇپيا آهن، پر انعام هن ناول تي مليو آهي، جيڪو ڪونج پاران ڇپيو آهي! اڳتي هلي ان انعام بدولت ئي کيس متاراشتر جو گورو-پرسڪار مليو، جنهن ۾ کيس هڪ لک رپيا ڏنا ويا هئا. اڳتي هلي ڪونج جو گوبند مالحي شخصيت پرچو نه ڪڍي، هڪو آڇ ناياب آهي، جيئن ته ناول آٺوٺ-آف-اسٽاڪ آهي.

ابترى هوندي ته گوبند مالحيءَ سان منهنجي نزديڪي ڪونه هئي، ٿوري ٿوري دورِي هئي، اها دورِي دور ٿي تڏهن، جڏهن متاراشتر راجه سڌي-ساحته اڪادميءَ جي سالياني مشن ”سائنسڪار“ جي هڪ پرچي جي سهپادڪيءَ جي حواڌاري

گوبند مالهيءَ سان آخري ملاقات

— هري موٽوڻاڻي 'سنڌي'

مون گوبند مالهيءَ جا ناول پڙهيا هئا. سندس هڪ ناول "پيار جي پياس" ڇپايو هوم، جنهن تي کيس ساهتيه اڪادميءَ جو انعام ۽ مهاراشتر گورؤ-پرسڪار مليو هو. مونکي سندس "ديسي سينڻ ڪجن" ناول وڌيڪ وڻيو هو، جنهن تان هڪ عاليشان فلم ٺهي سگهي ٿي. مون کان جڏهن ڪنهن هڪ پروڊيوسر اهڙي ڪنهن هڪ ناول جي گهر ڪئي، جنهن تان هو هندي فلم ٺاهي سگهي، ته مون کيس ٻه ناول ڏنا هئا. هڪ آسانند مامتورا جو "شاعر" ۽ ٻيو گوبند مالهيءَ جو "ديسي سينڻ ڪجن". ٻنهي ناولن ۾ سٺي فلم جون سڀ خوبيون موجود هيون. "ديسي سينڻ ڪجن" ۾ ٿوريون وڌيڪ، ڇو ته ان ۾ ڪلا پڪش وڌيڪ آهي، ان ۾ ممبئيءَ جو سمنڊ اهر پومیکا ٺاهي سگهي ٿو ۽ وڏي ٻالھ ته اهو ممبئيءَ جي سمنڊ ڪناري، ڏانڊا جي پسمنظر ۾ فلماڻي سگهجي ٿو.

مون جڏهن گوبند مالهيءَ کان ڪونج پبليڪيشن لاءِ ناول جي گهر ڪئي ته چيائين مان مفت نه ڏيندو آهيان، اُچورو وٺندو آهيان، منظور هجيئي ته ٻڌاء. مون پڇيس، ٿيڻو اُچورو؟

سندن بانس بيٺي هئو، مالحِيءَ وٽ اهڙا ڪي نه وسيا نه هئا. بڻونتيءَ ۽ پنهنجن ڪاڪارن ذريعي هو هر عام و خاص سنڌيءَ کي ويڙهيو پڇڻي سڳيو، پنهنجي ڌرتيءَ تان اُکڙيل سڄي نڌي خاتِيءَ لاءِ سوچي سڳيو. هو هرڪنهن جو گهڻگهرو هئو. نڌي خاتِي پڻ کيس اهو ننڍڙو عطا ٿي ڏيئي سڳي ٿي، ته و خاتِيءَ جو ”گهڻگهرو“ هئو!

مالحي صاحب لاء چيو ويندو هئو ته هو هر ڪنهن سان
 نهي هلڻ جو ڏانءُ ٿو رکي. هو ڪميونسٽ نه، ”واه-گرو“ به
 آهي. اهو سچ آهي ته سنڌ ۾ اسان گهڻا سنڌي نانگ پٽي هٿاسين،
 گروگرنٽ صاحب لاءِ اسان کي گهڻي شرڏا هئي. ٽڪاڻن ۾ گرنٽ
 صاحب رکيل هوندو هئو. گرنٽ صاحب مان وڃڻ وٺبو هئو ۽
 اُن وڃڻ کي ست ڪري مڃيو ويندو هئو ۽ ”واه-گرو“ چئبو هئو.
 مالحي صاحب صوفي مت ۾ به وشواس رکندو هئو. هندو مسلمان
 ۾ فرق نه، ”صوفي مت“ سڀني ڌرم کي آدر لائق سمجهي هلڻ
 وارن لاءِ هو. مالهيءَ کي سندس ڳوٺ ناروشاهه جي ڳوٺاڻي-
 جيون، اهو سڃاڻيو هئو. صوفي مت انسانيت ۽ انسان دوستيءَ
 ۾ آستا رکڻ وارن لاءِ آهي.

مالحي صاحب اُن دؤر ۾ اهو ضروري ٿي سمجهيو ته اسان
 سنڌين کي پاڻ نهي هڻڻو آهي، هر ڪنهن کي، هر ڪنهن جي ويچارن
 کي مان ڏيڻو آهي، هڪ ٻئي کي سُرِي-پُري جاءِ ڏيڻي آهي، گڏ
 هڻو آهي. مالهيءَ کي ان سبب هرڪو پاڻ ڏانهن ڇڪيندو هئو.
 نو سڀني ۾ ٺاهه ڪرائي ڇڏڻ ۾ ماهر هئو ۽ ائين ’ٺاهه-گرو‘
 مڃجي پيو. سچ ته مالهيءَ اسان کي جيئڻ جي راهه ڏيکاري آهي.
 ان هوند کيس ’راهه-گرو‘ به چوان. مالهيءَ لاءِ هر ڪنهن جي دل
 آدر هئو ته پيار پڻ هئو؛ هو سڀني جي چاهه سان جڙيل هئو،
 ٻاهه-گرو هئو.

تمام ٿورا انسان پنهنجي سچي زندگي پنهنجي جاتيءَ
 ۾ سمريت ڪري سگهندا آهن، مالحي اُنهن مان هڪ هئو. اسان
 ڪمانيه ٻال گنگاڌر تلڪه کي ”لوڪمانيه“ جو خطاب ڏنو آهي،
 دار و لڀ ڀائي پتيل کي ”سردار“ جو خطاب ڏنو آهي ۽ کيس
 وهه-پُرش (iron-man) چوندا آهيون. انهن پنهنجي وٽ ماڻهن
 ڪم ڪرڻ جا گهڻا گهڻا وسيل هئا، ڪيترا سروت (Sources)
 ا، پاڻ کي حر دل عزيز بڻائڻ جا. عام چنتا جو آگاهه سائر

اڳين ۽ قطار ۾ هلندو هليو هئو. سنڌيت جو ڦاٽلو هلندو رهيو هئو، ساختڪار دوست، اُن ڦاٽلي سان جڙندا رهيا هئا.

۱۹۸۶ع ۾ ڪندوا ۾، مڌيه پرديش سنڌي ساهتيه اڪادميءَ طرفان، مالحي صاحب جي ساجيڪ يوگدان تي، ٻن ڏينهن جو سيمينار رکيو ويو هئو. مڌيه پرديش اڪادميءَ جو روح روان، اُن وقت شري ڪرشن ڪتواڻي هئو. موهن ڪلپنا کي اُن وقت اِن سيمينار ۽ ۽ نينڍ نه هئي، تڏهن به هو پنهنجي مڙج تي اِن سيمينار ۾ اچي شريڪ ٿيو هئو. هن جو چوڻ هئو ته مالحي صاحب تي سيمينار ٿي رهيو هجي ۽ مان حاضر نه رهان، اِهو ڪيئن ٿو ممڪن ٿي سگهي! مالحي صاحب جي ساجيڪ يوگدان تي دوستن پيپر پڙهيا هئا ۽ گرم بحث ٿيو هئو. اُن وقت تائين موهن ڪلپنا جو ”نظرياتِي ڪشمڪش“ به شايع ٿي چڪو هئو. ساهتيه ۾ ڪيتريون ئي نيون ڌارالون آيون هيون، نوان سوچ-ويچار ۽ نوان مُلحد حاوي پوڻ لڳا هئا. ساختڪارن جا الڳ الڳ گروپ بڻجي پيا هئا. حڪ، هٿن سان مليل هئا، پاڪر به هئا ته ويچار ۽ نظريا الڳ الڳ. دوستيون به قائم هيون، شڪاڻون به برقرار هيون. سيمينار ۾ بحث هلندي مون چيو هئو، مالحي صاحب هڪ ’رح مرس‘ تي، توهان البت گهڻا ادبي چوهه ڇنڊيا آهن، هُو حرڙس ۾ ٿئي انسان آهي.

مالحي صاحب بيحد خوش ٿي ويو هئو. سندس چوڻ هئو ته سندس ۽ اِهو ’رح مرس‘ لفظ وڏو خطاب هئو. سيمينار ۾ يڳونتي ناواڻي نه آئي هئي. پهرين رات ڪوي سميلن هئو، ٻين رات يڳونتي ناواڻي ۽ ٻين ڪڏڪارن جو پروگرام هئو. مالحي ۽ يڳونتي ناواڻي ۽ سڌي جاتيءَ سان وڏا وڙ ڪبا آهن. شروعاتي دؤر ۾ شرس راضيءَ حاسن لائي، يڳونتي حر ڪنهن ٻڌندڙ کي مان ۾ آهي جڏيندي هئي، اڪس ۾ لڙڪ هوندا هئا! ”سينڊين جان نه مڃي؟“ گهري آيا.

اها نئين ٿي، پنهنجي سنڌ ڌرتيءَ کي سلام ڪري، هت ڀارت ۾ اچي پنهنجي سمجھداريءَ ۽ محنت کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ۾ لڳي ويئي. اها سنڌيت جي هلچل هئي، هڪ تحريڪ هئي. سڌ کي سڌ ملندو ويو ۽ نوجوانن جو هڪ ٽولو، نون ليکڪن جو آواز بڻجي، جاتيءَ کي وري نئين سري سان جيئڻ جو پيغام ڏيندو رهيو. ماهي صاحب به ان ٽولي ۾ هئو؛ ٽولي جي انهن اڳواڻن مان هئو، جن وٽ انساني قدرن جا ماڻ هئا. ساهتڪارن جو هڪ ڪٽنب بڻجندو ويو. اهو ڪٽنب اڄ هڪ ٻئي ڏانهن پائيءَ، برادريءَ وارين ڀاونائن کي دٻين ۾ سمائي سڌ ۾ سڌ ڏئي پيو.

اهو لڳ ڀڳ ۱۹۵۲ وارو سال هئو، ساهتڪار دوستن گڏجي 'سندو ڌارا' هفتيوار اخبار شايع ڪرڻ شروع ڪئي هئي. ڪٽنب جي هر ڪنهن پائيءَ کي ان لاءِ هڪ سؤ رپيا ڏيڻا هئا. اها رقم ان وقت هڪ وڏي رقم هئي. مُمبئيءَ ۾ پرنسپال شري ڌرمڊاس ڪشٽريا جي سنڌي هاءِ اسڪول ۾ ساهتڪارن جو ميڙ سڏايو ويو هئو ته سنڌو - ڌارا لاءِ هڪ هڪ سؤ رپيا جيڪي گڏ ڪرڻا هئا، سي ڪيئن گڏ ڪجن، اخبار جي مالي حالت خراب هئي، بند ٿي وڃڻ جا آثار هئا، ميڙ ۾ رت آئي ته پنجويهن رپين جون چار قسطنون ٿيڻ گهرجن. پهرين قسط ٽوٽ انهن وٽان ملڻ گهرجي، جن اڃا ڪجهه به نه ڏنو آهي، نه ڏيئي سگهيا آهن؛ اخبار چالو رهڻ گهرجي. مان به ان ميڙ ۾ حاضر هوس. اها هئي اسان ساهتڪار دوستن جي، ان وقت جي، ويچار جي حالت. قسطن ۾ سؤ رپيا ڀرڻ کان پوءِ به اڳتي هلي 'سندو - ڌارا' مالي مشڪلاتن سبب بند ٿي ويئي. اسان سڀ دوست تڏهن به خوش هئاسين ته ٿورو وقت ئي سجين، اسان اخبار هلائي هئي. سنڌي جاتيءَ کي ڳاٽ اونچو رکي هلڻ سيکاريو هئو. مالحي صاحب هر مشڪلات ۾ سڀني سان گڏ،

گھٹ گھرو

— آرڄن حاسد

ورهاڻي کان پوءِ جو اهو وقت، اهو دؤر، حُذَن اُسان جي سنڌي جاتي، پاڻ کي ڳڻي ٿاڻيڪو ڪرڻ لاءِ حيران-پريشان هئي، تڏهن پنهنجي ڪُٽنب لاءِ روئي ميسر ڪري سگهن، ڪو روزگار هٿ ڪرڻ ئي، هر ڪنهن سنڌي جي پهرين خواهش هئي. اُن وقت به سڄي ڇڙوڇڙ ٿيل جاتيءَ لاءِ سوچڻ، اُڪاڻي ٻل ٻڌڻ، مُرڪي مُرڪي حالتن کي مُڙس تي منهن ڏيڻ لاءِ همٿ ۽ اُتاهه-پريا به لفظ دهرائڻ، ڪن ننڍڙن-وڏڙن ليڪن پنهنجو فرض سمجهيو هئو. ٿوبند مالهي به ان وقت اُنهن مان هئو، جيڪي مڻچُٿرڻ (matured) ليڪ هئا. ورهاڻي کان اڳ، ڪراچيءَ ۾ ئي، ڪاليج جي پڙهائيءَ وقت، ڪيترا نوجوان، جيڪي ڪنهن نه ڪنهن ريت، آزاديءَ جي هلچل سان شَرِيَل رهيا هئا، خانيءَ لاءِ نئين سوچ جا چشما بڻجي پيا هئا. انسان ذات لاءِ پيار، سماجवाद، سٺو سٺو ڇڪ عجزا عجز، هڪ عجزا وجهه. اُهي نوجوان سمجهڻ نه ٿو سگهن ته ساجيتيه ئي هڪ اهو ذريعو آهي، جنهن وسيلي انسان ته سٺو، سوايماني، محنتي ۽ ايماندار بڻائي سگهڻ ممڪن آهي. تڏهن فرض، هن لاءِ همدرديءَ جي جذبي کي جنم ڏنو. اهو ساڳيو رشتان ۽ قدر ڪئي، سنڌي خانيءَ جي

ڀتينائن تي به هُوَ روشني ٿو وجهي. هُوَ پنهنجي وقت جي سنڌي ناتيءَ جي سماجڪ ريتين-رسمن جي باري ۾ به ٻڌائي ٿو ۽ اهو ئي سبب آهي، جنهن جي ڪري هن ڀستڪ جي اهميت وڌي ٿي جي ۽ اهو هڪ سماجڪ دستاويز جو روپ ٿو وٺي.

پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۽ سرگرمين جو وفاداريءَ سان ليکڪ
 سوڪو پيش ڪندي به ليکڪ پنهنجن پريم پرسنگن وغيره جي
 ماملن جو اظهار ڪرڻ کان پرهيز ڪئي آهي ۽ پنهنجين اندرين
 افنائن کي عوام اڳيان نه آندو آهي.

پنهنجي جنم، ٻالپڻ، دوستن سان ميل-ملاپ، سماجڪ رگرمين ۽ ساهتڪ ڪاريه وغيره جو صحيح صحيح بيان ڏيڻ لاءِ ن خوب جاکوڙ ڪئي آهي. بيهوڙ هئڻ جو جوڪم ڪڻن کان پوءِ هو پنهنجين حقيقتن تي اڏول ٿو رهي. مثال طور، سماجڪ مڌارن ۽ بٽ پرستيءَ جي باري ۾ سندس ويچار، سندس پتا سان ڪراءِ (ويچاردارا جي سلسلي ۾) جي ذڪر ڪرڻ ۾ هو بلڪل بباڪ ٿو رهي. اهڙي شخصيت جي خاصيت جو اولڙو هن جي نري عبارت تي لهي ٿو اچي، جيڪا، جيتوڻيڪ ڪجهه اڻ-گهڙي هئي، پر تڏهن به شڪتياڻي ۽ پرياوڻي آهي. هيءُ آتم ڪٿا ۱۹۹۰ تائين محدود ٿي رهي، پر تڏهن به هيءُ رچنا سنڌي آتم پٿا جي صحيح ڏسا جي وڪاس ۾ هڪ مضبوط بنياد آهي.

ميل-مينٽپ، علميائي ۽ اظهار جي شُدتا ۾ ليڪڪ ٻين سڀني آ
ڪٿا جي ليڪڪن کي پليٽي ڇڏي ٿو اچي. هُو درج ڪرڻ لاءِ اُ
واقعا ٿو چوندِي، جن کيس آندريئين سوچه ذريعي ڪجهه ڄا
ڪرڻ لاءِ اُتاهه ڏياريو آهي. هُو اظهار لاءِ سَزل عبارت
استعمال ٿو ڪري ۽ واقعن ۽ ماڻهن جا حقيقي چتر پائيندڙ
سان ٿو چلي. هن چترڻ ۾ سندس 'سينس آف پروپورشن' غص
جو ٿو رهي. جيتوڻيڪ ليڪڪ پنهنجن ٻانن کي شخصي اتاهه
کان وڌيڪ قومي احساس قرار ٿو ڏئي، پر پوءِ به اُنهن ۾
احساس پهلو ڪجهه وڌائي ٿو رهي. ليڪڪ اُن ۾ مالهو
سندس ماحول جي چترڻ ۽ استعمال ڪيل عبارت ڪتاب کي ذري
گهٽ ڪلاسڪ هو درجو ڏيئي ٿا ڇڏين.

جيتوڻيڪ ماضي چوي ٿو ته هن هيءَ آتم-ڪٿا پنهنجيءَ
يادداشت جي آڌار تي لکي آهي، پر پوءِ ان ۾ سندس بالڪڻ
کان وٺي چڙهيل عمر تائين، هن جي من جي ڳالهين جو وڃوڙ
ڏيکاري ٿو ته هن مواد جي چونڊ ۾ ڪيتري نه خبرداريءَ کان
ڪم ورتو آهي. هُو اديت صاف گوئيءَ ذريعي پنهنجي جيون
جي ڪٿا ٿو ٻڌائي ۽ هيءَ ڪٿا ساڳئي وقت آزاديءَ جي هلچل
داران ۽ اُن کان پوءِ ڀارت جي ورهاڱي کان پوءِ جي سڌي ڄاڻي
جي ڪٿا آهي، جنهن ۾ لکين ودوائن، ديس ڀڳتن، سماجڪ ڪاربه
ڪرائن ۽ ڪلاڪن جي چترن جي پوري گئري سڃاڻي آهي.
انهن سڀني سان گڏ هڪ اهڙي شخص جي شخصيت اُڀري
منهن تي اچي، جنهن پنهنجي ڄاڻيءَ ۽ سادگي جي شيوا
معي سريل پاو سان ڪئي. ليڪڪ نه فقط پنهنجي زندگي ۽
پنهنجي ڪهاڻي ٿو ٻڌائي، بلڪ پنهنجي وقت جي ٻين
مضمولين جو ورڻ ٿو ڪري، جن جي تواريشي،
۽ سنڪريڪ اهميت آهي. ۱۹۲۱ کان وٺي
۽ آندر گهٽيل ڪمري ٿي ڄاڻ ۽ الجھانل

میڙهيءَ جي لاءِ هڪ پتل جو ڪاريہ ڪيو. هن جي اُتسڪتا جو
ڪو آنت نہ آهي. هن پري پري تائين ياترائون ڪيون، مُلڪ ۾
پتي جتي سنڌي رهن ٿا، اُتي هُو ويو ۽ هُن اُنهن آستانن ۽
ماڻهن جو پنهنجيءَ آتم ڪٿا ۾ ريكارڊر چٽيو آهي. هن جو
ظاهر ڪَڙو تڙو ۽ سچيو آهي.

خاص ڪري مذڪور ڀاڱن کي، هن جي آزمودن ۽ ساهتڪ
سنسڪرتڪ پروگرامن جي تجربن جي هڪ ڪهاڻي چئي
سگهجي ٿو. اها ليکڪ جي اندر جي کوچ ۽ اُن جي ڪٿا آهي.
هنن ڀاڱن ۾ هڪ اُن ناٽڪڪار جي بڻجڻ جو چٽرڻ آهي، جنهن
تي شروعاتي زندگيءَ جي تجربن هڪ باغي ۽ پاڪندي رُوپي
مُلاف ودرود پٽڏا ڪيو هو. جن گهٽنائن جو هن تي اثر رهيو هو،
هنن جو ورڻ ڪندي ۽ اُنهن تي سوچيندي، ليکڪ جو مقصد
شود جي شديءَ ۽ اڳتي واڌ سان بند ڪين آهي. هُو فقط سمجها
سان پنهنجي اُها زندگي اسان جي اڳيان پيش ٿو ڪري، جيڪا
ڻ-گهڙي ۽ سِرل توڙي تضادن سان ڀريل هئي. هن خاص ڪري
۱۹۵۰ کان ۱۹۷۰ تائين وارن سالن دؤران گهٽيل گهٽنائن کي اهڙو
نه سڃاڻي سان پيش ڪيو آهي، جو اُهي اسان کي روسو، هيولاڪ
پلس ۽ گانڌيءَ جي قبوليتن جي ياد ڏيارين. جيتوڻيڪ
مالهيءَ جي آتم ڪٿا جو هنن جي آتم ڪٿائن سان ڪو جوڙ نه
آهي، پر سنڌي ادب ۾ مالهيءَ جي آتم ڪٿا جو ڪو جوڙ نظر
نٿو اچي. خانگي توڙي پبلڪ زندگيءَ ۾، هن جي چڪتاڻ ۽
جڳڙن جي سلسلي ۾ هُو مُڪت ڀاونا سان ڪي ڳالهيون قبول
ڪري ٿو وٺي ۽ ڪٿي ڪٿي جذباتي بيان به ڏئي ٿو. ڪتاب ۾
پنهنجي ڪٿا ۽ آتم-آلوچنا جا ڪيترا ئي اُٺس موجود آهن.

پنهنجي ڀاڱو هُو ڳاڻڪن ۽ سنگيتڪارن جي ماڻهن سان
وڪل سنسڪرتيءَ جي ڦهلاءَ، هن جي ڪيل ڪوششن سان سمرپت
ٿو ڪري. ملڪ ۾ ڦهليل مختلف سماجڪ سنسٽائن سان هنجو

ٽيپ ولندي، ڪانگريس هن جي منتري منڊل کان پمحتي حمايت واپس ورتي ۽ ان طرح سنڌ ۾ مسلم ليگ کي سرڪار لاهڻ جو موقعو مليو. پاڪستان لاهڻ جي سلسلي ۾ ڪانگريس جو مسلم ليگ کي اهو هڪ قسم جو نذرانو هو، سنڌ جو ايتاس تڪڙو بدلتجي رهيو هو ۽ هيءُ ڪجهه اهڙو هو، جو منحنجي ويچار جي دائري ۾ نٿي آيو."

ان ايتاسڪ تبديليءَ مالحيءَ جي اندر هڪ ذهني دوري پيدا ڪئي، جيڪا اڳتي هلي وڌيڪ اونحي ٿيندي ويئي. ادب ۽ اديب جو هيءُ ڀاڱو، آزاديءَ کان اڳ سان وابسته ڪيترن ئي منجهائيندڙ خاليلتن ۽ گهٽتائن سان ڀريو پيو آهي. ليکڪ جي بيباڪ اظهار ۽ اندرينءَ سوچيءَ هن ڀاڱي کي يادگار ڀاڱو بڻائي ڇڏيو آهي. حتي پاواناڻن جي ستبا ۽ ٻرملتا جو تعلق آهي، اُتي هن آتم ڪٿا کي هڪ خاص ڌارا جي اسٽاپنا جو درجو ڏيئي سگهجي ٿو. ان ۾ پريم پرسنگ ۽ ساحبي لسوليتون ڀريون پيئون آهن، جيڪي هن ڪتاب ۾ ڪنهن حد تائين نواڻ جا عناصر آڻي ٿيون ڇڏين ۽ سنڌي آتم ڪٿا جي رچنا لاءِ اهي عناصر نوان آهن.

مالحيءَ جي آتم ڪٿا جي ٽئين ۽ چوٿين ڀاڱي ۾، ۱۹۳۸ کان ۱۹۴۰ تائين واري عرصي جي ساحتڪ، سماجڪ ۽ سنگرتڪ ۾ ذڪر آهي، جڏهن جو پاڪستان مان هميشه لاءِ لڏي پ رهيو. ليکڪ پنهنجن آزمودن کي جنهن بهو-قحڙو ۽ ٻن تي پيش ڪيو آهي، سي ڪنهن لاءِ به حيرت جي ڳوٺ ٿي. ان ۾ رنگ منچ، فلم ۽ سياست کان وٺي ۽ ساجيٽڪ سنٽائن، ساجيٽڪ رسالن جي اشاعت ۽ ڪيترن ئي جوڙيو ويو آهي. سنڌي ساحت ۾ سموري ڌارا جي ماني، ترقي-پسند ويچارن واري پهرئين دنيا، جي پهرئين سڀاڪ، مالحيءَ، ٻُرائي ۽ نئين

سيڪريٽريءَ جي روپ ۾، چاليهن واري ڏهاڪي ۾، سنڌ ۾ راجنيتڪ اِسٽيٽن جو هن ورڻن ڪيو آهي. پنهنجي ورڻن ۾ هن سنڌ جي سماجڪ اِسٽيٽن، سنسڪرتڪ ڪَڙين، آرٽڪ حالتن، قيمتن ۾ واڌ، ٻين محياڙي لڙائيءَ جي پرياءَ ۽ سياسي پارٽين جي ڪلابازين کي به هن سهيڙيو آهي. ساميواڊي راجنيتڪ فلسفي طرف پنهنجي آزاد ٻنڌ ۽ هڪ ناول نويس جي روپ ۾، پنهنجي وچن-ٻڌتا تي ويچار ڪندي، هن سنڌ جي طوفاني راجنيتيءَ ۾ پنهنجي پنجاه سالن جي راجنيتيءَ واري تجربي جو هڪ وواڊي ۽ صاف ڇيد ڪيو آهي. راجنيتي ۽ ساهتڪ ڪلا جي سنڀت جي باري ۾، هن جا ويچار جيتوڻيڪ ڪيترن ڀانڪن کي مباحث لڳي سگهن ٿا، پر تڏهن به سندس هيءَ رچنا باسٽي لکت جي جيت تي سگهي ٿي. آتم ڪتا جو هيءُ حصو، ليکڪ جي سُڌتا ۽ اهميت تي زور ٿو ڏئي ۽ ٻڌائي ٿو ته ڪيئن مالهيءَ جهڙو صوفي ۽ ماستر، ساميواڊي سياست طرف مڙيو.

تواريخي ٽوٽڪن ۽ هيٺئين وچولي طبقي توڙي غريب طبقي جي سماجڪ زندگيءَ جي روپ-ريڪا کان سواءِ، هن ڪتاب ۾ آيل ٻي جيڪا اهميت پري ٻالھ آهي، سا آهي ليکڪ جي عبارت ذريعي ظاهر ٿيل اِتهاس جي ويچار جو ورڻن ۽ سنڌي سماج جو ڇيد، جيڪو سندس، ڪن اڳ ڇپيل ڪتابن ۾ به موجود آهي. اتهاس جي سڌانتن ۽ ويچارن مطابق، اِتهاس جي پڪپاتي يا غير پڪپاتي هئڻ جي باري ۾ ڪڏهن سوچي به نٿو سگهجي. اِتهاس ته وڪاس جو مظاهرو ٿو ڪري ۽ اُن جي سببن کي پيش ٿو ڪري. اِهو سوچ هن کي وِهُڪتا جي حالت طرف وٺي ٿو وڃي. ليکڪ جي آتم ڪتا مان هي مثال ڏسو :

” سنڌ ۾ راجنيتيءَ جو روپ تيزيءَ سان بدلجي رهيو هو. مان ڪراچيءَ ۾ هوس ۽ مارچ ۱۹۴۰ ۾ منزل گاه فرقيوار فسادن واري واقعي تي الله بخش سومري جي ٻچتائي جو

جڏي، خاص ڪري بئين ڪنڊ ۾ اهو سڏ ڪرڻ ۽ ته ساهت جي هيءَ صنف هڪ ڪٿا آهي، ۽ وڻيان نه آهي. مالهيءَ آتم ڪٿا کي برعخال هڪ بڻايو آهي. سوچيو وڃي ته ڇا آتم ڪٿا، آئيني ڪٿا. ساجت نه آهي؟

هتي مالهيءَ جي ڪٿا، ساهس وارن ڪارنامن سان پري پيشي آهي، پوءِ پلي ته اُهي حقيقي يا ڪالپنڪ ڇو نه هجن. ان ۾ رنگين پاتر به اچي ٿا وڃن. پنهنجي شروعاتي جيون، جواني ۽ پبلڪ مشولين جي ليکي چوڪي جو ذڪر ڪندي، هُو هڪ لڪندڙ ايجاس جو ماحول پيدا ڪري ٿو ڇڏي. هُو قبول ٿو ڪري ته پنهنجي جيون ۾ هميشه ٻچتائيءَ جو شڪار بڻيو رهيو آهي ۽ صحيح وقت تي صحيح فيصلا وٺڻ ۾ آسڪل رهيو آهي. هُو چوي ٿو ته ٻچتائيءَ جي لنبي زنجير ئي سندس زندگي رهي آهي ۽ ان ڪارڻ فيصلا هن جي مٿان مڙهيا ويا آهن ۽ هڪ دلمو اُنهن کي سويڪار ڪرڻ کان پوءِ، هُو اُنهن سان ٻڌو رهيو آهي.

مالهي اُنهن سياسي حالتن جو ورڻ ٿو ڪري، جن سنڌي جنڊن کي ڀارت ۾ لڏي آڻڻ ۽ مجبور ڪيو هو. آپ-مهادويپ جي ايجاس ۾ هيءَ هڪ ويڙهه لڏپلاڻ هئي. هتي مالهيءَ جو، پنهنجي دوروڀڏا کي ڪناري رکندي ڪيل هي اظهار، ڪنهن ليکڪ دٿارا سنڌي ساهت جي ايجاس ۾ تمام مشڪل سان پراپت ڪيل هڪ آسازارڻ حاصل آهي. هيءَ ذهن لکن کان نه وڌيڪ مالح جي لڏپلاڻ هئي. پنهنجي پاڙن کان ڳڻن جو اُڳڙڻ، ڳڻن جو پُٺرواس، ڳڻن جي قياس جوڳي آرٽڪ حالت، ڳڻن جا ٿليل ٻاڙ ۽ اُنهن مان ٻڌندڙ ڪون، ۽ سڀ کان وڌيڪ ٻڌرائيءَ جي سڀني ۽ آڀڏا، اُنهن سڀني ڳڻن کي مالهيءَ جي آتم ڪٿا جي ڪنڊ بئين ۾ جڳ ملي آهي. لکن اُن کان پهرين، ٿرڀل مڏيءَ جي پنهنجن ڏهاڪي دٿارا، هُو سياسي جنگامي ۾ ڌ ۾ ڀارتي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي سنڌ شاخ جي

جڏهن اصلي سنسار جي ڀنتا ۽ آنيڪتا چمتو ڪارن سان ڀريل هوندي آهي، جڏهن نرجيو شيون ڳالهائينديون آهن ۽ جڏهن سڀنا رات جي پيٽ ۾ لنبا ٿي ويندا آهن. ليڪن سمرڻ ڪرڻ ۽ پُٺر-سرڇڻ ڪرڻ به الڳ ڳالهيون آهن ۽ فقط ٿورا ليڪه ٿي بالڪيڻ جي اُٿاوت ۽ اچرجن کي واپس آڻي سگهندا آهن. آتم ڪتا جي هن ڀاڱي ۾ مالحي اهو ئي ڪجهه ڪري ٿو. جڏهن هو وڏو ٿو ٿئي، تڏهن هو اُنهن شڪتِيُن کي سمجهي ٿو سگهي، جن هن جي چرित्रر کي گهڙيو آهي. ليڪه پنهنجي ڀريوار جي ڀاتيُن ۽ اُنهن ماڻهن جو تفصيل ۾ ذڪر ڪيو آهي، جن سان هو گيريل رهيو آهي، ۽ ائين ڪندي سندس گيان، سؤندريه ۽ پرگتيشيل درشتيءَ طرف ڇڪاءُ ظاهر ٿي بيٺو آهي. هڪ ٻار جي روپ ۾ هُن کي اِن ڳالھ تي عجب ٿو لڳي ته هن جي گهر جي پيٽ ۾ سندس سؤٺن وٽ ننڍو گهر ڇو آهي ۽ هو غربت ۾ جيون ڇو ٿا گهارين، جڏهن ڏٺو وڃي ته سندس ڀريوار وٽ خرچ ڪرڻ لاءِ گهڻو ئي ڪجهه آهي! جڏهن هو وڏو ٿو ٿئي، تڏهن (آتم ڪتا جي ٻئي ڀاڱي ۾) هو سنسار کي هڪ ڀن درشتيءَ سان ٿو ڏسي. هو اهو شئيڪار آهي، جيڪو دنيا کي هڪ ڦرندڙ لينس ذريعي ميري روپ ۾ ٿو ڏسي. اُن وقت طاقت جا سياسي دالان ڊيڄاريندڙ خاموشيءَ ۽ ڌنڌ سان ڀريل ٿا لڳن ۽ هو ڀانئن کي اِن مونجهاري جي ڌنڌي اڳيائيءَ واري بصارت تي رهڻ لاءِ مجبور ڪندي، پنهنجي لاءِ هڪ گهرو آدرپاءُ پيدا ڪري ٿو وٺي.

آتم ڪتا جي ٻئين ڪنڊ ۾ مالحي ڀانئن آڏو هڪ عام آدميءَ جي منودشا ۾، آسازارڻ سمويڏن-شيلتا سان پيش ٿو اچي. زندگيءَ طرف هُن جي آشاوادي درشتي، ڄاڻنا، هُن جي چُست عبارت، ڀانئن کي ٻڌي ٿي رکي. تنهن هوندي به ڪيترن هنڌ، سچ سان وفاداريءَ کي هڪ طرح جي ڪلپناشيل اظهار ڏنار، بدليو ويو آهي. هو ناول ۽ آتم ڪتا کي هڪ ٻئي جي ويجهو آڻي ٿو

وڌيڪ عرصي جي لڏاءُ اندر سماجڪ سنسڪرتڪ ۽ راجنيتڪ پس-منظر جو پٽر-برجڻ آهي. هن جي جيون، هن جي بالڪيٽ ۽ هن جي تعليم، سنڌي سنسڪرتيءَ جي هڪ بوتي جي روپ ۾ هن جي ڪاريه جيون جو ليکچوڪو رڪن کان سواءِ، هي ڪتاب ٻڌائي ٿو ته ڪهڙي نموني ۾ هن ۾ هڪ سمويڊن شبل ۽ نيڪ پاڻو جو وڪاس ٿيو، جنهن ساحت جي گهڻو ڪري سڀني شائن جي مختلف قسم جي اهم ڪتابن ۾ پاڻ کي اُڻاريو.

آتم ڪٿا جو پهريون پاڻو هڪ دلچسپ آڀياس آهي، جنهن ۾ مالهي بالڪيٽ جي مڌر پلن جو ورڻ ٿو ڪري ۽ سندس ڪي قدر ٻولائي پر سطح ٻوليءَ ۾ هڪ ٻار جي منصوميت چڻي سامهون ٿي اچي. ليکڪ آتم ڪٿا جي شروعات وچولي سنڌ ۾ پنهنجي ٻوٽ لارو شاه ۾ گذريل بالڪيٽ جي ڏينهن جي ورڻ سان ٿو ڪري، جتي ٻوٽ جا سماجڪ قدر وشواسن کي روپ ٿا ڏين. پنهنجي پيءُ جي اثر هيٺ هو اُداروادي صوفي مائوٽاواد طرف جهڪيو جنهن هن کي non-conformist بڻايو ۽ ساڳئي وقت سندس پيڻ، مريادائي وشواسن جي "محدود شڪتي، هن جي من ۾ ڀري ڇڏي. منظر ۽ آوازن ڪيئن هڪ ٻالڪي جي من ۾ چڪ پندا ڪئي، ڪهڙي نموني اُڏامندڙ پڪيئن ڦليل ڏورين طرف هن جي من ۾ لڳا جا ٻائي، ڪهڙي نموني شاه عبداللطيف جي مڌر ۽ وهڪ واري لٽ هو هن تي رد-عمل ٿيو، اُهي سڀ هن پاڻي جا مکيه آسن آهن. پنهنجي ڪاريه جيون جي آفت ۾، پڪاسو محسوس ڪيو هو ته کيس هڪ ٻار وانگر چتر مٿان سڪڻ ۾ پوري زندگي گذري ويئي! ۱۹۲۹ ۾، نيڪولس فڪلباءِ پڙهندي، ورجينا وولف نوٽ ڪيو هو ته ڊڪنس جي پنهنجن پاترن کي جيئرو ڇانڊو مٿاڻي بيٺ ڪرڻ جي شڪتي ان سچ ۾ سمايل آهي، ته هو اُنهن کي البس ٿيندو هئو. هن هڪ ٻار ٿيندو آهي. دراصل، هر هڪ رڳو پنهنجي بالڪيٽ جي اُنهن شڪيڻن کي ياد ڪندو آهي،

ادب ۽ ادیب : هڪ آلوچنا

— آلوچڪ : پرم ابيچنداڻي

ادب ۽ ادیب، گوبند مالهيءَ جي آتم ڪٿا آهي. هي رچنا پنجن ڀاڱن ۾ ورهايل آهي، جيڪي ۱۹۸۷ کان وٺي ۱۹۹۱ تائين شايع ڪيا ويا آهن. ”گالهيون منهنجي ڳوٺ جون“ عنوان سان پهريون ڀاڱو ۱۹۸۷ ۾ شايع ٿيو، جنهن ۾ مالهيءَ جي ننڍپڻ ۽ سامڻيل عمر جو بيان آهي. ٻئين ڀاڱي جون عنوان آهي ”سنڌڙي منهنجي جندڙي“، جيڪو ۱۹۸۸ ۾ شايع ٿيو ۽ جنهن ۾ سندس ڪاليجي جيون ۽ راجنيتيڪ مشغولين جو ذڪر آهي. ٽيون ڀاڱو ”نرواس ۾ آس“ ۱۹۸۹ ۾ ڇپيو، جنهن ۾ ورهاڻي کان سنڌين جي پُٺرواس جو ذڪر آهي. چوٿين ڀاڱي جو عنوان آهي ”زندگي هڪ سفر“، جيڪو ۱۹۹۰ ۾ ڇپيو ۽ جنهن ۾ سندس سنسڪرتڪ ۽ ساهتڪ مشغولين جا بيان آهن ۽ ۱۹۹۱ ۾ ”هي رشتا ناتا“ عنوان سان ڇپيل پنجين ڀاڱي ۾ ديس-پر ۾ وسيل سنڌين جي واٽوڻي سنسڪرتيءَ جي مشغولين جا بيان آهن. گوبند مالهي هڪ ڪلاڪار منڊليءَ جو پرمڪ رهيو ۽ هن سنڌي تمدن ڦهلائڻ ۾ اهم ڀومڪا نباهي آهي.

مالهيءَ جي لکيل ’ادب ۽ ادیب‘ جا پنج ڀاڱا جن ۾ هُو پنهنجيءَ جيون ڪٿا جو ورڻن ٿو ڪري، ساڀارٽ جي سنڌي ادب ۾ نه فقط لنبي ۾ لنبي آتم ڪٿا آهي، پر اُها سندس زندگيءَ ۽ اُن جي وڪاس ۽ ڪاريه جي اِظهار کان سواءِ پنجاه سالن کان به

ڪرڻ شي عادت ۾ پتو ٿو پوي.

تازو دهلي سنڌي اڪادميءَ طرفان مالحيءَ کي پنجاهه هزار رپين جو آوارڊ مليو، جنهن لاءِ هو دهليءَ ۾ آيل هو. ان بينڪ ۾ اچڻ لاءِ پهرين ڀر ڪان مون کي فون ڪرايائين ۽ پوءِ خود پاڻ ڪاٺين، چيائين، ”مون (مالحيءَ) ۾ ۽ تو (آئند) ۾ جڪ ٻالھ ڪامن آهي. توکي اهو ٻڌي عجب لڳو هوندو ته اسان پنهنجي ۾ ڪامن ڇا ٿو ٿي سگهي؟ ڪامن اهو آهي ته اسين ٻئي گنتا آهيون.“ ۽ هاڻي ته مونکي ان فنڪشن ۾ هر حالت ۾ وڃڻو هو. اُتي وڃي مون سندس دوستانه گرم جوشيءَ کي آخري ڀيرو ڀاتو. سنڌي اديب عجيب جانور آهي. پنهنجي ساٿي اديب جي سمن ۾ ٿيندڙ بينڪ ۾ اچڻ لاءِ به کيس استدعا ڪرڻي پوندي آهي.

سنڌي سماج ۽ سنڌي ادب ۾ مالحيءَ جو جيڪو رتبو آهي ان جي مد نظر مون هڪڙي لئو-پنجوءَ جي مالحيءَ بنسبت ڪا به سٺي/خراب راءِ اهميت نٿي رکي. ليڪن ته به مان مالحيءَ جي ڇاڻڻي بند اها انڌانجلي ڪونه ڏيندس ته مالحي سنڌي ادب جو محان ساحتڪار هو. اها منهنجي ذهني بي ايماني ٿيندي ته اهه اهم ديس ۾ مالحيءَ جو روح (جيڪڏهن ڪو اهم ديس آهي ۽ ڪي روح ٿيندا آهن ته) منهنجي پاڪنڊ تي ناراض ٿيندو. مالحيءَ جي موت ۾ مون جڪ درياهه-ڍل دوست ويڃايو آهي.

ٿيو، جنهن جي انتها 'جيرامداس-پوپتي ڪانڊ' ۾ ٿي. ڪانڊ جي دؤران، دهليءَ جي چند غير-سياسي سنڌي اديبن مان، پرم ابيچنداڻي ۽ ايشور گرھڪاڻي بمبئيءَ ويا هئا. اُنهن سوچيو هو ته ترقي-پسندن ۾ بهتر انسان مالحيءَ سان ملاقات ڪري ڏسجي ته هو ترقي-پسندن جي حمايت ۾ آهي يا ادب ۽ انسانيت جي حق ۾ آهي. لعل پشپ جي گهر هڪ بينڪ ٿي جتي هڪ ٿيب رڪارڊر لکائي رکيو ويو، جيئن ان ڳالهه کي يقيني ڪجي ته جيڪڏهن مالحي ڪجهه صاف صاف ڳالهائي ته پوءِ اڳتي هلي هو ترقي پسندن جي زور ٻار تي آلي نه وڃي. اتفاق سان رڪارڊنگ muffled رهي، جنهن ڪري پرم، ايشور وغيره اهو ثابت ڪري نه سگهيا ته مالحيءَ ان مسئلي تي ترقي پسندن جي خلاف ڪجهه ڳالهايو هو، ۽ مالحي پنهنجي گروپ ۾ پنهنجيءَ ساک کي بدستور قائم رکيو. ٿيب رڪارڊر لکائي رکڻ جي ڳالهه کي ادبي حلقن ۾ صحيح ٿي خراب مڃيو ويو ۽ مالحيءَ تي ڪاٺي آنڇ اچڻ جي بجاءِ، هن سان اڪثر اديبن - غير ترقي-پسندن جي به - همدردي رهي. ڪجهه وقت کان پوءِ مالحي دهليءَ آيو. اسان ٻنهي جي وچ ۾ چانهه جي هڪ پيالو ٿي، جڏهن ان وشيه تي ڳالهه ٻوله ٿي، ته مون مڃيو ۽ بنا جهجهڪ جي مڃيو، ته ادب ۾ ڪا به ڳالهه لڪ-لڪاو سان ڪرڻ سازش جي برابر آهي؛ ڀلي پوءِ اهڙيءَ ڪنهن ڳالهه سان منهنجا دوست ٿي چونه وابسته هجن. ليڪن.....

مالحيءَ اهو ڀانڀيندي ته مان ترقي پسندن مان به ان 'ليڪن' جي اوت ۾ ڪا مين-ميڪ ڪيڏڻ وارو هوس، مون کي ست پوري ڪرڻ ٿي نه ڏني ۽ چيائين: "مان خوش آهيان، جو گهٽ ۾ گهٽ تون ان بدعنوانيءَ کي approve نٿو ڪرين."

مالحي پرم وغيره سان خاصو ناراض رهندي به، آخر تاءِ اڳ جيئرو ٿي پرم جي ويجهو رهيو، جنهن مان هن جي درگذر

خوش مان عوس خو مالھي صاحب Forgive and Forget جو "پ مون
 کي ڏنو جو، جنھن کي مان زندگي ۽ چڄو اعليٰ سڏانت محسوسو آھان.
 بٺي ڏينھن نارايڻ 'شيام'، جنھن کي پيرم يا بٺي ڪنھن
 دوست مان خبر پيئي هئي، مون کان پنھنجي مخصوص
 مڪراحت ۾ توري طنز جي پخت ڏيئي، حڪائي شوشيءَ سان
 پڇيو، "سو تون چاھين ٿو ته ترقي-پسند پھنجيئون پڄون؟" هي
 چوڪرائڻ کي ڏيئي؟"

نارايڻ 'شيام' ۽ مان، پنج سال مرڪزي ساحت اڪادميءَ
 ۾ گڏ هئاسون ۽ ساڳيءَ ڪالونيءَ ۾ رهندا هئاسون. هر سال
 دھليءَ کان بمبئيءَ ۽ بمبئيءَ کان دھليءَ، سورھن ڪلاڪن جو
 سفر گڏ ڪندا هئاسون، اڪادميءَ جي ميلنگ ۾ شرڪت ڪرڻ
 ٿي. ان ڪري اسان پنھنجي وڃڻ بي-لاگ ڊائنگ جو هڪ رشتو
 قائم هو.

شيام جي مرڪ ۾ طنز جي چٽڪيءَ ڪري، سندس
 مڪراحت جي ذرا ٿيڙي ٿيڻ، سندس فطري هي ٿون ۽ ان جي
 آرٽ جي پڻ-پڻ ڏسائڻ ۾ پراسار ٿيڻ کي مان توت de-code
 ڪري نه سگهيس، ته هو مھنجي چسپائيءَ تي ڪلي رهيو هو
 يا ترقي-پسندن جي ڪرسيون نه ڇڏڻ جي ٻئرائيءَ تي، يا
 ماڻھين پوري استيتيءَ جي بي-سوڊپٽي ڏانھن اشارو ڪري
 رهيو هو! ان ڪري جواب ۾ مون کيس محض مڪراحت ڏني،
 ته ڀل هو! نه مون وانگر پيو پرولي يحيٰ!

ان ۾ هڪ ناھي ته ڀارت ۾ سنڌين کي لپيءَ جي سوال
 تي ورھائي، جبرامداس دولترام هڪ نه بخشڻ جھڙو ڪم ڪيو
 هو. ليڪن ترقي-پسندن جبرامداس کان به وڌيڪ شراب ڪم
 ڪيو، جو ھنن ان جو مقابلو ادب ۽ منطق جي سطح تي ڪرڻ
 جي بجاءِ ڊيس پر ۾ 'جبرامداس سان نفرت' جي هڪ طويل محم
 ڪيو. ۱. محم جو ٿيڻي ۾ ٿيڻو اثر، ڪيترن ڏين پوئتيءَ تي

جنهن جي انتها 'جيرامداس-پوپتي گانڊ' ۾ ٿي. ان
 فڊ جي دؤران، دهليءَ جي چند غير-سياسي سنڌي اديبن
 ۾ ابيچنداڻي ۽ ايشور گرڻڪاڻي بمبئيءَ ويا هئا. اُنهن
 چيو هو ته ترقي-پسندن ۾ بهتر انسان مالحيءَ سان ملاقات
 ڪري ڏسجي ته هو ترقي-پسندن جي حمايت ۾ آهي يا ادب
 انسانيت جي حق ۾ آهي. لعل پشپ جي غير هڪ بينگ ٿي
 هئي هڪ ٽيب رڪارڊر لڪائي رکيو ويو، جيئن ان ڳالهه کي
 يقيني ڪجي ته جيڪڏهن مالحي ڪجهه صاف صاف ڳالهائي ته
 پوءِ اڳتي هلي هو ترقي پسندن جي زور ٻار تي آلي نه وڃي.
 اتفاق سان رڪارڊنگ muffled رهي، جنهن ڪري پرم، ايشور
 وغيره اهو ثابت ڪري نه سگهيا ته مالحيءَ ان مسئلي تي ترقي
 پسندن جي خلاف ڪجهه ڳالهائيو هو، ۽ مالحي پنهنجي گروپ ۾
 پنهنجيءَ ساک کي بدستور قائم رکيو. ٽيب رڪارڊر لڪائي رکڻ
 جي ڳالهه کي ادبي حلقن ۾ صحيح ٿي خراب مڃيو ويو ۽
 مالحيءَ تي ڪاڻي آنچ اچڻ جي بجاءِ، هن سان اڪثر اديبن-
 غير ترقي-پسندن جي به - همدردي رهي. ڪجهه وقت کان پوءِ
 مالحي دهليءَ آيو. اسان ٻنهي جي وچ ۾ چانهه جي هڪ پيالي
 ٿي، جڏهن ان وشيه تي ڳالهه ٻوله ٿي، ته مون مڃيو ۽ بنا
 جهجهڪ جي مڃيو، ته ادب ۾ ڪا به ڳالهه لڪ-لڪاو سان ڪرڻ
 سازش جي برابر آهي؛ ڀلي پوءِ اهڙيءَ ڪنهن ڳالهه سان
 منهنجا دوست ٿي چونه وابسته هجن. ليڪن.....
 مالحيءَ اهو پانپيندي ته مان ترقي پسندن مان به ان
 'ليڪن' جي اوت ۾ ڪا مين-ميڪ ڪيڻ وارو هوس، مون کي
 ست پوري ڪرڻ ٿي نه ڏني ۽ چيائين: "مان خوش آهيان، ڇا
 گهٽ ۾ گهٽ تون ان بدعنوانيءَ کي approve نٿو ڪرين."
 مالحي پرم وغيره سان خاصو ناراض رهندي به، آخر
 اڳ جيٽرو ٿي پرم جي ويجهو رهيو، جنهن مان هن جي در

خوش مان هوس جو مالحي صاحب I forgive and Forget جو "اب مون
 کي ڏنو هو، جنهن کي مان زندگي ۽ چچو اعليٰ سڏانم محسوسو آهيان.
 هتي ڏينهن نارايڻ 'شام'، جنهن کي پريم يا سئي ڪنهن
 دوست مان خبر پيئي هئي، مون کان پڇڻي مخصوص
 مسڪراحت ۾ ٿوري طنز جي چٽ ڏيئي، حنائی شويءَ سان
 پڇيو، "سو تون چاهين ٿو ته ترمي-پسند پڇڻيون پڙهون؟" هتي
 شوڪرائي کي ڏيئي؟

نارايڻ 'شام' ۽ مان، پنج سال مرڪزي ساحت اڪادمي ۽
 ۾ گڏ هئاسون ۽ ساڳيءَ ڪالوني ۽ ۾ رهندا هئاسون. هر سال
 دهليءَ کان بمبئيءَ ۽ بمبئيءَ کان دهليءَ، سورجن ڪاڪن جو
 سفر گڏ ڪندا هئاسون، اڪادمي ۽ جي ميٽنگ ۾ شرڪت ڪرڻ
 ٿي. ان ڪري اسان پنهنجي وچ ۾ بي-لاگ ڊائلاگ جو هڪ رشتو
 قائم هو.

شام جي مرڪ ۾ طنز جي چٽڪيءَ ڪري، سندس
 مسڪراحت جي ذرا ٿيڙي ٿيڻ، سندس فطري جي ٿون ۽ ان جي
 آرٽ جي پڻ-پڻ ڏسائڻ ۾ پراسار ٿيڻ کي مان ٽرٽ de-code
 ڪري نه سگهيس، ته هو محنتي چسپائيءَ تي ڪلڀ رهيو هو
 يا ترمي-پسندن جي ڪرسيون نه ڇڏڻ جي ٺهراءُ تي، يا
 ماڻهين پوري اڳتيءَ جي سي-سوڊپي ڏانهن اشارو ڪري
 رهيو هو! ان ڪري جواب ۾ مون کيس محض مسڪراحت ڏني،
 ته ٻڌو ته مون وانگر ٻيو پرولي پڇي!

ان ۾ هڪ ناهي ته ڀارت ۾ سنڌين کي لپيءَ جي سوال
 تي پڙهائي، خيرامنداس دولترام هڪ نه بخشڻ جهڙو ڪم ڪيو
 هو. ليڪن ترمي-پسندن خيرامنداس کان نه وڌيڪ غراب ڪم
 ڪيو، جو هنن ان جو مقابلو ادب ۽ منطق جي سطح تي ڪرڻ
 جو رستو ڏسي پوءِ 'خيرامنداس سان نفرت' جي هڪ طويل محرم
 ٿيڻ ۾ ٿيڻو اثر، ڪيترن ڏهن پوئين تي

ڪوٺايل سيمينار ۾ مان به وڃي پختو ڪوس. هڪ بينڪ جي ختم
 فيلڊ کان پوءِ، ڪجهه دوستن جي وچ ۾ گهيريل مالهيءَ کي، الاڻجي
 چيو اچتو مون چيو: ”اوهين پنهنجيون پڳون لاهي ڦٽيون ڇو نه
 ٿا ڪريو.“

مالهي آواڪ رهجي ويو ته مون چيو ڇا ٿي! ان ڪري مون
 وضاحت ڪئي۔ ”نيتائن جون گديون ڇڏيو ۽ نون نوجوانن
 کي ڏيو ته اهي به پنهنجي سارڻڪتا سڌ ڪن.“

پاسي ۾ ئي هڪ چوڪرو بيٺو هو۔ سورهن سترهن سالن
 جو، پڇيومانس: ”ڇا ڪندو آهين؟“ چيائين: ”ٻارهن پڙهندو
 آهيان.“ مان مالهيءَ ڏانهن مخاطب ٿيس ۽ چيومانس: ”هڙن
 ڳيرن کي پنهنجي سڀا جا سيڪريٽري، صدر وغيره ڪيو.“
 مالهي صاحب ڪجهه سمجهي نه سگهيو ته ڪهڙيءَ ڳالهه مون
 کي اچتو کيس ’پڳون لاهي ڦٽيون ڪيو‘ چوڻ لاءِ آماده ڪيو هو.
 پر ڏٺم ته کيس ڪجهه بي-عزتيءَ جهڙو احساس ٿيو هو،
 حالانڪ ظاهراً حلڪي کل ڪري رهيو هو. ٿوري دير کان پوءِ
 مون کي اڪيلائيءَ ۾ پاسيرو وٺي چيائين: ”تون ايترو ڦاٽوڙو
 ڏهل ڇو آهين؟ ۽ بنا ڪنهن provocation جي؟“

مان ماضيءَ ۾ ڪوهجي ويٺس. ڪافي اڳ ۾، مان ڪجهه
 وقت لاءِ ڪنهن ڪاليج ۾ پڙهائيندو هوس. هڪ ڏينهن ڪلاس
 هلندي، ڪنهن شاگرد غلط سلط چيو ۽ مون پاڻ کي ايمانيت
 محسوس ڪيو. ڪلاس بعد مون کيس پاسيرو وٺي پڇيو هو: ”تون
 ايترو گستاخ ڇو آهين؟“ هن شريف زادي ترٽ ’sorry‘ چيو هو.
 هن وقت منهنجي من ۾ اهو گستاخ چورو منهنجو Role
 Model ٿي لٿو، ۽ مون هڪ دم ٻئي هٿ جوڙي مالهي صاحب
 کان معافي گيري. منهنجن ٻنهي هٿن کي پنهنجن هٿن ۾
 جيليندي چيائين، ”ڇريو نه ٿيءُ. ساڻين ۾ معافي ٿيندي آهي
 ڇا؟“ سندس چحري تي خوشي نمايان هئي. پر ڪانٽس وڌيڪ

نه لي شي آيو ۾ تصنيفون آڏ نه هون.

هڪ ڀيري مالمي پرم آئيچنڊائيءَ سان گڏ منهنجي آفيس ۾ آيو. پرم ٻڌايو ته سي. ايڇ. ڊيءَ (CHD) جي سنڌي مڻڪار منڊل هونئون وائيس چيئرمئن موتي هوتواڻيءَ کي ڪيو اٿن ۽ مالميءَ جيتري معياري لمڪ ان ۾ ميمبر ٿيڻ قبوليو آهي. مالميءَ ٻڌايو: 'اسان جي (يعني ترقي پسندن جي) اسٽرائيڊي! ها آهي ته موتيءَ کي چوٽ ڪونه ڇڏينداسين ته جيڪي وائيس سو ڪري. هن کي روڪڻ لاءِ ميمبر ٿي رهڻو ٿي پوندو.' مون صرف ايترو چيو جو ته مارڪواد پنهنجو پاڻ ۾ ايترو عزت ڪونه آهي جيترو ترقي پسندن ان کي اسٽرائيڊين جي گهيري ۾ آڻي سوار ڪيو آهي. ليڪن مالمي ان سوال تي پنهنجي ترقي پسند ڪڙم سان گڏ رهيو.

آڊي پور سيمينار ۾ هيري شيوڪاڻيءَ سان منهنجي ادبي جهڙپ ٿي. تن ڏينهن پرم ملير ۾ رهندو هو ۽ سنڌالاجي لاءِ سنڌي ادبين جو Who's Who تيار ڪري رهيو هو. سيمينار ختم ٿيڻ کان پوءِ مان پرم وٽ ملير ۾ ويس. سيمينار ۾ شرڪت ڪرڻ لاءِ آيل گنو ساماڻي ۽ مالمي وٽس لٽل هئا. سيمينار ۾ شيوڪاڻيءَ سان جهڙپ جي دؤران مون موجوده تنقيد جي عالم دبردا جي Deconstruction جو ذڪر پڻ ڪيو هو. مالميءَ پرم جي گهر ان باري ۾ ڪجهه ڄاڻڻ جي اڃا ڏيکاري. ٿورو ٿئي ٻڌايس ۽ ڪجهه وضاحت مون ڪئي. ليڪن اسان جي ٽن ڇڻين منهن جي وضاحت ۾ ئي لڳو ته مالمي صاحب جي چهرى تي ٽپنديءَ جون ويڪائون اُڀري آيون. ان ڪري ان وٽهه کي باقي هڪ اڌ منٽ ۾ ئي اُڪڻيو. دنيا جي ادب ۾ محاکثائون Grand Narratives پلي مري رهيون هجن، لمڪ سنڌي ترقي پسندن لاءِ مارڪس کان بابت ڪجهه نه ٿيڻ ڪم آهي.

، کان اڳ، آڊي پور ۾، صاحب اڪادميءَ طرفان سڃاڻي

گذاري ويو هو. شري جيرامداس ڪافي دير تائين اهو ٻڌائيندو رهيو ته هن صاحب پارليامينٽ ۾ نحرءَ بابت ڇا ڇا چيو هو. جڏهن باجر آياسين ته پڇيومانس - ”هوءَ ته اوهين شري جيرامداس تي ڏوڙيا وسائيندا رهندا آهيو ۽ وري هن سان ملڻ به وڃو ٿا! اهو بهروپ ڇو؟ چيائين: ”شري جيرامداس آخر سنڌي نينا آهي. عقيدا پنهنجي جڳهه تي آهن ۽ رشتا پنهنجي جڳهه تي.“

ماليءَ سان ڪڏهن ڪڏهن شخصي ملاقاتن کي ڇڏي اسان پنهنجي وچ ۾ خط-و-ڪتابت خير ڪا ٿيندي هئي. جڏهن مان سنڌيءَ جي تازه ادب تي وهنوار ڪ آلوچنا جو ڪتاب ”چيتنا“ ايڊٽ ڪري رهيو هوس، تڏهن مون سوچيو ته ترقي پسندن جي باري ۾ منهنجا شخصي رايو ڪهڙا به قلع حجن، چيتنا جهڙي گرنٽ ۾ انهن جو عيوضي پڻو هئڻ گهرجي. ان ڏس ۾ ترقي پسندن ۾ ’ليڪڪ‘ لفظ جي ويجهو وري به ڪو شخص نظر آيو ته اهو مالي هئو. ان ڪري مون کانئس ملڪاڻي صاحب جي ٺاڻڪن تي سندس ڪيل آلوچنا ”هڪ وار فنڪار هميشه فنڪار“ کي چيتنا ۾ ڇپڻ جي اجازت لاءِ خط لکيو. جواب ۾ اجازت سان گڏ اهو به لکيائين ته کيس خوشي ٿي هئي جو ڪنهن بهاني سان ٿي، مون کيس خط ته لکيو هو، اسان ٻنهي وچ ۾ اهو پهريون ۽ آخري خطو تعلق هو.

ادب ۽ مارڪسواد تي ماليءَ جا تبصرا شايد سڀني کان وڌيڪ آهن ۽ ڳپدار عبارت ۾ آهن. ان ڪري مان کيس ترقي پسند دور جو نظريو ساز (Ideologue) مڃيندو آهيان، حالانڪه شخصي سطح تي، هو سڀني ترقي پسندن جي مقابلي ۾ ٻي ترقي پسند نظرايندو هو. شايد اهو مالي ٿي آهي جنهن کي ”گڏيو قبوليو“ هو ته ترقي-پسندن پنهنجين تصنيفن ۾ هن کي قربان ڪيو آهي، پر ساڳئي وقت هو اهو به مڃڻ لاءِ تيار نه هو

اڪثر ٿيندو آهي ته پڙهڻيءَ جي سات، مالڪيءَ کي ڳڻيو نٿو
هو ۽ ترقي پسندن کان الڳ ڪري بيمار ٿيو هو.

جڪ روح رهاڻي مڙهات ۾ جڏهن گڏايائين ته سندس
ناناڻا جڏوڪن جي ڳوٺ ۾ جڙا ۽ سي نه اسان جاسوٽ، نه مون
کيس چيو ته ان صاف سان مان تهنجو نانو ڦيس، ڀلي توکان
پندرهن سترهن سال بعدو آهيان. نه هڪدم چيائين: ”پو
خرچي ڏي.“ مون نه کيسي مان پنج رپيا ڪڍي کيس خرچي
طور ڏنا، هي ڏٺي کيسي ۾ وڃي ڇڏيائين. گویا اهو رشتو پڪ
ڪري ڇڏيائين. پوءِ جڏهن به مڙهات ٿيندي هئي ته مار
پالهي کيس پنج رپيا ڏيندو هوس يا هو پاڻ ڳري وٺندو هو
آديپور سيمينار ۾ ڪينرن آدي دوستن جي سامهون جڏهن
خرچي گهريائين ۽ گڏو گڏ چيائين ته هاڻي محاساني وڌي
ويئي آهي ۽ مان ڏهر رپيا وٺندس، نه ايم. ڪمل هوڪ ڏا
Beggars cannot be choosers. ڪمل سڄو شاعر ڀلي هجي، پر اڻ
موقعي تي هو روشن هي خوبصورتيءَ کي محسوس نه سگهيو، اڻ
ڪري مونکي کيس بيهڪ ۽ خرچيءَ جي وچ ۾ فرق ياد ڏيارڻو پيو
ڪنهن وقت سنڌيءَ جي ڪمپوسٽ ليکڪن نڪروءَ کي
'ڇوٽو دماغ' ڪوٺيو هو. پر مالڪي پنهنجي جيوئي ”آدب ۽ آديبا“
جي چوڻين ۾ لکي ٿو: ”مونکي اهو مڃيندي فخر جو
اهاس ٿيندو آهي ته شاھ ۽ مارڪس کان پوءِ مون ئي نڪروءَ
جو ٺهڻي ۾ ٺهڻو اثر رهيو آهي.“ (ص. ۸۵) ان ڪري ئي مالڪي
مونکي سنڌي ڪمپوسٽ ليکڪن (پرهو ترقي-پسندن) ۾ شامل
ڏارو شخص سڏاه لکڪ لڳندو آهي.

جڪ دفعي مالڪي محنتي آفس ۾ آيو ۽ چيائين ته
بارليامينٽ جي سمٽول ٿال ۾ شري خبرام داس ڊائريٽرام سان
appointment آيم، مون مون سان گڏ ٿل. شري خبرامداس سان
ٺهڻي ٺالته بولڻ شروع ٿي، هڪو ويهڪو ۽

ون ۾ ڪو. هو جڏهن دھليءَ ۾ ايندو هو ته مون وقت گهر ۾
 ٻيٽ، پارليامينٽ ۾ وڌيڪ، جتي مان مٿي ڪوس، ٿوري وقت
 ۾ ايندو هو. ڇانڊ-ڪافيءَ جي هڪ پيالي تي، ڏهن پنڊهن
 نتن جي مختصر مڙڻات ۾ اسين ڇرڇا گهٽ ڪندا هئاسون ۽
 هڪ ٻئي جي صحت خواد خيريت وغيره تي نوٽس ايڪسچينج
 ڪندا هئاسون. کيس خبر هئي ته مان کيس هڪ سٺو سوشل ورڪر،
 ستر انسان، ۽ هڪ رواجي ليکڪ مڃيندو هوس ۽ هو مون کي
 راجي ليکڪ ته ڇا، ليکڪ ئي نه سمجهندو هو. ان ڪري اسين
 ٻنهي تي ڳالهائڻ کان پرهيز ڪندا هئاسون.

مون کي ياد آهي ته هڪ دفعي مالهي دھليءَ ۾ شام
 ٻيا جي گهر اچي لٿو هو. شام ٻاڳيا سروي جي گهر ۾ هڪ
 رڪاري ڪوارٽر جي آڻي ۽ وقت ڪرايي تي هڪ ڪمري ۾
 هئو هو. منجهند جي وقت مان مالهيءَ سان ملڻ ويس. ٻاڳيا
 سندس پٽي آفيس ويل هئا. مالهيءَ سان گڏ پڙهڻي ٺاڙهي
 هئي. مالهيءَ پڙهڻي ٺاڙهيءَ کي منهنجي واقفيت ڏني-
 ”هيءُ آهي آند ڪيماڻي.“ پڙهڻيءَ جي اکين ۾ سچ سوال
 هو: ”آند ڪيماڻي ڪير؟“ ان-پڇيل سوال جو جواب جڏهن
 پڙهڻيءَ کي نه مليو، ته هن اهو اندازو لڳائيندي ته مان به
 رقي پسندن جو ڪو خاصيتي هوس، جن جي فرڇ هنن
 منڊيت جي نالي ۾، هر شهر ۾ سنڌائون ٺهرائي، ڪن کي
 هندن تي ٿاڦرائي، ڪڙي ڪڙي هڻي، هنن مون ڏانهن هڪ
 نزيه مسڪراحت اچي. هنءُ ان وقت مون لکن جي شروعات
 ۾ هڪ ڪٿي هئي.

مالهيءَ پڇيو: ”ڇانڊ هندي؟“ جواب ۾ مون چيو هو:
 ”هننجا ميزبان ته آهن ڪون. هوڏل مان ٿا گهرايون.“ چيائين:
 ”نه، مان آهيان ته ترقي پسند، ليڪن ڇانڊ مون کي عزت جي
 ڏت جي ٺهيل هڻندي آهي.“ ۽ پڙهڻي ڇانڊ ٺاهي آئي. مون کي

مالحي - سنڌي ادب جو آجات شترو

- آندد ڪيماڻي

ٿوئد مالحي سنڌي ادب جو آجات-شترو هو، يعني هڪ
اڌرو شخص جنهن جو ڪوئي دشمن نه هو. ڪمپوسٽ وڇاڙڙا
جو اهو اڪيلو سنڌي ليکڪ آهي، جنهن ڪڏهن به ڪنهن سان
ڏاڍي دشمني نه رکي ۽ هر فرقي - درخي جي ليکڪ سان پيار-
دوستيءَ جو هاٿو رکيو.

مان پنهنجي ادبي زندگيءَ جي شروعات کان اڃا ناهن آڏو
۽ ڪمپوزيٽ، جنهن کي ترقي پسندگيءَ جو نالو ڏنو ويو آهي،
جي سڃاڻ ورتو ۽ رهيو آهيان، ۽ ان ڌارا جي ليکڪن کي ليکڪ
ٿي نه مڃيندو آهيان، سواءِ ترقي پسند ڀڳت کي سنڌي ادب جو
شوبيه ڪار محسوس ڪيان. اهڙي شخص سان مڏر دوستاڻا رشتا،
صرف مالحيءَ جيترو اڃا به اڏار شخص ٿي رکي سگهي ٿو.
مالحيءَ جي حوالي اها هئي ته هو پنهنجي راءِ تي قائم
هوندي نه پنهنجي ورتو ۽ ورتو، پنهنجي شوق احترام ڪندو هو،
مڃيندو ۽ پريم ۾ جڪ ڦير جو سمجهيو ٿو هوندو آهي ته
سڄي دنيا نه اهڙي گالهه نه آهي ته اهو شخص سان رشتي ۾
ڪونه ڪري ٿو. ان طرح جو ڪو به ڪو به ڪو به مالحيءَ ۽

سنڌين وٽ وڃي کين سنڌي سنگيت جا پروگرام ڏيندو هو. انهن پروگرامن ۾ سنڌي سنگيت سان گڏ پاڻ سان سنڌ کٽي ويندو هو. ساڳيو سنڌ وارو ماحول پيدا ٿي ويندو هو. پروگرام ڏسندي ٻڌندي، ماڻهو ٿڪجندا ئي نه هئا. سنگيت سان گڏ مالحي سنڌي ناٽڪ به ڏيندو هو، جن ۾ سنڌي جيون جي جهلڪ هوندي هئي. پروگرام ٻيا به ڏيندا هئا، پر اُهي شخص پنهنجو شخصي ڌاڪو ڄمائيندا هئا. مالحي جاتيءَ کي جاڳائي ايندو هو. پروگرام جي وچ وچ ۾ سنڌي ٻوليءَ کي بچائڻ جي اپيل به ڪندو هو، ۽ سنڌين ۾ پنهنجي ٻولي، ڪلا ۽ ڪلچر لاءِ پيار، انهن کي بچائڻ لاءِ آتم وشواس پيدا ڪندو هو. سنڌي ٻولي ۽ ساحت، سنگيت ۽ ناٽڪ، ڪلا ۽ سنسڪرتيءَ لاءِ مالحيءَ جھڙو ۽ جيترو يوگدان، مان نٿو سمجهيان ڪنهن ٻئي جو رهيو هوندو!

مالحي اڄ سرير ۾ حيات ڪونهي، پر اسانجي دلين ۾ هميشه حيات رهندو ۽ سندس ديحانت تي مون جيئن چيو هو، يا شايد مالحيءَ مونکان چوايو هو :

زندگيءَ تائين ته زندهه هوس ئي،
مان گهڻو جيئندس، مرڻ کان پوءِ پي.

منبرن ڪيو ويندو هو. اهو عرف مالحيءَ کي هو جنهن سنڌي نائڪ کي سنڌس پير تي بڻاريو. سالن جا سال هو I.P.T.A (انڊين پيپلس ليگيٽر) جو ميمبر ٿي رهيو. نائڪ ۽ رنگ منڇ جي اها سنڌا آزاديءَ کان اڳ جي ڀرپا نمل هئي، جنهن سان خواهه احمد عباس، پمل راءِ، باسو بڻاڇاڀر، بلراج ساحني ۽ سندس ڀاءُ پيشم ساحني، شاننا اعظمي ۽ سندس ماءُ شوڪت اعظمي جڙيل رهيا هئا ۽ فلمن ۾ وڃڻ کان پوءِ به وقت نه وقت ايندا رهندا هئا. جنهن وقت مالحي ميمبر هو، اُن وقت اي. ڪي هنگل، دينا پالڪ، ستين ڪپو ۽ سنجو ڪمار اڃا IPTA ۾ هئا ۽ پوءِ فلمن ۾ ويا. انهن اداڪارن ۽ هدايتڪارن جي صحبت ۾ مالحيءَ نائڪ ٿيندا ڏٺا ۽ نائڪ خواهه رنگ منڇ جي حرڪا ڄاڻ حاصل ڪئي. IPTA جي ۱۲ هين مئڪس گورڪيءَ جو نائڪ Lower Depths هنڌيءَ ۾ ”مسافرون کي ليئي“ نالي سان انواد ڪيو، جنهن جي هدايتڪاري بينگالي رنگ منڇ جي ماهر، رنڊوڪ گهٽڪ ڪئي. انهيءَ نائڪ ۾ مالحيءَ پاڻ به اداڪاري ڪئي. ’مسافرخانه‘ جي مئنيجر جي رول ۾ اچي رنگ جي ميري گهٽل ڪرتي ۽ ناسي رنگ تي پيلن پٺن واري گوڙ ۾ مالحي جيترو ڄاڻندو ڪردار لڳي رهيو هو. نائڪ ۽ رنگ منڇ جي ان ڄاڻ سان ئي مالحيءَ سنڌي نائڪ ۽ رنگ منڇ کي سواريو سڏاريو. اها ڄاڻ هن پاڻ ٽائين نه رکي، بلڪ هن سان به وڏي ورهائي. هن گهڻن کي اُتساحيو ۽ سنڌي رنگ منڇ کي نوان ڪٽڪار ڏنا. پٿريون سنڌو پير مالحيءَ جو هو، پوءِ نه گهڻي نائڪ مڊلنمون لڌون ۽ ڪيترا ئي نوان ڪٽڪار سنڌي رنگ منڇ تي ايندا ويا ۽ پمڇڻي جوهر سان پاڻ موڪيندا رهيا.

مالحيءَ جو ابوڪو يونڊان اهو نه هئو ته هن ٽريل-پڪريل ’سٽريٽ ويل سنڌس تي سٽري-سٽريٽ جي سٽي ۾ پروڙي ڪڪر ڪرڻو آيو‘ سٽا سٽا سٽون ۽ ڪالوسن ۾ ڏسڻ

نئون هنن ڪجهه لکيو ٿي. هڪ دفعي ”لچند امرڌني مل مالهيءَ
۽ مون کي چيو هو: لپيءَ جي معاملي ۾ مان توهان جو مٿ-وروڌي
آهيان، ۽ توهين جيڪو لکو ٿا، اُن جو آت-وروڌي آهيان. ٻئي
دفعي، ”ادو عبدالرحمان“ جي ليکڪ امرلعل ڄنگوراڻيءَ ادبي
ڪلاس ۾ بي ڪا ڪهاڻي پڙهي هئي، جنهن تي تنقيد ٿي ته
ان ڪهاڻيءَ ۾ ٻوليءَ جي چاشنيءَ کان سواءِ ٻيو ڪجهه ڪونه هو.
انهيءَ تي امرلعل بگڙجي چيو هو ته توهان کي ڪهڙي خبر ته
Art lies in concealment of art ۽ ٻاهر نڪري رمارڪ پاس ڪيو
هٿائين ته قلندر جي پٺيان ڪٿا پون ڪندا آهن. اجواڻيءَ آسانند
مامتورا ته نوجوان ليکڪن کي ’ليکڪ‘ ٿي نه ليکيندا هئا! ان
ڪري بزرگ ۽ نوجوان ليکڪن ۾ ساهتڪ سنڀت نه جهڙو هو. مگر
مالهي، ٻنهي پيڙهين جي ليکڪن وچ ۾ پڻ هو. اُن وقت سڀا
وجود ۾ نه هئي. ساليانا سميلن سنڌ ساهت منڊل سڏائيندو هو.
مالهي منڊل جو سيڪريٽري هئو. انهن سميلن جي صدارت
اهي ٿي بزرگ اديب ڪندا هئا. لپيءَ جو سوال ڄاڻي ٻڌجي نه
اُٿاريو ويندو هو، جيئن سميلن ۾ واد-وواد ۽ تُرشي نه ٿئي.
نوجوانن مان ڪي ان کي مالهيءَ جي ڪمزوري ته ڪي سمجهيوتئي-
بازي سمجهيندا هئا. ڪي ته کيس ”ناهگرو“ به ڪوٺيندا هئا.
حقيقت اها هئي ته مالهي ماڻيئي سڀا جو هو ۽ جهڳڙو نه
چاهيندو هو. نوجوان دوست ليکڪ سان به جي مت-پيد يا
واد-وواد ٿيندو هوس، ته ’Let us agree to disagree‘ چئي ٻالھه ختم
ڪندو هو.

ساحت کان پوءِ مالهيءَ جو يوڳدان سنڌي ناٽڪ ۽ رنگ منچ
۾ هو. ورهاڱي کان پوءِ ڪجهه سال سنڌي ناٽڪ چڻ هئو ٿي
ڪونه. هيڪڙ-ٻيڪڙ ڪو مذاقي چچتو (skit) ڪيو ويندو هو،
جنهن ۾ ناٽڪ جو رنگمنچي فن ۽ جوهر ته هوندو ئي نه هو، صرف

ترقي پسند ٿيمورتيءَ ۾ به مالحي بس ٻن لسڪن کان مختلف هو. مارڪسوادي به هو، پر ڳڻن ٻن خيالن مالحي اُن مقصوديت (motivation) سان نه پر پنهنجي ساحتڪ سؤچيتيءَ سان لکندو هو. سندس لکڻين ۾ زندگيءَ جي سپاويڪ تصوير هئي؛ سياسي انقلاب سان سماج بدلائڻ ۽ نئين صبح آڻڻ جا سرح سپا نه هئا. ٻولي چاهي ادب جي تحريڪ ۾ مالحي به اڳرو هو، پر اُن تحريڪ جي زور تي ادب ۾ نانءُ ڪمائڻ جي ڪوشش نه ڪئي. ساحت ۾ هُو پنهنجي ساحتڪ ليکڻيءَ جي بل تي ئي بيٺل هو. اهوئي سبب آهي جو مالحي اِن ٿيمورتيءَ ۾ ساحتڪ سطح تي ٻين ٻن کان وڌيڪ اڳريل هو.

موهن ڪلپنا، ناول کان وڌيڪ ڪهاڻيءَ ۾ ڪامياب هو. مالحي ڪهاڻيءَ کان وڌيڪ ناول ۾ ڪامياب هو. ناول لاءِ ڪشادو ڪئناواس ۽ زندگيءَ جو گهرو آئينو ڪپندو آهي، جيڪو مالحيءَ وٽ هو. سندس ناول ۾ وڻ، ڪٽاؤسٽو، ڪيردار ۽ زندگيءَ جي عڪاسيءَ جو هڪ مرڪب نمونو هو، جيڪو پڙهندڙ جي رڳي ۽ دلچسپي قائم رکي سگهندڙ آهي. ائين آهي ته ناول جو اهو ٽيڪنيڪ پراڻو آهي، پر ساحت مان اڃان ويو ناهي ۽ اڄ به مروج آهي.

مالحيءَ ناولن سان گڏ ڪي سٺيون ڪهاڻيون به لکيون آهن. سندس سٺين ڪهاڻين ۾ ”هيءَ نه ڪا آکاڻي آهي“ بهترين آهي، ۽ سندس سٺن ناولن ۾ ”پڪيٽڙا وڻ کان ويڙڙيا“ بهترين آهي.

مالحي نوجوانن ۾ بزرگ ۽ بزرگن ۾ نوجوان ليکڪ هو. ورهاڱي کان پوءِ سنڌي ادب ۾ زندگيءَ جون حالتون ساڳيون سنڌ وارن نه رهيون هيون، بلڪل بدلتجي ويون هيون. بزرگ ليکڪ لڳ ڀڳ سڀ ديوناگري لپيءَ جا حمايتي ٿي ويا هئا. ساحت بابت سندن غريو ساڳيو ئي پراڻو مڪتبي (academic) هو.

مالههِيءَ جو يگانو يو گدان

— ڪرشن راهي

گو بند مالهِيءَ سان سنڌ ۾ منهنجي واقفيت نئين دنيا ۾
ڇپيل سندس فوٽي معرفت ٿي. جناح ٽوپي ۽ شيرواڻي! مالهِي
ان لباس ۾ سنڌي هندن ته ڇا، پر مسلمانن ۾ به مختلف لڳندو
هوندو! پڙهيل-گڙهيل سنڌي مسلمان به ڊگهي خميس ۽ سلوار
پهريندا هئا ۽ ڪي ٿورا فيض ڪٽپ پائيندا هئا، جيڪا جناح
ڪٽپ کان علحدي هوندي هئي.

ورهاڱي کان پوءِ هندستان ۾ جڏهن مالهِيءَ سان منهنجي
شخصي واقفيت ٿي، تڏهن هن جناح ٽوپي لاهي ڇڏي هئي ۽
صرف شيرواڻي پائيندو هو. اها شيرواڻي هُو پڇاڙيءَ تائين
پائيندو رهيو ۽ ان لباس ۾ ئي سڃاتو ويندو هو.
مالهِيءَ جي ٽراٽڻپ سندس لباس تائين محدود نه هئي.
هُو ٻيءَ طرح به نرالو هو. سياسي طور هُو مارڪسواڊي هو، پر
زندگيءَ ۽ ساهت ۾ هُو صوفي هو. سنڌين جو اهو مذهبي
ايڪي ۽ رلي-ملي حلق وارو سڃاڻپ هُئا، نه صرف سندس
شخصي زندگيءَ بلڪ ساهت رچنا ۾ به جيڪڏهن نظر ايندو هو.

ٺي وشواس ۽ عزت کيس ڏيندو حوس. مان چوندو حوس. جيڪو
ليمنو مالعي ڪندو، اهو مون کي قبول آهي. اسان هي الڳ نه
ليندڙ خوري هئي.

مون کي فخر ۽ خوشيءَ سان قبول ڪرڻو ٿو ٻوي ته
مڙهين به سنڪٽ سمي سنڌي خاتيءَ جي رهبري ڪرڻ، عوام
ر اُتسار، جمعڻ، وشواس جي پاونا پيدا ڪرڻ، خاتيءَ مٿان آيل
ابڌائڻ جو مقابلو ڪرڻ جي تاريخ لکي ويندي، نڌهن احساس
مٿس اول نمبر جي محر لڳائيندو. گووند مالعيءَ جھڙا شخص
اهي، جيڪي تاريخ جي ريتيءَ تي پنهنجن پيرن جا نشان
پڌي ويندا، هن مان ايندڙ نسلن کي پرپرڻا ملندي، ته هو
خاتيءَ آڻي ساڻ مڌلي ڪن، جنن گووند مالعيءَ ڪڙو اعليٰ ۽
مندو مثال قائم ڪيو آهي.

ٻيا. شروعات ۾ ته مُربي ڌرمڊاس جي سڪارءَ ساٿ سان اُهي پروگرام سندس سنڌ ماڊل هاءِ اسڪول جي ميني هال ۾ ٿيندا هئا. رپوءِ قدم اڳتي وڌائي، ڪي.سي. ڪاليج جي هال ۾ معزز سنڌي مينرن ۽ ڀائرن اڳيان اُهي پروگرام پيش ٿيندا هئا ۽ درشڪن جي خوب پسند پوندا هئا. آخر مان چوان ته ساحت منڊل جا هي پروگرام ڀارت ۾ سنڌي سپينٽڪ سجاڳيءَ جا پيش-رو (precursor) هئا ته اِهو وڌاءُ ڪونه ٿيندو.

جي پڙر ڪونه ٿيندو. (precursor) ڄڻا ته اهو وڏاءُ ڪونه ٿيندو. مان پريڙڻا ملي ۽
 گوبند مالحيءَ کي پڻ انهن پروگرامن مان پريڙڻا ملي ۽
 هو به قدم اڳتي وڌي ويو. سڀيتڪ سرگرميءَ کي اڳتي وڌائڻ
 لاءِ سنڌي ڪلاڪار منڊل جو پايو وڌائين ۽ پوءِ 'ڪلاڪار منڊل'
 جي نالي سان سنڌي سنگيت کي اُها اوج ڏنائين، جو ڀارت ته
 ڇڏيو پر ولايت کي به سنڌي سنگيت سان واسي ورتائين. قيده
 سال پاڻ، ڀڳونتي ناواڻي ۽ ٻيا ڪلاڪار جوڳين وانگر رتن
 ڪندا، سنڌيت جي سٺن ڪنڊا، لکن کي سنڌي سنگيت جو رس
 وڌائيندا، ٻوليءَ لاءِ پيار پيدا ڪندا رهيا.

ٺاڻيندا، ٻوليءَ لاءِ پيار پيدا ڪندا رهيا. مالهيءَ سان جڻن ٿي مون سن سال اڳي آڻڻ مائٽي در ڪڏهين ڪين چوڙيو. جيتوڻيڪ ٻڌي ته اُن کي وري آسان ڪڏهين ڪير جي ڪيترن بدخواه ۽ حاسد شخصن اسان جي دوستيءَ جي پيالِيءَ ۾ موري وجهڻ جي ڪوشش ڪئي، پر سواءِ پشيمانيءَ جي ڪين ٻيو ڪجهه به حاصل نه ٿيو. ان جو مکيه ڪارڻ اهو ئي هئو جو آسان جو پاڻ ۾ پورن وشواس ڪندو هو ۽ هڪ ٻئي جي ايمانداريءَ ۾ هڪ ٻئي کي ڪڏهين به شڪ نه پيدا ٿيو. اسان جو پاڻ ۾ هڪ ٻئي کي ڪڏهين به ڪهڙي به ڪارڻ من ۾ شڪا پيدا ٿئي، ته حڪم ڪري ڇڏجي. ۽ پاڻ ۾ وشواس ايترو، جو مالهيءَ کي ڏيئي ڪارڻ ۽ پاڻ ۾ آڻيندو هئو: ڪيرت کان پوءِ به موت ۾

بلراج ساهنيء منجيس چئننگه ٻاري. کيس چيائين، ”مالحي صاحب، هندي منچ کي گهٽائي مالحيء جهڙا عاشق ملي ويندا، پر مون کي شڪ آهي ته تو جهڙو، سنڌي رنگ منچ کي ملندو يا نه!“ هن چئننگه مالحيء جي من ۾ ڀنڀت پيدا ڪيو. هن اچي ڪلاڪار منڊل جو ڀايو وڌو ۽ سنڌي ناٽڪ ۽ رنگمنچ کي ايترو ڪجهه ڏٺو، جو اتحاس ان جي شاعري ڀريندو.

مالحيء جي روزاني مشغولين جي ڳالهه پئي هلي. ۲۰۲ بجي تائين دوست دلدارن سان ڪچهريون ڪري، سنڌي ٻوليءَ ۽ جاتيءَ لاءِ سونهري سڀا اُڻندي، ڪنهن نه ڪنهن فلمي اسٽوڊيو ۾ هليو ويندو هئو. کيس پردي ڀنڀان ڊائلاگ لکڻ (ghost writing) جو ڪم ملڻ شروع ٿيو هئو. هنديءَ جي ڪيترين ناميارين فلمن جا ڊائلاگ مالحيءَ جي قلم جو ڪرشمو هئا پر سندس احو ڪرتب گمناميءَ جي پردي ۾ ڍڪيل رهيو. اسٽوڊيو مان نڪري هو اڀتا (IPTA) جي هلندڙ ناٽڪن جي ريجرسل تي اچي پهچندو هئو. رات جو گهڻي دير تائين ان مشغوليءَ ۾ ٻڌو پيو هوندو هئو. آڏي رات جو مس گير جي چائونگ اندر پير رکندو هئو، جتي سڄي ڏينهن جي ڏکونيندڙ انتظاريءَ کان پوءِ سندس ٻه ڪڪيون، سوڙ يا چادر مان چار اکيون ٻاهر ڪڍي، ڇوويهن ڪلاڪن بعد پهريون دفعو پيءُ جي شڪل ڏسي گد گد ٿي، وري چادر ٽاڻي سمهي پونديون هيون يا ڪڏهن اُٿي اچي پيءُ جي پاڪڙ ۾ وڃنديون هيون. پر ڪهڙو اهڙو به انسان هئو، جيڪو بنا اکيون چنڀڻ جي، بنا جيوڻو کائڻ جي، اکين ۾ گهرِي انتظاريءَ جا پاڻ ڀريندي، ڪٿ تي ويهي اکيون دروازي ۾ وجهي ويٺو هوندو هئو — اُها هئي پيڻ ديوي، گوڀند مالحيءَ جي آڌ شير، جيڪا سڄ پيچ ديوي هئي، جنهن ڏينهن جا ڏينهن، مڃن جا مڃا ۽ سالن جا سال — اهڙي ”جواب قربانيءَ ۽ تپسيا ڪئي هئي ۽ زبان تي اُف به نه آندي هئي! هن مٿان پيڻ جي اڳيان آسان

پنھنجا مسئلہ ۽ پنھنجا مونجبارا ۽ پنھنجا ڏکرا اچي مالحیءَ سان اوريندا هئا. هو کين هر قسم جي مدد، سونھپ ۽ صڄ ڏيندو هئو. هُو نوحوان لھيءَ جي اديبن ۽ مسيحا هئو. گُرو، دوست ۽ لڌاھر هئو. درد تي مرحم لڳائڻ وارو هئو. گُويا پتنگ حمردد شمع مان روشني جي ٿڌ مائيندا هجن.

سڀ ڪنھن کي پٺاھ شو ڪوڀ ٿيبل ٿي وھڻ سان ئي ملي ويندو هئو. اُچاريت هئي. مالحیءَ جي ٿيبل تي اگر ڪو اچي وڃي ته ويتر خود نه خود پٺاھ جي ڪوڀ جي نوازش ڪندو هئو. اُهو مالحیءَ جو حڪم هئو. اُٿڻ وقت ٿيبل ٿي ڪنھن دوست چاٺھ شي ڪوڀ جي عموھر آنڪ (ھڪ آنو) رکي ته واھ، نه ته مالحی اُٿڻ وقت سمورو دل ڇڪائي ٻاھر نڪرندو هئو. ايراني سيٺ جو پڻ پنھنجي مالحی کي فرمان هئو ته ماسٽر جي ٿيبل تي پئي ڪنھن گُراھڪ کي وھڻ نه ڏنو وڃي، جيستين هُو ٿيبل ڇڏي نه وڃي.

گوبند مالحیءَ کي گھڻو ڪجهه حاصل ڪرڻ جو وڏو موھو، زبردست خواهش ۽ تمنا هئي. سندس اندر شي اُجا ڀُڪار هئي ته ساجت-ڪا-سيٽا جي ڪيتر ۾ هُو آرنيڪ (Pioneer) رول ادا ڪري. ناول جي ميدان ۾ ورهاڱي کان پوءِ مالحیءَ ٿي سنڌي ساجت کي پھريون ناول ”آسون“ ڏنو ۽ آخر ۾ ٻن درجن کان نه وڌيڪ ناول لکي سنڌيءَ ۾ ناول سموات جو خطاب حاصل ڪيو. پوءِ ٽائڪ جي ڪيترو ٿيو ڏٺائين. انڊين پيپلس ٿئسٽر ائسوسيئيشن (IPTA) شھري ڀارت سطح جي نالياري اداري سان وڃي شامل ٿيو. ڀارت جي چوڻيءَ جي ٽائڪ هسٽين سان ڪلھو گابائين-رٽوڪ گيٽڪ، مراح ساهني، آر. ايم. سنگھ، اي. ڪي. ھمل، سٺيل چوڌري، سنجيو ڪمار ۽ ٻيا به ڪيترا رنگ منھن شا ڪا ڪار مالحیءَ جي صحت ۾ آيا ۽ انھن مان پوري ٿي هئي. مالحی سڌي ٽائڪ ۽ رٽوڪ ڏانھن نڙي آيو. خاص طور

ریزیدنٽ، شیخ ایاز ۽ بحاري ڇاپريا جائنٽ-سیکریٽري مقرر ٿيا:

ملڪ جي بدبخت ورهاڱي ڪارڻ، جماعتبنديءَ جون ڪوششون اڌوريون رهجي ويئون. مالهي اچي ڀارت ۾ پهتو. هت بهچڻ سان، هن وري گڙي ٽپائي. بحاري ڇاپريا، گل آسائي ۽ ٻيا دوست گڏجي ادبي محفلن جي گميري ۾ آيا ۽ باقاعدي ڀياسي ڪلاس جي شروعات ٿي، جنهن اڳتي هلي نئين ساهت منڊل ۽ پوءِ سنڌي ساهت منڊل جي صورت ورتي. سیکریٽريءَ جون جوابداريون گوپند مالهيءَ مٿان هموار ڪيون ويون. منڊل کي بزرگ ۽ نامياري ناٽڪ نويس، پروفيسر ايم. يو ملڪاڻيءَ جو ساٿ، سهڪار ۽ سرپرستي ملي. مالهيءَ جي اڳواڻيءَ هيٺ سالن جا سال ساهتڪ ڪاريه ٿيندو رهيو، جنهن کان متاثر ٿي، ٻين ڪيترن شهرن ۾ سياڻون ۽ سنسٽائون برپا ٿيون ۽ سنڌيت جو ڪاروان اڳتي وڌيو....

گوپند مالهي هڪ بيقرار دل جو مالڪ هئو. ۽ ٻيو به هڪ اعليٰ گڻ هوس، جن ٻنهي لياقتن گڏجي سندس شخصيت کي اُڀار ڏنو، جئن هو زندگيءَ جي اعليٰ مقصد جي ڏاکڻ تي ويو ٿيا ڏيندو. بيقرار دل کيس سانت سان وهڻ ڪانه ڏيندي هئي ۽ ٻئي طرف پنهنجن اُديشن سان ايڏو وڃڻ-ٻڌڻ هئو، گویا جنون جي حد تائين! دراصل اسان کي هن تي رشڪ ٿيندو هئو. سندس هڪ-ڏينهن جي مشغولين کي ڏسجي ته خیرت وٺي وڃي! شروعاتي دور ۾ آجيو ڪا لاءِ ماستري ڪيائين. ڪانڊيوليءَ مان ڌوڀي تلاو تي (اٽڪل سٺ-ستر ڪلوميٽر پري) هر روز گاڏيءَ ۾ سفر ڪري، صبح جو سويل پهچندو هئو. منجهند جي ماني آسپاس جي ڪنهن ايراني ريسٽارنٽ ۾ گهڻو ڪري قيمو-ڊبل روٽي کائي، ڪنڊ واريءَ ڪنهن ٽيبل تي پنهنجي بئنگ لڳائي وهندو هئو. نوجوان اديب سندس اُردگرد اچي وهندا هئا. پنهنجا سوال،

مارڪسوادي تي پهاون. مٿان سنڌي انٽلجني شخصيت سويي
 سانچندائيءَ جو اهو پرتاپ هئو. سويي اسانجي ويچارڌارا جو
 وحڪرو فرائي ڇڏيو هئو. اسين سماجواڊي-انٽلجني فلسفي
 ڏانهن وڃن ٿا جيڪا هٿائون. اسان جي اڳيان، هڪ طرف
 هئو سماج مان نابرابري، آنياءَ ۽ لوٽ-ڪوٽ واري بظام کي
 ختم ڪرڻ ۽ ٻئي طرف هئو نئين ويچارڌارا جو عام خلق ۽ خاص
 ورگن ۾ ڦهلاءَ. ساحت، ڪا ۽ پرچار جي ساڌن معرفت، ماڻهن
 کي انساني تاريخي سلسلي بابت ڄاڻ ڏيڻ ۽ صحيح راه ڏسڻ.
 پھريون ميز، خنڊن ۾ اسين ٿيئي پنهنجو اوج مقصد حاصل
 ڪرڻ ۽ ملياڻ (بمباري کي شجاڳ ۽ سرگرم ساڻي موجود هئا) ته
 پنهنجن خاص ورگن جي حساب سان ڪم ڪرڻ. ڪم ڪرڻ ورتائي
 ڪنڀارن، سويي جو سياست طرف ٽڙو هئو. هو ڪراچيءَ جي مزدور
 تحريڪ ۾ وڃي شامل ٿيو. مالحيءَ جو رجحان ساحت ۽ ڪا طرف
 هئو. مٿس 'نئين دنيا' سرڪل جي ذميواري ڏني ويئي، خنڊن ۾
 ليڪڪن جي شمعيت-بندی ۽ تخليقي ادب جي اشاعت جون
 ذميواريون شامل ڪيون ويئون. مان اُن وقت ڊي-سي. سنڌ ڪاليج
 جو شاگرد هوس، ته منهنجي مٿان وديارقي هلچل کي سنگيت
 ڪرڻ ۽ سماجواڊي ويچارن جي ڦهلاءَ جون حوائديون رکيون
 ويون....

اهو ئي سمو هئو جو گوبند مالحيءَ جي شمعيتبندی ۽
 تخليقي فائن جو نڪار ٿيو. ڪراچيءَ ۾ سنڌي ساحت سنگت تي
 امثالنا جو سوال اٿيو ته سڀني جون اکيون وڃي گوبند مالحيءَ
 تي ٽٽيون اڏين جو ميز آگسٽ ۱۹۴۶ ۾ 'بايس-شيپرس
 ٿيٽر' ۾ ٿيڻ لڳو. محض ۾ ڪراچيءَ جي بزرگ توڙي
 سٺن سياستڪارن شرڪت ڪئي. مٿس شمعيت کي وڌو مليو.
 سڄي رات جون حوائديون گوبند مالحيءَ مٿان رکيون ويون.
 انهيءَ رات ۾، رومس مڱجارجام ملڪاڻي نائب.

گوبند مالهيءَ جي سُڃاڻپ ڪرائي ويئي؛ ائين، گويا اسين هڪ
 ٻئي کي ڀڳن کان ڄاڻندا هئاسون ۽ ايندڙ ڪيترن ڀڳن تائين
 اها سُڃاڻپ قائم رهندي! مڃيان ٿو ته اهو مبالغو آهي، پر
 اهڙو مبالغو، جيڪو ساه ۾ سُرهاڻ ڀري ڇڏي، سو اکين تي!
 اسان پهرين ملاقات ۾ خوش خیر عافت ڪئي، اکين اکين
 ۾ ڪي نياپا ڏنا، مُرڪ مُرڪ ۾ ڪي راز سلياسون ۽ آتمڪ
 سنڀل جا پيچ پائي ورتاسون. ڪراچيءَ ۾ وري ملڻ جو واعدو
 ڪري الوداع ڪيسين.

مان سوچيندو ئي رهجي ويس، مالهيءَ جي پتڪڙي قد-
 بٽ بابت! مون کي جيڪا سندس بابت ڄاڻ ڏني ويئي هئي، سو
 ته ڏيو-قد شخص معلوم ٿي ٿيو. مون کي ڀرم جو احساس ٿيو.
 ضرور ڪا خطا ٿي ويئي ٿي ڏسجي. مون کي لڳو، منهنجي
 اکين جي بلورن (شيشن) مون کي ضرور ٺڳيو آهي. مون اکيون
 بند ڪري گوبند جي ڪاڙي کي پنهنجي تصور جي پردي تي
 چڪي بيهاريو. واقعي، مان ڪنهن ڌنڌلائيءَ سبب، ڀڙ ڪري
 رهيو هوس. جئن ئي من جي سڃاڻپ استٽيءَ سان گوبند جي
 ڪاڙي کي چٽائي ڏسڻ، ته سندس آڪار منهنجي ذهن جي
 پردي تي ويو وڌندو.... ويو وڌندو.... جيئن ڏند ڪٽائڻ ۾
 ديون جو آڪار پڪڙجندو ۽ ڦهلجندو ويندو آهي! ۽ ڪڏهين ته
 وڃي آسمان سان لڳندو آهي.... مون اکيون کولي ڇڏيون....
 اڄ مان ڏسان وينو ته منهنجي تصور ڪيترو نه سچو
 درشن، مون کي مالهيءَ جي ذهني ۽ تخليقي قدبت جو ڪرايو
 هئو. سنڌي ساهت جي اندر هو واقعي هڪ پرڀت جيڏو ٻڌيمان
 شخص هئو.

پوءِ جڏهن ۱۹۴۳ ۾ اسين ڪراچيءَ ۾ ملياسين، ته اسان جو
 گرم-ڪيتر بدلجي چڪو هئو. جيل کان اڳ اسين پڪا گانڌيوادي/
 قومي-واڌي هئاسين. جيل کان نڪتاسين ته اسين پڪا سماجواڌي/

ڊيو - قد مفكر : گوبند مالهي

- ڪيرت ٻاٻاڻي

هيءَ سن سال اڳ جي ڳالهه آهي. مان ۱۹۴۲ واري ”ڀارت جوڙو“ ڇاپل ۾ سرگرم ڀاڱ وٺڻ ڪري ’ڊفينس آف انڊيا اڪٽ‘ هيٺ خيل موڪليو ويو هوس. ٻارهن محنن جي نظربنديءَ بعد آزاد ٿي، جڏهن مان پياري شهر نواب شاه پهتس، ته مون کي مکاني ڪانگريسي اڳواڻن وٽان معلوم ٿيو ته گوبند مالهي اسان جي شهر ۾ اچڻو آهي. ان ڳالهه چوڻ ۾ مون کي ڪابه ڇٽڪ يا لڄ محسوس ڪانه ٿي ٿئي ته ان زماني ۾ پوري نوابشاه ضلعي جي ڪانگريسي نيتائين جو مان ڏاڏو هوس. مون کي پتو پيو ته ضلعي ۾ ٻيو به هڪ ڏاڏو هئو، جنهن سان منهنجي گڏجاڻي رٿي ويئي هئي.

شهر جي وچ تي، موني بازار ۾، هڪڙي ننڍڙي پبلڪ لائبريري هئي، جتي روزانو صبح جو استعارون پڙهڻ ويندو هوس. هڪڙي ڏينهن اوچتو هڪڙي جوان کي منهنجي سامهون آئي، هڪڙي ننڍڙي ڪانگريسي نمٽا چيو: ”ڪيرت! جن کي ستاڻو آهي؟“ مون اکيون مٿي کڻي گوبند کي ڏٺو. پھريون ڀيرو ٿي هئي. سندس پڇڻائيءَ واري مُرڪ مون کي

فرض نٻاهيو آهي.

زندگيءَ جي تلخ ۽ بيرحمر حقيقتن جي آڌار تي،
هن ملاقات جو آخري سوال به پڇي وٺان
ساهت جي باغ ۾ رنگت رچائڻ يا راڳ ۽ سرور جي
محفل سڃاڻڻ پٺيان اوهان پنهنجي سموري زندگي
آرپت ڪئي آهي. سنڌي ادب، سنڌي ٻولي ۽ سنڌي
جانيءَ جي موجوده مزاج جي مدنظر اوهان کي ائين
نٿو لڳي ته اوهان ريگستان ۾ باغ-و-بهار آڻڻ جي
غلط سڀني عيوض سڀ ڪجهه آري ڇڏيو آهي؟
ائين نٿو مڃين ته ريگستان کي ئي بوستان جي
ضرورت رهي آهي - ۽ ائين به ته نه آهي ته
منهنجين ڪوششن کان سواءِ ريگستان ۾ ڦول ٿي پيدا
نه ٿين ها. مون پنهنجي شروعاتي ڪهاڻي مجموعي
'ريگستاني ڦول' ۾ ظاهر ڪيو هو ته سنڌ جي ريگستان
۾ به ڦول پيدا ٿيندا آهن. مون ريگستاني ڦولن کي
چونڊيو، انهن کي ماڻهن اڳيان آندو ۽ اڄ ڏينهن
تائين ريگستاني ڦولن کي هڪ مالهيءَ طور اڳتي
وڌائڻ، ويجهائڻ جي ڪوشش ڪندو ٿو رهان ۽
اهڙي ڪوشش ڪندي پنهنجي جيون ۽ ڪاريه سان
نپائي رهيو آهيان.

سڪياري ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جڳ بي به ٻالھ آهي، مون 'جماعت ۾ ڪرامت' جي سڌانت کي مڃيو آهي ۽ جبلمل پرسرام جي مفش قدم تي هلندي، سنڌي ٻولي ۽ ساحتيه جي بچاءَ ۽ واڌاري جي تحريڪ کي سنڌائي روپ ڏيڻ جي ڪوشش آهي. ورهاڱي کان گهڻو اڳ مارڪسوادي حجتن جي ڪري جماعتي طرح سوچڻ ۽ عمل ڪرڻ ۾ وشواس رکيو اٿم يعني 'جماعت جي ڪرامت' کي گهڻي ۾ گهڻي اهميت ڏني اٿم.

شيام ۱

لڳ ڀڳ 1940 کان پوءِ ترقي پسند ڌارا سان سنڌيءَ اصلوڪي ادب زور پائڻ جي ڏس ۾ وڌيڪ ڪنڀور، اوهان ۽ اوهان جي ساٿين - سڀي گيانچنداڻيءَ، ڪيرت ٻاٻاڻيءَ، ڪرشن ڪٺواڻي وغيره ۽ ٻين دور ۾ سرگرم بحرو ورتو. ان بعد ساجت ۾ لڳ ڀڳ ٽي ٻيون ڀيڙهيون اچي چڪيون آهن. ساجت جي نون رخن، تبديلين ۽ ڌارائن جي، باوجود اختلافن جي، اوهان مرحبا ڪئي آهي! 'لجرجرمان لھي ڪوساگر'... اهڙو صادق جذبو رکڻ وارا اوهان جي ڀيڙهيءَ ۾ ٻيا نهايت ئي ٿورا آهن.

مالحي ۱

ڏس، شيام! زندگيءَ ۾ هڪ ئي ٿر ڇيڙ آهي تبديل. تبديل زندگيءَ جو چنڊ آهي (چينج اڙ د لا آف ٿيف). جيئن ته ته ته ترقي نه رهي. خود پراڻي ۽ بچائڻ ٿيڻ ڇيڙ کي نئين جي سحاري وٺڻ جي ضرورت آهي، جيڪڏهن ان کي بچائي رکڻو آهي ته مارڪسوادي ۽ صوفيزم جي مرڪب حجتن ڪري مڪڻ مراد آهي مون ۽. هر شئيءَ ۽ ٻيو ڪير کي مون جوڳو ڏاڍو آهي ۽ ان طرح پنهنجو

جي ڪُنڊ-ڪُڙڇ ۾ قحليل دور-دور سنڌي ڪالونيئن ۽
 بستين ۾ رهندڙ سنڌي لوڪن تائين سنڌي سنگيت
 جي الڳ - الڳ روپن جي ڦهلاو کي اوهان مقصد-
 زندگي بڻايو آهي. پڳونتي ناواڻي ۽ ٻين سُريلن
 ساڻين سان گڏ اوهين جوڳين جيان رتن ڪندا رهو
 ٿا. ان مان اوهان کي ڪهڙو سُڪون مليو آهي؟

مالهي :

گهڻوئي سُڪون مليو آهي، جسماني سُڪون کان
 آتمڪ سُڪون کي وڌيڪ اهميت آهي. حالتن جي
 مد نظر سنڌيت بچائڻ لاءِ اسان کي پنهنجو 'وڪل
 ڪلچر' بچائڻ جو يتن ڇڏڻ نه ڪپي. مون به اهو
 يتن ڪيو آهي. خانابدوشي ته منهنجي رڳ رڳ ۾
 سميل آهي ئي، سنڌي سنگيت جي بچاؤ، واڌاري ۽
 ان کي گوناگونيت ڏيڻ ۾ اگر منهنجي ان
 خانابدوشيءَ ڪا اهميت پاتي آهي ته ان تي فخر
 اٿم ۽ ان فخر ۾ پڳونتي ناواڻي ۽ ڪلاڪار منڊل جا
 اڳيان ۽ هاڻوڪا ڪلاڪار ساڻي به ڀاڱي ڀائيوار آهن.

شيام :

ورهين کان ائين مڃيو ويو آهي ته 'مالهي صاحب
 سنڌي تحريڪ سان مڪمل ريت جڙيل آهي'، سنڌي
 ٻوليءَ جي تسليميءَ کان اڳ ۽ پوءِ اوهانجي لڳاتار
 اڏا ڪيل رول بابت به اسين ڄاڻڻ چاهينداسين....

مالهي :

مارڪسواڊي هوندي به ڌرم کان بلڪل منڪر نه رهيو
 آهيان. مارڪسواڊ مونکي ناستڪ بڻائي نه سگهيو
 آهي، اها ڳالهه مون اڳ ۾ به قبول ڪئي آهي.

ساڳيءَ طرح 'زندگي سڃاڻي ڪرڻ جي پاونا'، ڌرم،
 صوفيزم ۽ مارڪسواڊ ۾ به هڪ جهڙي اهميت رکي
 ٿي. ان ڪري مون پنهنجي ڄاڻ ۽ صلاحيت انوسار
 سنڌي ساهتيه ۽ سنسڪرتيءَ جي ڏس ۾ جيون

ڪي، آهي ۽ اها رورو بيٺڪ سنڌي سڀا طرفان نڪرندڙ
سالياني رسالي 'الڪا' ۾ ڇپي هئي.

اوڻان بدليل نالن ۾ فلمن ۽ نه لکيو آهي يعني
'ٽيوسٽ رائٽنگ' نه ڪئي آهي. هڪ فلم ميڪر طور
اوڻان کي 'سنڌوءَ جي ڪناري' فلم ٺاهڻ ۽ پاڻ کي مالي
طور پٽ ڪرڻ جو شرف آهي. زندگيءَ جي ان ڪساري
اُٺيو مان اوهين ڄاڻي وائي ڇو لنگهيا؟

اهي ٿيڻا دفعا لکيت ۾ دهرائي چڪو آهيان ته منهنجي
زندگي اتفاقن جي ڪاڻي رهي آهي، گڏوگڏ سنڌيت
بچائڻ جو حنون به سِر تي سڌائين سوار رهيو آهي. اها
ڇاهتا حردم پربل رهي آهي ته جي منهنجي ڄاڻ ۽
وقت ڏيڻ سان سنڌي ٻولي، ساحت ۽ سنسڪرتيءَ جو
پلو ٿيڻو آهي. ته مون کي راه ۾ ايندڙ تڪليفون
برسر آهن. فلمن ۽ نالڪن سان پالو مشهور بينگالي
فلم ميڪر رتيوڪ گهٽڪ سان اتفاقي ملاقات ۽ اُن بعد
سائس مسلسل صحبت ڪري پيو. سنڌي فلم 'سنڌوءَ'
جي ڪماريءَ جي شروعات هڪ سنڌي سنسڪرتيءَ جي
گهڻڻڙي جي شروعاتي مالي مدد ۽ زوربار حيث ڪيم.
هڻ سڄڻ ته حلد ئي ڪنارو ڪري ويو، ۽ ڪنهن به پيڙ
کي اڌ ۾ ڇڏڻ، منهنجي للڪار قبوليندڙ سڀاؤ سان
لڪندڙ نه آهي. فلم پوري ڪيم، نقصان ته سُر
ٿي. مگر مونکي آڄ به آرمان ڪونهي. سنڌي ساحت
۽ سنسڪرتيءَ جي ڏس ۾ ڪجهه ته سڏ ٿيو! منهنجي
تڙ! اهو ئي ڪافي آهي.

هن ۽ زندگيءَ جا ڪيئي پتراءِ ان لڪ لنگهي ڪرستاني
بانڊش خان زندگيءَ جا سڪ-سجڻج تماڻي، اڄ
اوڻن وري شاهه مندوش زندگي ڀنڀائي آهي. هندستان

ڪردارن کي ناولن ۾ وڌيڪ آندو آهي ڇاڪاڻ ته سنڌ جي ذري ذري کي مون نزديڪي سان ڏٺو آهي، زمين ۽ ماڻهن سان محبت ڪئي آهي، ان ڪري ئي انهن کي ڇٽڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري سگهيو آهيان.

شيام : اوهان جو ڪهاڻي سنسار به اهم آهي، ليڪن منهنجي راءِ موجب ان طرف اوهين گهڻو ڇڪجي نه ويا آهيو. شايد اوهان وڏن دائرن، قحليل ڪئنواس، گهٽنائن جي وسار ۽ ڪردارن جي ميڙاڪي کي پسند ڪري، چونڊي، وڌيڪ تقاضائن جو ڇٽلڻ قبول ڪرڻ ئي وڌيڪ بهتر سمجهيو آهي؟

ماليه : منهنجي پنهنجي جيوت، گهر، ڪٽنبين، سنڀڙين ۽ مٿن تائين محدود نه رهي آهي. ساڳيءَ ريت منهنجو ساهت سنسار يا رچنا سنسار به ڪهاڻيءَ تائين محدود نه رهيو آهي. زندگيءَ ۾ مون للڪارون قبول ڪيون آهن. ڪهاڻيءَ کان ناول طرف متوج به ٿي رهيو آهيان جو منهنجي پنهنجي زندگيءَ جو ڪئنواس به ڪافي وڏو رهيو آهي. انجي ڊيگهه، ويڪر ۽ ڪنهن حد تائين گهراڻي نهايت وسيع رهي آهي. ان هوندي به ڪهاڻيءَ کان مان بلڪل دور نه ٿي ويو آهيان. ويجهڙائيءَ ۾ ان صنف طرف به وري ڌيان ڏيڻ شروع ڪيو اٿس.

شيام : منهنجي ذهن ۾ هڪدم اوهان جي اها ڪهاڻي ٿي ٿري اچي جنهن ۾ رات جي وقت اُلهاست نگر اسٽيشن جو بيان آهي. ڪهاڻيءَ جو عنوان وسري ويو اٿس. اثر باقي آهي.

ماليه : هي ان ڪهاڻيءَ جو عنوان 'دل ڏجي دل وارن'

مون جمعن تي داد ڏنو آهي ۽ ٽنهن مٿي عرت ڏني آهي. اها اوت-موت اڄ به جاري آهي، جيتوڻيڪ نالڪي جيئن ۾ منجھتو جي وقت ٻيشت پوئڙان به رهيو آهي.

شمار ۱

نالڪ ڪيتر ۾ آڻ-ويڙندڙ رول بعد، ناول-بويي ۾ اوهانجو عوت نالو آهي. اوهان جا لکيل ڪيترائي ناول لوڪ پرڻه ثابت ٿيا آجن جيئن 'ڏيبي پرڏيبي'، 'ديسي سيل ڪٽڻ'، 'شرم بوني'، 'پڪيٽڙا وٺڻ کان ويڙيا'، 'پيار جي پياس' وغيره. 'پيار جي پياس' تي اوهان کي ساهتيه اڪادمي اوارڊ به ملي چڪو آهي. ماضي صاحب، سنڌي ۽ جي اڪثر ليکڪن خُدا ناول بويي کان پاڻ کي دور رکيو آهي. اتي اوهين ڪيئن درنن جي حساب سان ناول لکي سگهيا آهيو؟

ماضي ۱

شمار توکي ته ڄاڻ آهي ته مون اصلوڪا ناول ٽنهن لکڻ شروع ڪيا خُدا سنڌي ۾ اصلوڪا ناول آئرين تي لکڻ جيترا مس ٿيا. مون پيڙهه جو پٿر بڻجي ان جي اوج ۽ لوڪ پرڻه ۾ اضافو آڻڻ چاهيو. مون 'آسون' جي مشاڳ ۾ صاف لکيو هو ته جن ناول جي ڪاميابي ٻين ليکڪن ۽ اُتساهه بڻبي ۽ هن ناول جي ناڪاميابي ٻين ۽ لئڪار بڻبي.

شمار ۱

ائين ته اوهان ناول ۾ ائسٽر رٿن جو ماحول، مختلف قسم جا ڪردار چٽيا آجن، پوءِ به ختي ختي به سڏي ڪردار ۽ سندن دنيا پيش ٿي آهي، اتي اوهان کي وڌيڪ ڪامياب مٿيو ويو آهي مثلاً اوهان جا ناول 'آسون' ۽ پڪيٽڙا وٺڻ کان ويڙيا..... اها تاهه براب آهي. مون سڏ، سڏيت ۽ سنڌي

سبندو حوت

مالهي :

ڪيتر ۾ حاصلاتن بابت اوهين ڇا ٻڌائڻ چاهيندا؟
 ائين ته، جيئن تو شروعات ۾ چيو، مون ساهت
 جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي، ۽ گذريل
 پنجيتاليهن سالن کان لڳ ڀڳ هر فثري شاخ ۾ بنياد
 وجهندڙن يا آواڻي ڪوششون ڪندڙن مان رهيو آهيان.
 ناٽڪ، خاص طور ايڪانڪي ۽ طرف، متوج ٿيڻ ۽ اُن کي
 اوچ ڏيڻ لاءِ شروعاتي ڪوششون ڪيتر. تنهن جا مکيه
 ڪارڻ آهن : (۱) ماڻهن سان سڌو سَمپرڪ ٿئي ٿو.
 ريڊيو تان ناٽڪ ٻڌندڙ يا رنگ-منچ سڌو ڏسندڙ، ذهن
 ۾ يا سامهون موجود رهن ٿا؛ (۲) ناٽڪ معرفت گهٽ
 ۾ گهٽ 'آوازي سنڌي سنسڪرتي' (وڪل سنڌي ڪلچر)
 جي وڪاس جو ذريعو ميسر ٿئي ٿو. ۽ حاصلات؟
 ڪنهن زماني ۾ سنڌي ايڪانڪي ۽ جي آبي، مرحوم
 منگهارام ملڪاڻي ۽ سنڌي ناٽڪ کي 'ويچارو' سڏيو هو
 ۽ اڄ اُهو ئي سنڌي ناٽڪ، گوناگونيت ۽ لوڪپريتا ۾
 وڌي ويو آهي. مونکي فخر آهي ته ان حاصلات ۾
 منهنجو پنهنجو به يوگدان رهيو آهي.

شيام :

سنڌي ناٽڪ جي لوڪپريه ڪيتر ۾ ڪيترائي فنڪار-
 ڪلاڪار اوهان جي همت افزائي پائي اُپريا آهن، جن
 وقت به وقت پنهنجي ڪاميابي ۽ پُٺيان اوهان جي
 رهنمائيءَ کي داد ڏنو آهي

مالهي :

اها هُئن جي قدرشناسي ۽ ذره نوازي رهي آهي. هونئن
 به ساهتڪار ۽ منچ جي ڪلاڪار وچير فرق آهي. ساهتڪار
 انفرادي ٿي سگهي ٿو، پر ڪلاڪار بنيادي ريت مجموعي
 نفط نظر وارو رهي ٿو ۽ اُتي رهبر، اُتساده ڏياريندڙ
 ۽ روبرو مسلسل قدرشناسي ڪندڙ کي عزت ڏني وڃي
 ٿي ۽ کانئس داد حاصل ڪيو وڃي ٿو. ظاهراً اهي ته

ڪاليجي تعليم کان سواءِ، ماڻهن کي سندن فطرتي ماحول ۾ ڏسڻ ۽ سمجهڻ جي چاهنا سانهر ۾ اچڻ کان وٺي رهي آهي. سچ پچ ته مقصد سان عمر ۾ آواره مُردِي ڪندي ڪندي، گهڻو ڪجهه پرايو آهي — ائين ته مان اڄ به زندگيءَ جي اسڪول جو وديارقي آهيان! شروعاتي دؤر ۾ اوهانجي دلچسپي ساحت ۽ ڪٿا کان وڌيڪ سماجواد ۽ انٽلجي ڇلڇل ۾ هئي. ائين اوهان جي ساحت کان انٽلجي ڇلڇل طرف ۽ واپس سنڌي ساحت طرف ياترا جي ڪٿا ٻڌڻ چاهينداسين ...

شيار ۱

ساحت، سياست ۽ انٽلڊ کان وڌيڪ منهنجي ڳالهه احميت رکندڙ آهي انساني زندگي. بنيادي طور، منهنجي رُچي انساني زندگيءَ ۽ اُن کي بهتر بنائڻ ۾ رهي آهي. ان ئي مقصد کي اڳيان رکي، شروعاتي دؤر ۾ قلم ۾ دلچسپي هُئيم، پوءِ صوفيزم ۾ رهي، هاڻ اڄ به ستم آهي. جوانيءَ ۾ مارڪسواد ڏانهن مائل ٿيس. مڌائين ساحت ۽ سياست وچ ۾ پُل جوڙڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. مقصد اهو ئي ته طبقن جو تفاوت مٽجي، آميرن-غريبن جي فرق ختم ٿئي ۽ هر انسان کي ڳالهه ۽ موٽل آسرو ڄا وڃي ۽ مناسب معاوضو ملي. لڳي پئي، تحرير کي تقدير مٿان ترجيح ڏني آهي ۽ سچ اهو آهي ته ساحت ۽ ڪٿا سان وڌيڪ نباحڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

مالعي ۱

سنڌي نالڪن جي وڪاس ۾ اوهان جي رول کي نهايت ئي اهم ليکيو وڃي ٿو. اپنا (انڊين پيپلس ٿيئيئر) ۽ رتوک گهڻڪ حزن فلمڪارن سان گڏجي ڪيل اوهان جو سنگتيرش، ايڪانڪي نالڪ لکڻ ۽ سنڌي اسٽيج ۾ هڪ طرح جي شهنش آڻي هاڻ ڳوڻو ... وغيره. ان

شيار ۱

گوپند مالهيءَ سان ملاقات

— ملاقي: شيام جيئسنگاڻي

[اوھان جي ملاقات جڪ اھڙيءَ ٺرالي شخصيت سان ڪرائي وڃي ٿي، جنھن کي الڳ الڳ ڪنڊن تان ڏسڻ سان سندس ٻين ڀن روپ ڏسي سگهجن ٿا؛ جڪ نهايت ئي ڏنل، ٻڌل، سڃاتل شخصيت، خاص قسم جي ويس وڳي ۽ ادا وارو- سنڌي ٿلشن جو يار ويس مالھي، ھا سدا بحار گوپند مالھي؛ ٺاڻڪار، ناول نويس، حدايتڪار، ڪھاڻي نويس، ڪلاڪار ۽ سنڌي تحريڪ جو جڪ مڃيل اڳواڻ مالھي.....]

مالھي صاحب، اوھان جي فن ۽ شخصيت جي الڳ الڳ حصن تي ڳالھائڻ کان اڳ اوھان جي جوڳيت طبيعت ۽ روايت فطرت بابت ڄاڻڻ جو ارادو آھي. بينگال جي شرت چنڊر چئٽرجي ۽ مھاراشٽر جي گوپند نيلڪنٽ دانڊيڪر) جھڙن ليکڪن جو روايت ڪيڻو چنڊ نيلڪنٽ دانڊيڪر) سنڌي جڳت ۾ گوپند مالھيءَ جي ريت مشھور آھي، ريت مشھوري حاصل ڪئي آھي. بدوشيءَ بہ ساڳيءَ ريت مشھوري حاصل ڪئي آھي. رڻ ۽ رڻڻ معرفت ڪجهہ نئون ڄاڻڻ، منھنجي ريت جو آنگ بڻجي ويو آھي. ننڍپڻ کان وٺي، اسڪول

شيام:

مالھي:

سنڌيت جو مالهي

— ڊاڪٽر ڀٽوڙا واڌواڻي

باغبان سوئي سڄاڻ

عو — زمين، پاڻي، محنت، پاڻ
ٿي عو مٽي صحيح پرمان
لڻ به ڪئي ڄاڻ ڪاڻ
رائيون-ڏينهن رکي پيو ڏيان.

باغبان سوئي سڄاڻ.

آهڙو ئي 'مالهي' ڳوٺ ٺاهي
سنڌين کي بچائڻ ڪاڻ
پڄونتيءَ کي وٺي ساڻ
ڇڏندو رهيو سڌائين پاڻ.

باغبان سوئي سڄاڻ.

نه رهي فداواري، نه سڌائڻ
ڌيءَ پڙهيا، پڙهيا هن پاڻ
رمنڊو رهيو ڪيڏانهن، نه ڄاڻ
پڄو آهستي، ٿڪڻ ڇڏي!

باغبان سوئي سڄاڻ.

ڪير ٿو ساڻي ٿي ٿو ٿي
سڌو 'مالهي' ڳوٺ ٺاهي.

شرذانجلي منحنجي

— پوپتي هيراننداڻي

مالحي تنحنجي مڙت تي شرذانجليون اُنِيڪَ،
رت روئي ٿي شويآ، جو پتا ڪئين تون نيڪَ،
جن کي آهي ڏنُ ڳڻو، ٽين جي عزت ٿئي ڳڻي،
پر تو پنحنجي ٻوليءَ سان، محبت رکي ڳڻي.
تنحنجا دلبر دوست چوَن، مالحي هلي ويو!
پر سنڌيت جا پريمي چوَن، ٻوليءَ جو عاشق هلي ويو.
ديش-وديش سنڌي-لوڪ جو تو پرچار ڪيو،
ماڻهو چوَن هڪ ساحتڪار، سنڌي ڪلا جو پرچار ڪيو.

سفر ڪندو ڪئين ٿرڊ ڪلاس ۾، ڪرُونڊڙو ويهي سڄي رات
بيڙي-چاند تي ئي ڏينهن گذر ڪيئہ تنحنجي ڪهڙي ڪريان بات!
ماڻهو ڏسن عهدي يا صورتَ ماڻهوءَ جي،
مون ڏٺا ڪُنُ تنحنجا، ۽ لڳن سنڌي ماڻهوءَ جي.
منحنجا ڳڻيئي دوست، پر تون ڪئين حال پائي،
زال ذات جي لائقِيءَ جو، ڪن ٿورا قدر پائي!
توتي لکير ڳڻوئي، پر هاڻ ڪجهه لپي نٿو!
لفظ چيا آتم ٿورڙا، پر اندر ڪهڙي ڪري تو.

گوند ماحی : بہ ترائیل

— ڈاکٹر موتیلال جوتواڻي

ترڪ ٿيڻ ۽ تحرير کانپوءِ ”... ۽ بس“ آڳاٽين،
 نيو ٿيڻ، ”يڪ ٽڪيون“ مضمون جو رچيندو رهيو
 ٿي ”... ۽ بس“ ٿيڻ ٿيڻي ايترو چوڻو هو، چيائين،
 ترڪ ٿيڻ ۽ تحرير کانپوءِ ”... ۽ بس“ آڳاٽين

نيو ٿيڻ، پنهنجو تحرير به ”... ۽ بس“ ڪيائين،
 ٿيڻ ۽ ”يڪ ٽڪيون“ جا پنج ڀاڱا سرچيندو رهيو
 ترڪ ٿيڻ ۽ تحرير کانپوءِ ”... ۽ بس“ آڳاٽين،
 نيو ٿيڻ، ”يڪ ٽڪيون“ مضمون جو رچيندو رهيو

پڙهڻ تي ”... ۽ بس“، جنهن تيون سمو زخمجي ويو،
 ٿيڻ ٿيڻ، ”يڪ ٽڪيون“، ٿيڻ ٿيڻ، ٿيڻ سان!
 ٿيڻ ٿيڻ، ”... ۽ بس“، ٿيڻ ٿيڻ، ٿيڻ سان!
 ٿيڻ ٿيڻ، ”... ۽ بس“، جنهن تيون سمو زخمجي ويو!

آڱر ٿيڻ، ”... ۽ بس“، ٿيڻ ٿيڻ، ٿيڻ سان!
 ٿيڻ ٿيڻ، ”يڪ ٽڪيون“، ٿيڻ ٿيڻ، ٿيڻ سان!
 ٿيڻ ٿيڻ، ”... ۽ بس“، جنهن تيون سمو زخمجي ويو!
 ٿيڻ ٿيڻ، ”يڪ ٽڪيون“، ٿيڻ ٿيڻ، ٿيڻ سان!

پولارن جو پنڇي

تون به آسان ڪي ڇڏي هليو وئين!
پولارن ۾ پنڇيءَ جيان.

اسان ته تو سان گڏ هئاسين
اڳتي وڌندڙ ڪاروان ۾.
توڪي ڪهڙو حق هئو — جو
قطار ٽوڙي — ڪنڌ ورائي،
ائين اڪيلو — بنا ٻڌائي،
ڪن اڻ-ڄاتل راجن تي،
نڪري وئين!

پويان پنهنجن پيرن جا —
فاهيل گيائن گهيرن جا —
چڙا نشان ڇڏي ويو آهين!
گهرو گهرو گهڙاءُ ڏيئي —
صدين جو سڏاءُ ڏيئي —
پنهنجي پويان آڻ-پوڙا
ڪي آرمان ڇڏي ويو آهين!

زخمر جڏهن ناسور بڻي،
قڙو-قڙو ٿي ٽپڪڻ لڳندو —
وري نئون هڪ سڌڪو بڻجي
پولارن جي گهراين ۾ ڳولھيندو.
پنهنجي ’مالهيءَ‘ کي ڳولھيندو.

”اڃان ته ڳوڙها سُڪا نه آهن
اڃان ته ڦٽ به ڦٽا نه آهن
اڃان ته ٺاڪا ڦٽا نه آهن.“
لاڄمڻ ڪومل

انحن سڀني خدمتن کان سواءِ شري مالحيءَ سنڌي ٻوليءَ
 ۾ ”سنڌوءَ جي ڪناري“ نالي هڪ ڪامياب فلم پڻ تيار ڪئي
 آهي جنهن جي پروڊڪشن، هدايتڪاري، ڪهاڻي رچنا شري
 مالحيءَ اڪيلي سر ڪئي آهي. انهيءَ فلم ذريعي اوهان سنڌيت
 جو جيڪو پيغام پهچايو، ان کي سڄي سنڌ ۽ هند ۾ تمام
 گهڻي عزت ۽ شردا جي ننگاڊ سان ڏنو ۽ قبول ڪيو ويو آهي.
 هن وقت شري مالحي زندگيءَ جي اهڙي مقام تي
 پهتل آهي جتي پنهنجي جانيءَ لاءِ ساهتڪ ۽ ٻين شيوائن جو
 جيڪڏهن تفصيلوار ذڪر ڪجي ته هڪ وڏو داستان ٿي ويندو!
 ان ڪري انهن جو ذڪر هتي رڳو مختصر ۾ ئي ڪيو ٿو وڃي.
 هڪ ٻي ڳالھ، مان اوهان کي اها ٻڌائڻ ٿي چاهيان ته
 شري مالحيءَ پنجن ڀائرن ۾ پنهنجي آتم ڪٿا لکي آهي جنهن
 ۾ هن پنهنجي سڄي زندگيءَ جا آزمودا ۽ تجربا قلم بند ڪيا
 آهن. مان اوهان سڀني کي وينتي ٿي ڪريان ته اوهان شري
 مالحيءَ جي شخصي ۽ ساهتڪ زندگيءَ بابت وڌيڪ ڄاڻ حاصل
 ڪرڻ لاءِ اها آتم ڪٿا ضرور پڙهندا.
 هيءُ خطبو پورو ڪرڻ کان اڳ مان هڪ دفعو وري
 ورجائينديس ته اسان سڀني لاءِ اڄ جي هيءَ شام هڪ يادگار شام
 ٿي رهندي. اسان لاءِ اها تمام فخر ۽ خوشيءَ جي ڳالھ آهي
 جو شري گوبند مالحي جڙي مٿان شخصيت اسان جي وچ ۾
 آهي ۽ اسان کي سندن سمنان ڪرڻ جو شرف حاصل ٿيو آهي
 مان اڪادميءَ جي وائيس چيئرمين شري سریش ڪيسواڻي
 کي وينتي ٿي ڪريان ته هن منچ تي اچن ۽ شري گوبند
 مالحيءَ کي سندن سڄي حياتيءَ جي خدمتن جي اوارڊ ط
 ايڪونجاءِ هزار رپين جي جوڙي ڏين ۽ کين شال پهرائي
 هي مومينٽو ڏئي کين سنڌي اڪادمي، دهلِيءَ طرفان سمنان
 ڪن. محراباني.

شري گوبند مالحي هند-سنڌ جو هڪ اهڙو ليکڪ آهي جنهن سنڌيءَ ۾ گهڻي ۾ گهڻا ناول لکيا آهن. ان کري سنڌي ساهتيڪارن جن کي 'ناول سمراٽ' جو خطاب ڏنو آهي. هنن جا ناول ورهاڻي جي درد جا اهڙا داستان آهن جيڪي اڄ به پڙهندڙن جي دلين کي گهٽرائي ۽ سان ڇڏن ٿا. سندن هڪ ناول 'پيار جي پياس' ۽ ٻين کين ساهتيڪاڪاڊميءَ طرفان اوارڊ سان نوازيو ويو آهي. ان کانسواءِ گوبند مالحيءَ کي ٻين به ڪيترن ئي اوارڊن سان ستمانت ڪيو ويو آهي، جن هن جو سڀني ساهتيڪارن ۾ مان مٿي ڪيو آهي. سنڌي ساهتيڪا ۾ شري گوبند مالحيءَ جو درجو ۽ رتبو اهڙو رهيو آهي جيڪو اڃان تائين سنڌيءَ جو ڪو به ساهتيڪار حاصل نه ڪري سگهيو آهي.

ساهتيڪا کان سواءِ سنڌي سنگيت جي ڦهلاءَ ۾ پڻ شري گوبند مالحيءَ جو تمام گهڻو يوگدان آهي. چاليهه سال اڳ هنن ڪاڪار منڊل برپا ڪيو، جنهن جا روح روان سنڌي سنگيت جي ڪوئل ڀڳولتي ناواڻي ۽ شري مالحي هئا. انهن ٻنهي سنگيتڪارن گڏجي پنهنجي سنگيتڪار ساٿين سان ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ سنڌي سنگيت جو ڦهلاءَ ڪيو. هو اهڙن اهڙن ڳولن ۾ به ويا جتي رڳو 50-60 سنڌي گهر هئا. هندستان کان سواءِ هنن دنيا جي ٻين ملڪن، جيئن ته سينگاپور، هانگ ڪانگ، دبئي، يورپ، آمريڪا ۽ ٻين گهڻن ئي ملڪن جو دورو ڪري سنڌي سنگيت جو ڦهلاءَ ڪيو. هن ڏس ۾ شري مالحيءَ جون شيواڻون نه وسرنديون.

ساهتيڪا ۽ سنگيت کان سواءِ سنڌي ناٽڪ جي ترقي ۾ به پڻ مالحي صاحب جو يوگدان آهي. هنن جا ڪيترا ناٽڪ هندستان جي ڪيترن ئي شهرن ۾ تمام ڪاميابيءَ سان پيش ٿيا آهن. شري مالحي هڪ اهڙو پڄڻو ڪاڪار آهي، جيڪو هڪ ئي وقت ساهتيڪاڪار، سنگيتڪار، ناٽڪ نويس ۽ سنڌيت جي ڇلچل جو روح روان رهيو آهي. اوهان ويهه سال اڪل ڀارت سنڌي ساهتيڪا سا پريزيڊنٽ رهيا ۽ هن سڀا طرفان اٽڪل چاليهه سائڪ سميل ۽ سڄمبار آيو ٿيا آهن ۽ سڄي هندستان ۾ ساهتيڪارن ۽ سنگيتڪارن جون گڏجاڻيون ٿيون آهن.

ماحت، سنڌي سنگيت ۽ سنڌيت جي حلچل ۾ گذريل سٺ سالن
ان پنهنجيون گهڻيون شيائون پئي پيش ڪيون آهن. سنڌي
ڪامي، دھليءَ طرفان، اڄُ اسان جي مائٽي مٿان ساحتڪار
شري گوبند مالحيءَ جو، سمن ڪرڻ لاءِ، ”سڄي حياتيءَ جي
خدمت لاءِ“ آوارڊ سان ڪين نوازيو ويو آهي. اسين سڀ جن منج
تي سندن دلي سوانت ٿا ڪريون ۽ جنن کي ۵۱۰۰۰ روپين جو
آوارڊ ڏيئي ڪين سمنائڻ ڪيون ٿا.

انعامن اڪرارن سان ڪنهنجي به شخصيت جو رتبه ڪٿي
ٿو سڳجي، پر جڏهن اهڙين هستين جو سندن جاتي جي ماڻهن
يا سنسٿائن پاران سمن ٿئي ٿو تڏهن سچ پچ سندن مان ۽
مرتبو مٿاهون ٿئي ٿو.

شري گوبند مالحيءَ کي اڄ سندن سنڌي ساحت، سنگيت ۽
شري واداري لاءِ ڪيل شيوائن کي مدنظر رکندي، ڪين
سنڌيت جي واڌاري لاءِ خدمت واري انعام سان نوازيو ويندو. اهو
سڄي حياتي جي خدمت واري انعام ته هن سنڌيت جي
انعام سچ پچ ته سندن لاءِ تهج آهي، ڇاڪاڻ ته هن سنڌيت جي
واڌاري لاءِ جيڪي شيوائون ڪيون آهن انهن جي قيمت ڪٿي نه
ٿي سڳجي. شري گوبند مالحي اهو سنڌي ليکڪ آهي، جنهن
ملڪ جي آزاديءَ کان اڳ، پنهنجي جوانيءَ جي دور ۾، سنڌي
ساحت ۾ نئين ڌارائن جي دور جي شروعات ڪئي. هن سنه
۱۹۴۲ کان ان ترقي پسند ڌارا جي شروعات ڪئي جيڪا ان وقت
نئي لهر بڻجي آئي هئي.

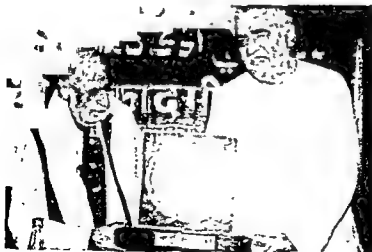
مالحي صاحب ڪراچيءَ ۾ سنڌي ساحت مندول برپا ڪري
ان وقت جي نوجوان سنڌي ليکڪن کي هڪڙي پليٽ فارم تي
گڏ ڪيو ۽ ان ساحتڪار تحريڪ اڳتي هلي سنڌيءَ ۾ نامور ساحتڪار
پيدا ڪيا. ان جو سڄو جس شري گوبند مالحيءَ کي ملي ٿو.

آزاديءَ کان پوءِ، ڀارت ۾ اچي، اوهان مشهور ساحتڪار
شري منگهارام ملڪاڻيءَ سان گڏجي، بمبئيءَ ۾ سنڌي ساحت
مندول برپا ڪري، سنڌي ادبي ڪلاس شروع ڪيا جتي سنڌيءَ جو
سڀ ساحتڪار هر هفتي گڏجي پنهنجيون رچنائون پيش ڪند
ٿا، ۽ ساحتڪار بحث ۽ خيالن جي ڏي-وٺ پڻ ڪندا هئا.

مان پتر

[سنڌي اڪادمي، دخليءَ جي آوارڊ ڪميٽيءَ جي چيئر پرسن شريعتي رڪميٽي ڪيسواڻيءَ طرفان، گوبند مالهيءَ جي آوارڊ سمنان تي موقعي تي پيش ڪيل.]

اڄ جي جلسي جا مڪيه محمان، مانور شري گوبند مالهي، جلسي جا سپارٽي - سنڌي اڪادميءَ جا نائب صدر مانور شري سریش ڪيسواڻي صاحب ۽ ٻين جلسي ۾ حاضر پيارا سڄڻو - اڄ اسان لاءِ تمام گهڻي خوشي ۽ فخر جو موقعو آهي، جو اسان جي وچ ۾ هڪ اهڙي شخصيت موجود آهي، جنهن سنڌي

سنڌي اڪادمي، دخليءَ جو آوارڊ وٺندي - گوبند مالهي

روحاني طور اسان جي ساحتڪ ۽ سنڌيت جي سفر ۾ اسان سان
 گڏ آهي ۽ گڏ رهندو.
 ظاهري طور، اسان اڳيان اڄ گوبند مالهيءَ جون اکيون
 ڀلي بند ٿي ويون آهن، هن جو لکڻ وارو هٿ ڀلي بيحجي ويو
 آهي، پر اسين هن سان اهو اقرار ٿا ڪريون ته ”مالهي جڏهن
 تنهنجيون اهي پوئيل اکيون کليليون، ته تنهنجي نئين گهر ۾
 تنهنجا هم سفر تنهنجيءَ ڀر ۾ توسان گڏ بيٺل هوندا ۽ انهن
 وٽ ’۽ بس‘ نه هوندي.“

لچمڻ ڪومل

دخليءَ جي اهڙي هڪ ڪچهريءَ ۾ شامل سڀي دوستن زوردار لُڪ ڏنا، جڏهن ماليءَ ئي پيگ پيئڻ کان پوءِ معصوميت سان اِها دعوى ڪئي: ”نوحان کي خبر آهي ته سڌي ساجتير ۾ مان هڪ ’خلاد نقاد‘ جي نالي سان سڃاتو ويندو آهيان.“

۽ اسان هو هيءُ ’خلاد نقاد‘ موت ڪهڙي جڳهه تي ۾ ڇڙهي ويو ۽ اسين ڏسندا ئي رهجي وياسين!

ساجت سرجڻ جي سلسلي ۾، ناسازگار ماحول هئڻ جي شڪايت ڪا نئين نه آهي - اديب ۽ ڪاڪار کي سڌاين ناقدري ۽ بي-رُشيءَ سان مُحان-منحن ٿيڻو پئي پيو آهي. ڪنهن به دؤر ۾ ساڻڪارن ۽ ڪاڪارن کي ٿلن جي سيم نصيب نه ٿي آهي. پر اڄ اسان آڏو جيڪي مسئلا ۽ مشڪلون آهن، اُنهن جو نوعيت ۽ اهميت بند الڳ آهي، نه رڳو لڪندڙ پر اسان جو سڄو ساجتير ۽ قوم هڪ اڃاٽي خوف ۽ خطري سان منحن مقابل آهي.

گوبند مالهيءَ پنهنجيءَ پنجن ڀائرن ۾ ’قحليل‘ آتم ڪٿا‘ ۾ اسان کي نه رڳو اهو احساس ڏياريو آهي، پر انهن مسئلن کي منحن ڏيڻ جي عملي واٽ پڻ ڏيکاري آهي ۽ اِها عملي واٽ ڏيکاريندي هن ڪجهه به ’لڪايو‘ نه پر سڀ ڪجهه ’هُڏايو‘ آهي.

گوبند مالهيءَ جي ياد ۾ هيءُ پرڇو شايع ڪندي اسين اهڙن روايتي خملن کان پرهيز ڪري رهيا آهيون ته سنڌو جوت هو هي پرڇو ڏاڍيءَ ڏکي دل سان شايع ڪري رهيا آهيون، ۽ مالهيءَ جو ويڙو اسان جي ادب ۽ ادبي برادريءَ لاءِ هڪ اهڙو الميو آهي، جنهن مان اسين عرصي تائين آيا نه ٿي سگهنداسين، ۽ نه ئي اهو اُپديشي رُح اختيار ڪنداسين - ’هڪا مالڪ جي مرضي‘! پر ان حقيقت کان انڪار نه نه ڪنداسين نه گوبند مالهي جسماني طور ڪٿي اڄ اسان جي وچ ۾ نه آهي، پر ذهني

پسيو آسٺ اُن جا - اچي نه آرام

موت، زندگيءَ جو سچ به آهي ته سُڃاڻپ پڻ. پر پوءِ به پنهنجن پريٽوانن جي وڃوڙي تي وشواس ڪرڻ تي من نٿو وري. خاص ڪري وڃوڙو هڪ اهڙي اديب جو، جنهن تي ادب کي ناز هجي ۽ هڪ اهڙي دوست جو، جنهن تي دوستيءَ کي ناز هجي.

گوڻند مالحي، جنهن ڪڏهن به ادب ۾ چاهي دوستيءَ ۾، ڪي درجا مقرر نه ڪيا، آسان لاءِ اديب وڌيڪ هئو يا دل گهريو دوست وڌيڪ هئو. ان جو جواب تلاش ڪرڻ لاءِ آسان کي ڪن جو رچيل ساهتيه ورائي ورائي پڙهڻ سان گڏوگڏ هن سان گڏ گهاٽيل گهٽڙين ۽ ماڻيل صحبتن جي رل مل احساس سان گڏوگڏ هلڻو آهي.

نظرين ۽ سوچ جي سطح تي مارڪسواد ۾ تصوف جي تلاش يا تصوف ۾ مارڪسواد جي تلاش جي باوجود، گوڻند مالحي ان ڳانڍاپي مان ظاهري طور مطمئن ڪرڻ جو پاڻ وٽ ڀلي ڀرم پاليندو رهيو هجي، پر باطني طور پنهنجيءَ قوم سان مڪمل واسطيداري، ان جو دڪ-سڪ، ان جا مسئلا ۽ مجبوريون، ان جون هوبيون-خاميون ۽ ان جون نيڪيون-بديون، مالحيءَ لاءِ مارڪسواد جي محور ۽ تصوف پرستيءَ جي پنکين کان اوليت ۽ اهميت حاصل ڪنديون رهيون. ادب ۾ نظريا هوندا به آهن، نه

- 126 پنهنجي شخصيت ... جيمون ڇڏي
- 138 پيار جي پيلاس ۽ ماحي ڏانهن
- 141 سڄي سفر ڇڏي ويٺا ڇڏي
- 152 سڀني آياڙي وينداسين واه آمد ڏي پنڄواڻي
- 155 ملڪي شخصيت وارو ماحي ڇڏي ڏي
- 157 گوڀند ماحي - هڪ ياد موهن واساڻي
- 163 گوڀند ماحي ۽ تنهيم ڪشور پنڄواڻي جيمون
- 167 سنڌيت جو سورويڙ پياڻي ڪي. اين. واساڻي
- 175 "هڪڙي لڏي ويو گوڙڏن شرما 'ڀايل'
- 181 هو جيئرو آ جهان ڀارو چاو
- 184 هڪ ٻيو مڪي شخصيت منوهر ڀاڻي
- 191 سمرور ساختڪار ڪمل پياڻي

مالهيءَ جي زندگيءَ ۾ هن بابت ڪجهه رچنائون

- 199 گوڀند ماحي ۽ ڏي سيڻ ڪڇن ڏال سنگهه اجواڻي
- 201 گوڀند ماحي - هڪ نظر پروفيسر رام پنڄواڻي
- 204 سنڌي تحريڪ جو دعائو... موهن ڪلپنا
- 214 مالهي! ڀاڱاڪن جي ڪهاڻي گوڙڏن محبوباڻي
- 232 مالهي - ڪير آهي هي؟ پوڻي هيراننداڻي
- 238 گوڀند مالهي - ڪجهه وصفون موتي پرڪاش
- 239 ترقي - پسند ڏي مورتي اي. جي. اتر

مالهيءَ جون ڪجهه چونڊ رچنائون

- 241 شيخ اياز - سنڌ ۽ سنڌيت جو عيوضي (مضمون)
- 251 سڀ جو مالڪ هڪ (ڪهاڻي)
- 267 "هاڻي" ناول جو بحريون بان
- 291 "زندگي هڪ سفر" گوڀند مالهيءَ جي
آتم ڪٿا 'آدم' مان هڪ نان

سِندو جوت

(سِنڌي آڪادمي، دهليءَ جو ٽماهي رسالو)

سرپرست

شري شريش ڪيسواڻي

(ميمبر پارليامينٽ، راجپه سڀا،

وائيس چيئرمين، سِنڌي آڪادمي، دهلي)

سمپادڪ

لچمن پائيا ”ڪومل“

سمپادڪ منڊل

ڊاڪٽر مڙليڌر جيتلي، شري هيرو نگر

ڊاڪٽر جينو لالواڻي

سِنڌي آڪادمي، دهلي

▲ گوبند مالحي - پشپا مالحي جنم اُتسو تي

ڊاڪٽر نارايڻ ڀارتِيءَ جو ستڪار ڪندي

▼ گوبند مالحي ۽ ڪيرت ٻاٻاڻي

